ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

IRTA

M^c CARTHY JUSTUS.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ANGLIA TÖRTÉNETE
KORUNKBAN.

IRTA
Mc CARTHY JUSTUS.

BUDAPEST,
1887.

ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

VIKTORIA KIRÁLYNŐ TRÓNRALÉPTÉTŐL AZ 1880. ÉVI ÁLTALÁNOS VÁLASZTÁSOKIG.

IRTA

M^c CARTHY JUSTUS.

FORDITOTTA.

SZÁSZ BÉLA.

HARMADIK KÖTET.

BUDAPEST, 1887.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

448751

Budapest, 1887. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Aláirási felhivás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Ötödik cyclus. 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és forditott munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában **irodalmunk legszembetünőbb hiányainak betöltése és a müvelt közönség szellemi szükségleteinek kielégitése** a fő szempontok.

A czél, melyet e *vállalat* megalapitása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű mivelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kiséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapitani kivánja szellemi kincses házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főleg a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek czéljául a **tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése** tűzetett. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és biztató meggyőződést merithette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben inditja meg *új, immár ötödik cyclusát*, s értesiti a közönséget *programmjáról*. Az emlitett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy *az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyukra nézve, folytatva vagy kiegészitve csatlakozzanak.*

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

SEBESTYÉN GYULA: **Ausztria története.** (Eredeti.) Első kötet. (Őskor, Római hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenbergek, Az első Habsburgok.)

MAC-CARTHY JUSTUS: **Anglia története korunkban.** Fordítja *Szász Béla.* Harmadik kötet.

RANKE LEOPOLD: **A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.** Fordítja *Lehr Albert.* Második és harmadik kötet.

RATZEL FRIGYES: **A föld és az ember.** (Anthropo-geographia.) Fordítja *Simonyi Jenő.* Egy kötet.

SOREL: **Európa és a forradalom.** Fordítja *Szathmáry György.* Egy kötet.

THIERRY AMADÉ: **Elbeszélések a római történetből.** Fordítja *Öreg János.*

A következő két kötet:

1. **Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.** Egy kötet.
2. **Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresztyén társadalom keleten.** Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT. **A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.** (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy Társaságnál jutalmat nyert pályamunka.

HEINRICH GUSZTÁV: **A német irodalom története.** (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

SIMONYI ZSIGMOND: **A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota.** (Eredeti.) Egy kötet.

SAINTE-BEUVE KÁROLY ÁGOSTON: **Irodalmi és történelmi arczképek.** Egy kötet.

VILLEMAIN FERENCZ: **Pindar.** (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja *Csiky Gergely.* Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYŐZŐ. **Újkori alkotmányok.** (Eredeti.) Második és harmadik kötet.

MEDVECZKY FRIGYES: **Társadalmi elméletek és eszmények.** Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

BERRYER PÉTER ANTAL: **Válogatott törvényszéki beszédei.** Ismerteti és fordítja *Tóth Lőrincz.*

LEROY-BEAULIEU: **A collectivismus.** (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti *Kautz Gyula.*

TAINE HYPPOLIT ADOLF: **A jelenkori Franczia-ország alaknlása.** *A Forradalom* új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenkint *nyolczvan ív,* a másodikból *hatvan ív,* a harmadikból *ötven-hatvan ív,* angol díszkötésben, fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy,* a második és harmadiké *három-három* forint. Ezenkivül az angol *vászonkötésért kötetenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése Budapesten, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl *minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavaszszal.*

ÖTVENEDIK FEJEZET.

Visszaűzve a Rubiconon.

Az uj parliamentet a királynő személyesen nyitotta meg. A fejedelmi férj halála óta ekkor vett részt először e szertartásban. A trónbeszéd egyik szakasza kijelentette, hogy ő Felsége elrendelte a parliamenti tagok választására vonatkozó választói jog adatainak összegyüjtését is, hogy mikor az adatok mind össze lesznek gyűjtve, »a parliament figyelme az így nyert eredményre lesz fordítandó, a végre, hogy a képviselőház tagjainak választását illető szavazójog megállapításáról szóló törvény oly módon legyen javítható, hogy remélni lehessen szabad intézményeink megszilárdulását és a közjó előbbremenetelét.« Azt mindenki várta, hogy a reform ügyében lesz valami nyilatkozat. Abban senki sem kételkedhetett, hogy az új kormány azonnal fog a választói jog kiterjesztésére nézve valami javaslatot előterjeszteni. Hanem, a mi némi meglepetést okozott, talán az az óvatos és tartózkodó mód vala, a melylyel a trónbeszéd a kilátásba helyezett intézkedést jelezte. Az inkább szélsőség felé hajló reformerek azt tartották, hogy a kérdés ily módon való fölvétele egy kissé gyanús. A midőn épen csak annyit igérnek, hogy a választói jogra nézve adatokat fognak gyűjteni — úgy tünt föl, hogy az egész kérdés jelentőségét a lehető legalsó fokra akarják

szállítani. Aztán azt is kérdezték, hogy, ugyan miféle adatokra van még szükség azokon tul, a melyek immár rendelkezésre állanak? Vagy talán csak is azt akarják kideríteni, hogy a census eme, vagy ama mértéke hány fővel fogná a választók számát szaporítani? Hát az érvényesítendő reform mivoltát csak épen attól a gyarapodástól akarják függővé tenni, a melyet a szavazók névsorában elő fog idézni, nem pedig azoktól a politikai elvektől, a melyek a szavazó jog kiterjesztését jelentik? Talán, bizony, arról van szó, a mit Burke »a számok szűkeszü vizsgálgatásának« nevezett, nehogy igen is sok angol férfiú nyerje meg a szavazás jogát?

Csakugyan, volt valami gyanús abban a modorban, a melylyel az új reform-törvény első jelzését fogadták, valamint abban is, a mily kifejezésekkel hírül adták. A körülmények sem igen mutatták az időt alkalmasnak az ilyen vállalkozásra. A marha-vész a megelőző év vége táján kiütött s aggasztó rohamosan terjedt el. Az 1865. év végével közhirré tették, hogy mintegy 80,000 marha kapta meg a járványt s ezek közül 40,000 elesett. Hetenként hat-nyolczezer állat hullott el. A kormány, a marhás-gazdák és a tudomány férfiai minden lehető módot megkisérlettek a vész elnyomására. Igen éles viták keletkeztek a kormány ama javaslatai fölött, a melyek szerint a marhás-gazdák kárait meg akarták téríteni, miután a vész terjedésének meggátlására szolgáló egészségügyi rendeletek értelmében az állatokat le kelle bunkózni. Máris vészhírek terjedtek el ama pénzügyi romlás felől, a mely nem sokára végzetes kereskedelmi riadalomban vala kitörendő. Az a meggyőződés is kezdett fölszinre kapni, hogy a cholera baljóslatú módon terjed nyugat felé. Irországban is zavargások

fenyegettek, az óriási féni-összeesküvés hirére. Arra sem kivántatott valami fölöttébb éleslátás, hogy észre lehessen venni, mily valószinü, hogy nem soká kiegyenlíthetetlen érdekek összeroppanása fog a continensen történni. Volt baj Jamaicában; volt baj azzal, hogy Tivadar, Abessinia királya, fogságba vetett nehány angol férfiút és nőt. És, mindezeken kivül, a parliamentet épen csak akkor választották és a reform-javaslat hamaros fölosztalását jelentheti vala, a mi ismét egy csomó költséggel és a képviselőházi tagok alkalmatlankodásával járt volna. Valóban, az idő nem igen igérkezett csábítónak sietős fölujítására a reformvitának, a mely mintegy Kyffhäuser-barlangjában szúnyadhatott Lord Palmerston életének végévei idején.

A conservativok között sokan voltak, a kik nem akarták elhinni, hogy a királynő trónbeszédjében foglalt kijelentés keresett mérséklete valóban annak bizonyitékául tekinthető, hogy a minisztérium maga mérséklettel szándékszik eljárni is. Mig a radicalisok általán azt erősítették, hogy a régi Whig-párt, a közkeletű kifejezés szerint: »a herczegek« hatalma, sikerrel érvényesült a kiegyeztetésre és a Mr. Gladstone korlátok közé szorítására, viszont a Toryk nagyobb része azt vitatta, hogy Mr. Gladstone egészen felülkerekedett és hogy a királynő beszédének óvatos határozatlansága épen azt fogja bebizonyítani, hogy csak is előjátéka volt azoknak a nagyon is határozott és aggodalmas alkotmány-változtatásoknak, a melyek következni fognak. A Lord Russell János törvényjavaslata óta, a mely 1832-ben vált törvénynyé, egyetlen reform-javaslatot sem vártak Angliában oly kiváncsisággal, annyi izgalommal és oly nagy hajlandósággal az elégületlenség előlegezett bizonyosságára. Mr. Gladstone márczius 12-dikén

nyujtotta be a javaslatot. Beszéde ékesen szóló vala, de a képviselőházat el nem ragadta. Rögtön kiviláglott, hogy a javasolt szabályzat csak is kiegyeztetés eredménye és pedig a legkevésbbé tetszetős fajta kiegyeztetésé. A kormány tervének lényegét egyetlen mondatban ki lehet fejezni. A javaslat azt ajánlta, hogy a megyei censust tizenöt fontról szállítsák tizennégyre, a városit pedig, tizről hétre. Volt benne szó a takarékpénztári betétek utáni censusról, meg a házbér szerinti választói jogról, de ez aprólékos részletek és intézkedések fejtegetésébe nincs miért belebocsátkoznunk. Bizonyos, hogy a városi census minden reform-javaslatnak a sarkpontja, ez pedig, ezúttal, három fonttal volt apasztandó. A ki az ilyen reformért is tudott lelkesedni, olyan egy embernek kell vala lennie, a kinek lelkesedését alig vala méltó fölkelteni. A helyzet sajátosan jellemző vonása az volt, hogy valódi nemzeti lelkesedés nélkül semmit sem lehetett tenni. A képviselőház, a maga egészében, nem szomjuhozott a reformra. Ennek egyik legnyilvánvalóbb magyarázata az volt, hogy a Házat épen csak akkor választották volt; a tagok sokat költöttek és sok nyugtalanságot állottak ki; így, hát, nem lehetett szájok izére az a gondolat, hogy megint és majdnem rögtön szemébe nézzenek a koczkázatnak és a töméntelen kiadásnak. A conservativok, természetesen, mind nyiltan és következetesen ellenezték a reformot, sőt, a bevallott szabadelvüek között is volt akárhány, a ki magában kárhoztatta az egészet. Ez utóbbiak elfogadják és megkísérlik vala, hogy a kinált reform fölötti örömüknek legalább látszó kifejezést adjanak, de csak abban az esetben, ha a közvélemény izgalma és a kormány magatartása a felől találta volna őket meggyőzni, hogy nincs más választásuk, mint

vagy mellette, vagy ellene. A Ház tagjai között csak kevesen voltak, a kik igazán szivükön hordozták a rögtön keresztülviendő reformot, s ezeknek többsége is sokkal komolyabban vette a dolgot és inkább a szélsőség felé hajlott, hogysem sokat törte volna magát az olyan reformért, a mely csak annyit jelent, hogy a városi censust le akarja tiz fontról hétre szállítani. Ugyancsak nevetséges visszahanyatlásnak tűnt föl, hogy a »választó-jog nélkül való milliók« fölött folytatott annyi méltatlankodó ékes dictio után elérkeztek egy olyan javaslathoz, a mely itt-ott nehány száz embernek akar választó-jogot adni. A közönséges szinvonalon járó elmék számára igen is nehéz föladat volt megérteni azt, hogy a tiz fontos census a szolgaságot és gyalázatot jelenti, ellenben a hét fontos census maga a nemzeti szabadság és a megváltás. A rendes gondolkozásu emberektől igen sokat követelt az, a ki három font nevében várta ennek fölfogását. A javaslat nem valamely határozott elven alapult; épen csak annyit mondott: »ez idő szerint bizonyos fokozathoz van szavazó jogunk kötve; szállítsuk e fokozatot valamennyire alább s majd aztán utódaink, ha kedvök tartja, még jobban leszállíthatják.« Ez által nem jutottak szilárdan megvetett alaphoz; nem forgott fönn semmi ok arra nézve, hogy, ha egykor ez a javaslat törvény-erőre emelkedett lesz, egyik-másik politikus miért ne inditványozhassa a rákövetkező ülésszakban azt a határozmányt, hogy a censust szállítsák még egy vagy két fonttal alább. A teljes bevégzettség bizonynyal nem érhető el a politikában, de az államférfiúnak mégis javára válnék, ha legalább odáig elmenne, hogy útját egy bizonyos és határozott pontra érkezettnek tekinthesse. Avval nem szabadna megelégednie, hogy ma egy kissé

lecsuszamodott, a véletlenre bízva annak eldöntését, ha, vajon, nem kell-e holnap valamicskével még alább szállania?

A kormány kijelentése épen csak annyi hatást tett, mint a melyet a színészi körökben a *succès d'estime* nevéről emlegetnek. Azok, a kik biztak a Lord Russell és a Mr. Gladstone őszinteségében és magasra törő elhatározásában, s a kik ehhez képest meg voltak győződve, hogy, a mikor, e férfiak szerint, épen csak ennyi a mit kivihetnek, nincs is a mit mást tenni lehetne — azok támogatták a javaslatot. Mr. Bright támogatta; elején ugyan kissé hidegen, de utóbb, a midőn maga is tüzet fogott a vita és az ellenzés hevétől, szokott erejének egész súlyával. Azonban nyilvánvaló volt, hogy inkább Lord Russellt és Mr. Gladstone-t, mintsem reform-javaslatukat támogatta. Mr. Mill is támogatta a javaslatot, részint, bizonynyal, ugyanannál az oknál fogva, s részint azért, mivel Mr. Bright is mellette volt. Hanem, azért, bajos lett volna csak egy embert is találni, a ki azt mondta volna, hogy magáért a javaslatért valami nagyon töri magát, vagy, hogy olyan egy előterjesztésről volna szó, a milyet a saját esze után maga inditványozott volna. A javaslat támogatása érdekében, természetesen, nyilvános gyüléseket is rendeztek, s az is önként érthető, hogy az izgalom, a mint többről-többre haladt, mind hevesebbé vált. Mr. Gladstone, egy ideig, népies izgatóvá vált előterjesztése kedveért, s a husvéti ünnepek alatt az egész országot végig vándorolta. E politikai hadjárat idején történt, hogy Liverpoolban azt a hires beszédet tartotta, a melyben kijelentette, hogy a kormány átlépte a Rubicont és fölszedte a hidat s elégette a hajókat maga mögött. Valóban ezt tette. Ezután más

irányt nem is követhetett, akár egy kilőtt nyil, mint az általános reform útját. De, azért, kormányának mégis vissza kelle a Rubiconon térnie, s valahogyan használnia a fölszedett hidat a visszavonulás számára.

Ám a javaslat hiányai és a közönség iránta való közönye, még e hires szónoklat előadása előtt megtették a magok természetes hatását a képviselőházban. A mely pillanatban kitünt, hogy a közvélemény egészben véve nem igen lelkesedik a javaslat iránt, a képviselőház azonnal kezdte érezni, hogy egészen kedve szerint bánhatik el a dologgal. Voltaképen ma inkább az lehet a meglepő, hogy a conservativok, vagy legalább közülök azok, a kiknek volt annyi előrelátásuk, hogy tudhassák a változás bizonyos mértékének kikerülhetetlen voltát, el nem fogadták ezt a közönséges és ártatlan javaslatot, hogy igy bizonyos időre leszámoltak volna ezzel a rájok nézve oly kellemetlen kérdéssel. Csakhogy igen sok conservativ nem csak hogy elvből ellenzette a szavazati jog minden reformját, hanem még mindig abban a szent meggyőződésben élt, hogy a magok korára nézve útját is tudják állani. Mások, egész jó hiszemmel, azt tartották, hogy ha a változás kikerülhetetlen, a haza javára nézve sokkal előnyösebb lesz, hogy, úgyszólva, az állandó megoldás formájában tartassék meg a kérdés, ne pedig időszakonként újuljon föl az izgalom, mindegyre nyugtalanítva a közvéleményt. Továbbá, kétségen kivül, voltak olyanok is, a kik már akkor belátták, hogy a kormánynak bármily úton zavarba hozása a párt-érdek biztosítására fog szolgálni. A conservativok, tehát, kivétel nélkül ellenezték a javaslatot — s ezenfelül voltak szövetségeseik is. Ugyszólván nem telt el nap, hogy nekihevült Whigek és félig őszinte szabadelvüek elpártolása elő

ne fordult volna. A nemes urak odahagyták a kormány zászlaját. Mr. Gladstone abbeli szándékát is jelezte vala, hogy olyan javaslatot fog előterjeszteni, a mely a választókerületek uj beosztását szabályozza; de ezt majd csak a reform-javaslat sorsának eldőlte után fogja benyújtani. Hát egyszerre csak azon vette észre magát, hogy a tulajdon pártja köréből és pedig Whig családi érdekek igen nyomatékos képviselői részéről módosítvány adatott be, a mely arra szólítá föl, hogy azonnal tűzze napirendre a választó-kerületek uj beosztásának kérdését; hogy változtassa a tőke szerinti censust jövedelem-szerintire és hogy egy csomó olyan fajta változtatást fogadjon el, a mely egészen kiforgatja vala javaslatát eredeti mivoltából, vagy pedig, hogy nézzen szemébe annak a lehetőségnek, hogy bizony még e módosítások jutnak törvény-erőre. A Ház kormány-pártja egészen fölbomlott. A szabadelvü-párt lázongó csapatokra és megfékezhetetlen töredékekre szakadozott szét.

E szerencsétlen javaslat sorsa ma már nem valami történeti jelentőségü dolog. Bukásának folyamatánál sokkal érdekesebb annak az ékesenszólásnak emléke, a mely ostromolta és védette. Ez emlékezetes vita arról is nevezetes, hogy folyama alatt egy tekintély került napfényre. Mr. Lowe Róbert volt az ellenzéknek, a mely a javaslat ellen küzdött, a hőse. Ő volt a reform-ellenesek Achillese. Támadásai a kormánynyal szemben csakugyan annyival is érdekesebbek valának, hogy egy szabadelvü intézte azokat s egy olyan férfiú, a ki két liberális kormány tagja volt. A Tory-padok csak úgy ujjongtak és tomboltak gyönyörűségökben, a mint Mr. Lowe bámulatosan élénk és hatalmas beszédeivel napról-napra öntötte maró gunyját a

javaslat és szerzői ellenében. Még tulajdon vezérökre és viadorukra, Mr. Disraelire, is aránylag nem sok ügyet vetettek a Toryk, mihelyt Mr. Lowe kiméletlen vágásait hallgathatták ellenségeikre mérve. Semmi kétség, Mr. Lowe sikerének java részét annak a modornak lehetett tulajdonítani, a mint a conservativok és a közönyös Whigek hangját és magaviseletét el tudta találni. A képviselőházban a helyeslés és elragadtatás nagyon ragadós. Mikor egy csomó hang egyesül az éljenzésben és magasztalásban, más hangokat is meghódít a példa s ezek is csak úgy éljeneznek és dicsőitenek, tisztán csak az utánzás ösztönénél fogva. Fölösleges még mondanunk, hogy a helyeslés a szónokra is visszahat. Minél inkább érzi, hogy a Ház nagyra tartja, annál nagyobb a valószinüség, hogy igyekezni fog magát méltóvá tenni e nagyrabecsülésre. Ezt a Mr. Lowe esete is tanusította. Alakja, legalább képes kifejezés szerint, mintha mind növekedett és magasodott volna az esemény folyamában, a mint bámulóinak lelkesedése nőtt és hevült. Annyi bizonyos, hogy ez idő után soha sem tudott beszédei által valami nagyobb jelentőségre emelkedni, sem viszsza nem tudta szerezni azt a szónoki hirét, a mely e rövid és rája nézve ragyogó időszak alatt részébe jutott. Hanem azok a szónoklatok, mint tisztán irodalmi alkotásak, valóban mesteriek is voltak. Nem sok ember dicsekedhetett a szónoki siker számára kevesebb természeti adománynyal, mint Mr. Lowe. Alakja visszataszitó és esetlen volt; tagmozdulatai szögletesek és minden kecs nélkül szükölködők valának; hangja sértett és rikácsolt; szókiejtése oly tökéletlen volt, hogy néha majdnem érteni sem lehetett beszédét; olyan rövidlátó vala, hogy, mikor egy mondatot, vagy valamiféle kivonatot kelle fölolvasnia, ha mind-

járt egészen belefektette is szemeit az iratba, csak kínnal és akadozva tudta tartalmát kibetüzni, már pedig emlékezete oly gyönge vala, hogy megfelelő jegyzetek nélkül semmit sem tudott idézni. Bámulva lehet azt kérdezni, hogyan versenyezhetett egy ilyen szónok az ékesenszólás mezején egy Gladstone beszédének folyamszerü áradatával, ragyogó müvészetével, ezüst csengésü hangjával; avagy egy Bright nemes előadásának átható rezdüléseivel, a mint majd megragadta a sziveket magas lendületével, majd ellenállhatatlanná vált humorával? Még azok is, a kik jól emlékeznek e nagyszabású vitákra, ki nem elégített kiváncsisággal tehetik föl magoknak most ezt a kérdést. Annyi bizonyos, hogy Mr. Lowe még távolról sem formálhatja azt az igényt, hogy szónokképen egy sorba helyeztessék Mr. Gladstonenel, avagy Mr. Brighttal. Hanem, azért, épen olyan bizonyos, hogy amaz ülésszak alatt síkraszállt mindenikökkel, mindkettejökkel szemben, mindkettejök legjobb erejével, és, hogy meg is állta helyét.

Mr. Disraeli egészen árnyékba szorult. Hanem azért, a mint mondták, Mr. Disraelit ez nem igen hozta ki a sodrából. Csöndesen, talán épen kicsinyléssel, hallgatott, s ugy tekintette az egész eseményt, mint a melynek amúgy is az a sorsa, hogy hamarosan lejárja magát. Eszébe sem jutott, hogy Mr. Lowe megmérkőzhessék a vita terén Mr. Gladstone-nel, vagy Mr. Brighttal, avagy ő magával. »Tudja, hogy én soha sem sokat tartottam Lowe-ról«, mondá egyik politikai ellenfelével beszélgetve, több évvel később, a mikor a Mr. Lowe ékesenszólása már csak emlékké változott. Hanem, azért, abban az időben, mégis csak Mr. Lowe volt a reform-javaslat ellenzőinek vezérlő szelleme. Csillogó mondatokban, tele classicus czélzásokkal

és az egész világ irodalmából vett idézetekkel, támadta és gúnyolta a demagógokat, a demokrata kormányokat s minden olyan befolyást, a mely olyan politikai állapotok előidézésére hajlott, a melyeket baljóslatú módon lehetett bizonyos athenei történetekkel összehasonlítani. A Mr. Lowe beszédei, logikai és philosophiai jelentésökre szállítva, voltaképen nem is voltak egyebek, mint amaz őseredeti vágy és óhaj körülirásai, hogy a bölcsek és jók uralkodjanak. A belügyi törvényhozás ama kicsinyke kérdésével, ha vajon tiz, avagy hét fontban kell-e a városi censust megállapítani, ezek a beszédek, bizony, semmi különös összefüggésben nem álltak. Hatásuk, kétségen kivül, akkor is épen olyan lett volna, ha az érvényben levő hétfontos census érdekében és a hat font tizenöt shillingről szóló inditvány ellenében hangzottak volna. Épen olyan jól lehetett volna azt is vitatni, hogy a hét font a bölcseség és jóság rendes vizállásának null-pontja és valamivel lejebb már az esztelenség és gonoszság jelzője. Mr. Lowe még csak azt sem tudta igazolni, hogy, ha a demokratia perzselő hullámai oly rettenetes hatalomra dagadnak, hogyan lehessen a tiz fontos census megtartásával gátat emelni ellenökben. Vészkiáltásai és jóslatai bámulatra méltó ellentétben álltak a biztosság érdekében tett javaslataival. Azt hitte, hogy Leviathant megfékezheti csomagoló zsineggel. Alarich a kapuk előtt állott — és Mr. Lowe végső reményét a kanczelláriai törvényszék [1]) hatalmába vetette, attól remélvén, hogy egy végzésével majd visszatartja a betörőt. Azok a korlátozott eszü követek, a kik, a párisi coup d'état idején, fogták magokat és hivatalos övkötőjökkel szembe-

[1]) Lásd a jegyzetet az I. köt. 518. lapján.

szálltak a bitorló katonáival, s azt hitték, hogy ekképen vissza tudják őket tartani az alkotmányos törvény megsértésétől, philosophiájokra nézve egy szinvonalon álltak Mr. Lowe-val, a midőn ez hirül adta Angliának, hogy ősi alkotmányának helyrehozhatatlan romokba kell omlania s minden idők szégyenévé és botrányává kell válnia, ha föladja végső mentsvárát — a tiz fontos censust. Csakhogy Mr. Lowe csillogó gúnyba és pattogó paradoxokba öltözteté az angol társadalom egy jelentékeny részének aggodalmait, előitéleteit, ellenszenveit, valamint tiszteletreméltó kifogásait és nyomatékos ellenvetéseit. Az üzleti szövetkezetek, a munka-szünetek, a politikai elégületlenség hirei Irországból; a londoni munkás-szónokok és izgatók elkeseredett és szélsőségekben járó beszédei; minden Amerikából kiindult elvnek makacs gyülölete; az a bizonyos boszankodás, hogy az amerikai köztársaság nem váltotta be sokak jóslatait s nem hullt darabokra szét — ezek s egy csomó más ilyes indulat összehatva, igen, igen sok angolt elkeseredett ellenzőjévé tett minden olyan inditványnak, a mely ebben a pillanatban politikai reformra czélzott. Mr. Lowe nem csak sípja volt mindez érzelmeknek, hanem még azonfelül olyan philosophiai igazolást is tálalt föl, a mely mindezt a bölcseség és igazság szinében mutatta be. A conservativok hőst, sőt bálványt csináltak belőle. A párt kitanult vén tagjai, a kikről föl lehet vala tenni, hogy különb dolgokat is megértek, nyiltan hirdették, hogy Mr. Lowe nem csak legnagyobb szónoka, hanem a legnagyobb államférfia is a kornak. Mr. Lowe, voltaképen, sem szónok, sem államférfiú nem volt. Igaz, volt sok olyan tulajdonsága, a melyek nélkül az ember nem lehet szónok, de olyan aligha egy is, a melyek az államférfiút teszik. Irodalmi müveltséggel és sok

tanultsággal rendelkező egy férfiú vala, a ki igen kitünő módon és epigrammai formában tudott keserü dolgokat föltálalni, s a szó teljes értelmében gyülölte a reform-javaslatot, a mely irányában Mr. Disraeli talán semmiféle indulatot sem táplált s azonfelül épen a kellő pillanatban tüntette ki magát, mint reform-ellenes, segitségökre sietve a conservativoknak, zavarba-hozva és elrémítve a liberalis pártot. A munkás osztályok, a melyeknek érdekében szólt a javaslat főképen, jó darab ideig el voltak keseredve ellene. Nem csak kimondta, cynikus őszinteséggel, a maga véleményét azoknak az érdeme és erkölcsei felől, »a kik ama kis házikókban élnek«, hanem azt is jelezte, hogy a Ház valamennyi többi tagja is ugyanazt a nézetet táplálja, épen csak, hogy nem meri kimondani is. Az utczákon egy párszor lehurrogatta a csőcselék; a szabadelvüek az időszerint ki nem állhatták s féltek is tőle; az izgalmak ama hetei alatt ő volt a nyilvánosság szinpadának legkiválóbb alakja, s bizonynyal, ő maga is igen boldognak érezte magát.

A javaslat fölötti viták néhány olyan szónoklatra nyujtottak alkalmat, a melyeket korunk parliamenti történetében nem mult felül egy is. Mr. Bright és Mr. Gladstone legjobb elemökben voltak. Mr. Bright az elégedetlenkedők kicsiny csoportjának összeverődését Dávidnak az Adullam barlangjában tanusított eljárásához hasonlította, a midőn magához hivta »mindazokat, a kik nyomoruságban valának és valaki elégedetlen vala«, és ezzel fejedelmökké vált. [1]) E czélzás rögtönös és igen nagy hatást tett a Házra, mert sokan azt gyanították és némelyek ki is

[1]) I. Sámuel, XXII. 1. 2.

mondották, hogy, ha a miniszterelnök, kormánya megalakítása alkalmával, Mr. Horsman és Mr. Lowe irányában több figyelmet tanusít vala, e javaslattal szemben nem fejlett volna ki olyan elkeseredett ellenzés. E kicsinyke harmadik pártot aztán mindjárt elkeresztelték az Adullamitáknak, és ez a név még maig is él, s valószinű, hogy sokkal tovább fog élni, mint a dolog politikai története. A Mr. Gladstone beszéde, a melylyel a második olvasás nagy vitája zárult be, a szó teljes értelmében lángolt a szenvedély ékesenszólásától. Egyik mondata, a melyben visszavágott arra a semmitmondó vádra, hogy a szabadelvüség harczterére mint idegen csapott át, a fenszárnyaló méltóság hangján szólt. A beszéd zárszavai, a melyekkel akkor, a vereség határpontján, közel álló diadalt jósolt elveinek, valósággal az érdeklődés és izgalom tetőpontjára emelték a vitát. »A jövő ellen«, mondák e zárszavak, »küzdeni nem tudhattok. Az idő a mi részünkön áll. A hatalmas társadalmi erők, a melyek oly harsogó méltósággal hömpölyögnek tova s a melyeket a mi vitáink zsivaja egy pillanatra sem bír föltartóztatni, avagy megzavarni — ezek a hatalmas társadalmi erők ti ellenetek vannak; mind sorainkhoz csatlakoztak, s a lobogó, melyet most mi tartunk magasra, ha, talán, aláhanyatló fejünkre borulhat is e pillanatban, azért, csak hamar fennen fog lengedezni isten szabad ege alatt, mert a három-királyság egyesült nemzetének szilárd keze fogja magasra tartani, a talán nem könnyü, de biztos és nem messze fekvő diadalban.«

E szónoklat április 28-dikának reggelén ért véget. A vita, mely ezzel zárult be, nyolcz ülésen át tartott. A képviselőház lázas izgalma a legmagasabb fokra emelkedett, midőn szavazásra került a sor. A Mr. Gladstone beszé-

dének végszavai elég világosan jelezték, hogy a kormány győzelméhez nem valami sok reményt táplált. A terem a csordulásig tele volt. A szavazók száma messzi tulszárnyalta majdnem minden előző alkalom szavazói összegét. A javaslat második felolvasása mellett szavaztak 318-an, ellene 313-an. A második olvasás mellett csak is öt főnyi többség nyilatkozott. A conservativok és Adullamiták féktelen ujjongatásai immár jelezték, hogy »melyik kard vivta ki a diadal babérait.« Ekkor mindenki tudta már, hogy a javaslat sorsa meg van pecsételve. Egyéb sem volt hátra, mint, hogy azok, a kik ellenezték, tegyenek néhány módosító indítványt, előjátékául a javaslat bizottsághoz leendő utasításának s ez ellenzék biztosra vehette a győzelmet. A kérdés immár, nem az volt, ha megbukik-e a javaslat, hanem csakis, hogy mikor fogják bukását be is vallani.

E vallomás ideje csakhamar elérkezett. A reformjavaslat ellenzői özönnel árasztották a módosítványokat, azzal az indítványnyal, hogy a Ház alakuljon bizottsággá. Ez inditvány főkép a Ház miniszteri pártjától eredt. Valamint 1860-ban, most 1866-ban is meg volt a képviselőház conservativ vezérének az az elégtétele, hogy láthassa, mikép és milyen nagy sikerrel végzik az ő feladatát helyette azok, a kik, általában véve, politikai ellenfelei. A végett, hogy a szőnyegen forgó javaslat nyakát szegve lássa, nem kellett azt a koczkázatot és felelősséget magára vállalnia, hogy általán minden reform ellen lekösse, akár magát, akár pártját. A mit csak kivánhatott, mind elvégezték helyette olyan férfiak, a kik többszörösen és általában mindenféle reform keresztülvitelére kötelezték le magokat. A javaslat, a végén, bizottság elé került s a harcz itt is fölújult. Lord Stanley azt a módosítást javasolta, hogy a

megyei censust illető szakaszok tárgyalását halaszszák el akkorra, a mikor a választókerületek új beosztása el lesz intézve. Ezt a módosítványt elvetették, de nem valami nagy többséggel. Mr. Hunt Ward azt indítványozta, hogy a megyei census tizennégy fontnyi adó-alap értékében, ne pedig a nagyjában megbecsült jövedelem szerint állapíttassék meg. Ezt is elvetették. Lord Dunkellin, a ki rendszerint a kormányt támogatta, azt inditványozta, hogy a városi hét fontos census az adó és ne a bér-összegek szerint számíttassék. Ennek eredménye az lett volna, hogy a census valamivel magasabb lesz vala, mint a mennyiben a kormány meg akarta szabatni. A ház-adót, rendesen valamivel kisebb összeg után szokták kivetni, mint a mennyit a házért fizetett bér kiad vala, úgy, hogy az adó után számított hét fontos census, a legtöbb helyen, nyolcz font bér szerint számitott censusnak felel vala meg. A reform ellenzői, tehát, bizonyos esetekben, ezt a másik, húsz shillinges gátat akarták volna Anglia és a demokratia árama közé emelni. E szerint, a bölcs és törvényhez ragaszkodó férfiak nyugodtan elfogadhatják vala a nyolcz fontos, vagy, akár mondjuk, a hét font és tiz shillinges censust is; de már a hét fontos census nem jelent vala egyebet, mint a vörös-respublikát, a csőcselék uralmát, a demokratia elharapózását, a szégyenletes uralmat és mind azt a többi rettenetes dolgot, a mivel Mr. Lowe jós-dühében a gyönge szíveket rémítgeté. Lord Dunkellin keresztülvitte módosítványát — 315-en szavaztak mellette s csak 304-en ellene. A szavazás eredményének kihirdetését az öröm zajgó kifejezéseivel fogadták. Az Adullamiták megmentették az államot. Lord Russell utolsó reform-terve megbukott és a szabadelvü minisztérium uralmának vége lett.

Lord Russell és hivataltársai benyujták a Királynőnek lemondásukat s egy kis késedelem és némi tárgyalások után el is fogadták a lemondást. Lord Russell és Mr. Gladstone alig is tehet vala másképen. Az egész ülésszak egyetlen nevezetesebb intézkedése az ő javaslatuk lett volna. Ez volt az az egyetlen javaslat, a mely határozottan megkülönbözteti vala az ő politikájokat a Lord Palmerston végéveinek politikájától. Ennek föladása annyi lett volna, mint föladni azt a fő érvet, a mely hivatalban lételöket egyátalán igazolhatá. Az ülésszakot immár egész június végnapjaiig átélték vala, s odáig minden ellenök volt. Közbelépett a kereskedelmi rémület is. Az Overend és Gurney-féle hatalmas czég bukása egy csomó bukást vont maga után. A hirhedett »fekete péntek«, a május 11-diki péntek, immár betöltötte vala gyászos emlékü lapját London Cityjének történet-könyvében. A bank-törvényt föl kelle függeszteni. A marha-vész, bár a kormány szigoru intézkedései által némileg megfékezve, még mindig pusztított és a földbirtokosokat és marhatenyésztőket még mindig a rémület és izgalom tartotta fogva, a mellett pedig folyton zúgolódtak a részökbe juttatott kártérítés elégtelensége fölött, holott, viszont, a más osztályok tagjai ezt is kárhoztatták, mind elvének, mind alkalmazása mértékének észszerűtlen volta miatt. A Lord Dunkellin indítványának győzelmi napja előtti napon Ausztria császára kiáltványt bocsátott ki, a melyben kifejtette amaz események folyamatát, a melyek arra kényszerítették, hogy kardot rántson Poroszország ellen. Egy, vagy két nappal utóbb Olaszország is belebonyolódott a viszályba, hadat izenvén Ausztriának. Az akkori idő semmi kilátást sem nyújtott, hogy a boszús parliament akarata ellenére egy igen kicsiny

jelentőségü reform-törvényt keresztül lehessen erőszakolni, sem, hogy az országot az ujabb általános választás zavaraiba és költségeibe meríteni tanácsos lehetne. Lord Russell és Mr. Gladstone, tehát, elfogadá a helyzetet és mindkettő letette tárczáját.

Egyetlen hibájok, a melyet elkövettek, az volt, hogy ilyen jelentéktelen, majdnem teljesen határozott jellem nélkül szükölködő reform-javaslatot nyujtottak be. Több, mint valószinű, hogy azok a nehézségek, a melyekkel Lord Russelnek kabinetje Whig tagjai részéről meg kelle küzdenie, kényszerítette olyan mértékü engedmények tételére, a milyeneket saját hajlamából és saját elveihez képest magáévá nem tesz vala, s a melyek előtt Mr. Gladstone csak is vonakodva hajolhatott meg. De, ha ez az eseményeknek helyes magyarázata, sokkal jobb lesz vala az egész javaslatot elhalasztani egy, vagy két ülésszakkal, s hagyni a Házon kivül állók közvéleményét, hogy oly érthető módon fejezze ki magát, hogy a Whigek is meggyőződhessenek, hogy a nemzet többsége valóban és komolyan a reform mellett van. Nincs az a reform-javaslat, a melyet mindaddig keresztül lehessen vinni, a míg a lelkesedésnek akkora árama nem támogatja, mind a parliamenten belüli, mind kivül álló pártolói soraiban, hogy meggyőzhesse a félénkeket, az önzőket és a kétkedőket, hogy a javaslatnak keresztül kell mennie. A parliament padjain ülő férfiaktól, a dolog természetéhez képest, nem lehet azt várni, hogy valami nagy és önkéntes lelkesedéssel menjenek bele egy olyan javaslat elfogadásába, a melynek értelme szerint vissza kell térniök választóik elé, szembenézve azzal a koczkázattal és azokkal a kiadásokkal, a melyekkel a még ki nem próbált választók uj szavazása jár. Ilyen körülmények

közt, tehát, nem valami nehéz dolog lesz, hogy a birtokonbelüliek lelkiismerete megnyugodjék abban, hogy minden változtatás ellenére van a közjónak — ha, csak, épen valami nagyon hangos követelés nem támad az épen szóban forgó változás érdekében. Ám, az a kiegyeztető tervezet, a melyet a Lord Russell kormánya reform-javaslat neve alatt terjesztett elő, nem olyan természetü vala, hogy akárkinek is fölszítsa lelkesedését. A hév, a mely, a végén is, pártjára kelt, épen csak olyan fajta láng vala, a milyenre az emberek, természetöknél fogva gyúlnak, a tüzesedő vita és heves ellenzés rendjén. Az erősebb és hatásosabb ostrom, a melyet a Mr. Lowe vezérlete alatt álló ellenzék kifejtett, nem annyira a bizonyos tervezet, mint inkább általában minden reform-javaslat ellen szólt; az általános népszavazat alapelve ellen, s bizony, maga a képviselet rendszere értelmében alakult törvényhozó testület ellen is. Mihelyt a Ház kétes tagjai észrevették, hogy a javaslat mellett nem kél valóságos lelkesedés, sorsa bizonyosra el volt döntve. Mikor a szélsőbb reformerek odáig juthattak, hogy elmélkedjenek a dolgok állapota fölött, s mihelyt elméjök fölszabadulhatott az iménti vita hevének indulatai alól, már csak kevesen éreztek valami nagyobb sajnálkozást a javaslat bukása fölött. Azok, a kik ismerték a nemzet szavazó-jog nélkül maradt részének igazi érzületét, tudták jól, hogy valamely kormány nem sokára kényszerítve lesz a meszszibb menő reform indítványozására. Ezek nyugodtan várhattak. És a halasztás időköze annál is rövidebbnek bizonyult, mint a mennyire akkor számíthattak.

A javaslat bukása és a minisztérium lemondása befejezésre juttatá a Lord Russell politikai pályáját. Csakhamar azután talált alkalmat bizonyos értelemben véve a

formaszerü nyilatkozat tételre, hogy a szabadelvü párt vezérletét átadta Mr. Gladstone-nek. Hanem, azért, tárczája letétele után is, többször megjelent a nyilvános élet mezején. Néha résztvett a Lordak házának vitáiban; sőt egyszer vagy kétszer, javaslatokat is terjesztett ott elő és mindent elkövetett elfogadásuk érdekében. A washingtoni szerződés, meg az Egyesült-Államok részéről támasztott igények fölötti hosszas viták rendjén, bizonyos mértékben feltünő szerepet játszott a peerek tárgyalásaiban s mindig tisztelettel és figyelemmel hallgatták is. Kormánya bukása után körülbelül egy évvel, megjelent azon a reggelin, a melyet Mr. Garrison, az amerikai rabszolga-ellenes vezér tiszteletére a Szent Jakab-teremben rendeztek, s itt zajos helyeslést aratott beszédével, a melylyel őszinte és emelkedett szellemü szavakban adózott Lincoln elnök emlékezetének, s azzal a nyiltságával, a mint férfiasan bevallotta egy csomó tévedését, a melyet Lincoln politikája és jelleme felőli korábbi itéleteiben követett el. Lord Russell ez alkalommal oly erélyes, eleven beszédet tartott, hogy majdnem semmivel sem állott a húsz év előttieknek mögötte, úgy, hogy valóban a jelenlevők közül sokan bámulatukat fejezték ki elhatározása fölött, hogy a nyilvános élet teréről visszalép, a mikor a szereplés terhei hordozására még oly alkalmasnak bizonyítja magát. Hanem, azért, a Lord Russell pályájának, a szó gyakorlati értelmében, vége volt. Hosszú és érdekes egy pálya vala ez. Fényes kilátások között nyillott vala meg. Lord Russell János valósággal a politika biborában született; ott pólázták és dajkálták az államférfiak és szónokok között; az ifjonti szabadság hő lehellete legyezte gyermekkorát; tanitói, barátai, társai mind ama vezérszellemekből teltek ki, a kik a nemzetek sorsát inté-

zik; gyakorló-tere a miniszteri párt padjai valának s ülés állt rendelkezésére a kormányban akkor, a mikor más fiatal ember örülhetett volna, ha az opera egy páholyában székhez jut vala. Mulhatatlan volt, hogy többé-kevésbbé szoros érintkezésbe jusson mind ama férfiakkal és nőkkel, a kik ez évszáz első fele óta Európában érdemesek voltak az ismeretségre. Növendéke volt Stewart Dugaldnek, Edinburghban s fiatal korában Fox lábainál ül vala. Wellington kiséretében volt a Pyrenéi félszigeten folytatott több hadjáratában; a parliamenti harcz mezején éveken át összemérte kardját Canninggel és Peellel. Ismerte Metternichet és Talleyrand-t. Találkozott Stuart Károly özvegyével, a fiatal Chevalier-val, Florenczben, és beszélgetett Napoleonnal Elbában. Ismerte Cavourt és Bismarckot. Egykor az O'Connell Dániel, máskor meg a Cobden és Bright szövetségese volt. Szoros barátságban állt Moore Tamással; ismerte Byront s azok közé a kevesek közé tartozott, a kik olvashatták magán-naplóját, a melyet Byron barátai, szerencsétlenségre, elpusztítottak. Lord Russell Jánosnak volt érzéke az irodalom, a müvészet, a bölcsészet, a történelem, a politika iránt, s aesthetikai hajlamai abban az előnyben részesiték, hogy kereste és becsülni tudta a szellem és tudomány férfiait. Igy esett aztán, hogy Russell nem maradt mindig csupán politikus, mint Pitt, vagy Palmerston. Politikai pályája majdnem épen olyan sajátságos ellenmondások vagy paradoxok lánczolatából állt, mint a milyet Macaulay a Pitt életében lát. Őt, a ki kezdetben az Achilleséhez méltó heves vérmérséklet hirében állt, pályájának több mint fele részében, hidegvérü, érzéketlen politikusnak tartották. Irországban hosszú időn át jobban ismerték az Egyházi czimekről szóló törvény szer-

zőjekép, mint a katholikusok emanczipatiójának egyik legkorábbi barátját, s Angliában jobban a kicsinyes és halva született reform-javaslatok apaságáról, mint az egy és hatalmas reform-törvény keresztülvivőjét. Honában és külföldön sokkal inkább emlegették ama miniszterképen, a ki csalódásba vitte Dániát és prédára dobta Lengyelországot, mint az elnyomott nemzetiségek őszinte barátját és hűséges szószólóját. Nincs az az államférfiú, a ki határozottabb és állandóbb ellensége lehetett volna a rabszolgaságnak, bármely formájában és eredményében, mint épen ő — és mégis, Amerika népe sok időn át úgy emlegette Lord Russell nevét, mint a mely elválaszthatatlan összeforrt a rabszolga-tartók lázadásának alig leplezett támogatásával. E sajátságos ellentét, e látszó következetlenség jó részét annak lehetett tulajdonítani, hogy Lord Russell közpályája, élete jobbik felében, egyébből sem állt, mint a kormányzás és az ellenzékiség közötti hányattatásból. Az a babonaszerü fölfogás, a mely politikai életünkben soká uralkodott, mindkét párt két vagy három közegyetértéssel elfogadhatónak tartott férfiára szorította a kormányzat magasabb állomásait. Ha nem Peel Róbert, hát akkor Lord Russell Jánosnak kell lennie; ha nem Lord Derby, akkor bizonyosan Lord Palmerston. Ha tehát a kormányzat ügyeinek, egyáltalában, folyniok kellett, a politikusoknak, egyszer-másszor, oly férfiakkal is hivatalt kelle vállalniok, a kiket nem idomíthattak épen egészen kedvök szerint s látszó egyetértésben kelle olyan elvekkel és intézkedésekkel is haladniok, a melyeknek kezdeményezése aligha eszökbe is jutott volna. Lord Palmerston élete végszakában irt egyik levelében tréfásan panaszkodott, hogy a miniszterelnöknek immár nem lehet mindenben a

maga feje után járnia. Emberek kerülnek fölszinre, a kiknek magoknak is van akaratuk, vannak meggyőződéseik, saját eszméik és tehetségeik s a kik nem hajlandók arra, hogy a miniszterelnöknek épen csak segédjei legyenek. És azt is hozzá tehette volna, hogy az országban hatalmas pártok keletkeznek és nőnek nagyra, élükön hatalmas vezetőkkel, olyan férfiakkal, a kiknek nézeteit minden kérdésre nézve számba kell venni, még akkor is, ha soha nem volna is kilátás, hogy kormányra juthassanak. Ily körülmények közt aztán könnyü megérteni, hogy a miniszter, a ki az egyik öltő szemében rohamos reformerképen tünt föl, a másiknak fölfogása szerint csak is a kicsinyes kiegyeztetés embere. És könnyü megérteni azt is, hogyan eshetett meg, hogy azt a pályát, a melynek kezdetét az 1832-diki reform-törvény fényes győzedelme ragyogta be, vége táján hogyan árnyékolhatta be az 1866-diki reform-javaslatnak majdnem szégyenletes bukása. Lord Russell egyéni élete következetes vala elejétől végig. Mint reformer kezdte, mint a reform embere végezte. Ha a »bár csak így lehetett volná«-k nem lennének mindig hiábanvalók, mind az észszel, mind a dolog természetével jól megférhetne a sajnálkozás a fölött, hogy miért nem adatott meg Lord Russellnek az 1832. év munkáját 1866-ban valódi és sikeres reform-törvénynyel fejezhetnie be.

ÖTVENEGYEDIK FEJEZET.

Izgatás a reform érdekében.

A reform zászlaja akkor a Lord Russell és a Mr. Gladstone »aláhanyatló fejére borult« és a szabadelvüpárt uralma véget ért. A Királynő, természetesen, Lord Derbyt hivatá. Más senki sem volt, a kit hivathasson. Valakinek csak kell a Királynő nevében kormányoznia, Lord Derbynek, hát, nem volt mit tennie, hanem bele kelle harapnia és megpróbálnia a kormány megalakitását. Ugy látszott, nem valami nagy gyönyörüsége telt e föladatban. Semmi kedve sem volt ismét hivatalba lépnie; nem érzett magában hajlamot a hivatalos felelősség hordozására. A munkát nem nagyon szerette, még fiatalabb és erősebb korában sem, s természeténél fogva az érdektelen közöny felé hajolva, ez a sajátsága csak gyarapodott éveivel, ekkorra majdnem öregségi gyöngeséggé fokozódva. E szerint, tehát, bizonyos mértékben valóságos hazafias áldozatot hozott, a midőn ráállt, hogy uralkodóját és hazáját kiszabadítja a nehéz helyzetből, magára vállalva, ilyen körülmények között, a miniszterelnökséget és a kormány megalkotását. Ám, mindenki tudta jól, hogy a miniszterelnökséget csak ideiglenesen vállalja el, s mihelyt az állam érdekei megengedik, hogy a hatalom valakinek másnak kezébe tétessék le, kivánni fogja, hogy a hivatal-viselés terhei alól föloldoztassék. A conservativ minisztérium kilátásai nem valami kecsegtetők valának. Mind a mellett is, hogy a Lord Russell reform-javaslatának olyan különös módon szegték nyakát, nem volt az a csökönös Tory, a ki azt tudta volna hinni, hogy az ily kormány olyanszerü eljárást követhes-

sen, a milyenhez Lord Palmerston szokott; — azaz, hogy az egész reform-kérdéssel olykép bánhassék el, mintha a képviselőház iménti magatartása a lomtárba helyezte volna az egész dolgot s többé ügyet se vetne rá. És Lord Derbynek, ezenfelül, midőn a kormány összealkotásához kezdett, még egy váratlan nehézséggel is meg kelle küzdenie. Azt remélte ugyanis, hogy a szövetkezők kormányának bizonyos formáját tudja összeolvasztani, a mely, egy részben legalább, a Ház mindkét oldalának képviselője leend. Előtte egészen észszerünek tetszett az a föltevés, hogy azok a férfiak, a kik a conservativokkal oly erélyesen fogtak kezet az iménti kormány reform-javaslatának ellenzésére, készséggel fognak kezet azzal a conservativ minisztériummal is, a melyet az ő fellépésök hivott létre. Ehhez képest azonnal fölszólította az Adullamiták vezérférfiait, hogy kormányában helyet foglaljanak. Ámde, csalódott. Az Adullamiták vezérei abban egyetértettek, hogy minden ilyen közreműködést visszaútasítanak. Az egyik hirlapban, a melyről mindenki tudta, hogy egyik támogatója Mr. Lowe, egy reggel vezérczikk jelent meg, a mely egyik ünnepélyes — és vastagon nyomott betüivel még ünnepélyesebbé tett — mondatában kijelentette, hogy azok, a kik a szabadelvüpárt minisztériumát elvből buktatták meg, kötelesek annak igazolására, hogy őket semmi nagyravágyás, avagy önző érdek nem vezette. Csakugyan, a közvélemény szava kezdettől fogva teljes-tökéletesen fölmentett sokat közülök minden effélé vágyakozás alól. Mr. Lowe-ról, például, mindig azt tartották, hogy nézeteiben meglehetősen ingadozó és bogaras. Még olyanokban sem volt hiány, a kik azt állították felőle, hogy egyátalán nincsenek megülepedett és komoly politikai véleményei; hogy sokkal inkább gyönyör-

ködik az ellentétekben, mint az elvekben; és, hogy akármikor kész volna pártját föláldozni paradoxjainak. Hanem, egyéni őszinteségében senki sem kételkedett, s azon sem csodálkozott senki, hogy elutasította lesz minden előnyét annak az ellenzésnek, a melynek ő volt a vezérlő szelleme. A többi Adullamitára, az igazat megvallva, nem is igen gondolt senki. Őszinteségét ezeknek sem vonta kétségbe senki, mert, bizony, nem is igen kérdezősködtek felőlök. Voltak közöttök olyanok, a kiknek befolyásuk nagy területekre terjedt; mások már régóta foglaltak helyet a parliamentben. Hanem, mikor a dolog véget ért, többé egyetlen szó sem volt rólok. Az ellenzék müködését egyetlen egy embernek tulajdonították. A kiváncsiság valamennyire fölkelt ez egyetlen egyén követendő eljárására nézve, de, mihelyt köztudomásra jutott, hogy Mr. Lowe nem vállal tárczát Lord Derby alatt, senki sem bajlódott azzal a kérdéssel, hogy mi lesz a szövetkezet többi tagjaiból — a nagy közönségre nézve egészen közönyös volt, akár lépnek hivatalba, akár annyiban hagyják.

Az ülésszak rendes bezárta felé jóformán előhaladt, mire Lord Derby kormány-alkotási intézkedéseit be tudta fejezni. A kincstár kanczellárja és a képviselőház vezére, természetesen, Mr. Disraeli lett. Lord Stanley volt a külügyi államtitkár. India gondozását Lord Cranbourne-ra az előbbi Lord Cecil Róbertre, bizták; Lord Carnarvon a gyarmati ügyeket vállalta magára; Peel tábornok hadügyminiszter lett; Northcote Stafford, Sir, a kereskedelmi tanács elnöki székébe ült. Mr. Walpoole, pedig, a belügyi hivatal vezetését kapta meg, aligha sejtve, hogy milyen sok bajjal járó egy tisztet vett vállaira. Pakington János, Sir, nagy merészen a tengerészeti osztály élére állt — ezzel

olyan vállalkozó szellemnek bizonyítva magát, hogy csak egy Beaumarchais epigrammája tudhatná kellő módon jellemezni. Lord Derby július 9-dikén, végre, abban a helyzetben volt, hogy a peereknek bejelentette — kártyaháza elkészültét.

Az új minisztérium még alig foglalta el helyét, a mikor már az izgatás valóságos vihara tört ki az egész országban. Mind a conservativok, mind az Adullamiták azt állították vala, hogy a munkás nép általában egészen közönyös a census iránt; most pedig, egyszerre, egy egész sor szövetkezet létesült a végre, hogy bebizonyitsák a világnak, hogy ez a közöny, bizony, nem uralkodik az elméken. A reform-szövetségek és reform-egyletek csak úgy nőttek ki a földből. Óriási részvét mellett nép-gyüléseket tartottak napról-napra annak igazolására, hogy milyen hatalmas a reform utáni vágy. Ezek között a legnevezetesebb a Hyde-parkban tartott hires népgyülés vala. A főváros reformerei elhatározták, hogy e parkban nagyszabású népgyülést rendeznek. A hatóságok, ezzel szemben, azt a nagyon is eszélytelen állást foglalták el, hogy megakadályozására határozták magokat, mi végre, hivatalos formában, rendeletet bocsátottak ki. A reformerek a Mr. Beales Ödön vezérlete alatt jártak el, a ki a reform-szövetség elnöke, egy tekintélyes állású ügyvéd, jellemes és igen tehetséges férfiú vala. Mr. Beales meg volt győződve, hogy a hatóságoknak nincs a gyülés meggátlására törvényes hatalmuk, s valóban, talán fölösleges is mondanunk, hogy egy rendőr-biztosnak, vagy akár a belügyi állam-titkárnak is, nincs arra joga, hogy valamit törvényessé, avagy törvénytelenné tegyen az által, hogy annak nyilvánítja. A londoni reformerek tehát arra határozták magokat, hogy megkisértik joguk érvénye-

sítését a hatóságok ellenére is. Július 23-dikán egy csomó, lengő zászlók és szalagok alatt fölvonuló menet indult ki London különböző részeiből s valamennyien a Hyde-park felé tartottak. A hatóságok hirdetéseket függesztettek ki, a melyek azt jelentették, hogy a park kapuit e napon délután 5 órakor bezárják. Mikor az első menet megérkezett a parkhoz, a kapuk be valának zárva s a rendőrök kivülről sorfalat alkottak. Mr. Beales, a szövetség elnöke s a reformerek több kiváló férfia kocsiban érkezett meg, s kiszállva, megkisérlette a parkba való bemenetelt. Ezeket visszautasították. Ekkor kérdést tettek, hogy mi jogon utasítják vissza, válaszul pedig azt nyerték, hogy a rendőr-biztos parancsára — mire ők nyugodtan visszaültek kocsijokba. Szándékuk az volt, hogy előbb megkisértik joguk érvényesítését, s azután, ha visszautasítják, igazukat a rendes törvényes úton keresik. Eszökbe sem jutott, hogy zavart okozzanak. Ugy látszik, mindent elkövettek, a mit csak szükségesnek tartottak, hogy a béke megrontásának elejét vehessék. Nyilván az állt érdekökben, a mint bizonynyal óhajtották is, hogy az igazság az ő részökön álljon. Ezzel a Trafalgar-térre vonultak, kisérve nagy néptömegtől, a gyülést ott rögtönözve megtartották, a mely határozatokat hozott, követelve a szavazó-jog kiterjesztését s köszönetet szavazva Mr. Gladstone-nak, Mr. Bright-nak s másoknak, a kik ennek érvényesítését támogatták vala. Csak rövid beszédeket tartottak — oly nagy tömeg előtt hathatósan beszélni valóságos lehetetlenség lett volna. A mozgalom e része ezzel nyugodtan véget ért.

Ez alatt, azonban, a Hyde-parknál egészen más jelenet folyt le. Egy nagy és vegyes elemekből álló tömeg a kapukhoz és rácsozathoz tolongott. A tömeg részint valódi

reformerekből állt, részint puszta kíváncsiakból és látni vágyókból, részint vásott gyerkőczökből, és nem jelentéktelen számu közönséges londoni csőcselékből. Talán mindenik fajtának egy része kissé neheztelt, hogy a dolog ily simán folyt le. A fiatalabb szájtátók közül sokan valósággal boszankodtak, épen, mint a »Lammermoori árá«-ban a gyermekek, mikor látták, hogy a vélt tűz nem végződik valami nagy robbanásban, és, hogy az akna »úgy kihamvadt, mint a vén asszony taplója.« Már maga e nép tömege, a mint ott tolongott a rácsozat körül, szorongatva a hátrább állóktól, majdnem mindenesetre komolyan fenyegette volna a keritést s próbára tette volna biztosságát és erejét. Emerson egyszer azt mondta, hogy minden forradalom, bármekkora is, először egyetlen ember agyában fogamzik meg. Az egyik békétlenkedő reformernek, a mint ott a park során állongált s mellével nekidőlt a rácsnak — mint a költeménybeli hősnő, képesen szólva, a trónnak — egyszerre csak az a gondolat ötlött az eszébe, hogy a korlát mintha egy kissé gyönge és ingatag volna. Mi történnék, füzé tovább gondolatait, ha meglökné a keritést s megpróbálná, ha bedöntheti-e? Ugyan, folytatá magában, mi lenne belőle? A kisértés nagy volt. Megrázta a rácsot s a rács kezdett engedni. De nem csak, hanem e rögtönös rezdülést az egész sor hosszában megérezték s egyszerre száz és száz elmében támadt föl a nagy forradalmi gondolat, a mely, az előtt egy pillanattal, egyetlen, addig egészen jelentéktelen elmében fordult vala meg. Egyetlen ösztönszerü és általános nyomás — és egynehány ölnyi rács immár a gyepen hevert, az emberek pedig csoportosan tolongtak, tapodtak és özönlöttek rajta át. A példát követték az egész park során s egy pillanat alatt egy fél mérföldnyi vasrács volt

ledöntve, a zajongó és ujjongó tömeg pedig ellepte a parkot. Ennek hire rohamosan terjedt el az egész városban. Némelyek azt hitték, hogy zendülés, mások azt tartották, hogy valóságos forradalom. Itt a szabadság első napját hirdették, amott rémülve kiabálták, hogy az anarchia tört ki. A csőcselék fél éjen át ugrált és hentergett a gyepszőnyegeken. A virág-ágyak és az ültetvények ugyancsak megszenvedtek, nem annyira a duskálkodó pusztitás vágyától, mint inkább a puszta féktelenkedés tombolásától, mely váratlan módon jutott e lovas-játék alkalmához. A rendőrséggel feles számu kisebb csete-paté történt; az egyik fél a kövekkel, a másik fél a rendőri bottal igen bőkezüen bánt; egy csapat gyalog-őrséget készen tartottak közel a zajongás helyéhez, de szolgálatukat nem vették igénybe, sőt a csőcselék egész kedélyesen éljenezte a katonákat, valahányszor egy-egy szemök elé került. Mind a két részről betört nehány fej s a rendőrség nehány embert elfogott; hanem azért nem volt forradalom, sem zendülés, még csak komoly lázongás sem s egyetlen számot tevő ember agyában sem fordult meg még csak a gondolata is, hogy lázadás fogna történni. Mr. Disraeli ezen az estén a képviselőházban — valószinü, hogy félig tréfásan, de bizonnyal félig komolyan is — azt mondta, hogy nem bizonyos benne, ha van-e még háza, a hova haza menjen. Hanem mikor az ülés után hazatért, házát épségben találta, nem esett semmi baja. London lázban aludt, de másnap reggelre kelve, úgy találta, hogy minden majdnem egészen a régi kerekvágásban halad. A nép tömegekben sietett, félig mulatságból, félig tétovázva, hogy láthassa az előbbi est zavargásának szinhelyét. Annyi bizonyos, hogy a rácsozat a földön hevert és a parkban még mindig ott tolongott a jókora tátongó

tömeg, részint ártatlan kiváncsiakból, részint csőcselékből állva s közben jó csomó rendőr, a rend föntartása kedveért. De a nép fölkeléséről szó sem lehetett és London ismét békében ülhetett ebédjéhez. A rögtön beállt zavar szép csöndesen elmult s az az egyetlen egyén, a ki ösztönszerüen első rázta meg a park rácsozatát, a maga ismeretlen voltában, maig is abban a hiedelemben ringathatja magát, hogy az ő lökése juttatta a reformot sikerre.

Valóban, semmi sem lehet bizonyosabb, mint, hogy a Hyde-parkbeli lázadás, a mint nevezék, győzte meg ő Felsége miniszteréit annak mulhatatlansága felől, hogy a reform elvét azonnal el kell fogadniok. A kormány a Hyde-parkbeli lázadást csodálatraméltó méltóságossággal fogta föl. Mr. Beales s nehány társa másnap kihallgatást kértek a belügyi államtitkártól, hogy azt a tanácsat adhassák neki, hogy rendelje vissza a katonaságot és a rendőrséget a parkból s hagyja e helyet a reformerek őrizetére. Mr. Beales egész komolyan leczkét tartott a kormánynak eljárásaért, és kijelentette — a miben, kétségenkivül, igaza is volt — hogy a kormány esztelen magatartása volt az egész zavargásnak előidéző oka. A belügyi államtitkár, Mr. Walpole, egy szelid jámbor ember, fejét vesztette volt amaz izgalmas órában. Maga is belátta, hogy a polgárság szerencsétlenségeért és a vérontásért őt terheli a felelősség. A Mr. Beales és a reformerek udvarias magaviselete egészen ellágyitotta s kivetkőztette minden önállóságából, úgy, hogy a mikor ezek biztosították, hogy mindent elkövetnek, hogy a rend helyreállitására segitségére lehessenek, egészen megadta magát és elpityeredett. Elérzékenyedve fejezte ki hálaját fölajánlott segédkezésökért s majdnem mindent elfogadott, a mit épen csak javasoltak. Megállapodtak, hogy

a Hyde-parkban való gyülekezés jogosultságát egyik következő napon a legteljesebb módon kifejezésre kell juttatni, s a reform-szövetkezet vezetői úgy távoztak, mint a helyzet kétségbevonhatatlan urai.

Valamennyi központi és nagyobb városban az egész őszön és télen gyüléseket tartottak a reform kivivásának érdekében. E gyülések jórészt épen csak a tömegek számával való demonstratiók valának — a mint hogy minden józan értelmű fő tisztán tudta, hogy a minisztériumra a legnagyobb hatást épen a tömegek útján lehet gyakorolni. A gyüléseket, hát, rendesen ünnepélyes körmenetek előzték meg, s a közönség sokkal nagyobb figyelmet tanusított a körmenetek, mint magok a gyülések iránt. Arra nem is igen vetettek ügyet, hogy miféle beszédek folytak a gyüléseken, hanem a közönség folyton csak a fölött vitatkozott, hogy hány ember vett részt a körmenetekben. Mind két részről százával rohanták meg a tanúk a hirlapokat, hogy bizonyságot tegyenek a felől, hogy egyik-másik körmenetnek egy bizonyos pont előtti elvonulása hány óráig tartott. Nagy mesterséggel készített ellentétes számitások jelentek meg, hogy ennyi és ennyi idő alatt hány ember vonulhatott föl. Ezek a számitások óriási különbségeket tüntettek föl. Említésre méltó, hogy a reform ellenzői mindig és változatlan sokkal kisebb tömegeket láttak, mint a mekkorákat a reform támogatói szemléltek. Az egyik fél szemlélőinek számitásai mindig csak százakra rugtak, a mikor a másik fél ezerekben beszélt. Az egyik körmenetről az egyik becslő, a legszövevényesebb és gondosabb statisztikai számitás alapján, kisütötte, hogy egy negyed millió ember vett benne részt, s ugyanarról a másik számitó azt vetette ki, hogy az egész, mindent összevéve, sem állhatott többől,

mint tiz-tizenkét ezer főből. Az elfogulatlanabb szemlélők, a kik nem tartoztak sem egyik, sem másik párt bevallott viadorai közé, azt tartották, hogy e demonstratiók legjellemzőbb vonását az a szerep szolgáltatta, a melyet bennök a munkásak szervezett üzleti szövetkezetei játsztak. Némely körmenet egészen e szervezett üzleti szövetkezetek tagjaiból telt ki, s ezek a legszigorúabban ragaszkodtak a szövetkezeti megállapitott határozatokhoz és útasitásokhoz. Ezek rendkivül népesek valának, s némán egyesült erejök a leghatalmasabb benyomást tette. Mintegy belenőttek e fegyelembe és hatalomba, a nélkül, hogy valami hatóság vezette avagy pártfogolta volna, s a nélkül, hogy a törvény elismerte volna őket — legfölebb csak akkor, ha a törvény is tulcsapott korlátain, megpróbálva, hogy szervezkedésöket keresztezze, vagy jogosultságát megtagadja. Ekkorra, azonban, akkora hatalommá nőttek, hogy még a hatóságoknak és a törvénynek is be kelle a velök való számolás kikerülhetetlen voltát látniok. Titkos üzelmeik és czéljaik felől képtelennél képtelenebb vészhirek rémitgették a gyönge szivűeket, s a felől kétkedni sem lehetett, hogy, ha népfölkelés, vagy társadalmi forradalom lesz vala kivánatos, avagy fenyeget vala: annak a pártnak ügye, a melyikkel a munkás szövetkezetek fogtak volna kezet, kiszámithatatlan uyomatékot nyer vala. A mint ezek az emberek, sürüen egymásra következő sorokban, nyugodt önbizalommal léptettek végig London főútczáin, soknak elméjében kelle megfordulnia annak a gondolatnak, hogy ime egy egészen új tényező mind az államférfiak, mind a demagogok számitásaiban, a mely igen alkalmas arra, hogy új erő forrásává váljék az államnak, mihelyt igazságos kormányzattal és eszélyes törvényhozással dicsekedhetik, de a mely arra is

alkalmas, hogy a közügy veszélyeztetésének anyagává lesz, ha a demagogia tévutra vezeti, vagy pedig a törvényhozás reactiója igazságtalan módon bánik vele. E szövetkezetek közül többen nagy iparos munka-szüneteléseket támogattak s a rendesen irányadó osztályok rokonszenve és ítélete határozottan ellenök fordult. A tőkepénzesek s mindazok, a kik ezeknek érdekeivel összeköttetésben álltak, a munkaadók, a mindenfajta gazdagok, az aristokraták, a nyilvánosság önálló férfiai — mind, mind ellenök voltak, hanem azért ők csak haladtak megfontolva és következetesen a magok útján. A győzelem néha az ők és az általok képviselt ügy részén állt; máskor ügyök s magok szenvedték a vereséget: de soha a vereséget, elvben, be nem vallották, hanem csak folytatták útjokat tovább csüggedetlen, és — sokak kifejezése szerint — meg nem győzve, ki nem elégitve soha. Ez üzleti szövetkezetek szereplése, vagy azoké, a kik úgy mutatták be magokat, mint a kik e szervezetek czélzatainak képviselői, ez időben sok boszankodást keltettek Anglia több vidékén, s az egész országban mindenfelé hevesen folyt a vita felőlük. Csak természetes aztán, hogy mihelyt »a munka szervezete,« a mint egyszer nagy szavakkal elnevezték, ezenképen letért egyenes utjáról s egyesitette magát, ügyét, erőforrásait és fegyelmezett voltát valamelyik nagy politikai mozgalommal, e szövetkezésnek a legnagyobb nyomatékuvá kelle válnia.

Angliában igy telt le ez év. Az emberek egyik része demonstratiókat rendezett a reform érdekében, a másik rész pedig az egésznek hiábavalóságát bizonyitgatta. A körmenetek hosszát és azt az időt illető számvetések, a mi alatt a menetek egy-egy útcza-sarkon, avagy lámpacsoport előtt végig haladtak, szakadatlan folytak tovább. A

megcsontosodott Toryk esküdöztek, hogy a kormány soha sem fog a nép zajongásának meghajolni. Sok félelmeskedő reformer csakugyan remélte szive fenekén, hogy Lord Derby szilárdan fogja magát tartani. Egy csomó szabadelvű, a ki a Toryktól semmit sem tudott reményleni, immár erősen meg volt győződve, hogy a kormány mindent koczkára vet annak az elhatározásának kedveért, hogy a munkás osztályoktól megtagadja a szavazó jog kiterjesztését. Mindkét félen, pedig, sokan erősen hajlottak arra a föltevésre, hogy Mr. Disraeli valamit tesz barátainak a hatalmon megtartására, bár, talán, nem is gyanították, hogy immár neki is feküdt pártja nagyranövelése munkájának.

Mialatt Angliát ezek tartották elfoglalva, máshol nagy fölfordulás történt. A Lord Russell visszalépte és a Derby-minisztérium megalakulta közötti idő alatt lefolyt a sadowai ütközet. Poroszország végkép kivivta Németország vezérletét s boszút állott az »olmützi megalázás«-ért. Velencze Olaszországhoz csatoltatott, Ausztria teljesen kizáratott Németország minden ügyéből, s Porosz- és Franczia-ország abba a helyzetbe jutott, a melyet M. Prevost-Paradol ahoz a két gyorsvonathoz hasonlított, a melyik ugyanazon a pálya-vonalon rohan egymással szembe. Ausztria teljes veresége a bámulat leghevesebb megdöbbenését idézte elő az angol közvélemény nagyobb felének. Az Ausztria hadi erejébe vetett hit tulélte vala még a Solferino tanuságtételét is. Az angol közvélemény irányzóinak legnagyobb része azt az egybehangzó véleményt táplálta, hogy a poroszok egyátalán tehetetlenek a hadviselés mesterségében — mintha soha hirét sem hallották volna Nagy Frigyesnek. Egyik lodoni vezér-hirlap, alig néhány nappal a sadowai ütközet előtt, félig szánakozó, félig lenéző leirást közölt azokról a szeren-

csétlen kereskedő-legényekről és fiatal kézművesekről, a kikből a porosz hadsereg, közhiedelem szerint, állott, s a kiket azért hurczoltak és hajtottak a csatasorba, hogy ágyútöltelékül szolgáljanak a kitünően gyakorolt osztrák legióknak, az ellenállhatatlan Benedek vezérlete alatt.

A parliamentnek épen a szünetekre való szétoszlása előtt ért véget a béke egy nagy műve, talán a béke egyetlen lehető műve, a melyről Sadowa hadi tette után a nélkül emlékezhetünk meg, hogy ellentétes érzelmeket keltenénk föl. Az atlanti táviró-huzal befejezése volt ez. Amerika és Európa között 1866. július 27-dikén este fektették le a táviró-huzalt. Másnap jelentették Lord Stanleynek, mint külügyminiszternek, hogy a teljes összeköttetés készen van Anglia és az Egyesült-Államok közt, ama vas-huzal utján, a mely az Atlanti oczeán mélyén fekszik. A királynő és az Egyesült-Államok elnöke barátságos üdvözleteket és szerencse-kivánatokat váltottak. Egy vagy két hónap hián tiz esztendő telt el azóta, hogy Mr. Field W. Cyrus, az atlanti táviró tervezetének amerikai szószólója, először kisérletet tőn, hogy a londoni, liverpooli és manchesteri hideg számitókban valamely bizalmat kelthessen terve iránt. Tudományos ember nem volt; az óczeán-közötti táviró eszméjét nem ő találta föl; még csak nem is ő volt az első, a ki inditványozta, hogy az Atlanti oczeánon végig fektetendő táviró-vonal érdekében társulat alakuljon. Már 1845-ben megkisérlették vala a Brett testvérek, hogy megnyerhessék az angol kormány támogatását ahoz a tervökhöz, hogy Európa és Amerika összeköttetésére villamos huzalt fektessenek le. A tervet e végre valósággal benyujtották, de a kormány nem érdeklődött a vállalat iránt, talán azt is csak olyannak tekintvén, mint azokat a gyakori ajánlatokat, a

melyekkel a kincstár segélyét és támogatását holmi repülő gépek és olyan lövegek számára akarják kinyerni, a melyekkel az ellenséges hajóhadat ezer mérföldnyi távolból lehet megsemmisíteni. Hanem azért az atlanti huzal létesitésének dicsősége nem kevésbbé illette épen Mr. Field Cyrust, mint Amerika fölfedezéseé Colombust. A munka kivitelére nem ő gondolt először, hanem ő volt az első, a ki belátta, hogy a munka kivihető, megtanitotta a világot a kivitel módjára, s a végén, ki is vitte az egészet. Az emberi találmányok története nem tudja lelkesítőbb példáját fölmutatni a türelemnek, mely annyi csalódást élt volna tul, és a kitartásnak, mely a vereségek fölött oly fényes győzelmet vőn. A huzal lefektetését először 1857-ben kisérlették meg, de a vállalatban szereplő hajók csak mintegy háromszáz angol mérföldnyire jutottak Irország nyugati partjától, a midőn a huzal elszakadt, úgy, hogy erre az esztendőre föl kelle hagyni a kisérlettel. A következő évben más elv szerint ujitották meg a vállalatot. Két hadi hajó, az angol »Agamemnon« és az amerikai »Niagara«, együtt indult el az oczeán közepére, a hol el kelle válniok, előbb összekapcsolván a magok huzalaikat, hogy aztán, mindenikök saját hazája partjának tartva, útközben lefektesse a maga huzalrészét. Azonban váratlan viharos időjárás állott be és a hajók semmire sem tudtak menni. A huzal a lefektetés közben többször elszakadt, s a hajók, a végén is, kénytelen hazatértek. Azonban, még ugyanazon a nyáron ujabb kisérlet történt. A huzalt csakugyan lefektették. Amerika és Eruópa néhány napra össze volt kötve. A királyné és az Egyesült-Államok elnöke szerencse-üdvözleteket váltottak. A királynő szerencsét kivánt az elnöknek »a nagy nemzetközi mű befejezéséhez« s meggyőződését fejezte ki, hogy

»az elnök osztozik az ő buzgó reményében, hogy a villamos huzal, mely immár összefűzte Nagy Britanniát az Egyesült-Államokkal, egy újabb kapocsnak fog bizonyulni ama nemzetek között, a melyeknek barátsága közös érdekeiken és a kölcsönös becsülésen alapszik.« Amerikában is fölcsapongó újjongások hangzottak. Ám, a jelzések egyszerre csak kimaradoztak, az üzenetek érthetetlenekké váltak s a közlekedés, nem soká rá, egészen megszakadt. A huzal ismét csak épen huzallá vált s a készülékek, melyek oly bámulatos ékesenszólással beszélnek vala, elnémultak. A huzal szerkezete hiányosnak bizonyult s a tudománynak kelle az összeállítás uj módjáról gondoskodnia. De valami határozott eredmény mégis nyilvánvalóvá vált. Be volt bizonyitva, hogy az oczeánban két mérföldnél mélyebben és kétezer mérföld hosszában le lehet fektetni és fönn lehet tartani a huzalt s vele az összeköttetést. A következő kisérletet 1865-ben tették meg, de a dolog ismét meghiusult és a szétszakadozott huzalt egyelőre megint ott kelle hagyni az Atlanti oczeán mélyén. A végén, 1866-ban, készen állt a mesterműés az atlanti táviró az élet valóságává vált. Most már határozott része ez is a civilisatió rendszerének. Többé már nem is bámuljuk. Az egészet és a belőle származó eredményeket épen olyan nyugodtsággal szemléljük, mint a szárazföldi távirót, avagy a pennys postát. Ma már alig tudjuk elképzelni, hogyan élhettek az emberek akkor, a mikor két hétbe telt, mig az Egyesült-Államokból hírt lehetett kapni. Az atlanti huzal sikerülte óta sok táviró vonal létesült más oczeánok ágyán át is. Utóbb aztán megtörtént, hogy egész Anglia méltatlankodva panaszkodott a mult valamely tényezőjének türhetetlen hanyagsága fölött, midőn a nemzetet közel érdeklő valamely esemény alkalmával tapasztalni volt kénytelen,

hogy nem áll rendelkezésére a táviró utján való egyenes összeköttetés az ország meg a Jó remény foka között, és igy nem intézhetünk Dél-Afrika valamely pontjára kérdést s nem lehet pár pillanat alatt feleletet nyerni. A jövő tervezgetőinek és föltalálóinak talán némi bátoritására szolgál, ha tudásul veszik, hogy mind az atlanti huzal, mind a suezi csatorna kérdésére nézve a legkiválóbb tudományos tekintélyek közül többen kijelentették, hogy az ilyen kisérlet és vállalat sikere teljes tökéletesen reménytelen, egészen kivihetetlen, valóságos természeti lehetetlenség. »Mielőtt e hajók hazánkat a huzallal elhagyták volna,« irá Stephenson Róbert 1857-ben, »én már a nyilvánosság szine előtt megjósolám, hogy mihelyt a mély vízre érkeznek, azonnal ki fog tűnni az egész dolog meghiusulta. Valóban, a bukás kikerülhetetlen vala.« És ime, kilencz év mulva, a kikerülhetetlen kikerülhetővé vált; a hiu kisérletből siker származott.

ÖTVENKETTEDIK FEJEZET.

Ugrás a setétbe.

Az izgatás ősze és tele elmult s megérkezett annak ideje, hogy az új minisztériumnak a parliament új ülésszaka elé kelle lépnie. Az ország élénk érdekkel s bizonyos mértékben mosolygó kiváncsisággal várta, hogy lássa, mit csinál a kormány a reformmal az 1867-diki ülésszakon. Mikor Lord Derby hivatalba lépett, egyátalán nem tett semmi reform-ellenes kötelező nyilatkozatot, sem maga, sem társai nevében. Sőt, épen ellenkezőleg, azt jelentette ki, hogy semmi nagyobb örömére nem szolgálna, mint ha az akkor választó-jog nélkül szükölködők jelentékeny részét is föl-

ruházva láthatná e joggal — csak hogy e nyilatkozatát azzal a kétkedő megjegyzéssel kisérte, hogy vajon a reformnak az a formája, a melybe a két nagy politikai párt egyképp bele tudna nyugodni, ki fogná-e elégiteni a szélsőbb reformereket és végét fogná-e vetni az izgatásoknak? Lord Derby ismételve és egészen nyiltan kijelentette azt is, hogy a kérdés megoldását még egyszer megkisérti, de, ha ez a kisérlet is meg talál hiusulni, többé ügyet sem fog vetni az egész kérdésre. Azt is tudta mindenki jól, hogy csak vonakodva vállalta el a kormány vezetését, és ő maga minden kétséget kizáró módon értesitette a világot, hogy egyátalán nincs szándoka élete hátralevő részét arra szentelni, hogy a reformjavaslatokat csak is azért hengergesse egy darabkára a parliamenti hegyoldalon fölfelé, hogy aztán láthassa miként gurulnak ismét alá. Sokan, azonban, azt hitték, hogy Mr. Disraeli az egész kérdést más szempontból fogja föl; hogy ő még táplál olyan egyéni és természeti nagyravágyást, a mely kielégitésre vár; és hogy róla nem lehet föltenni, hogy pártja állását föláldozza, s megengedje, hogy jelentékeny hátrányt szenvedjen a miatt, mert ő maga nem tud eléggé alkalmazkodni. A conservativok ültek a hivatalokban, de csak is ültek — a hatalom nem az ő kezökben volt. A Torykat a szabadelvűek pártoskodása és nem a magok ereje avagy fölénye ültette a miniszteri székekbe és ezeket az üléseket meg nem tarthatták, csak ha legalább is meg fogták kisérleni, hogy az országot foglalkoztassák a reform kérdésével. A szabadelvűek nagy többsége bizonyos volt felőle, hogy a kormány fog valami kisérletet tenni a reform-törvény keresztülvitelére, de átalában azt is hitték, hogy olyan egy rendszabályzat lesz az, a melyet nagy mesterséggel és azzal a számitással fognak megszerkesz-

teni, hogy az országgal a lényeg helyett az árnyékot fogadtassák el, a minek, aztán, egyéb eredménye sem lesz, mint, hogy a rákövetkező időszak alatt a szavazó jog nélkül maradt osztályok mind határozottabban és szenvedélyesebben fogják követeléseiket hangoztatni. Hanem az senkinek sem jutott eszébe is, hogy Lord Derby kormányáról föl lehessen tenni, hogy az országot egy csomó olyan egymásra következő különös meglepetéssel elégithesse ki, a melyek az ülésszakra egészen sajátságos bélyeget nyomtak, és, hogy az egyének és csoportok minden félről való hozzájárulása utján fokonkint olyan reform-törvény alakitását vihesse keresztül, a mely a szabadelvűség és demokratia sokkal szélesebb alapjaira legyen fektetve, mint a milyennek inditványozására Lord Russell és Mr. Gladstone merészkedhetett, avagy gondolhatott volna is.

A parliament megnyitása február 5-dikén történt. A trónbeszéd czélzott, a mint mindenki várta is, a reform kérdésére is. »Figyelmöket«, igy hangzottak a trónbeszéd illető szavai, »ismét igénybe fogja venni a nép parliamenti képviseletének állapotja«; s odább az a remény nyert kifejezést, hogy »tanácskozásaik, a mérséklet és kölcsönös engedékenység szellemétől vezetve, olyan határozmányok elfogadását fogják lehetővé tenni, a melyek a politikai hatalom egyensúlyának helytelen megzavarása nélkül, a választói jog méltányos kiterjesztésére fognak vezetni.« E határozatlan és kétértelmű kifejezésekben, mint az emberek mondogatták, elég tisztán lehetett megismerni a Mr. Disraeli kezeit. Hogyan lehessen, kérdezgeték, méltányosan kiterjeszteni a választói jogot — a reformerek értelmében — a nélkül, hogy a politikai hatalom egyensúlya helytelen módon megzavartassék — a Mr. Disraeli értelmében?

Hiszen, Mr. Disraeli ülésszakról-ülésszakra, ismét és ismét mindig csak azt bizonyitgatta, hogy a választó-jognak a munkás osztályok nagy tömegeire való kiterjesztése szükségkép megzavarná a politikai hatalom egyensúlyát; hogy, már magában véve is, a politikai egyensúly megzavarása lenne; hogy ez — a mint Mr. Disraeli kedvencz szava hangzott — egy »homogen« osztály érdekeinek és szokásainak óriási tulsúlyt biztositana. Hogyan igérheti tehát most, hogy ily változást fog létesiteni? És ki az, a ki valami más változásra vágynék? Micsoda más változás elégithetne ki akárkit is, a ki egyátalán vágyik a változásra? Mind jobban és jobban terjedt az a meggyőződés, hogy Mr. Disraeli csak is azt akarja megkisérleni, hogy a képviselőház szemét valami értéktelen javaslattal kitörülje, és, hogy a szineskedő reformerek, meg az adullamiták segélyével megpróbálja, ha a többséget rávehetné elfogadására. A közvélemény azonban nem is sejtette, milyen hajlékonyságot fog a kormány nemsokára kifejteni. A parliament története az újabb korban, sőt, bizony, akármikorról is, a mennyire ismerjük, ennek a majdnem páratlan ülésszaknak eseményeihez hasonlót aligha tud fölmutatni.

Mr. Disraeli februar 11-dikén kijelentette, hogy a kormány »a határozat-hozatal utján« való eljárásra szánta magát. A reform törvény alakjában való keresztülvitelének nehézsége, mint Mr. Disraeli kifejté, abban rejlett, hogy a két nagy politikai pártot nem lehet rávennni, hogy előzetesen állapodjanak meg azokban az elvekben, a melyek szerint a törvényjavaslatot ki lehessen dolgozni. »Mielőtt, tehát, ezúttal a reform-törvényjavaslat szerkesztésének munkájához fognánk, egyezzünk meg magunk közt, hogy milyen forma rendszabályt óhajtunk. A többi, azután, könnyen

fog menni.« Ehhez képest, kifejezést adott annak a szándokának, hogy a parliament üstjébe egész egy marok határozatot dob, a melyekből, ha szép csöndesen főni hagyjuk, egy tökéletesen kiforrott jó reform-törvény méltóságos formája fog csodálatos módon előállani. Mr. Disraeli nagy bizvást útalt az India számára készült új kormányzati szervezet létrejöttére, mint a mely igen biztató például szolgálhat az általa most ajánlt eljárás számára. Már előbb láttuk, hogy az indiai lázadás elnyomása után igen sok nehézségeket okozott az indiai kormányzat új formájának megállapítása. A képviselőház, akkor, abban az eljárás-módban állapodott meg, hogy előbb csak jól megfontolt határozatokat alkot s igy szabja meg azokat az elveket, a melyek szerint a teljesen szervezett Indiát kormányoztatni kivánja, s csak azután fogja, aztán, e határozmányokat a törvények sorába iktatni. Csak is a Mr. Disraeli csodamód eredeti szelleme fedezhetett valami hasonlóságot föl e két eset között. Mikor a parliamentnek magára kelle India kormányzatát vállalnia, az első és fő nehézség azoknak az elveknek megállapításában rejlett, a melyek szerint Indiát a legjobban lehessen kormányozni. Ez nem párt-kérdés vala; az egyik párt épen olyan nehézségekkel állt szemben, mint a másik; egyik sem kötötte vala le magát valamely határozott irányban. Akkor volt idő a tanácskozásra, valamennyi vélemény meghallgatására, minden adat és terv megfontolására. Röviden, akkor minden új és bizonytalan volt, a mikor mindkét nagy párt egyebet sem tehetett észszerűen, mint, hogy várakozva figyelő állást foglaljon el mind a kettő, mielőtt akármelyikök is valamely határozott tervre, avagy csak eljárási elvre is szánta volna magát. Ugyan, miben hasonlított volna a dolgok ilyetén állapota ahhoz, a melybe a parliament ez

úttal jutott, a mikor a szavazó jog kiterjesztésének kérdésében kelle határoznia? A baj, itt, nem a tájékozatlanságban rejlett, hanem abban, hogy ellentétes elvek és ellentétes nézetek uralkodtak. A mit a fölvilágosítás útján el lehetett érni, azt, ugyan, emberemlékezet óta, mind egy csöppig kifejtették s ugyancsak bőven ontották a reform egész kérdése felől. Parliament parliament után egész le a salakjáig forgatta, zavarta. A két nagy párt közül egyik sem szorult semmiféle további fölvilágosításra, hanem mindkettő régóta tudta a kérdés felől mindazt, a mit ember csak kifürkészhet s mégis, meg nem birt egyezni az eljárás fölött, hanem teljes-tökéletesen ellentétes elvi állást foglaltak el egymással szemben. Az egyik pártot hagyományai és vélt érdekei kötelezték az általános szavazat-jog ellenzésére, a másikat, pedig, teljesen ugyanazok a tényezők kötelezték támogatására. Ugyan, a kiegyeztetés micsoda közös alapját lehetett itt egy csomó határozat megvitatásától reményleni? Ha bármelyik párt hajlandó volt a kiegyezésre — csak szólania kellett; két mondat elég lett volna annak kifejezésére, hogy miben álljon a kiegyezés. Az egyik épen olyan tisztán látta, mint a másik, hogy mit akar, ha akármelyikök is kész lesz vala vélt igényei egy részéről lemondani, csak egy szót kellett volna szólania. Egy férfi megkéri egy leány kezét; a leány atyja elútasítja. E kettő kiegyeztetését segithetné-e valamivel is az, ha ünnepélyes tanácskozást tartanának s egy csomó határozatot hoznának annak kifejezésére, hogy, mindeniknek véleménye szerint, melyek a boldog házasság igazi föltételei? Épen ennyire ment volna Mr. Disraeli és Mr. Bright azzal, ha egy csomó határozatot hoznak vala, a melyek mindkettőjök nézeteit állapítják vala meg a reform-törvény föltételeire nézve.

A határozatok, melyeket Mr. Disraeli a Házzal el akart fogadtatni, legnagyobb részt meglehetősen badarak valának. Némelyikök olyan közönséges dolgot foglalt magában, hogy arra sem volt méltó, hogy akárki is foglalkozzék formaszerű határozatban való kifejezésének fáradtságával. Ugyan, mi haszon háramolhatott volna annak határozat alakjában való kijelentéséből, hogy »e birodalom alkotmányával ellenkezik, hogy bármelyik osztálynak avagy érdeknek tulnyomó hatalom adassék a köznek többi része fölött?« Ugyan, kinek jutott eszébe valaha azt állitania, vagy kiről lehet vala föltenni annak vitatását, hogy az alkotmány elveivel megegyeznék, ha valamelyik osztálynak a köz többi része fölött tulnyomó hatalmat adnának? Még, ha Cade Jakabnak *) jut vala is eszébe, hogy saját osztálya számára is ily hatalmat követeljen, arra nem fogott volna vállalkozni, hogy meg próbálja győzni az embereket, hogy ez az alkotmány érvényben levő elveivel megegyeztethető volna. Ugyan, mi végett kellett a képviselőházat annak kijelentésére szólítani föl, hogy a választó-kerületek új beosztásánál a főfigyelmet »oly helyek képviselő-küldés jogával való fölruházására kell fordítani, a melyek ez idő szerint képviselőt nem küldenek s a melyek e szabadalomra jogosultaknak itélhetők?« Hát, ugyan, lehet-e józan értelmű embert képzelni, a kit a választó-kerületek új beosztásának tervezeténél más tekintet vezérelhetne? Épen ennyi bölcseség rejlenék abban is, ha valaki azt tanácsolná a polgári törvényszékek bíráinak, hogy formaszerű határozatban jelentsék ki, hogy az ügyek elbirálásánál főtekintetnek azt fogják szemök előtt tartani, hogy a pörlekedő felek igényeiket bizton előadhas-

*) Lásd a II. kötet 374. lapján a jegyzetet.

sák, és hogy igazukat megkaphassák. Csakhogy, aztán, tulfelől, azt sem szabad felednünk, hogy a határozatok legnagyobb része, a melyek nem csupán mindennapi igazságokat foglaltak magokban, olyan javaslatokkal álltak elé, a melyekről nincs az a miniszterelnök, a ki föltehette volna, hogy a Ház heves küzdelmek, szivós ellenállás és ismételt szavazások nélkül elfogadhatta volna. Az adófizetés elvének a választó-jog alapjává tétele; az a terv, hogy egy választó több szavazatot nyerhessen; a szavazó-jegyek utján való szavazás behozatalának szándoka — ime ezek foglaltak helyet ama javaslatok között, a melyekről Mr. Disraeli egész nyugodtan azt vélte, hogy a Ház épen úgy elfogadja, mint annak kijelentését, hogy egyetlen párt kezében nem kell minden hatalmat egyesíteni, és hogy a választó-kerületek új beosztásának az igazságos beosztás a feladata. A szabadelvű pártot s különösen azt a csoportját, a mely Mr. Brightot vallotta vezérének, előbb a föld poráig kellett volna alázni, s csak azután lett volna rávehető, hogy e javaslatok közül egyiket-másikat elfogadja.

Mr. Disraeli, úgy látszik, majdnem azonnal belátta, hogy a Ház magatartásához képest hiában várná határozati javaslatainak keresztülerőszakolását. Februárius 25-dikén, hát, egész nyugodtan bizonyos fajta reform-törvényjavaslattal cserélte ki előbbi inditványait s kijelentette, hogy a kormány ezt akarja előterjeszteni. A vagyon utáni szavazó jog, e szerint, a városokban hat fontra lett volna szállítandó, a megyéken, pedig, húsz fontra, a jogosultság mindkét esetben az adózásra levén alapítva; azaz, az ember szavazó jogának megállapítása a maga községi helyhatóságától vagy más adó-kivető testületétől függött volna, és igy a szavazó jog osztogatása mindenféle önkénytől függ vala. A kinek

ötven fontja lesz vala értékpapirokban, vagy harmincz fontja a takarékpénztárban s ez összeget egy évig érintetlen hagyja vala: megérdemelte volna a szavazó jogot. De, ha leányának tiz fontot talált menyaszonyi ruhára adni; vagy szegény, agg apja temetésére öt fontot fordít vala, avagy elszerencsétlenedett barátjának egy sovereignt talált kölcsönadni: rövidlátását szavazó jogával kell vala megfizetnie. Ha valaki egy éven át húsz shillinget fizetett egyenes adóban, szavazhatott. Ha valamely egyetemi fok czimét viselte, vagy pap, ügyvéd, orvos, avagy okleveles néptanitó vala: szavazó jogot nyer vala — de, ez, bizony, ugyancsak tréfás egy formája lett volna a mívelt-ségre alapított censusnak, a mely mellett szépen szavazó jog nélkül maradt volna egy Mr. Bright, Mr. Cobden, Mr. Mill, vagy maga Mr. Disraeli is. Valami érthetetlen, vagy legalább is titokzatos fátyol boritotta e javaslat előterjesztésének egész módját. Mindenből az tünt ki, hogy nem az előbbi határozati javaslatokon alapszik; valóban, határozmányaik közül több igen fontost mellőzött. Nincs is miért a választó-kerületek amaz új beosztásának tervét részleteznünk, a mely a javaslathoz vala csatolva, mert a törvényjavaslatról azt sem lehet elmondani, hogy komolyan létezett volna. A képviselőház megvető közönynyel fogadta Mr. Disraeli előterjesztését, melyben a javaslat foglalatját fejtegette s Mr. Disraeli mindjárt a rákövetkező napon kijelentette, hogy a kormány elhatározta e beadvány visszavonását, egyszersmind föladva a határozat útján való eljárás egész tervét is, e helyett valóságos és rendszeres reform-törvényjavaslatnak nehány nap mulva leendő benyujtására határozván magát.

A pârliament és a közönség elképpedt e gyors változásokra. Kezdett az egész dolog nevetségessé válni. Az ülésszak alig vala néhány napos s a kormány reform-terve már

harmadik változatát érte meg. Hogy a zavar és botrány még nagyobbra nőjön: ez esemény után három vagy négy nappal a kormány három kiváló tagja — Peel tábornok, Lord Carnarvon és Lord Cranbourne — lemondott. A végén az egész dolog kisült. A leleplezést a Pakington János, Sir, »pompás indiskretió«-jának lehetett tulajdonitani, a kinek a titoktartásban való szerencsés állhatatlansága érdekes adalékkal gazdagitotta kora politikai történetének egyik fejezetét. A cabinet szükségessé vált ujjáalkotásának nyomán ugyanis, Pakington János, Sirt a tengerészeti osztályból áthelyezték a hadügyminisztériumba, s igy le kelle mennie droitwichi választói közé, hogy új választás alá bocsássa magát. Ott, jóságos szive őszinteségében, olyan egy historiát beszélt el, hogy egész Anglia hahotába tört ki. A kormány, ugyanis, a mint ki fog tünni, két különböző reform-javaslatot készitett, az egyik, itéletök szerint, szélesebb alapra fektetett s szabadelvübb volt, mint a másik. Emezt a végszükség menedékeül tartják vala, hogyha amazt a képviselőház conservativ fele hidegen találná fogadni. Ennek bekövetkezte esetén, kevésbbé messzire menő javaslatukkal fogtak vala előállani. A kereskedő is néha azzal ajánlja portékáját vevőjének, hogy ez az egyetlen e fajta czikk, a melylyel szolgálhat; de, ha a vevő határozottan a mellett marad, hagy a kinált czikk drágább, mint a mennyit érte fizetni hajlandó: a kereskedőnek egyszerre csak eszébe jut, hogy van neki valami ugyan a fajta czikke még, a mely, bár olcsóbb, reméli, épen olyan jó lesz, mint amaz, a kivánt czélra. A conservativ cabinet vezéreinek is két fajta reform-javaslatuk volt a polczon. Ha a képviselőház a messzibbmenő és szabadelvübb javaslatot elfogadja: hát jól van; arra az esetre, pedig, ha elfordul tőle, készen volt a

másik fajta darabja is, a mely, ugyan, olcsóbb és nem oly kinálkozó külsejű, de magában véve szintén igen pompás egy portéka s bizonyos, hogy minden czélra egészen alkalmas. A szabadelvübb munkálat alapjait egészen az előbbi határozati javaslatoknak kelle szolgáltatniok. A cabinet szombaton, február 23-dikán, tartá ülését és akkor, mint Pakington János, Sir, mondá, ő is, a többiek is meg valának győződve, hogy teljes egyetértésre tudnak jutni; hogy mind egy véleményen vannak és, hogy a messzibb menő tervezetet hetfőn, 25-dikén, fogják előterjeszteni. Ám, ezen a hétfőn hirtelen tanácskozásra hivták a cabinetet, János úr odasietett és a legmeglepőbb hirekre érkezett. A cabinet nehány vezér-tagja kereken kijelentette, hogy hallani sem akar a szabadelvűbb javaslatról. Lett, aztán, erre zavar! Épen két óra volt s Lord Derbynek félhárom órakor beszédet kelle tartania a conservativ párt gyülésén, Mr. Disraeli pedig félnégy órakor vala a képviselőházban a törvény-javaslatot, egyáltalán valamely törvény-javaslatot, előterjesztendő. Valamit tenni kellett. Valami javaslatot elő kellett terjeszteni. Elképzelhetjük, hogy minden szem az órán függött. Pakington János, Sir, figyelmeztette társait, hogy az elhatározásra már csak 12 percz maradt. Látni való, hogy nincs az az ember, a ki — ha még oly ragyogó államférfiúi tehetségekkel vagy irói készséggel van is megáldva — tiz percz alatt fogalmazni tudjon egy teljes reformjavaslatot. Most tünt ki csak igazán azoknak bölcsesége és előrelátása, a kiknek eszébe jutott, hogy jó lesz szükség esetére — ha szabad e kifejezést használnunk — egy másodrendű javaslatot is kéznél tartani. A másodrendű javaslatot, aztán, elővették s mindjárt elhatározták, hogy Mr. Disraeli siessen a képviselőházba s egész komolyan terjesz-

sze elő azt, épen mintha ez lett volna az a munkálat, a melyet a kormány elejétől fogva a Háznak be akar vala nyújtani. Pakington János, Sir, ezt a megállapodást egyszerű és gyakorlati módon egész komolyan védelmébe vette. Elösmerte, hogy nem valami bölcs megállapodás vala; de, hát, ugyan, ki lehet bizonyos felőle, hogy bölcsen jár el, a mikor csak tiz percze van a megfontolásra? Ha csak bár egy órájok jutott volna, mondá, a kérdés latba vetésére, bizonynyal semmi tévedést el nem követtek volna. De mit használ most már a beszéd? — nem volt egy órájok sem s ezzel vége a dolognak. Valamit csak kellett tenniök és igy terjesztette elő Mr. Disraeli másodrendű javaslatát, azt a javaslatot, a melyet Pakington János, Sir, ez érdekes magyarázatával »a tiz perczes javaslat« neve alatt igtatott a politika történetének könyvébe.

A zavar, úgy látszik, a következő módon támadt. Peel tábornok elején némi aggodalmakat táplált a szabadelvűbb javaslat eredeti terve iránt. Lord Cranbourne ekkor sürgette, hogy fontolja meg bővebben a javaslatot, és Peel tábornok beleegyezett. A miniszter-tanács ezzel, mint látszott, egyetértésben ért véget szombaton, február 23-dikán. Lord Cranbourne, azonban, más nap, épen vasárnap levén, miután, talán, jobb dolga sem akadt, azt gondolta magában, hogy jó lenne egy kissé belepillantani a javaslat részleteibe is. Ekkor, mint később előadta, pennára vette a tervezet szerinti számokat s úgy találta, hogy az ő számítása szerint némely városban majdnem minden háztűztartónak szavazó jog jutna. Ez, gondolá, sehogy sem megy, s igy rászánta magát a visszalépésre. Majdnem magától érthető, hogy ez más visszalépéseket is maga után fogott vonni. Ebből eredt, aztán, a minisztérium hétfői, 25-diki, sürgős ülése, a melyet Paking-

ton János, Sir, oly öntudatlan humorral rajzolt. Lord Cranbourne-t s azokat, a kik vele egy véleményen valának, rávették a maradásra, az alatt a föltétel alatt, hogy a messzibb menő javaslatot szépen félre teszik, és hogy a tiz perczes javaslatot, épen olyan szépen, előrántják. Ám, a tizperczes javaslatot, szerencsétlenségre, a mint már mondók, kétségbeejtő hidegen fogadták a Házban. A Mr. Disraeli gyakorlott szeme azonban rögtön belátta, hogy a képviselőház egyik oldala részéről sincs semmi kilátás a sikerre. Mr. Disraeli azonnal tisztában volt magával és Lord Derby is beleegyezett. Nem volt mit tenni egyebet, mint megint visszatérni a messzibbvágó javaslathoz. Az erre nem hajló tiszttársaknak követniök kelle meggyőződésöket és vissza kelle lépniök. Helytmaradásukat hiábanvaló lett volna egy olyan javaslathoz való ragaszkodás utján biztosítani, a mely senkinek se kellett. Ezért történt, hogy Mr. Disraeli az előbbi napon benyujtott javaslatát — a tiz perczes javaslatot — február 26-dikán visszavonta, s kijelentette, hogy a kormány a legkomolyabban fog munkához s valóságos törvény-javaslatot terjeszt elő márczius 18-dikán. Akkor kitünt, hogy ez a javaslat az előbbi megkisérlett határozatokon alapszik; hogy ez az a messzibbre menő törvényjavaslat, a melyet nagy hirtelen félrevetettek vala a hétfői, február 25-diki, rögtönzött minisztertanácsban, a melyet Pakington János, Sir, a maga leplezetlen és feledhetetlen ékes szónoklatával Droitwichben lerajzolt. Peel tábornok, Lord Carnarvon és Lord Cranbourne letették tárczáikat. Lord Carnarvon kijelentette, hogy a census leszállítása ellen nem vala kifogása, hanem ellenezte azt a tervezetet, a mely szerinte elejtette mind azt a politikai hatalmat, a mely a gazdagok és a szegények között vala meg-

osztva s a közben eső osztályok minden befolyását tehetetlenné tette. A Lord Cranbourne ellenvetéseit már előadtuk. Peel tábornok, a hajlithatatlan, tiszteletreméltó és igen tehetséges férfiú, azt hibáztatta a javaslatban, a mit ő határozott democrat szinezetének nevezett. Tiz esztendő alatt immár másodikszor esett meg, hogy a reform és a városi census kérdése conservativ minisztériumot robbantott szét.

Meg kell adnunk, hogy Mr. Disraelinek némi bátorsággal és erélylyel kelle rendelkeznie, hogy a képviselőház szine elé, minde meglepetések után, új tervvel és újon alakitott cabinettel mert légyen lépni. Az első föladat a kormány újjáalakítása volt, egy új hadügyi, gyarmatügyi és indiai államtitkár megnyerése utján. Márczius 8-dika előtt ez már készen volt. A visszalépett férfiak valamennyi politikai ellenfeleik teljes tiszteletét vitték magokkal magányukba. Lord Cranbourne, India kormányzatának rövidre mért vezetése alatt, nem csak tehetséget tanusított — a mi iránt senki sem kétkedett addig is — hanem oly méltóságot, önmérsékletet s a felelősség olyan mély érzetét is, a melyet az előtt még barátai sem tettek föl róla. Pakington János, Sir, a mint már emlitők, hadügyminiszterré lett. S helyét, mint a tengerészet első Lordja, Mr. Corry foglalá el. A gyarmatügyi államtitkárságot Buckingham herczege kapta, az előbbi Lord Chandos, a kinek ama nagy vita alkalmával mondott szűzbeszédét, a midőn a Peel-kormány uralma, 1846. június 25-dikén, ama csütörtöki napon, véget ért, Mr. Disraeli jellemezte »Lord Bentinck György«-ében. Az India kormányát illető osztály vezetését Northcote Stafford Sirre ruházták, a kinek a kereskedelmi tanácsban ez által megürült székét Richmond herczeg foglalta el.

A kormány, aztán, miután már kilökte lázadóit hajó-

jából, ismét neki fogott reform-terve kidolgozásának. Mr. Disraeli márczius 18-dikán beterjeszti a javaslatot. A mi a censust illeti, ez a javaslat azt inditványozta, hogy a városokban mindenki, a ki egyenes, vagy pedig évi húsz shilling indirect adót fizet, nyerje meg a szavazó jogot; ugyanily jogot nyerjen, továbbá, az érték-papirok, takarékpénztári betétek s több effélék tulajdonosa is, valamint gondoskodott a javaslat a müveltségi census bizonyos formájáról is. A választójog kiterjesztését magokban foglaló határozmányok ellensulyozására és minden oldalról való korlátozására mindenféle, meglehetős elmeéllel kieszelt megszoritásokat alkalmaztak, hogy megakadályozzák a szegényebb osztályok tömegeinek tulságos hatalomra vergődését. Volt valami leverő abban a szellemességben, a melylyel e szakaszokat kiesztergályozták. A gépezet szörnyü keresett módon vala összeszerkesztve; a korlátozást és egyensúlyozást tulságosan nagy mesterkedéssel alkalmazták; majdnem mindenki észrevehette az első tekintetre, hogy a gépezet némely része csalhatatlan módon megbicsaklik a müködés rendjén, és hogy más részei soha mükedésbe sem indulnak. Mr. Bright az egész munkálatot olyan egy tervezethez hasonlította, a melyben a mit az egyik kezökkel adnak, a másikkal szépen vissza akarják venni. Még is, azonban, volt a helyzetnek egy olyan oldala, a mely sok reformer szemébe valóságos reményt csillogtatott. Most már látták tisztán, hogy a kormány komolyan arra határozta magát, hogy mindent elkövet, csak, hogy még ez évben keresztülvihesse a reformtörvényt, valamely formában. Legalább lesz aztán valami, a mi, hogy többségre juthassanak, több lesz a semminél. Lord Derby később őszintén elismerte, hogy nem látja be, miért kelljen a reform monopoliumát egyedül a szabadelvüeknek engedniök át;

Mr. Disraeli, pedig, tisztában volt magával, hogy ezúttal, ugyan, nem fog a reform-törvény miatt állásáról lemondani. De, hogy egyik-másik minisztertársuk mily kevéssé sejtette, hogy mely irány lejtőjére sodortattak, könnyü megitélni abból a beszédből, melyet Lord Stanley márczius 5-dikén, a Lord Cranbourne és társai visszalépte után tartott. Ha, mondá, Mr. Lowe, vagy valaki a hozzá közel ülők közül, komolyan azt hinné, »hogy a kormány olyan egy javaslatot akar beterjeszteni, a mely egybehangzanék a Birmingham képviselője (Mr. Bright) által mindig oly ügyesen és oly következetesen pártolt nézetekkel, fölöttébb csalódik.« Nem sokára ki fog tünni, hogy a kormány csakugyan beleadta magát oly rendszabály keresztülvitelébe, a mely a demokratia irányában sokkal messzibbre ment, mint a mit Birmingham képviselője oly ügyesen és oly következetesen valaha is pártolt. Még maga Mr. Disraeli sem álmodhatta elején, ingyen is, hogy milyen meszszire kényszerül majd ebben az irányban haladni. Ő mondta, a vita egyik szakaszán, és pedig különös nyomatékkal, Lord Cranbourne-nak, hogy a kormány soha sem fogja azt javasolni, hogy a szavazó-jog egyszerűen és tisztán csak a háztüz-tartás feltételéhez köttessék. És, ime, a törvény, a végén, azt állapította meg, hogy a városokban a szavazó-jog egyszerüen és tisztán csak a háztüz-tartás feltételéhez köttetett.

A kormány vezértagjai, tehát, ezúttal elhatározták magokat, hogy ez ülésszakon keresztülviszik a reform-törvényt, történjék bármi. Egy részt, bizonynyal, az a meggyőződés sarkalta őket, hogy sokkal jobb a kérdést bizonyos formában egyszer s mindenkorra megoldásra juttatni, hogy az ország immár valahára leszámolhasson vele. De, e mellett, a mint magok is több alkalommal elismerték, az a

gondolat is vezette őket, hogy, ha az országnak reform kell, a kormányon levő férfiak azért, hogy kedvét töltik, épen úgy megmaradhatnak helyükön. Ez, bizony, nem valami magasröptü politika; de a magasröptü politika igen gyakran kibuktatja a hatalomból, a helyett, hogy hozzásegitené, megtartaná benne az embert. Mr. Disraeli valamennyi kibuvó ajtajának, kétértelmü határozmányának és biztossági intézkedéseinek nyakát szegték. A kettős szavazat-jogot, a mely szerint a mezővárosokban a rendes adón felül még 20 shilling pótadót is fizető üzlettulajdonosok kétszeres szavazatot nyertek volna, a Ház nevetése törülte ki a javaslatból. A szavazó-jegyek útján való szavazásnak is vége lett. A szavazó-jog önkény szerinti osztogatásának lehetőségét a szó teljes értelmében elsöpörték. Inditványozták a házbér szerinti szavazó-jogot. A dolog, a végén, a mezővárosokban való census kérdése fölött került törésre. A törvényjavaslat szerint mindenkinek szavazó-jogot kell vala nyernie, a ki valamely mezővárosban fizeti a szegények javára szóló adót, föltéve, hogy már két éve lakott abban a házban, a mely után adó alá vettetett. A módositványt, a mely a határozmányban megszabott két évet egyre szállította, nagy többség fogadta el, a kormány határozott ellenzésével szemben is. A kormány, tehát, kénytelen volt hozzájárulni e módosítványhoz. Mr. Disraeli a javaslat tárgyalásának különböző fokozatain ki-kijelentette, hogy, ha ezt vagy amazt a módositványt, a kormány ellenére, elfogadják, a kormány nem fogja a javaslat továbbtárgyalását engedni; de mikor, aztán, az illető módositványt mégis elfogadták, Mr. Disraeli mindannyiszor kijelentette, hogy a miniszterek a végén mégis meggondolkoztak s készek az újabb változtatás elfogadására is. A Ház, aztán, kezdte az

eljárás e kicsinyes formáját tisztán csak szertartásnak tekinteni. A mezővárosokban érvényes census, tehát, ilyképen oda módosult, hogy — bizonyos megszoritással — minden háztüztartó szavazó-jogot nyert — de e megszoritás ugyancsak fontos vala. Ha Mr. Disraeli rá tudja vala a Házat venni, hogy ezt a megszorítást elfogadja, teljes joggal elmondhatta volna, hogy megtartotta a Lord Cranbourne-nak adott igéretét s abba bele nem egyezett, hogy egyszerüen és tisztán a háztüz szerinti szavazó-jog jusson érvényre. E határozmány, a mint akkor a dolog állt, kizárta a census köréből a szavatos háztulajdonost. A szavatos háztulajdonos ugyancsak nagy szerepet játszik ez ülésszak vitái rendjén. A mindkét részen levő vitatkozók hevesen küzdöttek érte, és fölötte, épen mint a görögök és trójaiak viaskodtak a Patroklos holtteste körül. Egyszerre csak jelentőségre emelkedett és a történelem alkotó részévé vált. Mindenütt csak ő róla és igényeiről folyt a beszélgetés, meg tárgyalás. A kik nem tudták, hogy mi az a szavatos háztulajdonos, lehetetlen, hogy megérthették volna az 1867. évi reform-vitákat. Beszélik, hogy egy elmés politikus, kit egy franczia barátja arra kért, hogy magyarázza meg neki a szavatos háztulajdonos mivoltát, azt a fölvilágosítást adta barátjának, hogy a szavatos háztulajdonos a femme incomprise férje. A szavatos háztulajdonos voltaképen egy olyan kisebb háznak a gazdája volt, a melynek bérlője maga nem volt megróva szegény-adóval. Az ilyen kisebb házak tulajdonosait a parliament bizonyos végzései följogosították, hogy magok vállaljanak szavatosságot bérlőik szegény-adójáért. A községi hatósággal szemben a felelősséget nem a bérlő, hanem maga a tulajdonos vállalta el, ő fizette le egy csomó ilyen bérletért a fizetendőket, s azért,

hogy a felelősséget magára vállalta, s a helyi hatóságot, egy összegben fizetve, megkímélte a részletek összegyüjtésének fáradalmaitól, bizonyos adó-kedvezményben részesült. Talán fölösleges is külön rámutatnunk a magától érthető tényre, hogy az illető tartozást azért, valójában, mégis csak a bérlő fizette, mert volt a tulajdonosnak gondja rá, hogy ezt az összeget mindenkor beleszámítsa a követelt haszonbérbe; de a haszonbérlő neve az adó-összeirásban még sem szerepelt, sem az illető a községi hatóságokkal, ezen a czimen, egyenes érintkezésben nem állt. Az ilyen szavatos háztulajdonosok, pedig, annyian valának, hogy, a mint mondták, a 10 fonton alóli összes birtokosoknak tisztán kétharmada ő belőlök telt ki, úgy hogy kitünt, hogy némely mezővárosban a birtok szerinti census, e szavatos háztulajdonosok kirekesztésével, egyetlen toll-vonással rohamosan leszállította volna az akkori szavazatra jogosultak számát, mihez képest a Lord Derby kormányának e reformjavaslata a szavazó-jog megszoritása, nem pedig kiterjesztése fogott volna lenni.

A szabadelvü párt Mr. Gladstone lakásán gyülést tartott, hogy megállapitsák a követendő eljárást. Mr. Gladstone-nak megvolt a maga saját terve a nehézség elhárítására. Azt javasolta, hogy határvonalat kell vonni, a melyen alól egyetlen házat sem kell semmi alakban megadóztatni; de igen azt is, hogy mihelyt valamely ház meg van adóztatva: a lakó kapja meg a szavazó-jogot, már akár ő, akár a háztulajdonos fizesse is az adót. Mr. Gladstone ezzel azt akarta elérni, hogy épen a legszegényebb lakók menekülj enek meg egyszerre az adó-fizetés kötelezettsége alól, de aztán szavazó-jogot se nyerjenek. Mind ő, mind Mr. Bright, fölöttébb aggódott, nehogy a szavazó-jog a

társadalom igen is alantas rétegeire terjesztessék ki, s nehogy az az osztály is bevitessék a census határai közé, a melyet Mr. Bright a választó közönség residuumának nevezett. És itt nem szabad felednünk, hogy a szabadelvü-párt, egységesen járva el, rendelkezett a többséggel, mihez képest abban a helyzetben volt, hogy kényszeríthette Mr. Disraelit a Mr. Gladstone által javasolt módozat elfogadására. Ámde, nagy hirtelen, sajátságos vélemény-különbség keletkezett soraikban. A Mr. Gladstone házában tartott gyülés után, egy csoport, mely főkép a szélsőbb szabadelvüekből telt ki, kétkedni kezdett a Mr. Gladstone által indítványozott alantas szinvonal sikerében. Ezek azt tartották, hogy sokkal jobb lesz, ha a mezővárosokban minden háztüztartónak, minden megkülönböztetés nélkül, szavazó-joga lesz. Külön gyülést tartottak tehát a képviselőház theázó termében s elhatározták, hogy értésére adják Mr. Gladstone-nak, hogy módosítványát nem támogathatják. Ettől kezdve aztán a »theás terem pártjának« nevezték őket, s bizony majdnem annyi kárhoztatást gyüjtöttek a fejökre, mintha valamely új puskaporos összeesküvés részesei lettek volna. Elszakadásuk, pedig, megbuktatta a Mr. Gladstone tervét, bizonyossá válván, hogy vége a mezővárosokban a háztüztartók adózók és nem adózók szerinti megkülönböztetésének. Ekkor, aztán, merész kisérlet történt, hogy, ha az egész szavazatossági kérdéstől meg lehetne szabadulni, s a kormány, a végén, valamennyi párt nagy bámulatára, engedett is a reá gyakorolt hatásnak. Elfogadta az egész rendszer teljes eltörlését, el, hogy minden bérlő neve az adó-könyv lapjaira jegyeztessék; el, hogy minden bérlő szavazatot nyerjen, egy szóval, hogy a mezővárosi választókerületekben a háztüztartók szavazó-joga

minden megszoritás nélkül érvényesüljön. A theás terem pártja győzött mindkét irányban. Győzött Mr. Gladstone ellenében és győzedelmeskedett Mr. Disraeli fölött.

A theás terem pártja ellenében, mint mondók, sok kemény beszédek hangozának. Mr. Bright komoly és boszús szavakban kárhoztatá őket, s azt a kérdést vetette föl, hogy ugyan mire lehessen a parliamenti politika utján menni, ha minden ember a maga kicsinyes játékát tolja előtérbe? »Egy gyümölcsáros és a szamara,« mondá Mr. Bright egy birminghami gyülekezethez szólva, »innen Londonig egy egész hétig mindig utaznék s mégis, ha a londoni éjszaknyugati vasút pályáján keresztbe állana, egy egész nagy különvonatot teljes megsemmisülésre juttathatna.« »Épen igy,« folytatá, »egy pár ember, a kik teljes politikai életök folyamán egy hajszálnyira, vagy az időt nézve: egy pillanattal sem segitették a reform ügyét előbbre, egy válságos órában, ezenképen, egy nagy párt czéljait keresztezhetik, s megeshetik, olyan egy nagy szabásu intézkedést buktathatnak meg, a mely örök időkre áldása lehet vala a haza érdekeinek.« A theás terem pártja, csakugyan, súlyos parliamenti felelősséget vállalt magára, a midőn ezt a politikai sakkhuzást a maga szakállára, vezérei háta mögött, vitte ki. Azonban ma már alig kétségeskedhetünk, hogy a mi az elvet illeti, övé volt az igazság. Nagy nyereség volt, hogy minden bonyolódott határozmánytól s a census minden megkülönböztető fokozatától meg lehetett szabadulni s egyszerre el lehetett a háztüztartók szavazatának félremagyarázhatatlan álláspontját érni. Maga Mr. Gladstone és Mr. Bright is fejtegette és elismerte a viták különböző fokain, hogy határozottan kifogás alá esik, hogy a census kérdése bármiféle változandó községi inkézkedésékkel össze legyen bonyolítva s

a különböző vidéki községek fölfogásától függjön. Olyan lázadókból sem állt a theás terem pártja, a kik viselkedésökkel az ellenséget segitették volna győzelemre. Sőt ellenkezőleg, a legroszabb esetben is csak olyan vakmerő önkéntesek valának ők, a kik némi koczkázattal még határozottabb diadalt arattak az ellenségen, mint a milyennek lehetőségét rendes vezéreik valaha még csak gondolni is merték volna. Talán voltak közöttük nehányan, a kik egy kissé szerették volna magokat nagyzolni, azzal a koczkázattal, a melyre merészkedtek és azzal a sikerrel, a melyet nyertek. Hanem azért azt az igazságot sem illenék némelyikökről elhallgatni, hogy megfontolt számitás alapján és a kötelességérzet sugallatára tették, a mit tettek. Meg voltak győződve, hogy a kormány, kellően sarokba szoritva, mindenre készebb, mint sem hogy a javaslat bukását megérje, s azt tartották, hogy látják a rögtönös és biztos alkalmat, a melyben a mezővárosi census kérdését a háztüz-tartók szavazó jogának egészséges és egyszerü elve alapján egyszerre meg lehet oldani.

A küzdelem, ezzel, gyakorlatilag véget ért. A javaslat tévesztésre számitott káprázatból valósággá vált, értelmetlen szövevényességéből félremagyarázhatatlan tisztaságra nőtte ki magát. Nagy czélt tett befejezetté egy egészséges elv érvényesítése utján. A tiszta demokratia irányában sokkal tovább ment, mint a mennyire Mr. Bright valaha inditványozá, vagy talán valaha ohajtá is. Mr. Mill a tárgyalás rendén módosítványt nyujtott be, hogy azok a nők, a kik bejegyzett bérlők, épen úgy szavazó jogot nyerjenek, mint az ilyen férfiak; más szókkal, hogy a szavazó jog csakis az elfoglalt helyzettől, nem pedig egyszersmind a nemtől is tétessék függővé. A Ház többsége, elején, ezt az inditványt csak olyan egészen tréfa szerében akarta volna tekinteni,

a melyre csak is a mulatság kedvéért volna érdemes — és csak épen a gúny szavát vesztegetni; de utóbb kitünt, hogy a vita nagyon is érdekes, komoly és tárgyalásra ugyancsak érdemes, kezdőpontját szolgáltatván, ehhez képest, a politikai vitakérdések egyik igen fontos fejezetének. Mr. Mill hetvenhárom olyan képviselőt talált, a ki kész volt a szavazás alkalmával őt követni, és, bár ellene százkilenczvenhatan szavaztak, valószinű, hogy nagyon is meg volt elégedve a vita ez eredményével. Ez alkalommal a kisebbségek képviseletének kérdését is fölvetette. De odáig nem üzte a dolgot, hogy határozott próba alá vetette volna. A kérdés, mind e mellett is, bizonyos mértékben határozottan előnyös megoldást nyert, még a javaslat törvényerőre emelkedése előtt. Mikor a törvényjavaslat a Lordok háza elé került, Lord Cairns azt a módosítványt inditványozta, hogy azokban a választókerületekben, a melyek három képviselőt küldenek, egy választó se szavazhasson többre két jelöltnél. Ez a módosítás el is fogadtatott, noha Mr. Disraeli elején kijelentette vala, hogy ez az intézkedés a kormány nézete szerint »téves volna elvére nézve és veszedelmes a gyakorlatban,« s noha Mr. Gladstone és Mr. Bright igen szivósan ellenezték. Ez uj elv, látnivaló, annak helyes voltát ismeri el, hogy a kisebbségek számára is kell bizonyos mértékben képviseletről gondoskodni. A három képviselőt küldő választókerületekben minden választó csak is két jelöltre szavaz. Ehhez képest, a harmadik választott nyilván a kisebbség képviselője. Hanem, azért, ebből semmi esetre sem következik, hogy e választott mindig olyan kisebbségnek volna a képvisélője, a mely a többségtől eltérő politikai meggyőződést táplálna. Némely választó közönségben, a mely három képviselő küldésére jogosult, előfordul az az eset, hogy az

egy politikai meggyőződést tápláló többség elég nagy arra is, hogy mindhárom képviselő választását magának biztosíthassa. Egyetlen párt annyi választót számlálhat, hogy biztosítani tudja a két népszerű jelölt megválasztását, s ezen fölül jut még annyi szavazat, hogy a harmadik jelöltet a maga akarata szerint viheti keresztül. Az új elv, tehát, eszerint, a gyakorlatban nem mindig biztosítja azt a czélt, a melynek kedveért tervezve volt. Csakugyan, nyilvánvaló, hogy épen azokban az esetekben, a melyekben a kisebbségek képviseletének szószólói leginkább óhajtották volna elvök biztosítását — az olyan helyeken t. i., a hol az előtt a kisebbségnek soha sem volt kilátása akarata érvényesítésére — az új intézkedés után is csak csekélyke reménye lehetett a sikerre, mert a többség összemüködése, fegyelme és ügyeskedése igen könnyen meghiusíthatta minden igyekezetét. Ám, azért, mégis csak fontos vala ez az új határozmány, mert ez volt első elismerése annak az elvnek, a mely még teljesebb érvényesülésre számithat, s a mely, ebben az esetben, aligha nem igen lényeges változását fogja a mai párt-kormányzati rendszernek előidézni. Ezenkivül néhány jelentős, bár a reform kérdésével kapcsolatban nem álló, új határozmány is életbelépett. Megállapíttatott, hogy a parliamentet nem kell az uralkodó halála esetén szükségkép föloszlatni, és hogy az olyan képviselőnek, ki a korona valamely fizetéses hivatalát tölti be, valamely más tisztség elvállalásánál, csak azért, mivel egyik osztályból a másikba lép át, nem kell képviselői állásáról lemondania. Ez igen észszerű és helyes változtatás volt. Annak igen nagy jelentősége van, hogy, ha a parliament valamely tagja a kormányzat körébe lép, nyujtson alkalmat választóinak annak kinyilvánitására, ha tetszik-e nekik, hogy a kormány egyik

tagja legyen a képviselőjök. De, ha már egyszer igennel válaszoltak erre a kérdésre, aligha szükséges még egyszer átélni az új választás minden kellemetlenségét és költségét, mihelyt a képviselő egyik hivatalból a másikba talál átlépni. A választóközönségnek lehet elég oka,hogy meg ne válaszsza a kormány valamely tagját, de az alig volna kellően indokolva, hogy visszautasítsa azt a gyarmatügyi államtitkárt, a kit képviselőjeként kész volt megtartani akkor, a midőn indiai államtitkár vala. Mind e mellett is azonban örülünk, hogy a törvény e módosítása nem történt valamivel korábban. Kár lett volna, ha a történelem hozzá nem jut vala a Pakington János, Sir, beszédéhez, melyet droitwichi új megválasztása alkalmával mondott.

A reform-törvény végfokára 1867. augusztus 15-dikén jutott el. Összegezzük eredményeit röviden a következőkben. A mezővárosokban fölvette a census körébe mindazokat a férfi háztüz-tartókat, a kik a szegény-adót viselték s az egy év óta helytlakó s évi 10 fontnál nem kevesebb házbért fizető bérlőket; a megyéken, pedig, az olyan birtokosokat, a kiknek évi 5 font tiszta jövedelmök van s az olyan föld- vagy birtok-bérlőket, a kik évenkint 12 fontnyi bért fizetnek. Néhány kis mezővárost megfosztott a képviselő-küldés jogától s más választó-közönségek képviselői számát alább szállította; számos új választó-kerületet teremtett, a többek közt Chelsea meg Hackney kerületeit. Harmadik képviselő küldésének jogával ruházta föl Manchestert, Liverpoolt, Birminghamet és Leedst, valamint képviselőt adott a londoni egyetemnek. Beczikkelyezte, hogy ott, a honnan három képviselő vala küldendő, minden választó csak két jelöltre szavazhat, és hogy London belvárosában, a melynek négy képviselő adatott, minden választó

csak három jelöltre szavazhat. Az ír és skót reform-bill magállapítását a jövő évre halasztották. Itt, azonban, előlegezhetünk egy keveset s mindjárt egyszerre szólhatunk az ír és skót törvényczikkekről is, különösen annyival is inkább, mert mindkettőről, de legkivált az ir törvényről, kitünt, hogy ugyancsak közönséges és hiányos egy munka volt. A skót reform-törvény Skótországnak épen olyan mezővárosi censust szabott meg, mint a milyen az angolországi; a megyei censust pedig vagy a birtok évi 5 fontnyi tiszta jövedelmére, vagy az üzlet utáni évi 14 fontra állapította meg. A kormány, elején, azt javasolta, hogy a megyei üzleti alapon számitott census épen olyan legyen, mint az angolországi. Azonban a szegény-adóra vonatkozó minden qualificatiót kitörültek a javaslatból a módosítványok, a skót adózási rendszer egészen más levén, mint az angol. Igy tette aztán a kormány a 14 fontos censust az angol bérlő 12 fontos kulcsának megfelelőjekép. Skotia nehány új képviselőséget is nyert, a mit a kormány eredetileg a képviselőház tagjai számának szaporitása utján akart elérni, de a mit később módosítványok által erőszakoltak ki, néhány kicsiny angol mezőváros képviselőküldési jogát eltörölvén. Az ír reform-törvény alig érdemes a megemlítésre. A megyei censust meghagyta, a mint volt, 12 fonton, a mezővárosi censust 8 fontról 4-re szállitotta s a választó-kerületek új beosztására nézve semmit sem tett.

Míg az angol reform-törvény különböző fokozatain áthaladott, a kormány egész megfontoltan ismét egy ballépést követett el, nevetségessé téve magát a Hyde-parkbeli népgyülések ügyével. A reform-szövetkezet népgyülést hirdetett e parkban, május 6-dikára. Mr. Walpole május 1-sején hirdetményt tétetett közzé, melylyel meg akarta gá-

tolni a népgyülés megtartását, mindenkit óva intvén, hogy meg ne jelenjen azon. A szövetkezet jogi tanácsot szerzett magának, úgy találta, hogy a népgyülés nem ütközik a törvénybe, s ehhez képest ellen-hirdetményt tett közzé, vitatva jogát s kijelentve, hogy a népgyülés meg fog tartatni, már csak e jog föntartása kedveért is. A kormány egy kissé igen későn látta be, hogy a törvény határozottan a szövetkezet javára szól. A törvény, ugyanis, jogot ad a koronának, hogy ellenőrizhesse a parkeket, s hogy minden fajta kihágást üldözhessen; de nem ad jogot a kormánynak, hogy a népgyülés tartásában már előre kihágást lásson, s hogy a megelőzés kedveért betiltsa tartásukat. A gyülés megtartatott s elővigyázatból nagy tömeg rendőrség és katonaság vonult ki, de az egész nagyon csöndesen folyt le, s bizony, a kiváncsi közönség, mely valami nagyobb izgalomra számított, az egész dolgot nagyon fölfújt hólyagnak találta. Mr. Walpole, a belügyi államtitkár, a ki már rég ideje kezdett jól lakni az ilyen mozgalmas időkben hivatalával járó hiában való izgalmakkal s a ki nem volt elég erélyes az ilyen pillanatok nehézségeivel szemben, lemondott állásáról. Mr. Walpole, mind e mellett is, megtartá ülését a cabinetben. »Ezeken a padokon fog tovább is ülni«, mondá Mr. Disraeli, midőn a képviselőháznak bejelenté hivataltársának a belügyi kormányzat köréből való visszaléptét, »s ha mindjárt nem is, mint a korona minisztere, ő Felsége felelős tanácsosai sorában fog maradni.« Olyan férfiú vala ő, a kit minden párt nagyra becsült, mert elvei magas szinvonalon álltak s jelleme mindenki szeretetét biztosította számára. Hanem arra nem született, hogy a nehéz helyzet fölött uralkodni tudjon s valahányszor a reform-szövetkezettel állott szemben, majd mindig sikerült

nekie, hogy a visszáján fogja meg a dolgot. Hatalmát rossz időben és nem kellő módon alkalmazta s ferde helyzetéből, aztán, rendesen igenis bünbánó és megalázkodó magatartással fordult vissza. Állása tekintélyét mindig túlfeszítette, méltóságát, pedig, soha sem tartotta elég magasra. Hivatali utóda Mr. Hardy Gathorne vala, a ki a szegényügyi tanácsot hagyta oda, hogy belügyi államtitkárrá legyen.

A reform-javaslat ekkor törvényerőre emelkedett. Az »ugrás a setétbe« megtörtént, legalább a miniszterelnök, Lord Derby, így nevezte el a maga és hivataltársai politikáját. E kifejezés történelmivé vált s apaságát mindenki Lord Derbynek tulajdonítja. Voltaképen Lord Cranbourne volt, a ki először használta. A képviselőház vitái rendjén ő vádolta azzal a kormányt, hogy ugrásra készül a setétbe. Lord Derby, aztán, magáévá tette e kifejezést s elösmerte, hogy jól jellemzi azt a lépést, a melyet ő és kormánya megtett. Csakugyan meg nem lehet tagadni, hogy a minisztérium nagyon eszélyesen járt el, a midőn a kérdést ily gyorsan és határozottan juttatta megoldásra, inkább majdnem mindenbe beleegyezvén, mintsem, hogy a vitás kérdés eldöntését csak a következő évre is elhalasztotta volna. De az ember, mégis, nem tud hova lenni bámultában azon a bátorságon, azon a vakmerőségen, a melylyel a conservativ kormány rendre-rendre mindazokat az elveket elejtette, a melyeket csak épen azelőtt nyilvánít vala a conservativismus lényegéhez tartozóknak, a radicalismust mint valami ruhát öltve magára. Mr. Disraeli, egy emlékezetes alkalommal, azt mondotta, hogy Peel meglepte a Whigeket fürdés közben s odább állott ruháikkal. Most ő maga is még kevésbbé válogatós módon koczkáztatá meg a fosztogatást. Segitett a Whigek ruháikból kivetkőztetésénél,

hogy aztán maga ölthesse magára valamennyit. Képzelni sem lehetett volna meglepőbb merészséget, mint a melylyel vállalkozott arra a sok mindenféle átalakulásra, ha csak nem, talán, azt a szinlelt ártatlanságot, a melyben magát, a vége felé, úgy mutatta be, mint a ki a legvalódibb következetességgel járt el. Csak kevés ember lehet, a kit meg ne hatott, vagy legalább meg ne lepett volna nyilatkozatai nyugodt komolysága. Juvenalis görögje még a szemmel látott tanukat is tévutra vezette az előadás ügyességével. M. Disraeli majdnem ilyen sikert aratott. Ez a siker, talán, nem volt arra alkalmas, hogy a politikai erkölcsök szinvonalát emelje. De az egyetlen dolog, a mit az emberek legnagyobb része 1867 őszén hitt, az volt, hogy a reform kérdése a végén meg van oldva és pedig hosszú időre. Legalább, immár, nem kell többé hallani, egy felől, a szavazójog nélkül szükölködő milliókról és a derék munkásokról, másfelől a kormos gépész véres kezeiről és az anarchia uralmáról. A vita utolsó szava Mr. Lowe részére jutott. A munkások, a többség, a kicsiny hajlékokban élő nép szavazó joghoz jutott; »most már«, mondá Mr. Lowe, »legalább nevelnünk kell urainkat.«

ÖTVENHARMADIK FEJEZET.

A feniek *) mozgalma.

A parliament ülésszaka, melyen a reform-törvény áthaladt, alig nehány napja zárult be, midőn az országot az a meglepő hír döbbentette meg, hogy Manchesterben, fényes nappal, körülfogták egy börtön szárnyépületét és feltörve két politikai foglyot kiszabaditottak a rendőrség kezéből. E politikai foglyok féniek valának. Már szólottunk a féniek mozgalmáról, mint egyik olyan nehézségről, a melyek az egymásra következő kormányok útját környezték. A Lord Russell kormányának mindjárt első időszakában volt a közönségnek alkalma, hogy némileg kézzelfogható adatok hirét vehette e mozgalomról. A parliament 1866 február 16-dikán nem kevéssé csodálkozott a kormány egy rögtönösen előterjesztett jelentésén. Lord Russell tudtára adta a Lordak házának, Grey György, Sir, pedig a képviselőháznak, hogy a kormány föl szándékszik függeszteni Irországban a H a b e a s c o r p u s törvényt és hogy a parliament mindkét Háza össze volt a következő napra hivandó, hogy a miniszterium ez elhatározásának kiviteléhez a kellő meghatalmazást megadják. A következő nap szombat vala, a parliamenti ülések tartására, épen az ülésszak kezdő felében, szokatlan nap, s annál szokatlanabb, mert az ülésszak épen csak, hogy megnyilt vala. A kor-

*) A feniek ősrégi ir nevének némi magyarázatát adja a szöveg. A »testvérség« (brotherhood) Amerikában és Irországban egyenlő esküformája így hangzik: »Fogadom Isten égi törvényére, hogy minden tőlem telhetőt elkövetek s engedelmeskedem a F. T. szövetségi törvényeinek, hogy Irország Anglia járma alól fölszabaduljon és megujhodjék. Isten engem úgy segéljen.«

mány ilyen egy rendkivüli követelését csak azzal tudta a Lordak és képviselők előtt menteni, hogy az ügy a legsürgősebb s a hir gyorsan körüljárta a mellékhelyiségeket, hogy nagyon komoly természetü fölfedezés történt, mely szerint aggasztó formájú összeesküvés forradalmat készit elő Irországban. A két Ház másnap összeült s a javaslatot előterjesztették, hogy a Habeas corpus törvény fölfüggesztessék Irországban és az alkirálynak majdnem korláttalan fölhatalmazás adassék a gyanús személyek letartóztatására és börtönbe vetésére. E javaslatot még azon a napon áthajtották mindkét Házban, mind a három olvasáson. A Lordak házának, hát, ülését föl kelle függesztenie, mig az okmány meg fogott érkezni Osborneból, tudatván a Királynő engedélyét, hogy a meghatalmazottak, nevében, hozzájárulhatnak a törvényhez. A Lordak, ehez képest, a kérdést belátásuk szerint eléggé megvitatván az est aránylag korai órájában, felfüggesztették az ülést esti tizenegy óráig. Akkor ismét összeültek s türelmesen várták, mig a fölhatalmazás megérkezik Osborneból, hol akkor a Királynő székelt. Éjfél előtt kevéssel megérkezett a szükséges fölhatalmazás és a javaslat törvénynyé vált vasárnap reggel, egy óra előtt húsz perczczel.

Majdnem fölösleges is mondanunk, hogy ilyen egy javaslat nem mehetett keresztül némi magyarázgatás, sőt némi ellenzés nélkül is, a képviselőházban. Mr. Bright olyan beszédet tartott, a melyet azóta mindig és minden tekintetben legkitünőbb szónoklatnak itéltek, a melyet valaha csak hallani lehetett tőle. Ez volt az a beszéd, a melyben abbeli meggyőződését fejezte ki, hogy, »ha Irország népességének igazságosan kipuhatolandó többsége a maga akaratja szerint és kellő erővel cselekedhetnék, szigetét csúcsától fogva

gyökeréig lengővé tenné s legalább is kétezer mérföldre hajtaná nyugat felé.« Ez magában véve elég megalázó egy vallomás vala egy angol államférfiú szájából. De Mr. Brightra nézve, egyénileg, nem vala megalázó, mert mindig azért küzdött, hogy Irország számára olyan törvényeket lehessen kivivni, hogy érezhesse, hogy szövetsége Angliával barátságos, nem pedig kényszerű és igazságtalan összeköttetés. Azonban megalázó volt minden belátó és nemes érzelmü angolra nézve, a midőn be kelle vallania, hogy Anglia kormánya, a kisérletek és tévedések oly sok évé és százéve után, a végén sem tudta kitalálni útját, hogy miként lehet ez országok közt az összeköttetést a nélkül föntartani, hogy Irország ellenében kényszer-törvényeket és visszatorló rendszabályokat kelljen alkalmazni. Nincs az az angol, a ki, ha a kérdést lelkiismerete szerint igazságosan akarja megitélni, megtagadhatná, hogy valamely idegen ország és idegen kormány ügyének nézve e dolgot, már magát e tényt az érvényesitett rendszer bünrovására irná. Hiában próbálnók ráerőszakolni, hogy egészen a lengyelek bűne, ha az oroszok csak is erőszakkal tudnak Lengyelországban kormányozni; hogy mindenben csak a velenczeiek hibásak, a midőn az osztrákok soha sem tudtak Velencze megszállva tartásánál tovább jutni. Egészséges józan esze, melyet ebben az esetben nem homályosít el az előitélet, azonnal rávezethetné arra a meggyőződésszerü kijelentésre, hogy mihelyt valamely állam, hosszas kisérletezés után, sem tud valamely népet másként kormányozni, mint épen csak a nyers erőszakkal, ennek okát sokkal inkább a rossz kormány-rendszerben, mint a kormányzottak elvetemedett emberi természetében kell keresni. Mr. Mill, ki szintén fölemelte szavát e vita rendjén, ugyancsak megvilágosította a kér-

dést, a midőn azt jegyezte meg, hogy, ha egy hajó kapitánya vagy egy iskola mestere folyton kénytelen az erőszakhoz folyamodni, ha a legénységet avagy a gyermekeket rendben akarja tartani, minden további bizonyítékok keresése nélkül azt fogjuk föltenni, hogy a vezetés rendszerében kell valami hibának lennie. Mr. Mill nagy erélylyel és igazsággal fejtegette annak a nehézségnek egyetlen lehető magyarázatát, a melybe az angol kormányok, ugy látszik, mindig ütköznek Irországban — szólván arról »az örökös politikai non possumus«-ról, a melylyel az angol politikusok az ir törvényhozás iránt támasztott minden külön igényt elleneztek, arról a non possumus-ról, a mely, mint helyesen mondá, egyebet sem jelent, mint hogy »ezt Angliában nem akarjuk megtenni.«

A Habeas corpus törvényt tehát ismét felfüggesztették Irországban. A kormány elösmerte, hogy megint forradalommal áll szemben ez országban. A forradalom keletkezése ezúttal rögtönös és általános lehetett, legalább úgy látszott abból a gyorsaságból, a melylyel hire az itteni lakosság többsége közt futó lángként terjedt el. Pedig már rég ideje elég jel mutatkozott, a mely ilyen mozgalomra figyelmeztethet vala s csakhamar be is bizonyult, hogy olyan rémületes méretekre terjedt, milyenekről akkor még csak nem is álmodtak kevesen is.

A feniek e mozgalma majd minden e fajta előbbi mozgalomtól Irországban abban különbözött, hogy támadt és nagyra nőtt minden olyanok részéről jövő pártfogás avagy segitség nélkül, a kiket a nép természetes vezéreinek lehet nevezni. Az 1798. és az 1848. évi lázadások félreismerhetetlen módon olyanok valának, hogy el lehetett mondani felőlök, hogy amolyan »vezéremet követem« természetüek.

Egynéhány ember, a ki fényes tehetségekkel, hatalmas akarat-erővel, vagy magas ranggal, avagy együttvéve mind e tulajdonságokkal vala felruházva, vezérré tette magát s a többi ezeket követte. Az 1798. évi felkelést majdnem elhordozhatatlan egyéni és nemzeti sérelmek szították — de nagyon is kétséges, ha egyátalán lett volna-e belőle rémületet keltő és rendszerezett mozgalom, ha nem olyan férfiak álltak volna az ügy élére, mint egy Tone Wolfe és egy Lord Fitzgerald Eduárd. Ilyen mozgató erők gyanánt szerepeltek 1848-ban az O'Brien Smith hagyományos vezérsége, a Mitchel fékezhetetlen akarata és a Meagher szenvedélyes ékesenszólása. A feniek mozgalma, azonban, mintha épen és egyenesen Irország talajából sarjadt volna föl. Vezetői nem valamely magas állású, vagy kitünő nevű, avagy kipróbált tehetségü férfiak valának. Nem voltak aristokraták, nem voltak szónokok, nem voltak hatalmas irók. Nem is az amerikai polgári háború állította talpra a fenismust — habár e háború nagy befolyással volt a feniek eljárásmódjára. A fenismus, valóban, régen létezett már, ha mindjárt ezt a sajátos nevet még föl nem vette vala, még mielőtt az amerikai háború előállította az irek amaz új fajtáját — az ir-amerikai katonákat — a mely erélyét és katonai hajlamait új czélra fordította.

A titkos társulatok útján való izgatás soha sem szűnt meg Irországban. A lázongó beszédek és iratok irországi üldözésének egyik eredménye, kivétel nélkül, mindig a titkos szövetkezésre való ösztönöztetés vala. Ha vajon helyes vagy helytelen, szükséges vagy szükségtelen-e Irországban a lázongó beszédek és iratok üldözése, ezzel nincs miért törődnünk akkor, a midőn ezt állitjuk. Mi csak egy oly tényre mutatunk rá, a melyet nem lehet tagadni s a mely,

bizonynyal, olyan egy tény, a melyet a lehető legkomolyabban meg kell fontolniok azoknak, a kikre a rend föntartásának terhe nehezedik. Ezekben legalább is annak szükségérzetét kellene fölkeltenie, hogy óvatosaknak kell lenniök, a midőn a hivatalos üldözések koczkázatát épen csak a toll és nyelv túlhajtásaiért vállalják magokra. »Mikor a közelégületlenség elterjed«, mondá Curran, kárhoztatva az ir kormány korabeli politikáját, »a bölcs kormány üveg kasba zárná, hogy rejtve tarthassa.« Mikor az 1848-beli mozgalom elnyomására felfüggesztették a Habeas corpus törvényt, nagyon természetes, hogy a titkos társulás volt reá a felelet. Még jóformán le sem jártak ez évben az ir vezérek ellen indított pörök, egy nagy csomó kisebb s nagyobb városbeli ir fiatal ember már titkos társulatot alakított. A szervezést igen tisztességes és mívelt fiatalok vették kezökbe; a dolog városról városra terjedt; az egészet a legtökéletesebb titok borította; följelentő egy sem akadt. A társulatnak megvolt hűségi esküje, meg rendes előljárói, éjjeli találkozói, sőt korlátozott mértékben és igen óvatos módon, még éjjeli gyakorlatok is folytak. Eredmény nem lett ugyan semmi, a mint hogy a dolgok természetéhez képest nem is lehetett. A fiatalok sehol sem tudtak annyi fegyvert szerezni, hogy félelmesekké válhattak volna valahol, s az a kényszerüség, hogy a különböző városok közötti érintkezést csak mély titokban tarthatták fönn s a közlekedés csak kerülő útakon történhetett, a pontos, egybevágó föllépést lehetetlenné tette. Miután az egyidőben való fölkelés kivitelére czélzó két-három kisérlet meghiusúlt, vagy pedig csak is jelentéktelen, idétlen és elszigetelt forrongásban végződött, a fiatalok elvesztették kedvöket. Nehány vezető átment Francziaországba, mások Amerikába, egynéhány

meg épen Angliába, s a társulat így szétporladt. Ez volt a legkedvezőbb vég, a melyet érhetett. A központosított felkelésnek egyéb sem lehetett volna a következése, mint egynéhány tuczat vagy száz derék fiatal ember halála. Ezután néhány évvel a »Phoenix« clubek kezdtek alakulni Irországban. Ezek legnagyobb részt a paraszt osztály szövetkezetei valának s épen ennélfogva, talán, annál is veszélyesebbek és aggasztóbbak voltak; mert az a titkos társulat, melyről az imént szólánk, főként olyan, aránylag mívelt, fiatal emberek szövetkezete volt, a kik pirultak és elkedvetlenedtek, a midőn látniok kelle, hogy az Ifjú Irország mozgalmának hősiesebb fegyver-tény nélkül kell végződnie. A Phoenix clubek néhány közönséges keresetre és itéletre vezettek és ennyi volt az egész. Ez ideig, úgy látszik, egyetlen hivatalos angol államférfiúnak sem tudott eszébe jutni, hogy az e fajta dolgokat még következmény s nem csak ok gyanánt lehet tekinteni. Azt hitték, hogy elég ha leverik, megbüntetik, valahányszor előfordulnak. Egyszerüen csak a törvényes rend megsértésének tartották, a mi épen olyan nyilvánvaló, mint magoknak a titkos izgatóknak bűne s a mely nem is érdemes a további vizsgálatra, ha vajon nincs-e mindez izgalomnak valami mélyebben fekvő igazi oka, a melyet a komoly államférfiak bölcsesége könnyen elintézhetne, mihelyt egy kissé az esethez méltó módon törnék rajta a fejöket s foglalkoznának vele. A Phoenix társulatok után következtek a feniek. »Ez már aztán komoly ügy,« mondá egy belátó angol iró, mikor a feniek szervezetéről értesült; »az irek már jó névre tettek szert; a feni név még tovább föntartja magát.« Az ősrégi ir militiát nevezték fenieknek. A Scott »Antiquarius«-ában Mc Intyre Hektor boszankodván Ossian Selma dalai fenköltsége és nagy híre

fölött, idézi egyikből azt a részletet, a melyben Ossian kérdi Szent Patriktól, Irország védszentjétől, ha meri-e a maga énekeit »a meztelen karú feniek regéihez« hasonlítani? Semmi kétség, hogy a meztelen karú feniek regéi az irországi és scot felföldi celták közt szájról szájra jártak még sokkal azelőtti időktől fogva, a mikor egyetlen jós, vagy látnok-bölcs is még csak álmodhatott volna is a Strongbow partraszállásáról és a Breffni neje árulásáról. A feni nevet, tehát, a kelták őskori titokzatosságának köde vette körül, érdemessé téve arra a műbirálati becslésre, a melylyel az épen imént idézett részrehajlatlan angol iró adózott neki. A feni mozgalom 1858 körül kezdődött s teljes kifejlődését az amerikai polgár-háboru közepe táján érte el. Szervezete igen szellemes rendszeren alapult, mely szerint minden hatósági fokozat egyetlen középpontban találkozott s a kormányzati középpont székhelyétől távolabb esők arányosan mind kevésbbé és kevésbbé valának beavatva a szervezet titkaiba. A rendeleteknek mindenki föltéttelen engedelmességgel tartozott s a számitás az volt, hogy, ehhez képest, a gyöngébb vagy gyanusabb tagoknak nem lehet módjok az idő előtti leleplezésre vagy árulásra, avagy a vezetők terveinek meghiusítására. Amerikában gyülést tartottak s a Feni-szövetkezetet forma szerint szervezkedett intézménynek jelentették ki. New-Yorkban, az Unio-tér közelében, ideiglenes kormányt alakítottak, fölruházva a működő kormányzat minden formájával és gépezetével. Ezután csakhamar titokzatos idegenek kezdtek az országban mindegyre megjelenni.

Az irek Amerikába való kivándorlása egészen új elemet vegyitett a politikai számitások tényezői közé. Az 1848-as év férfiai közül az egyik, a ki előbb az Egyesült-

Államokba menekült s a ki később Canadába ment és ott nagy befolyást nyert, New-Yorkból azt irta haza, hogy »itt az emelő rúd hosszabbik karja a mi kezünkben van.« A dolgok állapotának ez a fölfogása sok igazat foglalt magában. Az irek száma és ereje egyként rohamosan növekedett az Egyesült-Államok egész területén. Az ottani alkotmányos rend alkalmat nyujtott nekiek, hogy majdnem rögtönösen a köztársaság polgáraivá válhassanak. Ezt az előnyt, aztán, majdnem kivétel nélkül kizsákmányolták. Az amerikai politikai rendszer, már akármit tartsunk is különböző előnyös és hátrányos oldalairól, kiválóan alkalmas a népességnek a politika iránti élénk érdeklődéssel való eltöltésére. Vannak, ugyan, a vagyonosabbak közt, kétségen kivül, bizonyos osztályok, a melyek úgy neki adták magokat a pénz-csinálásnak és üzletnek, hogy a politikával való foglalkozásra édes-kevés idejök jut, s vannak sokan olyanok is, a kik a tömegektől és a zajos vitáktól való vagy természetes, vagy negélyezett idegenkedésökben megfontolva tartják magokat távol minden politikai testülettől. De a közönség munkás része, legkivált a városokban, majdnem kivétel nélkül mind politizál. Minden választás, minden jelentősebb politikai ügy, tulajdonképen, az illető helyi választók ősgyülésén kezgődik. Ezeket a gyüléseket tömegesen, majdnem azt mondhatjuk: főkép, a szavazók alsóbb osztályai látogatják. Ez ősgyülésektől az őszi választásokig és a közönséges őszi választásoktól az elnök-választásig úgy van e rendszer intézve, hogy a legalantabb álló választókat is magával radadja. Az ir munkás, a ki talán szülőhazájában soha hozzá nem juthatott, hogy szavazhasson, az Egyesült-Államokban politikai hatalomnak érezi magát, a kinek szavazatáért versenyeznek a különböző pártok vezetői s a kinek érzel-

meit legyezgetik az ellenkező töredékek érdekhajhászai. Nem is röstelkedik aztán, hanem ugyancsak nagyra tartja e befolyása értékét annak a politikai kérdésnek szempontjából, a mely, amerikai polgárságának minden őszinte becslése mellett is, mégis a legdrágább kincse, t. i. Irország állapotát tekintve. Az Egyesült-Államokban — Canadában nem mondjuk — az irek különböző vallásos és párt-kérdései nem sok befolyással vannak a tisztán ir kérdések felől táplált nézeteikre. Anglia, vagy legalább az angol kormányzat iránti ellenszenv uralkodik az északi tartományokból az Egyesült államokba kivándorolt irek nagyobb része közt, a kik pedig, ha otthon maradtak volna, bizonyára az angol törvények és az Oraniai ház hagyományai iránti hűségben nevelték volna föl gyermekeiket. De az amerikai irek nagyobb, túlnyomó többsége olyan férfiakból áll, a kik Leinster, Munster és Connaught tartományokból vándoroltak ki, a kiknek angol-ellenes indulatai abban az arányban váltak még csak erősebbekké és erősebbekké, a mint a távolság és idő, mely régi honuktól elválasztja őket, gyarapodott. Ha határozottan kellene állítanunk, hogy minden ir, a ki az Egyesült-Államokba telepedett, szivében ellensége Angliának, talán elég ellenkező adatot lehetne idézni, a mely ez állítás szószerinti pontosságát czáfolná. De hát emlékszünk, milyen lesújtó módon nyilatkozott arról a szószerinti pontosságról Dr. Johnson, a mely arra az állitásra, hogy bizonyos gyümölcsösben nem termett gyümölcs, azzal felelt, hogy fölmutatott egy gyümölcsösből három valóságos almát és két valóságos körtét. A ki az ilyen pontossághoz nem akar ragaszkodni, bátran elmondhatja, hogy, általánosságban beszélve, az Egyesült-Államok egész ir lakosságát Anglia irországi uralma iránt ellenséges indulatok töltik be. Az Államok

irjei, ily érzelmeket táplálván, egész politikai szervezetöket állandó izgatás eszközévé tették a végre, hogy az amerikai pártok közreműködését biztosíthassák Anglia ellen forralt bizonyos terveik számára. Az Északi államokat megosztó nagy politikai pártok közül az egyik képviselőválasztási egész eljárásának egyik föladatává tette, hogy a népesebb városok ir szavazóit mind megnyerje magának. E párt tehát mély rokonszenvet és részvétet hirdetett Irország és az ir sérelmek iránt; amerikai hívei közt kiadta a jelszót az irek pártfogására; vezéreit gyakran lehetett látni az ir gyülések emelvényein; egyik-másik nagy város hatósági személyei résztvettek az irek Szent Patrik-napi körmeneteiben; egy-egy amerikai város mayorje e napon az irek zöldszinü ruhájában jelent meg. Az irek szavazatai egy időben nélkülözhetetlenek valának az Államok demokrata pártjára nézve, s e párt készséggel tüntette föl a dolgot úgy, hogy időszerint felmerülő terveiket figyelembe veszi, csak hogy az ir lakosság reményeinek kedvezhessen. A polgár-háború után az Államok majd minden politikai pártjai, mind északon, mind délen, ellenséges indulatokat tápláltak Anglia irányában. Ilyen időponton és a dolgok ilyetén állása közepett, épen nem kelthet bámulatot, ha az ir lakosság reménykedései a legmagasabb fokra emelkedtek. Azt a meggyőződést, a melyet Angliában annyian tápláltak s a mely szerint az amerikai államférfiak az Alabama-viszályt örökre elejtették volna, az amerikai nagy politikai pártok közül egyik sem támogatta a legtávolabbról is, sem magatartásával, sem nyilatkozatával. Épen az akkori körülmények és helyzet közepett nagyon könnyű elképzelni lehetőségét annak, hogy egy könnyelmű amerikai elnök megkoczháztathatja vala, hogy Amerika népességének valamennyi

osztályát egyesítse az Anglia ellen viselendő háború ügyében. A majdnem védhetetlen Canadai határvonal hosszusága azt a mérhetetlen előnyt nyujtotta volna Amerikának, hogy maga választhassa meg harczmezejét. Ezt a háborút egy időben az egész Egyesült-Államok területén mindenfelé nagy lelkesedéssel üdvözölték volna. A higgadt és óvatos elmék ellenvetéseit elsöpörte és leverte volna a nemzet szenvedélye. Ily körülmények között tehát nem meglepő, ha az Amerikában levő feni vezérek közül sokan könnyűnek fogták tartani, hogy a kormányt odaszoritják, hogy az Anglia elleni hadjárat valósággá váljék. De annyi legalább bizonynyal nem meglepő, ha azt remélték, hogy az amerikai kormány kevés erőt fogna kifejteni a feniek ellenében, annak meggátlására, hogy az Egyesült-Államok határait az Anglia elleni míveletek alapjául használják föl.

A polgár-háboru új szereplőt léptetett föl a világ színpadán — az ir-amerikai katonát. Ebben a celta csillogó, humoros kedély az amerikai »kékbeli fiú« sajátságos alkalmazkodásával és katonai hánya-vetiségével egyesült. Volt benne valami az ir kalandvágyba oltott amerikai agyafurtságból. Legnagyobb részök amerikai hanghordozással beszélt és soha a lábával sem érintette Irország földjét, a honnan atyái jöttek vala s a melyen, hogy igazságosak legyünk iránt ok, épen oly regényes, mint a mily őszinte szeretettel csüngtek. Az ir-amerikai katona kész volt a küzdelemre az északért és kész a délért. Készséggel odaállt volna az alá a lobogó alá, a melyet Meagher Tamás Ferencz — »a kard Meaghere« — lobogtatott, avagy vakon követte volna »Pat Cleburne« rettenthetetlen vezérét. Talán ahhoz az ir-dandárhoz tartozott, a mely részt vett a Fredericksburg magaslatai ellen intézett kétségbeesett ro-

hamokban ; avagy talán ott küzdött amaz épen olyan hősök soraiban, a kik sikerrel védték e magaslatokat a déliek javára. Ha egyszer Irország érdekeiről vala szó, reá nézve mindegy volt, ebben a kérdésben nem válogatott a szövetségek között. Ezren meg ezeren valának, a kik a magok módja szerint épen olyan hazafiasak valának, mint a milyen egyszerüek és vitézek. Talán fölösleges is mondanunk, hogy olykor kalandorok használták fel őket, a kik csakis a leghatározottabb és leghitványabb önzésből gédelgették a feni mozgalmat. Hányan adták nagy dicsekedéssel a new-yorki Unio-tér táján a feni vezért, a kiknek még csak eszök ágában sem állott, hogy koczkára vessék saját becsületöket valami méltóbb küzdelemben, mint egy-egy kocsmai verekedésben, ott a hatodik kerület táján, a new-yorki söpredék tanyáján. Némelyek valóságos életmódot csináltak az egész szövetkezetből, melyet, nyilván, épen csak erre használtak föl. Azokat az adományokat, melyeket a szegény ir kocsisok és szolgálók abban a szent meggyőződésben hordogattak össze, hogy az ir függetlenség haderejének szervezését teszik lehetővé, ezek közül a magok által kinevezett vezérek közül sokan arra használták föl, hogy fényesen ruházkodhassanak és költséges lakomákat rendezhessenek. Ilyes valamit, az igaz, minden e fajta szervezetről el lehet mondani. Sőt igen valószinű, hogy mindez ráillik valamennyi szervezetre, a mely egy Amerika-szerű országban létesül, a hol az izgatás mezeje mindenki számára egyként nyitva áll s a hol a hatóságok és rendeletek ugyancsak kevéssé korlátozzák az embert eljárásában. De általában véve, csak az igazságnak teszünk eleget, ha kimondjuk, hogy a feniek mozgalmát az Egyesült-Államokban oly férfiak indították meg, szervezték és vezették, a kik, bár czéljaikat annyian

M. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

félreismerték s eszközeiket sokszor egészen helytelenül választották meg, minden önzéstől tisztán, a legőszintébb indulatokkal s ügyöket a leghívebben szolgálva, jártak el. Szükséges, hogy ezt némileg hangsúlyozva mondjuk, mert az angol közönség ítélete mindig sajátosan tévedt, valahányszor a feni szervezet jelleméről vala szó. Anglia közvéleménye, ebben az esetben csakúgy, mint máskor is, nagyon is gyakran engedi át magát annak az áltatásnak, mintha a ki az angol nézőpontot elfogadni nem hajlandó, mind csupa bolond, avagy gaz volna, és hogy a belátó, józan embernek soha se lehetne a feniek követeléseit és tiltakozásait számbavennie. Azt a tényt is jó lesz nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy a feniek czéljai épen nem azokban a képzelgős, őrületes tervekben rejlettek, a melyeket Angliában szokás rájok látni. Bizonyos tekintetben az ő terveik is hasonlítottak a lengyel fölkelők számításaihoz, a melyeket munkánk egy másik fejezetében ismerteténk. Mint a lengyelek, ők is olyan reményeket tápláltak, a melyek ugyan nem a várakozás szerint váltak be, de a melyek, azért, mégis nagyon könnyen alaposaknak bizonyulhattak volna. A lengyel forradalom abban a reményben indult meg, hogy bizonyos európai hatalmak segíteni fogják Lengyelországot, de egy európai hatalom sem állott pártjára. Ám, a mint most igen jól tudjuk, volt egy idő, a melyben nagyon is megeshetett volna, hogy igen hatalmas egy segély keljen pártjára. A feni fölkelést az a remény ösztönözte, hogy az Egyesült Államok és Anglia háborút folytatnak egymás ellen, s ma már jól tudjuk, hogy nem is csak egyszer álltak a hadviselésnek épen a szélén. Azt hiszszük, az is épen olyan bizonyos, hogy az amerikai kormány már a tisztekre nézve is megállapodott volt, a kik a Canadába való betörést ve-

zették volna. Azok, a kik Amerikát és az amerikai életet mindjárt a polgár-háború befejezte utáni állapotában nem ismerték, el sem képzelhetik, hogy mily elkeseredett indulatok uralkodtak Anglia ellenében az összes Államok területén, északon csak úgy, mint délen. Ha 1865 és 1868 között bármikor megesett volna, hogy Anglia kormánya határozottan és föltéttelenül visszautasítja vala az Alabama-kérdésben való igények fölötti döntést, nagyon is bizonyos, hogy Amerika megüzente volna a háborút. Ha pedig Amerika betört volna Canadába, a feniek fölkelése Irországban egészen más természetü bajt szerzett volna, mint a milyennek a fölkelés, a tények állapotához képest, később bizonyult.

Közben egy csomó idegennek titokzatos és állandó Irországba áramlása indult meg. Olyan idegenek voltak ezek, a kik legnagyobb részt celta arczvonásaik alatt az amerikai katonák szokásait árulták el. Elszéledtek a városokban és a vidéken; soknak közülök rokonaik vagy régi barátaik voltak itt-ott, a kiknek mindenféle történeteket beszéltek el arról a szerepről, a melyet az Atlanti tengerentúli hősi hadjárat, meg amaz előkészületek rendjén játsztak, a melyek az Államokban az ir függetlenség kivívása érdekében folynak. Az Egyesült Államok területén élő feniek e közben a velök rokonszenvező hirlapok hasábjait folyton tudósításokkal árasztották el szervezkedéseik gyarapodtáról, mindegyre jelentéseket téve közzé azokról az intézkedésekről, a melyek czéljaik elősegítésére történtek. A dolgok, bizonyos idő mulva, odáig jutottak, hogy a feni vezérek az Egyesült Államokban nyilatkozatot bocsátottak ki, melyben kijelentették, hogy katonatisztjeik már indulnak Irországba, hogy ott sereget szervezzenek az ország függetlenségének visszavívására. Az angol kormány természetesen azonnal

készen állt fogadásukra s bizony a hatóságok talpon is voltak, hogy kémek útján minél előbb megszerezhessék magoknak mind arról az adatokat, a mi Irországban készülőben volt. A kém-rendszer csakhamar teljes virágzásnak indult. A feniek minden jelentékenyebb gyülésén legalább is egy oly egyén jelent meg a tagok sorában, a ki rendesen még sokkal hevesebb odaadást tanusított az ügy iránt, mint a többiek, s a ki aztán minden este betért a dublini kormány-palotába, hogy megtegye hivatalos jelentését feni társai viselt dolgairól. Határozottan bebizonyult, hogy egy ízben egy protestáns titkos megbizott, a ki a kormány zsoldjában állt, valósággal katholikusnak adta ki magát s a katholikus templomban nyiltan élt a szentséggel, hogy társai szemében orthodox katholikusnak bizonyíthassa magát. Nem kell az embernek katholikusnak lennie, hogy föl lehessen fognia a botrány otromba voltát, melyet az ily eljárásban mindenkinek látnia kell, a ki a katholikus vallás rejtélyeiben hiszen. E közben Stevens Jakab, az amerikai feniek főközépponja, a ki az 1848. évi mozgalomban is szerepet játszott, megérkezett Irországba. Ezt Mr. Kickham Jakab társaságában fogták el, a ki sok gyönyörű és fölöttébb dallamos költemény szerzője vala s a ki igen tiszta, nemes jellemmel dicsekedhetett. Stephenst a dublini Richmond-börtönbe zárták, november elején 1885-ben, de alig nehány nap multán az a hír lepte meg az országot, hogy sikerült kimenekülnie. A menekülés igen ügyesen és vakmerően volt kieszelve, úgy, hogy jó darab időre még erősebben meggyőződtek az ir parasztok, hogy Stephensben végre olyan fölkelő vezért találtak, a ki épen oly bátor és ravasz, mint a milyen szerencsés.

Stephens egy időre eltűnt a nyilvánosság színpadáról.

E közben viták és ellenkező nézetek támadtak Amerikában a feniek között. A szakadás, a végén, annyira ment, hogy két külön szövetkezetre váltak szét. Ott bizony összevissza tervek küzdöttek egymással. Az egyik rész Canadába akart betörni, a másik az Irországban való működés megkezdését sürgette. A canadai kisérlet valósággal meg is történt. A feniek egy kis csapatja, mintegy az előhad, átkelt a Niagara folyamán 1866. május 31-dikének éjjelén, bevette Erie erődjét s visszaverte a canadai önkénteseket, a kik ellenök először kivonultak. A kisérletet egy pillanatra a siker csilláma követte, de az Egyesült-Államok oly gyors és határozott erélylyel keltek határvonaluk semlegességének védelmére, a minőre a feniek nem számitottak. Igy elejét vették a folyamon való további átkelésnek s az amerikai oldalon több vezetőt elfogtak. A canadai hatóságok is nagy gyorsan erősítéseket nyertek, elfogtak és főbe lőttek egy csomó fenit, kiknek más része ismét visszatért a folyamon át s a betörésnek vége volt.

Ekkor Stephens ismét megjelent. De csak egy pillanatra. Visszatért volt New-Yorkba s most kijelentette, hogy elhatározta magát és Irországban kezdi meg az erőszakos föllépést. Nemsokára ezután mindenki azt hitte, hogy csakugyan eltávozott az Egyesült-Államokból, hogy a czélba vett fölkelés színhelyére menjen. Az amerikai irek kezdtek visszaáramlani az Atlanti tengeren át, még a zivataros téli hónapok alatt is, szentül meg levén győződve, hogy még a tél vége előtt, avagy legfölebb a tavasz kora nyíltával, Stephens is megjelenik Irországban és pedig egy fölkelő sereg élén. Azok közül, a kik valósággal Irországban éltek, bizony nem sokan merhették reményleni, hogy az ilyen természetü mozgalom az ir területen bár csak pillanatnyi

sikert is érhessen. A ki csak valamennyire is ösmerte az ország helyzetét, tudnia kellett, hogy a föld népe fegyvertelen s teljesen készületlen az ilyen kezdeményre; hogy a népesség túlnyomó része a világon mindenütt határozottan ellene van minden ilyen badar vállalkozásnak; hogy különösen a katholikus papság mindenütt azon törekedett, hogy híveit visszatarthassa a titkos társulatoktól és a forradalmi tervektől. De az ir-amerikaiak, a kik Irországba átjöttek, legnagyobb részt tájékozatlanok valának az ország állapota felől s egyenesen nekiek és befolyásuknak lehetett tulajdonítani, hogy a végén csakugyan megtörtént a fölkelési kisérlet. Stephens nem jelent meg ismét Irországban. Meg sem kisérlé háborús igéretének beváltását. Azt is el lehet mondani, hogy a fenismus történetének teréről letűnt. De az előkészületek már tovább haladtak volt, hogysem hirtelenében egészen meg lehetett volna akasztani a dolgot. Követői közül sokan szégyelték, hogy a vállalat, melyre annyit koczkáztattak, épen csak összeomoljék, s meg nem tudták magokat tartóztatni, hogy egyéni erélyöknek és őszinteségöknek valamely jelét ne adják. Nagy hirtelen tehát arra határozták magokat, hogy valamit kell tenniök. Az egyik merény a Chester-erőd elfoglalásának terve volt. Ugy számitották, hogy az Angliában levő feniek közül kellő szám seregeljen Chester régi városa köré, s 1867. februárjának megállapitandó napján, hirtelen rohammal, elfoglalják az erődöt, hatalmukba kerítik az ott található fegyvereket, elvagdossák a táviró huzalokat, átmennek Holyheadbe, mely vasúton közel esik oda, lefoglalnak ott nehány hajót s azokon az ir partokhoz hajóznak. A kormány e terv minden részletét ismerte, a rendőrség már lesben állt, hogy a Chesterbe érkező idegeneket fogadhassa, és igy a vállalat

füstbe ment. Ugyancsak 1867. márcziusban általános fölkelést akartak Irországban rendezni. Azonban ez is teljesen meghiusult, de, az ország szerencséjére, legalább annyi vigasztaló volt a dologban, hogy a terv dugába dűlte oly teljes és oly rögtönös vala, hogy csak kevés vérontásba került. Minden körülmény arra munkált, hogy minél kevesebb élet veszszen el. E tavaszon annyi havazás volt, a mennyit talán soha az előtt Irország enyhe éghajlata alatt nem értek. A hó éjjel-nappal halkan, szakadatlan esett, egészen befödte az útakat, földeket s hozzáférhetetlenekké tette a hegyek szakadékait, pedig e hegy-szakadékoknak kell vala a fölkelők számára menedékül és védhelyül szolgálniok. A havazás több napon és éjen át tartott, s a mikor megállt, az egész forradalmi mozgalomnak vége volt. A fölkelést a szó teljes értelmében ez az előreláthatatlan havazás temette el. Történt ugyan több roham különböző helyeken a rendőri őrtanyák ellen, mint Corkban, Kerryben, Limerickben, Tipperaryben, Louthban; összeütközések is voltak a rendőrséggel, esett egynéhány lövés, sokat elfogtak s néhány élet is veszett oda — de ezzel, akkor legalább, mindennek vége volt. Az ily módon tett feni kisérleteket kezdettől sem lehetett a legtávolabbról is menteni. Nem lehetett olyan ir hazafi, bármely párthoz tartozott is, a ki ne érzett volna egy nagy követ leesni szivéről, a mikor kitűnt, hogy a fölkelésnek vége s oly kevés szerencsétlenséget okozott.

Hanem, azért, mind Angliában, mind Irországban sok rokonszenv nyilatkozott nehány feni vezér iránt, a kik ellen kezdték a kereseteket megindítani. A vádlottak férfiasan és méltósággal viselték magokat. Némelyek közülök vitéz katonák voltak az amerikai polgár-háborúban, hol sok ki-

tüntetést és dicsőséget szereztek magoknak. Az Egyesült-Államokban többen előnyös pályát, avagy kecsegtető jövőt hagytak ott, csak, hogy részt vehessenek abban a mozgalomban, a melyről azt hitették el magokkal, hogy az ir nép nagy, nemzeti megujhodásának válik forrásává. Nagy bátorsággal szólaltak föl a vádlottak padjáról s teljes készségöket jelenték ki, hogy meghalnak azért az ügyért, a melyet szentnek tartottak. Az öndicsőités nem volt kenyerök, sem egy szót nem vesztegettek a panaszkodásra. Az angol szívekből végkép ki kellett volna minden férfiasságnak vesznie, ha az angol nép némi csodálattal nem adózott volna az ilyen férfiaknak. E csodálatot némelyek pazar és kivételt nem ismerő módon fejezték ki. A londoni hirlapok, melyeknek nagyobb része a pillanatnyi közvélemény szája ízére szokott beszélni, fönhangon hirdették, hogy a feni vezérek azért érdemlik meg az angolok becsülését, mivel oly komolyan őszintéknek tanusitották magokat s oly bizonyitékait szolgáltaták annak, hogy tudják mikép kell meghalni. Az egyik vezért, Burke ezredest, a ki a déli szövetség seregében nagy kitüntetéssel vitézkedett, 1867. májusában halálra itélték. Londonban, a Szent-Jakab termében, nagy népgyülést tartottak egy kérvény elfogadása és benyujtása végett, hogy az itélet ne hajtassék végre. A népgyülés szónokai között Mr. Mill is ott volt. A gyülés majdnem egészen csupa angolokból állt. A termet angol munkások töltötték meg zsufolásig. Valóságos ir tagok alig is voltak jelen a tömegben. Ám, azért, teljes egyértelem és a legnagyobb lelkesedés uralkodott az egész gyülekezetben, a melylyel a Burke ezredes és társai itéletének enyhitését kérték. A nagy terem szűnni nem akaró éljenektől zengett, a midőn Mr. Mill nagy lelkesedésétől szokottnál hangosabb

szóval hirdette a kegyelem politikájának igéit. Jól esik, hogy hozzátehetjük, hogy e nagy népgyülés szava visszhangra talált a miniszter-tanácsban és hogy a halálos ítéletet nem hajtották végre.

Ez esemény után néhány hónappal nagy föltűnést keltett az a hir, mely pár feni fogolynak Manchesterben történt vakmerő kiszabadításáról érkezett. Két feni foglyot, névszerint Kellyt és Deasyt, a rendőrségi állomásról a börtön-kocsiban a kerületi fogházba szállítottak, hogy további vallatás alá vegyék. A kocsit az úton egy csomó fegyveres feni megállította s követelte a foglyok szabadon bocsátását; körülvették a kocsit s ajtaját föl akarták törni. Az ajtó belülről be volt zárva s a kulcs egy rendőrtisztviselőnél, Brettnél volt, a ki szintén a kocsiban ült. Ekkor valaki kivülről rálőtt a kulcslyukra, valószínűen abban a reményben, hogy a zár majd fölpattan — legalább az egyik tanuságot tevő rendőrnek ez vala a véleménye — s a szegény Brett épen a golyó utjában volt. A szerencsétlen rendőr, a ki egyebet sem tett, mint hogy híven akarta kötelességét teljesíteni, föl nem adva tisztét s mindvégig megállva helyét, megsebesült s nem sokára bele is halt. Erre a kocsi ajtait kinyitották azzal a kulcscsal, a melyet a szerencsétlen rendőr zsebéből egy nő keresett elő s nyujtott ki, és a foglyok szabadok voltak. A feni szabadítók közül az egyik így kiáltott föl: »Kelly, meghalok éretted!« És szavának állt.

A szabadítás teljesen sikerült; a foglyokat magokkal vitték s nem volt angol hivatalnok, a ki azóta látta volna őket. Helyettök a szabadítás főtényezői haltak meg. A Brett meggyilkolásaért többeket helyeztek vád alá. Ötöt bűnösnek találtak, a kiknek nevök: Allen, Larkin, O'Brien, Condon vagy Shore és Maguire volt. Allen egészen fiatal

volt, valóságos ficzkó, húsz éven alól. A védelem azt hangoztatta, hogy a foglyok csakis a szabadulásra törtek, és hogy a rendőr halála csupán véletlen volt. Azt is meg kell említenünk, hogy a kik bevallották is, hogy résztvettek a szabaditásban, tagadták, hogy a végzetes lövést tették volna. Ez bizony, törvény szerint, nem sokat használhatott nekiek. Bizonyos, hogy lövések történtek. Azok, a kik résztvesznek valamely törvénytelen czélra törő törvénytelen csoportosulásban, társaik tetteiért is felelősséget vesznek magokra. De, azért, a tény mégis följegyzésre méltó, hogy azok, a kik a szabadítás dicsőségét magoknak tulajdonították, s e miatt büszkén haltak meg, mindvégig azt állították, hogy azt a lövést, a mely Brett halálát okozta, nem ők tették. Mind az ötüket halálra itélték. Ekkor egy majdnem páratlan esemény következett. Egyik az öt közűl, Maguire, védelme során mind csak azt vitatta, hogy őt csak tévedésből fogták el; hogy a szabadítás napján soha még közelében sem járt ama bizonyos helynek; hogy ő egy hív közember a tengerészetnél, de nem feni; hogy az egész összeesküvésről soha semmit sem tudott, sem nem hallott, egész addig, a míg elfogták. Az esküdtszék azonban a többiekkel együtt őt is bűnösnek mondotta. De a hirlapok tudosítóira akkora benyomást tőn a vádlott védekezésének nyilvánvaló őszintesége, hogy, a mi eddig soha nem történt, együttes emlékiratot terjesztettek a kormány elé, kifejezvén meggyőződésöket, hogy az esküdtszék ebben az esetben tévedett, a mikor a bűnöst kimondotta. A kormány vizsgálatot rendelt el, s kisült, hogy a Maguire védekezése alapos és hogy elfogatása tiszta csupa tévedésből származott. Azonnal kegyelmet nyert, mert ez volt az egyetlen út, a melyen a tévedésen alapult itélet hatása alól kiszabadítható volt. Az igaz-

ságszolgáltatásnak ez egyik esetben való tévutra jutása, természetesen, a többi esetekre nézve is ugyancsak kemény kételyt támasztott az itélet helyessége iránt. Több igen erélyes és derék kisérlet történt az egész itélet megváltoztatására. Mr. Bright a maga jellemző erélyével és emberiességével elkövetett minden lehetőt. Mr. Swinburne, a költő, gyönyörű és hatásos sorokban szólítá föl az angol nemzetet, hogy pártolja a foglyok iránt gyakorlandó kegyelmi politikát. Lord Derby, a ki épen akkor jutott vala a kormány élére, egyik fölszólalásra sem akart hallgatni. Kijelentette, hogy nem politikai vétségről, hanem közönséges gyilkosságról van szó, a mely minden tekintetben közönséges, csak épen különös kegyetlenségére nézve nem. Sőt keményszivüségében annyira ment, hogy kijelentette, hogy a tett, a melyért az illetőknek halált kell szenvedniök, a »gyávaság« tette volt. Ez a kegyelemnélküliségnek már nem csak fölösleges egy nyilatkozata volt, hanem a szavaknak épen helytelen alkalmazása is. A korona valamely tanácsosa a lehető legkeményebb kifejezést alkalmazhatja az olyan törvénytelen cselekedetre, a melyért Allent és társait elitélték — de azt semmi sem mentheti, hogy gyávának is nevezte. Egy maroknyi ember eljárását, a kik a börtönkocsit egy nagy város közepén és saját életök koczkáztatásával állították meg, hogy politikai hőseiket a fogságból kiszabadíthassák, s a kik egyszersmind kijelentették, hogy készek e tettökért a halálra is, lehet nevezni törvénytelennek, lehet nevezni még bűnösnek is, de — ha a szavaknak egyáltalában van valami határozott értelmök, — semmiképen sem lehet gyávának nevezni. A kérdést könnyen eldönthetjük, mihelyt elejtjük azt a nézetet, hogy az erkölcsi törvények a szerint változnak, a mint különböző egyének alkalmazzák.

Tegyük föl, hogy Lord Derbynek a manchesteri két féni kiszabadítása helyett, két Garibaldista római kiszabadításáról kell vala szólnia. Tegyük föl, hogy a pápa rendőrei szállították volna Róma egyik börtönébe Garibaldi két hivét és hogy nehány Garibaldista állta útját, fényes nappal és a pápai rendőrség teljes hatalmának körében, a börtönkocsinak, törte fel ajtaját, szabadította ki a foglyokat és hogy a dulakodásban egy pápai rendőrt öltek volna meg. Hiszi-e már most valaki, hogy Lord Derby a szabadító Garibaldisták eljárását gyávának fogta volna bélyegezni? Nem sokkal hihetőbb-e, hogy, még ha hajtott volna is annyira a hivatalos formákra, hogy nem helyeselhető eljárásnak nevezze, ezt a hibáztatását azzal enyhitette volna, hogy a merénylet hősies voltát el fogta volna ismerni?

Az öt halálra itélt fogoly közül még egy másik is megmenekült a haláltól — névszerint Condon, vagy Shore, a ki, ha születésére nézve nem is, de polgári jogánál fogva amerikai volt. A szabadító merényletben kétségkivül részes volt, de, bizonyos okoknál fogva, különbséget tettek közte és a többiek között. A kegyelem e ténye, bármily dicséretes volt magában véve, még csak fokozta a rossz hatást, melyet a három tettes kivégzése Irországban előidézett; mert annak a hiedelemnek szolgáltatott tápot, hogy Shore-t csak azért kiméltek, mivel az amerikai kormány segélyét is igénybe vették számára. A másik hármat, Allent, Larkint és O'Brient, kivégezték. Mindenik hidegvérrel, hős módjára nézett a halál szemébe. Fölösleges is megjegyeznünk, hogy haláluk nem csüggesztette el a féniek szellemét. Sőt ellenkezőleg, épen új életre szította.

E férfiak kivégzése, természetesen, távolról sem előzhette meg a további kihágásokat. Alig hogy az izgalom,

melyet merényletök keltett, elült, s a büntetés, melyet életökkel fizettek, elmosódott az emlékezetből, már ismét rendkivül egy kegyetlen bün követtetett el a fénismus nevében. Allent, Larkint és O'Brient 1867. november 23-dikán akasztották föl Manchesterben. Deczember 13-dikán a clerkenwelli fogház *) fölrobbantását kisérlették meg. E napon, négy óra körül, egész Londont egy nagy rázkodás és olyanszerű dördülés lepte meg, mint valami távoli földrengés, avagy egy fölrobbanó puskaporos torony csattanása. A dolog magyarázata csakhamar megérkezett. A clerkenwelli fogházban két féni foglyot őriztek, néhány szabadon levő társuk, pedig, azon az úton akarta őket kiszabadítani, hogy egy átalag puskaport épen a börtönfal tövébe helyeztek el s a lőport egy gyújtó-fonal és gyufa segélyével robbantották föl. A börtön fala, mintegy hatvan singnyire, beomlott s a szomszédság egy csomó kicsiny háza darabokra tört. Hat ember ott helytt meghalt, másik hat pedig azoktól a sérülésektől, melyeket szenvedtek; mintegy százhúsz egyén megsebesült. A rázkodástól negyven asszony került időtlen betegágyba s húsz gyermek halva született. A büntett otrombaságát csak is rettenetes kegyetlensége multa fölül. Ha a foglyok, a kiknek érdekében e kisérlet történt, abban a pillanatban a kőfal közelében lettek volna, el nem kerülhetik vala azt a sorsot, a mely a kivül levő áldozatok részébe jutott. Ha csak kün az udvaron járkáltak volna, akkor, nagy valószinűséggel, szintén áldozatul esnek vala; pedig a rendes séta épen abban az időben szokott történni, de ekkor elmaradt és pedig azért, mert a hatóságok két nappal előbb intést vettek, mely szerint a foglyokat ki

*) Clerkenwell (= fons clericorum), London egyik éjszak-keleti kerülete s az itteni börtön neve House of Detention.

akarják szabadítani, a börtön falának puskaporral való bedöntése utján. A fegyház parancsnoka, aztán, e figyelmeztetés után, ezen a napon szobáikban tartotta a foglyokat, a kik, ehhez képest, minden valószinűség szerint annak köszönhették életöket, hogy valaki fölfedezte azt a titkos tervet, a melynek útján társaik és balvégzetű bámulóik ki akarták őket szabadítani. Hogy a fogházi hatóságok és a rendőrség, ily intést kapva, miért nem őrködtek kellő módon és időben a börtönt keritő fal egész vonala fölött, hogy minden igy tervezett kisérletnek elejét vehessék, azt ugyan emberi elmével fölfogni lehetetlen. Épen e rettenetes és meghiusult kisérlet idején telt meg az egyik londoni szinház minden este, szinültig, nézőkkel, a kik egy ir melodrámában gyönyörködtek, a melynek jelenetei során egy vár börtönébe zárt fogoly kiszabadítását tervezik s beszélik meg. A közönség mindannyiszor oriási hahotával fogadta az egyik összeesküvő javaslatát, hogy robbantsák föl az egész várost s azt a módot, a melyen az együgyü tervezőknek épen idején jutott eszökbe, hogy hiszen, e terv kivitelével, magát a foglyot is levegőbe fognák röpiteni. A clerkenwelli összeesküvők vagy nem látták e melodrámát, vagy nem értették meg legkézzelfoghatóbb tréfáját.

E bűntény miatt öt férfit és egy nőt fogtak kereset alá. A főbiró, kihez e pör utasíttatott, elejtette az eljárást a nő és az egyik férfi ellenében, miután úgy tünt föl, hogy ellenök nincs keresetnek helye. Más hármat fölmentettek hosszas tárgyalások után, egy férfiút pedig bünösnek mondtak ki. Az elmarasztaló itélet moralis hatásának szerencsétlenségére, ez egynek bűnösségét is egy föladó tanúbizonyságára alapították, holott, tulfelől, igen nagy igyekezetet fejtettek ki annak bizonyitására, hogy a vádlott nem is

volt Londonban abban az időben, a mikorról a bűntény elkövetésével vádolták. Bizonyos mértékben hivatalos, de épen nem törvényszéki vizsgálatot folytattak az a l i b i bizonyiték megbizhatóságára nézve, s a dolog vége az lett, hogy a főbiró és a belügyi hatóságok helybehagyandónak nyilvánították az esküdtszék végzését. Mr. Bright ekkor fölvetette a kérdést a képviselőházban is, s az itélet végrehajtásának további elhalasztását sürgette, azonban azzal a feleletlel fizették ki, hogy minden kétség elenyésztéről biztositották a végzés helyes voltára nézve. Az embert hát kivégezték. A mennyire ezt a dolgot meg lehet itélni, úgy látszik, hogy a kik a börtön-fal bedöntésének tervében részesek valának, ahhoz a feleletre nem vonható tömeghez tartoztak, a mely minden titkos politikai szövetség uszályába belecsimpajkozik, s a melynek csatlakozása épen csak egy további ok arra, hogy az ily szövetségeket épen olyan sajnálatosaknak, mint veszélyeseknek kell tekinteni. Ezek az emberek ahhoz az osztályhoz tartoznak, a mely szerencsétlenséget, sok mindenféle szerencsétlenséget, hozhat még a legjobb ügyre is, a mely titokban akarja ügyeit intézni. Ezek prédára lesve követik a szervezett összeesküvés sarkát s a mit ez nem hajlandó megtenni, ők, egy végzetes pillanatban, készek végrehajtani. A legnagyobb igazságtalanság lenne tagadnunk, hogy a feni mozgalom elismert vezetői között voltak a tiszteletreméltó érzelmű és őszinte, bár tévútra vezetett, hazafiság nyomán járó férfiak. Épen olyan kegyetlen és igazságtalan lenne az a a föltevés, hogy e férfiak csak távolról is helyeselhették volna az olyan szörnytetteket, mint a minő Clerkenwellnél az ártatlan nők és gyermekek vesztét okozá. De a politikai összeesküvők is vehetnének magoknak időt, mielőtt terveik foganasitásához fog-

nának, hogy megfontolják, mennyire nem tudhatja a titokban eljáró hatóság soha biztosan mi fog történni, s hogy mily kevéssé lehet valamely elkeseredett követőt meggátolni abban, nehogy a saját szakállára olyan valamibe fogjon, a mit vezetői soha sem fogtak volna szentesiteni. Ha semmi más ok fön nem forogna is, maga ez az egy gondolat is elég lehetne arra, hogy mindenkit elriaszszon minden titkos politikai szövetkezéstől.

Nincs miért a feniek mozgalmainak nyomát tovább követnünk. Történt még sok elszígetelt kisérlet; volt még egy csomó elfogatás, kereset, bebörtönözés, számkivetés, s mindennek — tisztán csak a történeti tényre mutatunk rá, — csak is az lett az eredménye, hogy az ir földmivesek közt még nagyobb lett az elégületlenség és panaszkodás. Érdekes megjegyezni azt is, hogy a mozgalom természete mily teljesen ir vala, és hogy mily csekély mérvű volt a rokonszenv, a melyet ezek az izgalmak a continens forradalmi mozgalmaitól és mozgalmainak vettek és adtak. Egy vagy két esetben akadt egy-egy nyughatatlan harczosa az általános demokratiának, a ki a continensről talált magának útat, hogy a feniek rendelkezésére bocsáthassa szolgálatait. De az efféle szövetség sikert soha sem látott. Az idegen soha sem szerette az irt; az ir soha sem vonzódott az idegenhez. Útjaik nem találkoztak. Az ir nép s legkivált az ir földmivelő egyáltalán nem rajongott »a demokrata sociális respublica« nézeteiért. Még csak érteni sem tudta, hogy mit akar az általános szólásformák ama határozatlan nagyhangúsága kifejezni, a mely az úgy nevezett közös ügyet »a forradalom« nevéről nevezi. A népek solidaritásáról szóló ékes beszédek mind kárbá vesztek rá nézve. A legmesszebb szélsőségben járók is alig álmodtak Irország függetlensé-

géről s az a vágy őket nem gyötörte, hogy részök lehessen a régi intézmények teljes megsemmisitésében.

Hanem, azért, a féniek mozgalmai tettek nehány angol államférfiú elméjére mégis benyomást. A közélet néhány férfia belátta, hogy eljött immár ideje, hogy többé nem lehet az erőszakra, mint az ir elégületlenség orvosszerére, támaszkodni. Azóta már tudjuk, hogy még a mozgalom legszélsőbb kicsapongásai is azt a meggyőződést szilárdították meg a Mr. Gladstone elméjében, hogy közeledik az az óra, a melyben tenni kell valamit, az elégületlenség amaz okainak elháritására, a melyek Irországot örökös lázban tartják. A boszús és együgyü dajka veréssel probálja a siró gyermeket elhallgattatni; az érzelmes és gondosabb ember megvizsgálja pontosan a dolgot s rájön, hogy a kis szenvedőt egy tű bántotta. Az angol kormány sok ideig volt a siró gyermek buta dajkája. Megpróbálta a fenyegetés szavait és a kemény csapásokat. A panasz hangjait, azonban, folyton lehetett hallani. A végén, aztán, eszébe jutott néhány nagy tekintélyü férfiúnak, hogy föl kell kutatni az okot s meg kell komolyan kisérteni elháritását. Mig egy csomó intéző férfiú azzal vesztegette idejét, hogy hiú sápitozásokat hallatott a feniek gonoszsága és az ir nép gyogyíthatatlan megátalkodottsága fölött, egy államférfiú immár meg volt győződve, hogy magok a feni izgatás rohamai is felköltik majd a közönség figyelmét s a panaszok valódi okának ismeretére vezetik, valamint bevallására annak is, hogy a helyes politika föladata az orvosság keresése és a gyogyúlás biztosítása.

ÖTVENNEGYEDIK FEJEZET.

Az ipar-egyesületek.

Az angol társadalmat, ugyanez időtájt, fölöttébb izgatta és aggasztotta egy csomó még kegyetlenebb kihágás és még gyülöletesebb s czéljaira nézve még fölháborítóbb titkos szövetkezés hire, mint mindamaz üzelmek, a melyeket a feniek mozgalmának lehet vala tulajdonitani. Mindenki csak arról kezdett beszélni, hogy az ipar-egyesületek körében a leggonoszabb fajtájú rém-rendszer kapott lábra, és, hogy még titokzatosabb s rettenetesebb Vehmgericht, mint a minőről a középkor bármely szakából hallani, hozza és hirdeti itéleteit Anglia sok nagy vállalati területén. A közönséges megfélemlítést már régóta a leghathatósabb eszköznek tartotta egynémely ipar-egyesület, a melynek segélyével elveit érvényesítheti. Ezúttal, azonban, az a hir szárnyalt, hogy sokszor a titkos kivégeztetés itélete alá estek az olyanok, a kik az ipar-egyesületek boszúját magokra vonták. Sok éven át Sheffield nagy városa vált különösen hirhedetté az ilyen fajta erőszakosságokról, a melyekről azt hitték, hogy ott van a fészkök. Ha valamely munkás ember magára vonta egyik-másik helyi ipar-egyesület vezetőinek haragját, egyszerre csak az történt, hogy valami rögtönös és különös csapás érte. Vagy fölgyujtották a házát, vagy egy puskaporos löveget rabbantottak föl az ablakai alatt, vagy, pedig, valami otrombán összetákolt pokol-gépet dobtak éjfél tájon hálószobájába. Az illető, ki szerencsésnek vallotta magát, hogy bár élve menekülhetett, meg volt győződve, hogy a vesztére törő kisérletben az egyesület kezét kell látnia; szomszédai is osztoztak e nézetében, mindamellett is, azonban, sokszor

megesett, hogy a törvényszék részéről is bizonyosságképen elfogadható adatokat előállítani még sem lehetett. Az aránylag gyakori büntetlenség, a melylyel az ilyenfajta bünteny ek menekülni tudtak, mind nagyobb és nagyobb biztosságba ringatta a merénylőket vállalataikban, a minek, aztán, az volt a következése, hogy e kihágások mind kegyetlenebbekké, vakmerőbbekké és gyakoriabbakká kezdtek válni. Az üzletemberek nagy jutalmat tüztek ki a merénylők kipuhatolására; a kormány követte példájokat, de mind e kecsegtetéseknek édes kevés sikere látszott. Az üzletemberek azzal vádolták a helyi ipar-egyesületeket, hogy minde büntényeknek ők a szerzői; az egyesületek tisztviselői, pedig, határozottan és méltatlankodva utasították vissza e vádakat. Némely esetben még többet is tettek. A magok részéről is jutalmakat tüztek ki a büntény földeritésére, hogy igy a saját ártatlanságuk egyszer-mindenkorra napfényre kerüljön. Sheffieldben, egy nyilvános gyülésen, melyet a közvéleménynek e kérdésben való nyilatkozattételére tartottak, az egyik ottani egyesület titkára, egy Broadhead nevű ember, egészen felháborodva és szenvedélyes hévvel jelentette ki kárhoztatását e büntények fölött s tiltakozását ama gyanusitás ellen, mintha az ipar-szövetkezet helyeslésével, avagy hozzájárulásával követtettek volna el. A gyülésről szóló tudósitások olvasói közül a legtöbben egészen meg voltak győződve a Broadhead nyilatkozatának őszinteségéről, s még azoknak is nagy része, a kik e szövetkezetek elveivel épen nem rokonszenveztek, azt tartotta, hogy Broadhead és társai nagy méltatlanságot szenvedtek az ellenök vádaskodók részéről. Másfelől, úgy látszott, hogy több részrehajlás nélkül való egyén, a ki végig hallgatta Broadhead oratióját, mind inkább arra a meggyőződésre hajlott, hogy

a beszéd egy kissé igen is csillogtató módon méltatlankodott, és, hogy az egyesület tekintélyének és hatalmának biztosítását bármely erőszakos eszköz alkalmazása nélkül is sokkal nagyobb általánosságban bizonygatta, mintsem a mennyire, a jól ismert tények figyelmen kivül hagyása nélkül, tehette volna. A végén is, a kormány elé terjesztett kérvényt, látszólag legalább, épen olyan őszintén támogatták az üzletemberek, mint az egyesületi férfiak, és a kormány azt határozta, hogy részletes vizsgálatot hajt végre az iparegyesületek egész ügyállása körében. Bizottságot neveztek ki s a parliament törvényt szavazott meg, a melynek erejénél fogva a bizottság eskü alatt szerezhette be az adatokat. A bizottság a vizsgálat végrehajtására három tagját küldé ki Sheffieldbe, Mr. Overend, egy kitűnő korona-tanácsos, vezetése alatt, hogy a büntettek megállapítását végezzék. E vizsgálók fölhatalmazást nyertek, hogy bárkinek kegyelmet biztosithassanak, még, ha részes volt is a büntények végrehajtásában, ha olyan adatokat talál szolgáltatni, a melyek az összeesküvés földeritésére vezetnének. Ez a feltétel, aztán, teljesen sikeresnek bizonyult. Ennek nyomán oly világosan kitünt a kormány komoly elhatározása, hogy a bajnak épen gyökeréig akar hatni, hogy sokan, a kik a büntettek végrehajtásában valósággal résztvettek, megijedtek s arra a meggyőződésre jutottak, hogy legokosasb lesz, ha saját biztosságukról gondoskodnak. A bizottság, ehhez képest, annyi bizonyitékot szerzett össze, a mennyit épen csak kivánni lehetett, s csakhamar minden kétségen felül kiviláglott, hogy nem is csak egy, két egyesület élt rendszeresen a legkegyetlenebb eszközökkel azok ellenében, a kik önkényesen alkotott törvényeiket megszegték, vagy megfélemlitésére azoknak, a kik czélzataik keresztezésére merész-

kedtek volna. A sheffieldi fürész-metszők egyesülete különösen nagy tevékenységet fejtett ki e téren és a Broadhad Vilmos nevű ember, a ki oly méltatlankodva esküdözött egyesülete ártatlanságára, ennek a szövetkezetnek volt a titkára. Broadheadról bebizonyult, hogy az egyesületi hatóság ellen vétők közül legalább is egynek a meggyilkolását tervezte, rendezte és fizette, és, hogy hasonló módon járt el több ilyes és aligha kevésbbé bünös cselekmény körül. A büntettekért az egyesület vagyonából fizettek, s a cselekmények különböző fokozatuak valának, kezdve az olyanokon, a melyeket csak épen egyéni sérelmeknek lehet vala nevezni, föl a vagyon legkomolyabb rongálásaig s a személyek bántalmazásaig, el egészen a csonkitásokig és gyilkosságokig. Az erőszakoskodások egyik legenyhébb formája a »kifüstölés« volt. A megbélyegzett munkás szerszámait elpusztitották, gépeit szétrombolták. A kit átok alá vetettek, annak házát fölrobbantották, vagy robbanó anyaggal telt edényt dobtak éjjel szobájába. Egy ilyen alkalommal egy nő megvakult, máskor egy meg is halt. Az emberekre lődöztek, csak, hogy sebeiktől ne folytathassák munkájokat; egyet ilyenképen halálra sebeztek. Az egyik meggyötrött borzalmas jelentést tőn, hogy miként gyujtották rá éjnek idején a házat, valami robbanó anyaggal, melyet ablakán át dobtak be, a mitől az egész szoba s az ágy függönyei is lángot fogtak fölötte és neje fölött, úgy, hogy alig-alig tudta nejét, saját élete koczkáztatásával, a láng-haláltól megmenteni, már süllöngő testéről letépvén hálóruhája lángoló foszlányait s azon meztelen rántva ki őt az útczára. Maga Broadhead is vizsgálat alá került, és bevallotta, hogy milyen része volt az ilyen büntények intézésében. Előadta, hogy miként intézte és rendezte az egészet, kiválogatva az

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ügynököket, a kik végrehajtói voltak s fizetve a díjat, az egyesületi penztárból. A kiválasztott végrehajtók sokszor semmi személyes indulattal nem viseltettek amaz áldozatok iránt, a kiknek megcsonkitására, vagy elpusztitására vállalkoztak. Egyszerüen megkapták a rendeletet és a bért, hogy bánjanak el azokkal, a kikről Broadhead azt gondolta, hogy az egyesület fönhatósága és érdekei ellen vétettek, s ők készségesen engedelmeskedtek. Manchesterben is igy folyt a dolog, csak, hogy ott, a mint kitünt, nem épen oly rettenetesen jártak el, mint Sheffieldben. A legnagyobb sérelmeket a manchesteri téglavetők szenvedték. Az agyagba, a melyet a gyanúba vett téglavetők használtak, néha ezer és ezer tűt vegyitettek, hogy a szegény munkások, kik gyanútalan bántak az agyaggal, összeszurkálják s munkára alkalmatlanná tegyék a kezöket. Az egyik mesternek, ki elbocsátotta az egyesülethez tartozó munkásokat, kőolajjal gyújtották föl a műhelyét. Egy átok alá vetett ember lovát halálra perzselték. Egy csomó munkásra rálövöldöztek, sokat közülök megsebesitettek. Manchesterben is történt gyilkosság. Más városokról is kitünt, hogy Manchestertől és Sheffieldtől nem nagyon messze estek, a mi üzleti merényleteik vakmerőségét és különös voltát illeti. Az ilyes leleplezések nyomában kelt riadalom közben sokan kezdtek zajongani, hogy társadalmunk egyik alkotmánya alá van aknázva, és hogy »a munka szervezete« egyedül arra a czélra szolgáló óriási összeesküvés, hogy a tőkét, tudományt és állam-hatalmat az ipar-egyesületek rabszolgájává tehesse, oly szövetkezet, a melyben a zsarnokok és a rabok, a csalók és megcsalatottak fogtak kezet.

Ám, a társadalom nem sokáig szereti magát mind csak a rémhírek és határozatlan ijesztgetések hangulatá-

ban tartatni. A társadalom, hát, nem soká úgy kezdett gondolkodni, hogy, ha rettenetes dolgokat hallott, valószinű, hogy immár hallotta a leggonoszabbját. Az ipar-egyesületek legnagyobb részéről a legrészletesebb és pontosab vizsgálat után is az tünt ki, hogy egyáltalán épen semmi közük sem volt e büntényekhez, vagy bár részök is helyeslésökben. A belátóbb emberek azt kezdték kérdezgetni, ha vajon bizonyos mértékben nem hibás-e maga a társadalom is az ipar-egyesületek büneiért? A törvény mindig igazságtalan és rideg módon bánt el az ipar-szövetkezetekkel. A közvélemény hosszú időn át egészen törvényteleneknek tekintette ez egyesületeket. Volt idő, a midőn már csak létezésök is törvénysértés lett volna. Törvényhozásunk száz éveken át azt az elvet követte, hogy a munkás a társaság rabszolgája, a ki a vállalkozó érdekében és a vállalkozó föltételei szerint köteles dolgozni. A III. Eduard uralkodása idején törvényerőre emelkedett munkás-szabályzat kijelentette, hogy minden hatvan éven alóli s életmóddal nem rendelkező egyén fölszólíttatva »köteles szolgálni a fölszólítót«, mert különben fogságra vettetik, »valamig biztos szolgálatot nem talál.« Ha a munkás, vagy cseléd a kikötött idő előtt elhagyta helyét, börtönbe kellett vetni. Hanem e szabályzatnak volt egy szakasza, a mely megszabta a munkabér fokozatait, megtiltva, hogy magasabb bér fizettessék. Erzsébet uralkodása idején törvényt alkottak, gondoskodva arról, hogy a munkás köteles a munkabért elfogadni s megszabva a munkának mind idejét, mind bérét. Ha a gazda ok nélkül elbocsátotta emberét, pénzbirságra volt kötelezhető; de, ha a cseléd hagyta oda helyét, börtönbe vetették. És törvényhozásunkat, a munkást és munkaadót illető alkotásainál, ugyanez az elv vezérlé, igen jelentéktelen változtatással, le

egész 1813-ig, sőt, bizony, igen nagy mértékben, egész 1824-ig is. Sőt, még azóta is, el egész e sorok irásának idejéig, még mindig és ugyancsak nagy, mélyreható különbséget tett törvényhozásunk a gazda és cseléd, a mester és munkás között. A szerződés megszegése esetében a jogorvoslat a munkaadó irányában mindig egészen a polgári, az alkalmazott irányában, pedig, mindig egészen a bűnügyi útra tartozott. A munkást már a szerződés állított megszegésének vádjára is letartoztathatták és börtönbe vethették, még mielőtt az ügy itélet alá került volna. A törvények a lehető legszigorúabbak valának a munkások közötti minden képzelhető szövetkezetet illető határozmányaikra nézve. A munkadíjak fölemelésére czélzó minden társas törekvéssel a leghatározottabb és igen veszélyes természetű összeesküvés módjára bántak volna el. A munkásoknak még a kölcsönös önsegélyezésre czélzó társulása is, le egészen 1825-ig, törvénytelen lett volna, de még 1825 után is sokáig nagyon keményen bánt a törvény minden olyan kezdeménynyel, a mit a munkások üzleti érdekekre czélzó összeesküvéseinek neveztek. Sőt magok azok a törvények, a melyeket e kérdések megoldására alkottak, csak folytatásai voltak a törvényhozás amaz eljárásának, a mely száz meg száz éven át kényszeritette az embereket, hogy bárkit is szolgáljanak, a kinek épen tetszett őket fölszólítani, s a ki vagy maga szabta meg a munka-béreket, vagy a hatóságokra bizta ennek megállapítását. Néhány év multán, aztán, az volt a fölfogás, hogy, noha magát a munka-szünetet *) nem lehet törvénytelenségnek nyilvánitani, mégis a munkások a végre való szövetkezése, hogy a munka-szüne-

*) Strike.

tet előidézzék, összeesküves, a mit kellően meg kell a törvénynek büntetnie. Épen 1867-ben, a mely évben az imént jelzett bizottság a sheffieldi és manchesteri vizsgálatot végrehajtotta, a királyi legfőbb törvényszék *) egy döntvénye kimondta, hogy egy jótékony társulatnak, mely szintén az ipar-egyesületek sorába tartozott, nincs joga követelése behajtásánál a törvényes segély igénybe-vételéhez. E döntvény kijelentette, hogy miután az illető társulat alapszabályaiból az tűnik ki, hogy a társulat az üzlet megszorítására törekszik, a társulatnak nincs is joga ahhoz, hogy a törvényt valamely közönséges követelési ügyletben segitségül hivhassa. Az ipar-egyesületek általános czéljait, megkülönböztetve a jótékony egyesületek czéljaitól, olyanoknak tekintették, mint a melyek teljes-tökéletesen kivül estek a jog-védelem határain. Nem csak, hogy az ipar-egyesületek néha törvénytelen eljárást követtek, a mit, természetesen, egyetlen polgári törvényszék sem ismerhetett el, vagy támogathatott. Hanem, a vezérlő elv az vala, hogy miután ez egyesületek, vagy némelyikök, néha törvénytelenséget követett el, azok s valamennyiök és mindennemü intézkedésök kizártnak tekintendő a polgári törvények védelme köréből.

Ez elvet oly szigorúan alkalmazták minden ipar-egyesület ellenében, hogy még annak is minden módját elvágták előlök, hogy valamely tisztességtelen tagjok kizsákmányolásával szemben elégtételt kereshessenek magoknak. E sajátságos elv érvényben volt még sok évvel az után az idő után is, a melyhez, ime, történetünk rendjén mostan eljutánk. Így, például, 1869-ben jelentést tettek Bradfordban

*) Court of Queen's Bench.

egyik üzleti szövetkezet titkárja ellen, hogy önkényesen eltulajdonitott a társulat vagyonából egy összeg pénzt. Az ember bűne nyilvánvaló volt, de a hatóságok mégis büntetlen hagyták, és pedig azon az alapon, hogy a társulat maga is törvénytelen czélzatokra alapult, más szókkal: az üzlet korlátozására, minél fogva nincs joga a törvény segély-nyujtásához. Az ügyet felebbezték a királyi legfőbb törvényszékhez, és a végzés az lett, hogy a fölebbezést vissza kell útasítani, miután a társaság törvénytelen czélokra alakult. A birák szavazatai egyenlően oszlottak meg, s így, a szokott eljáráshoz képest, a döntés az alsóbb törvényszék itélete javára ütött ki. Az igazságszolgáltatás ilyen elvének otromba volta elég nyilvánvaló. Az helyes, hogy valamely törvénytelen szövetkezet ne nyerjen védelmet valamely törvénytelen eljárásában; de az angol törvények alapelveivel alig megegyeztethető, hogy, miután valamely társulat olyan czélokra szövetkezett, a melyek némely törvényes intézkedésekkel ellentétben állanak, tagjait bárki büntetlenül fosztogathatja ki. Az az ember, a ki játék-barlangot tart, törvénytelen intézmény tulajdonosa; de, ha egy rabló megfosztja tárczájától, jogában áll igénybe venni a rendőrség segélyét s a tolvaj hiában alapitaná védelmét csak is arra a mentségre, hogy ez illető keresete törvénytelen, és, hogy pénze, ha zsebében marad vala, kétségen kivül törvénytelen czélokra fordíttatott volna. Ám, ez a példa nem is elég erős arra, hogy egészen kifejezze az ipar-egyesületeken elkövetett igazságtalanságot, mert ez azt teszi föl, hogy az egyesületek czéljait az igazság szerint törvényteleneknek lehet tekinteni, és, hogy egy sorba lehet helyezni a játék-barlangok és az orgazdák boltjainak üzelmeivel. Pedig, az ipar-egyesületek fő czélja, igazság szerint, épen annyira megegyezett a köz-

renddel, mint akár a törvényszéki jogi collegiumoké, avagy az orvos-egyesületeké. A sheffieldi és manchesteri kihágások ügyének vizsgálata egy felől azt az eredményt is előidézte, hogy a közfigyelem egyenesen reá fordult az egész kérdésre; a minden oldalról való nyilvános megbeszélés megvilágító fénye sok mindent földerített s bizonyos idő multán mindenki kezdte belátni, hogy a törvény és a társadalom óriási igazságtalansága, melylyel a munkás-osztály szövetkezeteivel elbánt, felelős sok olyan hibáért, sőt bünért is, a melyekbe e szövetkezetek közül a leggonoszabbak is bele ragadtatni engedték magokat. Épen olyan bizonyos, mint egy mathematikai tétel csak lehet, hogy, ha a polgári törvények az emberek valamely osztályát kirekesztik védelmeik egész köréből, ez az osztály csakhamar a törvénytelenség terére sodródik. »A világ és a világi törvény nem fogja pártodat« — olyan egy emlékeztetés, mely folyton arra ösztönzi a segélyteleneket, hogy ne maradjanak szegényeknek, hanem törjék szét azt a törvényt, a mely megtagadja tőlök a segélyt s védelmet.

De nem csak a törvény volt száz és száz éven át a munkásosztály ellensége. A közvélemény és a törvényhozás teljesen egyetértett, mihelyt az ipar-egyesületek jogairól vala szó. Az egész angol közvélemény, magokat a munkásokat kivéve, hosszas időn át teljes tökéletesen ellenök volt az egyesületeknek. Talán lehetetlen volna az ellentétes fölfogásra alkalmas egyetlen kérdést is említeni, a melyre nézve az angol közönség fölfogása, korunkban, olyan majdnem teljesen egyetértett volna, mint az üzleti szövetkezetek kérdésére nézve. A vállalkozók és tőkepénzesek minden fajta osztálya közt megingathatatlan alapelv volt, hogy az üzleti szövetkezeteket ép úgy el kell erkölcsi szempontból kár-

hoztatni, mint a mily tarthatatlanok a közgazdaság itélő széke előtt. Azok a vidéki nemesek, a kik épen csak akkor tértültek meg a védvámos elvek nyilvános vallás-tételétől és a kik magokban még mindig nem tudták belátni, hogy előbb tévedtek volna; azok, a kiket gondolkodásmódjok, ha csak magokra hagyták, egészen a védvám felé vonzotta, s a kik, a mely pillanatban el találtak feledkezni magokról, épen olyan természetesen használták volna a protectio nyelvét, mint a hogy használták az angol nyelvet — mindezek nem tudtak hova lenni bámulatukban, avagy boszankodásukban a munkásoknak a közgazdaságot illető eszeveszett nézetei fölött. Egy időben minden tekintélyesebb hirlap folyton az ipar-egyesületek ellen czikkezett; nem csak oly módon, a mint a szabadelvű lapok irni szoktak valamely Tory-intézkedés ellenében, hanem úgy, a mint az emberek el szokták kárhoztatni a szörnyűséges eretnekséget. Az a kényelmes társadalmi elmélet kezdett lábra kapni, hogy minden tisztességes és szorgalmas munkás ellene van az egyesületeknek, azok pedig, a kik soha semmi jóban nem járnak, ezek pártján és soraiban állnak. Az egyesületek pénztári tisztjeiről azt hirészték, hogy mind csupa kitanult ingyenélők, a kik a szövetkezet erejét és zsirját szipolyozzák. Az egyesületek szószólóit kivétel nélkül úgy állították oda, mint önző és arczátlan izgatókat, a kik tudatlan áldozataikat fölbujtatják és vesztökbe csábitják, csak, hogy magok duslakodva élhessenek és a népszerűség borát kortyogathassák.

Semmi kétség, hogy némely képmutató és elvtelen ember is csatlakozott olykor az üzleti szövetkezetekhez. Az ilyenek azt is bevallották, hogy a hirdetett elveket a pénzszerzés és a taps kedveért tették magokévá. Ezek épen és csak

azt tették, mint azok a magasabb társadalmi állású férfiak, a kik azért szoktak valamely párthoz csatlakozni, hogy a parliamentbe s ez úton valamely hivatalhoz juthassanak. De általában véve úgy látszik, hogy az ipar-egyesületek vezetői őszintén és becsülettel szolgálták ügyöket. Igen sok egyesület tisztviselői nagyon csekély dijért dolgoztak, valóban, épen nem nagyobbért, mint a mennyit mindennapi munkájokkal is megkereshettek volna. Azt hiszszük, az is bizonyos, hogy a szövetkezetek férfiai, általában véve, a munkások sokkal derekabb osztályából teltek ki, mint azok, a kik távol tartották magokat az egész dologtól. Az ipar-egyesületek könyveiben jegyzékbe vett tömegek épen nem foglalták magokban mindazok neveit, a kik a szövetkezés ügyével rokonszenveztek. Az ipar-egyesületek müködésének jó része egyébre sem terjedt ki, mint a közönséges jótékony egyesületeké. Nem mindig tartott a munka-szünet s a szövetkezet pénzeit nem gyakran fordították a lázongó testvérek támogatására. Az ipar-egyesületek ügyeinek tulnyomó nagyobb része olyanszerű volt mint a »Vig pajtások,« vagy valamely más jótékony czél társaságaé. Igen sok munkás, a munkás népnek mindenesetre jelentékeny része, tagja volt valamely jótékony szövetkezetnek, és pedig, talán, mindjárt életbelépte kezdetétől fogva. Az ilyen embernek, nem igen szokott gondja lenni arra, hogy a társulatból, melynek régóta tagja, azért lépjen ki, hogy valamely ipar-egyesülethez csatlakozzék, a mely rendesen csak ugyanazokat a teendőket végezi. Épen azért, azok közül, a kik ez ügy fölött vitatkoztak, igen sokan estek abba a tévedésbe, hogy a tagok számát csak is az ipar-egyesületi könyvek följegyzései alapján számitották s azt képzelték, hogy ezek a mozgalom teljes erejét föltüntették. E számok mindenesetre elég nagyok

voltak és igen nagy jelentőséget hordoztak magokban; de bármily sokat mondtak is, koránt sem mondták el a terjelem mindamaz erejét, a meddig az üzleti szövetkezés elve a munkás osztályok minden körében szétágazott.

A közvéleménynek az a fajtája, a melyet már említettünk s a mely a legtöbb kérdésre nézve teljesen meg szokott magával elégedve lenni, különösen könnyü oldaláról fogta föl a munka-szünetek dolgát. Ennek a közvéleménynek nézeteivel minden hangnem formájában találkozunk, kezdve az ünnepélyes fejtegetéseken s végezve a könnyűvérű comoedián. A parliament, a szószék, a sajtó, a szinpad, a bölcsészet, a költészet — hosszú időn át mind meghozta a magáét, hogy véleményt mondhasson a kérdés felől. A munka-szünet mindig valami gonosz és bolond dolog vala; föltéttelen gonosz és bolond, elvének legmélyebb gyökérszálaig. »Sem többet, sem kevesebbet nem mondhatok« — szólt egy jó szivű nemes férfiú egy munkás-gyülésen, »mint, hogy: semmi munka-szünet!« Legőszintébb tanácsa az volt, hogy akármi történjék is, csak a munkát ne hagyják félbe soha, mert a munka-szünet mindenesetre bünös tett. Részvétel a munka-szünetben, az ő nézete szerint, annyi, mint részvétel valamely gyilkosságra czélzó összeesküvésben. S ezt a nézetet hosszú időn át majdnem mindenki táplálta, a ki felül állt magoknak a munkás osztályoknak társadalmi szinvonalán. A munka-szünet, ezeknek a szemében, olyan sértés volt minden társadalmi törvényen, a melyet minden becsületes embernek kárhoztatnia kell. Senki sem tartotta annak az erőszakos végmenedéknek, a mely a más módon meg nem oldható ellentétet törésre juttathatja, hanem mindenki közönséges bünténynek itélte. Közgazdasági alapelvként hirdette mindenki, hogy a munka-szünetnek gonosz dolog-

nak kell lennie, mivel pénz- és idővesztegetéssel jár és az ország munkabér-tőkéjét semmiképen sem gyarapíthatja. »A munkásbér tőkéje« — ez volt az a kifejezés, a melyet a tévelygő munkás fejéhez vagdostak, s azt kívánták ettől, hogy e szólamban lássa megoldva az egész kérdést s lássa be, milyen balgatag egy ember ő, a midőn nem hajlandó minden számára kiszabott föltételt készséggel elfogadni. Semmi kétség, minden munkaszünet, s minden esetre, idő- és pénzveszteséget okoz. De, hát, nem ugyanilyen természetű-e minden pör is? Képzelni sem lehet oly magánkeresetet, a melyben ne esnék pénz- és időmegtakaritás, ha a felek magok között elfogadható megállapodásra tudnak vala jutni, s igy fölöslegessé válnék minden birósághoz való folyamodás. Az okos ember igen gyakran inkább jelentékeny veszteséggel kiegyezik, mint, hogy fecsérelje az idejét, elemészsze a pénzét s boszantassa magát a törvényszéki huza-vonákkal. De, azért, mégis, hasztalan mondanók a legjámborabb s a legegyügyübb embernek is, hogy valamely igénye érvényesítése kedveért nincs joga az illető polgári törvényszékhez folyamodnia. Már, pedig, az angol közvélemény voltaképen ép ezt a bölcseséget hajtogatta öltökön át a munkásokkal szemben, a kiknek, gyakran, a szó szoros értelmében semmi más út sem állt rendelkezésökre, ha igényeiket érvényesíteni akarták, mint épen csak a munkaszünet kerülője. A törvényszékek semmit sem tudtak érdekökben tenni. Ha a munkás arra a meggyőződésre jutott, hogy munkabérét emelni kell, vagy, hogy nem kell alábbszállítani, a törvényszék nem segithetett rajta. Egykoron épen kényszerítette volna, hogy fogadja el a kinált bért, dolgozzék annyiért, vagy, pedig, zárassa be magát. Most, a jobb időkben, nem biztosított volna védelmet szá-

mára, a munka-adó legönkényesebb eljárása ellenében is. Mindenfelől csak azt rágták a fülébe, hogy meg ne próbálja bármely egyesűlés útján is »a munka bérének megállapítását.« Pedig tudta jól, hogy igen sok üzleti körben szövetkeztek a gazdák épen a munka bérének megállapítására. Tudta, hogy a vállalkozók egyesületeket alkottak, melyek rendszeres időközökben gyűléseket tartottak a végre, hogy közös megállapodás szerint meghatározzák a munkásaiknak fizetendő bért. Nem tudta tehát belátni, hogy ő és társai miért ne juthatnának közös megállapodásra az elfogadandó munka-bérre nézve? »A munka-bér tőkéje« fajta érv nem nagyon győzte meg a munkásokat. Ők, hát, a magok természetes és egyenes észjárásuk után indultak. Látták, hogy a vállalkozó minden esztendőben szép kis nyereséget rak zsebre, és hogy magok nagyon vékony bérrel kénytelenek beérni. Azt tartották tehát, hogy a gazdának meg kellene elégednie valamivel kevesebb nyereséggel s munkásainak nagyobb heti bért tartoznék fizetni. Lehet, hogy ez nem fölöttébb bölcs közgazdasági elmélet; de még mint közgazdasági tételt sem lehetett azzal elütni-vétni, hogy ez érvelésre a munka-bér tőkéjének közhelyét alkalmazzák. A mi, pedig, a szövetkezés jogosultságát illeti, a munkás látta, hogy más foglalkozásu más emberek egyesülhettek, magoknak közös szabályokat alkothattak s valóságos külön ipar-egyesületeik voltak. Ugyan mi az ügyvédi testület, kérdé, ha nem üzleti egyesület? Hát szabad-e tagjainak társaikkal azon az úton versenyezniök, hogy a szövetkezet által megállapított legcsekélyebb díjakból engedjenek? Hát nem kizárják-e a gyakorlatból mindazokat, a kik nem hajolnak meg a törvénytudók egyesületi szabályainak? Hát mi más az orvosi foglalkozás, mint egy ipar-egyesület? Hát a tőzsde?

Ám az ipar-egyesületek, ellenére a törvénynek, ellenére közvéleménynek, haladtak a magok útján és gyarapodtak. Egyikök-másikok egész nagy szervezetté nőtte ki magát s óriási vagyonnal rendelkezett. Többen közűlök a vállalkozókkal hosszúra nyúlt harczokat vívtak ki, a melyek majdnem társadalmi polgár-háborúkhoz hasonlítottak. Néha őket verték le, néha ők voltak a győztesek, néha pedig legalább annyira mentek, hogy mindkét fél magának tulajdoníthatta a diadalt, e fölött megint és ismét folytatva az elméleti vitát. Egyes ilyes társulatok, elég bőven, rosszul vitték dolgaikat s szétfoszladoztak. Mások csalók zsákmányává lettek, épen, mint, más osztályok körében, más intézmények is. Némelyiket az sodorta mindenféle nehézségekbe, hogy ügyvezetésök a közgazdaság legelemibb tételeire nézve is gyerekes járatlansággal folyt. Hanem, azért, az ipar-egyesületek, általában véve, folyton s mind jobban és jobban erősbödtek és a munkás-osztályok társas életének tényezőivé váltak. A közvélemény a végén kezdett meghajlani előttök. Számos kiváló férfiú, a kik közt a legkiválóbb Mr. Mill vala, sokáig azon igyekezett, hogy elismertesse a világgal azt a tényt, hogy a munka-szünet nem olyan valami, a mit akár jónak, akár gonosznak lehetne addig nevezni, valamig meg nem ismertük czélját és keletkezésének történetét és azt, hogy a szűnetelő munkásoknak néha lehet igazuk is, és, hogy néha láttak is már sikert. De a mint ez Angliában immár szokásos s továbbá, kétségen kivűl, annál a nyomatéknál fogva is, a mit közönségesen az angol gyakorlatias jellemvonásának neveznek, az ipar-egyesületek lét-joga és társadalmi elismertetésének szüksége felől különösen ez egyesületek szervezetének ereje győzte meg a közvéleményt. Az ipar-egyesületeknek a reform-mozgalmak idején kifejtett tevé-

kenysége sok zajongónak vette félszét és sok közönyös ember fejébe ütött szeget. E szervezet hálózata mintha csak a földből termett volna elő. Minden törvényes, társadalmi, politikai befolyás ellene volt. A sajtó elitélte, a szószék kárhoztatta; a parliament vég nélkül való törvényeket alkotott ellenében; a jószivűek aggódtak miatta; a tudósok rázták a fejöket fölötte — s mégis ott volt, élt, hatalmasabban, mint valaha. Sokan egyszerre csak ahhoz a készséggel elösmert következtetéshez jutottak, hogy mégis csak kell valami közgazdasági és másfajta elvnek lennie, a mely igazolhatja az ilyen hatalmas egy intézmény létezését és gyarapodását. A sheffieldi kihágások benyomása alatt, még a mikor mindenki kárhoztatta is ama szörnytetteket, nagyon sokan kezdették érezni, hogy eljött már ideje, hogy nem szabad az ipar-egyesületek gonosz és leghitványabb tagjainak is rendelkezésére hagyni azt a mentséget, hogy továbbra is a törvények irányukban és osztályuk irányában való igaztalan voltával takarózhassanak. A törvényhozás olyan intézkedéseinek sorozata kezdődött akkor, a mely több éven át sem nyert befejezést. Már itt fölemlíthetjük, azonban, előre is azt a törvényt, a mely 1875-ben ment keresztül, annak bizonyítékául, hogy a végén mennyire elismerték az egyesületek jogos igényeit. A gazdákat és munkásokat, a mi a szerződés-kötés kérdését illette, egészen egyenlőkké tették. Ugyanily egyenlőség uralkodott közöttök több év óta más országokban is, mint p. o. Franczia-, Német- és Olaszországban. A kártérítéshez kötött szerződés megszegése fölött mindkét félre nézve a polgári és nem a büntető törvényszéknél kellett orvoslatot keresni. Börtönre-vetésről többé nem lehetett szó, kivéve akkor, ha, mint más esetekben is, a megyei törvénybíró rendeli vala el, más szókkal,

azt az embert börtönre lehet vetni, a ki a terhére rótt bizonyos összeget makacsságból nem akarja megfizetni, noha igazolva van, hogy a fizetés hatalmában állana. Továbbá, több egyénből álló társaságokat sem szabad bűnügyi kereset alá fogni, ha a terhökre írt cselekmény, ha egyetlen egyén követi vala el, bűnügyi esetnek tekinthető nem vala. Mindazonáltal, a szerződés-szegés különböző eseteit, igen helyesen, külön határozmányok alá vonták. Ha, például, valaki »szándékosan és gonosz indulatból« megszegte szolgálati kötelezettségét valamely gáz-, vagy vízvezető társulattal szemben, tudva, hogy ez által jelentékeny kárt okoz a köznek, börtönbe vala vethető. És ez egészen helyes. A kit arra fogadtak föl, hogy egy vasút-pálya mentén őrködjék, ha szándékosan megszegi szolgálati szerződését s olyan időben hagyja oda állomását, a midőn rögtönös eltávozása valamely érkező vonat romlását idézheti elő, aligha megfelelő büntetés alá volna vonható a polgári kereset s valamely büntetés-pénz fizetésére való kötelezés útján. Túlfelől, azt lehet mondani, hogy a bérbe fogadót épen úgy börtönbe lehet vetni a szerződés-szegésért, mint a bérbe fogadottat, ha szerződés-szegése komoly sérelmet, vagy akár csak komoly veszélyt vont az életre vagy tulajdonra. Börtönre-vetéssel lehet továbbá sujtani bárkit, ha akár erőszakkal, akár megfélemlítéssel kényszerít másokat, hogy vele tartsanak. Törvénytelennek és börtönnel büntethetőnek nyilvánítatott a munkások szerszámainak a végből való elrejtése, vagy szétrombolása, hogy munkájokat ne végezhessék, valamint a munkások »körülfogása«, hogy munkájok helyére ne mehessenek, vagy onnan megfélemlítés útján való visszatartásuk. E törvény, a mi az elvet illeti, megadta mindazt, a mit az ipar-egyesületek igényeinek bármely józan védője

csak kívánhatott, mert a munkaadót és a munkást egészen egyenlővé tette. Elismerte az egyesülés jogát minden olyan czélra, a mely magában véve nem ellenkezik a törvénynyel. Megállapította azt a tényt, hogy valamely egyesület joga tökéletesen egyenlő az egyén jogával. A törvény már régóta elismerte minden egyes ember jogát, hogy a maga részéről kijelenthesse, hogy egy bizonyos munka-díjon alól nem dolgozik. Most, aztán, elismerte azt is, hogy száz, avagy tizezer munkás is jogosan egyesülhet ugyane kijelentés tételére. Elismerte törvényes jogukat ahhoz is, hogy e kijelentést foganatosíthatják a munka-szűnet útján is, ha czélszerűnek tartják. A törvénynek semmi köze e tett bölcs avagy esztelen voltához. Ez eljárás lehet igen esztelen egy dolog; lehet nevetséges — de ez az ügyben érdekeltek eljárásától függ. Az az ember lehet igen nagy bolond, a ki valamely alap nélküli igénynyel fordúl a törvényszékhez vagy segélyét kéri valamely törvényes tartozása megtagadásához — de a törvényszékek azért mégis egyaránt nyitva állanak előtte s ha pénzét kidobja az ablakon, az az ő dolga. S aztán, hogy e példát kissé tovább fűzzük, valamely munkás-szövetkezetnek tökéletesen törvényes joga van ahhoz, hogy más munkásokat is a maga nézetére, határozatai elfogadására s a szövetkezethez való csatlakozásra igyekezzék téríteni. Joga van annak kijelentésére is, hogy a ki szabályainak alá nem veti magát, nem lehet, vagy nem maradhat társulatuk tagja. Továbbá, és végűl, joga van e szövetkezetnek ahhoz is, hogy kimondja, hogy nem fognak olyan emberekkel egy üzletben dolgozni, a kik az ő nézetök szerint a munkások közös érdekére nézve káros eljárást követtek. Ezek a tételek úgy tűnhetnek fel, hogy nagyon veszedelmes egy elv kifejezői — de jogosúltságukat aligha

el lehet vitatni. Jogos voltukat nem is tagadta volna meg Angliában soha senki, ha ez ország felsőbb osztályai, s mindazok, a kik ezeket szokták követni, nem szoktak volna hozzá, hogy minden üzleti kérdést a vállalkozó szempontjából fogjanak föl. A vállalkozó ahhoz való jogát, hogy egy csomó munkását azért bocsássa el, mivel communista-szövetkezetnek a tagjai, senki kétségbe nem vonta volna. Sokan szívtelen és észszerűtlen eljárásnak fogták volna ezt tartani; de sokan lettek volna az olyanok is, a kik azt ítélték volna, hogy nagyon helyesen cselekedett és nem lett volna senki, a ki azt mondta volna, hogy vállalkozói jogát csak egy nyomra is túllépte, a midőn ezt teszi vala. A vállalkozó okoskodása, ebben az esetben, a következő lett volna: »A communismus elve határozottan ellenkezik a tulajdon érdekeivel; én, mint a tulajdon embere, nem alkalmazhatok olyanokat, a kik oly czélra törnek, a mely, nézetem szerint, osztályom érdekeit veszélyezteti.« És ez, szóról szóra, azt teszi, a mit az ipar-egyesületek mondanak az olyan emberekről, a kik ellentétbe helyezték magokat e szövetkezettel. Ők így szólnak: »Ezek az emberek a legveszedelmesebb módon járnak el osztályunk érdekeivel szemben — mi hát nem fogunk velök együtt dolgozni.« Sőt ez utóbbiak állása még erősebb is, mint a vállalkozóé. A vállalkozó így szól: »Nekem jogomban áll ez embereket kiutasítani területemről s nem dolgoznak nekem.« A szövetkezet emberei csak ennyit mondtak: »Mi nem akarunk olyan emberekkel dolgozni, a kik ellentétbe helyezték magokat az egyesület érdekeivel.« Mindenki tudja, hogy vannak itt-ott különcz vállalkozók, a kik különböző sajátságos szabályokat alkotnak azokra a föltételekre nézve, a melyek mellett hajlandók a munkára ajánlkozó embereket felfogadni. Az egyik nem akar katho-

licust alkalmazni, a másik nem hajlandó az unitáriusnak munkát adni; a harmadik visszautasít minden dohányzó fiatal embert. Hallottunk egy nagy vállalatról, a melynek tulajdonosa nem akart olyan embert szerződtetni, vagy munkásai közt megtartani, a ki szakállt visel. Az ipar-egyesületek tagjai bizonynyal jól tudták, hogy a vállalkozók ilyen önkényes föltételeket szoktak alkalmazottjaikra szabni. Csak természetes, tehát, hogy tűrhetetlennek tartották, a mikor látniok kellett, hogy mind csak ellenök papol majd minden ujság és csak őket kárhoztatják minden szószékről a magokéit kivéve, csupán azért, mivel a szabad cselekvés jogát vitatták a magok számára, osztályuk és szövetkezetök érdekeit sokkal mélyebben érintő ez ügyekre nézve.

Ebben a mértékben, azt hiszszük, most már mindenki teljesen elismeri jogaikat. Ezen túl, nincs az a józaneszű ipar-egyesületi tag, a kinek eszébe jutna további követeléseket támasztani. Az egyesületeknek semmi joguk ahhoz, hogy akárkit is kényszerítsenek, avagy rémítgessenek a velök haladás érdekében. Egészen más dolog visszautasítani a valakivel való szövetkezést s megint más azt a jogot venni igénybe, hogy az ember háborgathassa vagy rémítgethesse az illetőt. Minél teljesebben elismertük az ipar-egyesületek jogait, annál erélyesebben és bátrabban járhat el a törvény, a mikor a tagok e jogok határain túl készülnek lépni. Annál bátrabban, mondjuk, mert a törvény, avagy kezelői, csak és csupán akkor lehetnek eljárásukban félelem nélkül, ha az érvényesített hatalom az igazság és méltányosság elvén alapszik. Azoknak, a kik a legkomolyabb és derekabb munkát végezték az ipar-egyesületek szervezése és föntartása érdekében, soha sem fordúlhatott meg elméjökben az az óhaj, hogy e szervezet az igazság, a műveltség és a közrend elvének sérelmére

legyen. Ha ez egyesületek alapos követelései és valódi jogai már sokkal korábban elismerést nyertek volna, talán, soha sem lett volna a világnak alkalma a sheffieldi és manchesteri bűnök és szörnytettek rémhírei fölött a megbotránkozásra. Az ember jellemét, nincs az a hatás, a mely annyira megvesztegethetné, mint az az érzet, hogy az ország törvényei igazságtalanok irányában; hogy a törvényeket egy olyan osztály hozta saját érdekében, a melynek rokonszenvei nem az ő javára szólnak, és, hogy e törvények védelmi köréből vakon, avagy czélzatosan ki van rekesztve.

A polgári törvények, a melyek oly hosszú időn át oly kegyetlenül bántak az ipar-egyesületek ügyével, épen olyan igazságtalanok voltak a jótékony egyesületek irányában is, az új idők ama hatalmas és rohamosan nagyra nőtt tényezőjével: a kölcsönös segélynyújtás elvén alapúlt intézményekkel szemben is. A mi új korunk alkotásának nevezzük azért, mert, bár a kölcsönös segélynyújtás elve, egy vagy más formában, többé-kevésbbé kisérleti és kezdetleges mértékben, a civilisatio egész történetének folyamán érvényesítette is magát, de az az alak, a melyet az új idők rendén öltött magára, azért, mégis, határozottan az újkori viszonyok szülötte. Ha a munkások valósággal és nagy csoportokban egyesűlhetnek valamely jótékony intézmény, avagy munkaszünet érdekében, miért ne foghatnának kezet a végre is, hogy támogassák egymást jó és olcsó élelmiszerekkel, ruházattal, hogy magok javára fordíthassák azt a nyereséget, a melyen, különben, különböző kézmívesek és kiskereskedők osztozkodnának? Olyan egy kérdés ez, a melyet sokan és sokszor vetettek föl a nélkül, hogy valami határozott és gyakorlati eredménye lett volna — azonban 1844-ben, vagy a körűl, Anglia északi részében néhány munkás ugyancsak

gyakorlati végét fogta meg a kérdésnek és juttatta így megoldásra a dolgot. Anglia északi és déli felét, úgy látszik, épen azok a különbségek jellemzik, a melyek a legtöbb más föld északi és déli részét megkülönböztetik egymástól: északon több a kitartó és gyakorlati értelem, délen több a költői és művészi érzelem. Anglia erősebb, vaskosabb északi feléből származott mindig mindama nagy politikai és üzleti mozgalom, a melyek a legtöbbel járultak ahhoz, hogy Anglia azzá lett, a minek ma ismerjük. A kölcsönös segélynyujtás elvén alapuló társulás is északon érvényesült először. A »méltányos munkások közös raktára« nevű egyesületet Rochdale-ben alapította néhány szegény flanell-takács. Terhes idők jártak; egy takarékpénztár megbukott, széles körökben sokak súlyos kárával s a szegény emberek mind azon töprenkedtek, hogy valamikép módját találják csekély keresetökkel a boldogulásnak. A legtöbben közülök követői voltak, legalább egykoron, Owen Rikhárdnak, a ki, ha sok mindenféle kérdésre nézve helytelen gondolkodásra vezette is az embereket, legalább rászoktatta a gondolkodásra. Ezek a rochdale-i takácsok szintén gondolkodó emberek valának, talán azok közül, a kik »Alton Locke« lapjain szerepelhettek volna. Owen Rikhárdnak azt a határozottan jó tudományt köszönhették, hogy ellenségei voltak a kölcsönvételnek. Azt belátták, hogy a kiskereskedő, a ki áruit hosszú időre nyuló hitelre adja, kénytelen sokkal drágábban árulni, mint a mennyit portékája valóban ér, és, pedig, még akkor is, ha csak tisztességes nyereményre számít is, mert kárpótolnia kell magát azért, hogy pénzét csak később kapja meg s biztosítékot kell szereznie a rossz követelések ellenében. Belátták azt is, hogy az örökös hitelezés majdnem szakadatlan pörlekedésre vezet — és a mellett, hogy

a pörlekedés egy csomó idő- és pénz-vesztegetéssel jár, némelyikök, úgylátszik, nem tudta lelkiösmeretével megegyeztetni az eskü-tevést. E rochdale-i takácsoknak, tehát, az jutott eszébe, hogy, ha valami kis tőkét gyűjthetnének, állíthatnának magoknak egy boltot vagy raktárt s ehhez képest aztán olcsóbb áron jobb holmival láthatnák el magokat, mint, ha a rendes kereskedőkhöz fordúlnának. Először huszonnyolczan állottak össze, aláírva heti két pennyt. Az aláírók száma később negyvenre emelkedett, a heti betétek összege pedig három pennyre. Mikor betéteik 28 fontra emelkedtek, azt gondolták, elég tőkéjök van, hogy vállalatukhoz hozzáfoghassanak. A Toad-sor nevű kicsiny félreeső sikátorban béreltek egy kis boltocskát. A sikátor neve*) egy kissé visszatetszően hangzik, sőt baljóslatra is magyarázható, legfölebb akkor nem, ha e név jelentéséből biztatást merít vala az ember, a mesebeli varangy révén, a mely a csodás drágakövet hordja fejében. Meg kell, azonban, jegyeznünk, hogy a névben szereplő »Toad« szó a lancashire-i táj-beszéd szerint a »The Old« (a régi) összerántott kiejtése s így ez alkalommal nem eredeti jelentésében veendő. Mire a bolt berendezésével elkészültek, a méltányos munkásoknak csak 14 fontjok maradt az árúk beszerzésére, s az üzlet, bizony, oly kicsinynek és szegényesnek tűnt föl, hogy egyik-másik munkást majdnem egészen cserben hagyta bátorsága. Egy szomszédos kereskedő, nagy büszkén lenézve az egész vállalatot, azt mondta, hogy az egész boltot portékástúl együtt el tudná vinni egy talicskán. Ám az egy talicskányi árúk csakhamar úgy fölszaporodtak, hogy a legnagyobb gőzössel sem lehetett volna mind elszál-

*) Toad annyi, mint varangy.

lítani. A munkások elején csak fűszerneműekkel kezdték a kölcsönös ellátást, azután átmentek a húsvágásra is, majd, pedig, mindenfajta ruházati czikkekre. Az árúk kiszolgáltatása után, a mint gyarapodtak, következett az árúk előállítása, rendeztek be őrlő malmot, gyapotszövő-gyárat s egyesületök bizonyos mértékben föld-szerző és építő társulattá is vált. Nyereségök egy részét egy könyvtár és olvasó-terem berendezésére fordították s alapítottak egy társulati törökfürdőt is. Tőkéjök tizenhat év alatt 18 fontról 120,000 fontra növekedett. E nevezetes gyarapodás főforrásául a készpénzfizetés és a nyeremény-osztalék szolgált. A kezdetbeli sikert leginkább annak lehetett tulajdonítani, hogy kitünő árúkat szolgáltattak ki, és, hogy a vásárlók mindig bízhattak benne, hogy pénzökért valódi értéket kapnak. Különösen a nyeremény-osztalék varázslata végzett közöttök csodadolgokat. Nem csak a részvényesek osztozkodtak a nyereségen, hanem valamennyi vásáros is méltányos árengedményben részesült, minden vásárolt czikk után. Minden vevő, mikor kifizette portékája árát, egy jegyet kapott, a mely följogosította a nyereség fölosztása alkalmára a megfelelő százalékra, s így a negyedévi osztozásnál sok szegény ember csak azon vette észre magát, hogy nehány shillinghez, talán egy egész fonthoz jutott, a mi elején úgy tűnt föl, mintha csak a fellegekből cseppent volna, oly kevéssé levén nyilvánvaló, hogy valóságos igénye lett volna erre, mert az áruért nem fizetett többet, mint a mennyit a legolcsóbb kereskedésben fizetett volna, a legjobb árút kapta, a milyet ez árért csak kaphatott s még azon felül minden negyedév végén egy összeg volt javára írva, a melyet vagy készpénzben fölvehetett, vagy a pénztárban hagyhatott további gyümölcsözésre. A rochdale-i munkások példáját csakhamar sok hasonló intézmény

keletkezése követte. Északi Anglia már jóval az előtt, hogy a rochdale-i munkások tőkéje az imént említett összegre emelkedett volna, egészen be volt hálózva egy vagy más fajta olyan intézményekkel, a melyek mind a kölcsönös segély elvén alapúltak. Az egyik legkorábban alapított vala a leedsi őrlő-malom. Voltak aztán munkás-egyesületek, meg társulati fogyasztó-egyesületek. A munkás-egyesületekben a tőkebirtokosok a munkások valának. Megkapták a rendes napi béreket s még ezen felül a nyereség-osztalékot. A további részletek fölsorolását itt mellőzhetjük s csak épen az eredményeket kivánjuk jelezni, melyekre ez intézmények jutottak. Sok közülök szomorú bukásra vezetett. Másoknak alapja légvárnak bizonyult; egyiket az értelmetlenség, másikat az önző kapzsiság buktatta meg. Jöttek idők, a melyekben a munka és az üzlet nehéz csapásokat szenvedett, a midőn sok ilyes intézmény segédforrása a legnagyobb terheket volt kénytelen viselni s a midőn a legszilárdabbak közül is úgy látszott, hogy bukás fenyegeti egyiket-másikat. Valóban, e kölcsönös segély-egyesületeknek is át kelle szenvedniök mindazokat a nehézségeket és viszontagságokat, a melyeknek minden emberi alkotás alája van vetve. De egy következményök mégis nyilvánvaló és kézzelfogható: egészben véve igen nevezetes sikert láttak. Évek multán, aztán, oly osztályok is magokévá tették ez intézmények alapelvét, a kik egykoron nem igen mutattak hajlandóságot, hogy a rochdale-i szegény flanell-takácsokkal egy nyomot kövessenek. Legelőbb a korona polgári tisztviselői tették magokévá ez elvet; és ma London legelőkelőbb negyedeiben legdivatosabb lakóik közül soknak lehet kocsiját a társulati fogyasztó-egyesületek raktárainak közönségtől ellepett bejáratai előtt látni. Akármilyen fejlődést nyerjen is a köl-

csönös segély elve, azt bizton lehet jósolni, hogy az utókor kihalni nem engedi. Gyökérszálait mélyre bocsátá újkori társadalmunk talajába. Ma már senki sem ábrándozik arról, mint egykori lelkesültebb alapítói hajdanán tették, hogy az emberi nem ujjáteremtő elvévé válik az által, hogy kipusztítja a versengést s azt az önzést, a mely a verseny ébrentartója. Mai állásában ez sem egyéb, mint verseny új formában. A társulati fogyasztó-egyesületek raktárai versenyeznek a közönséges kereskedőkkel, a kik ugyancsak kapálóznak e verseny ellenében s még a parliament segélyét is ki akarnák nyerni, hogy a versenytársaknak legalább egy fajtájától szabadítsa meg őket. De ma már még a nagyon vérmes reformerek sem igen követelik, hogy ez egyetlen eszméjök fölöslegessé tenné valamennyi többit, s a kölcsönös segély elvének hívei legnagyobb része teljesen megelégszik azzal az eredménynyel, hogy a biztosított intézmények sorában ez is oly kiváló helyet foglal el. Ugy látszik csakugyan, hogy inkább a további fejlődésre, mint a hanyatlásra van hivatva, inkább a felülkerekedésre, mint az elmerűlésre. A törvény kezdetben ellenséges állást foglalt el ez elv irányában. Minden kölcsönös segély-nyujtáson alapult szövetkezés a jótékony egyesületekről szóló törvény alá tartozott egész 1852-ig s így ügyleteket csakis saját tagjai körében végezhetett. Egy 1852-ben hozott törvény megengedte, hogy nem-tagok is vásárolhatnak nálok. Hosszas időn át egy acre földnél többet nem tarthattak. Később eltörülték e bárdar megszorítást s ettől kezdve vehettek és adhattak földeket is, tarthattak bármily nagy fekvőket s épitő-társulatokként is szerepelhettek. A jótékony egyesületekre, a melyek eredetileg csakis munkás clubek valának, a mult száz utóbbi éveitől fogva szintén kiterjeszté a tör-

vényhozás a figyelmét. Kérdés alá vonható, ha mind maig nem több bajt szerzett-e a törvényhozás ezeknek, mint előnyt? A törvény sem határozottan védelme és ellenőrzése alá nem veszi ez intézményeket, sem szabadon nem hagyja őket, hogy éljenek és működjenek legjobb belátásuk szerint, korlátozás nélkül és a magok felelősségére. Az a bal-kezű elismerés, melyet a törvény ez egyesületek részébe juttatott egy időben, határozottan kárukra szolgált. A kormány egy tisztviselőt nevezett ki, a ki megvizsgálhassa az egyesület számadásait s megállapíthassa, hogy megfelelnek-e a törvénynek, de a kinek arra joga nem volt, hogy valósággal betekinthessen az egyesület ügyeibe. E tisztviselő hivatása, voltaképen, egyébre sem terjedt, mint annak megállapítására, hogy a törvényes formaságok csakugyan betöltettek, a mi annak kifejezésére szolgált, hogy a számadás, a dolgok külszíne szerint, helyesnek látszik. Ám maga az a tény, hogy a hatósági ellenőrzésnek bizonyos formája szerepelt, a mint kitűnt, sajnálatos módon vezetett tévútra ezer meg ezer embert. Ezen az alapon, ugyanis, nagyon sokan abban a hiszemben éltek, hogy ez ellenőrzés kormányi biztosítékot szolgáltat nekiek pénzök biztosságára nézve, olyan biztosítékot, a mely kötelezi az államot, hogy megtérítsen minden ott letett pénzt, ha el talál veszni. Mások, a kik nem voltak épen ilyen hiszékenyek, a felől legalább meg voltak győződve, hogy a kormány nevében gyakorolt ellenőrzés igazolja azt, hogy az egyesületi tőkék biztosítva vannak és hogy az ügyvitel s a számadások józan közgazdasági elvek szerint folynak. Pedig a kormány által kinevezett tisztviselő semmi effélét sem bizonyított. Egy nagy háztartás intézője valamely számvevő elé terjeszti a háztartás kiadásairól szóló könyveket. A számvevő megvizsgálja

és azt mondja: »Minde számadatok tökéletesen találnak; a számadást egészen helyes elvek szerint látjuk vezetve. Ha az itt fölsorolt árúk mind beszereztettek s ha e bejegyzett fizetések mind megtörténtek, számadásaid rendben vannak.« Csakhogy a számvevő nem tudja ám, ha megkapta-e a szakács, a pinczemester, a lovász mind azokat a czikkeket, a melyek a könyvekbe vannak jegyezve, vagy, hogy volt-e mind e czikkekre szükség, vagy, hogy kifizették-e valamennyit, az állítás szerint? És igy, a számvevő minden valódi vagy képzelt tudása mellett is, a ház gazdáját minden cseléd s mindenik kereskedő igen jól megcsalhatta, s dolgai folyhatnak épen azon a módon, mint abban a házban folytak, a melyben egykor Gil Blas szolgált, s a hol, kezdve az udvarmesteren le a legutolsó cselédig s az összes üzlettulajdonosokig, mindenki összeesküdött a szerencsétlen gazda megkoppasztására. A jótékony egyesületek részébe juttatott biztosság sem ért többet ennél. Sok ilyen egyesület dolgai ugyancsak rosszúl folytak; némelyikök tőkéi a leggonoszabb sikkasztásokat szenvedték, a minek nyomán több városban súlyos károk érték a betevőket. Valóban, ez egyesületeknek is át kelle küzdeniök mindenféle zavarok, a tudatlanság és tévedés fokozatait, s talán csak azon lehet csodálkozni, hogy nem fordult elő nagyobb üzleti zavar, több tévedés és még több sajnos bukás. Épen nem lehet bizonyosra venni, hogy az ilyszerű intézmények fejlődésének ez első időszakában valami sok hasznot hajtott volna a kormány közreműködése, vagy akár pártfogása is. Mert az a kerülő úton nyujtott hatósági ellenőrzés, melyet a kormány jó darab ideig jónak tartott, nyilván más eredményt sem idézett elő, mint, hogy megszorításokkal akadékoskodott, a hol a megszorítás káros volt, s az ellenőrző pártfogás

olyan látszatát támasztotta, a melynek más következése sem volt, mint, hogy a tudatlan nép között a biztosság balhitét szülte s a tévedés, a csalatkozás eseteit szaporította.

A kormányt nem lehet azzal vádolni, hogy az utóbbi évek alatt ne vett volna tevékeny részt a szegények életének ügyei intézésében. Pártfogó, irányzó keze majdnem mindenütt szerepel. Az így nyujtott segély néha igazságos és értékes. Igy például a postai takarék-pénztárak igen népszerű intézménynyé váltak, és senki kétségbe nem vonhatja, hogy ezek a számítás és takarékosság szokásait kezdik az egész ország szegényebb lakossága között terjeszteni. Ez utóbbi időszak egyik legsajátságosabb jelensége az a visszahatás, a mely határozott tért foglalt az atyáskodó kormányzat ama rendszere ellenében, a melyet Macaulay kárhoztatott s a melynek az egyéni tevékenység, a magán vállalkozás és az önkéntes jótevés alapján lehető túlszárnyalásához a manchesteri iskola, nem is olyan rég, mint látszik, a legjobb reményeket fűzte. Lesz még alkalmunk nehány még érdekesebb példáját hozni fel ennek a visszahatásnak, mint a milyenekről eddig szólhatánk. Ezúttal, azonban, csak az ipari szövetkezetekre szorítkozva, arra a tényre kívánjuk a figyelmet fölhívni, hogy, míg régebben azt szokta a kormány mondani: »Hogy magatokon segítsetek, semmit sem tehettek a mi ellenőrzésünk nélkül, mi pedig semmit sem fogunk érettetek tenni, csak épen, hogy üldözünk, a mennyire csak lehet« — most meg, mind határozottabb a hajlam arra a mondásra: »Mindent megtehettek magatokért a mit csak akartok, de azt is el kell tűrnötök, hogy mi is jóakaró versenyt folytathassunk veletek, s azon legyünk, hogy egyszersmind mi is megtegyük érdeketekben a tőlünk telhetőt.« Akármilyen hiányok avagy

lehető veszélyek járjanak is, ha igen messzire találják vinni, ez elvvel, az legalább nem valószínű, hogy mesterséges összeesküvéseket szítson, hogy mentséget szolgáltasson a titkos szövetkezések számára, hogy a Broadhead-fajta embereket a zsarnok-vezetők helyzetéhez juttassa, s hogy a gyönge elméjűeknek ürügyet szolgáltasson a gyujtogatók és gyilkosok nyomain való járásra. A mit a törvény — hogyha szabad még egyszer használnunk ezt a hangzatos, de jelentős kifejezést — »a munka szervezetének« korlátjai elhárítására az utóbbi időkben csak tett, igen helyesen volt téve. Nincs miért elhirtelenkedve kárhoztató véleményt alkotnunk a felől a majdnem ép oly rohamos mozgalom felől, a mely a munkást arra igyekezett segíteni, hogy a munka betölthesse valódi föladatát.

ÖTVENÖTÖDIK FEJEZET.

Az új birtok példája.

Lord Carnarvon, a gyarmatügyi államtitkár, 1867. február 19-dikén indítványozta a brit birodalom északamerikai tartományainak szövetkezetéről szóló törvényjavaslat másodszori olvasását. E javaslat, voltaképen, gyakorlati végrehajtását foglalta magában azoknak a nevezetes elveknek, a melyeket Lord Durham híres előterjesztésében fejtett vala ki. Lord Durham tulajdonképen többet tett, mint épen csak, hogy odaállította amaz elveket, a melyeken a két Canada alkotmánya fölépítendő vala. Magának az épületnek alapjait is lerakta ő. Most, aztán, elkövetkezett annak is ideje, hogy az épületet teljes befejezéseig lehessen emelni.

A Lord Carnarvon javaslata azt indítványozta, hogy Ontario és Quebec tartományai, más szókkal Felső és Alsó Canada, Uj-Scotiával és Uj-Brunswickkal együtt, egyesíttessék egy confoederatióban, a mely neveztessék a canadai birtoknak, s a melynek legyen egy központi, vagy szövetkezeti parliamentje s megfelelő számú helyi, vagy állami törvényhozása. A központi parliament senátusból és képviselőházból fogott állani. A senátust alkotja vala, a főparancsnok által, Canada nagypecsétje alatt, élethosszig kinevezett hetven tag. A képviselőház tagjait a tartományok népe választja vala a lakosság számarányában, úgy, hogy minden 17,000 lakosra egy képviselő essék és pedig a parliament öt évi tartamára. A végrehajtó hatalom a koronára ruháztatott, melynek képviselője, természetesen, a főparancsnok leendett. A központi parliament alapjául szolgáló elvek egy része, mint látszik, Anglia, más része, pedig, az Egyesült-Államok szervezetéből vétetett. A senatus például, a mennyire csak lehető volt, az angol Lordak házának képére formáltatott, ellenben a képviselőház szervezetére alkalmazott képviseleti rendszer tökéletes mása volt az Egyesült-Államokban érvényes formának. Majdnem fölösleges külön megjegyeznünk, hogy a szövetkezet alapjául szolgáló egész gondolat az amerikai szövetkezettől van kölcsön véve. A központi parliament intézi a közös ügyeket s minden tartománynak megvannak a maga helyi törvényei és törvényhozása. A canadai birtok különböző tartományainak helyi rendjében a lehető legnagyobb változatosság és eltérés uralkodik. A képviselőház tagjait a legkülönbözőbb szavazati jog rendje szerint választják. A szavazás némely tartományban nyilvános, másokban zárt szavazó-jegyek útján történik.

A szövetkezet alaptörvénye azt mondja, hogy a Bir-

tok alkotmánya elvében egy lesz az Egyesült királyság alkotmányával. De a valóságban csak az az egyetlen hasonlóság szerepel, hogy a két kamara közül az egyiket a korona nevezi ki, és hogy a korona hatalmának a birtokbeli képviselője az ott székelő főparancsnok. Minden más tekintetben az amerikai köztársaság példáját követték. Az egész rendszer szegeletköve a szövetkezés amaz elve, a melyet az Egyesült-Államok oly hosszú időn át érvényesítettek s a mely a szövetkezet minden egyes tagja számára helyi önkormányzatot, a nemzeti közügyek intézése számára, pedig, közös parliamentet rendel. A midőn e tényre rámutatunk, nem kifogást emelünk e tervezet ellenébeu. Sőt, épen ellenkezőleg, ez a beosztás szolgáltatja a legjobb biztosítékot a rendszer sikerére nézve. Canadában nem is lehetett volna az angol alkotmányhoz valóban hasonlót életbe léptetni. Az egy kaptára mért törvényhozás tarthatatlan lett volna. Canada senatusát semmi sem tehette volna olyan intézménynyé, mint a minő az angol Lordak háza. A korona kinevezésének nem lehetett ez az eredménye. Annak az ellenvetésnek, a melyet Mr. Bright hozott föl a terv e pontja ellenében, volt némi alapja. A miniszterek egy csomó érzelgős szót halmoztak a parliamentben a szövetkezeti tervre, arról a gyermeki ragaszkodásról és szeretetről, a melylyel Canada az anya-ország iránt viseltetett s a canadaiak ama sovárgó vágyáról, hogy alkotmányuk a lehető leghasonlóbb legyen Angliáéhoz. De, úgy látszik, a canadaiak mindenek előtt a saját magok érdekeit akarták biztosítani s így azt a rendszert fogadták el, a mely, hitök szerint, a legjobban megfelel életviszonyaiknak. Erre törve, mindent elkövettek annak a szövetkezeti elvnek megszilárdítására és fölmagasztalására, a melyre egész birtokuk alapítva van s a melyről nagy való-

színűséggel azt lehet jóslani, hogy végmegoldását foglalja magában minden olyan kormányzat egész problemájának, a mely a különböző nemzetiségű, vallású és természetű népesebb lakosságból álló államtest követelményeit lesz kielégítendő. A mennyire az ember itéletet alkothat magának az új idők irányzatáról, a törekvés aligha nem arra hajlik, hogy nagy államrendszerek alakuljanak. A kicsinyke független államok kora, úgy látszik, lejárt. És ha ez igaz, bizton állíthatni, hogy a nagy állam-testek nem tarthatók az egy kaptára szabott törvényhozások útján fön. Az pedig épen nyilvánvaló, hogy a választásnak a kicsiny független államok, meg a canadai birtok államformájában érvényesített szövetkezeti elv között kell megesnie.

A canadai birtok számára készült terv, elején, csak a két Canada, meg Új-Scotia és Új-Brunswick felöl gondoskodott, de gondoskodott arról is, hogy Brit Észak-Amerika bármely más tartománya is csatlakozhassék, ha követni kivánja a többiek példáját. Manitoba újon szervezett tartománya, a mely az egykori Hudson-öböl vidéki területekből állt, volt az első csatlakozó. A szövetkezetbe 1870-ben fogadták be. Brit-Columbia és Vancouver szigete követte a példát 1871-ben, Eduard herczeg szigete, pedig, 1873-ban kérte a fölvételt. A birtok, most, magában foglalja a Brit Éjszak-Amerika egész területét, Newfoundland kivételével, a mely még most is többre tartja úgy nevezett független helyzetének magányát. Föl lehet, azonban, tenni, hogy ez a sajátságos elszigeteltség nem soká fog már tartani, mert a canadai birtok alapjául szolgáló törvény nyitva tartja az ajtót e legtovább habozó számára is, mihelyt eljöttnek látja idejét, hogy a fölvételt kérje.

A Brit-Észak-Amerika tartományai ilyszerű szövet-

kezésének eszméje nem 1867-ben keletkezett s még csak nem is a Lord Durham idejében. Mikor az amerikai föllázadt coloniák képviselői a fölött tanácskoztak, hogy minő feltételek mellett szövetkezhetnének, egyesülési pontozataik sorában azt állapították meg, hogy Canada »csatlakozván a szövetkezethez, ha aláadja magát az Egyesült-Államok törvényeinek, befogadtassék az unio kötelékeibe és följogosíttassék előnyei élvezetére.« E fölhivásra egyik Canada sem adott választ, de a brit coloniák magok közti egyesülésének eszméje már akkor nyilván meggyökerezett. Egy települő már 1810-ben kidolgozta a tartományok uniójának egy meglehetősen szövevényes tervezetét. Sewell, a quebeci főbíró, 1814-ben javaslatot terjesztett Kent herczeg elé az egyesülésről. Felső Canada törvényhozó testületében, 1827-ben, határozati javaslatokat nyújtottak be, a melyek, főképen, a két Canada egyesítésére vonatkoztak, de a melyek czéloztak már némileg »magasabb rendű politikai, messzebbvágó és általánosabb érdekü irányra is, t. i. Éjszak-Amerika összes négy tartományának uniójára, főkormányzóság fönhatósága alatt, hasonmásaként ama nagy és dicsőséges alkotásnak, az emberi bölcseség legméltóbb emlékoszlopának, a brit alkotmánynak. »Ám, ez után, aztán, semmi sem történt a szövetkezés elvének tovább vitelére, egészen a canadai forradalom utánig és Lord Durham rövidre szabott pararcsnokságaig. Az új rendszer alapja, aztán, a mint már mondók, ekkor vetettett meg. 1849-ben megalakult az észak-amerikai szövetség nevű unió, a mely a szövetkezés keresztülvitelének érdekében Torontoban tartá meg gyülését. Új-Scotia törvényhozó testülete 1854-ben tárgyalta és állapitotta meg azokat a határozatait, a melyek a brit tartományok szorosabb

kapcsolatát javallták; ugyanaz a tartomány, pedig, 1857-ben, bővebb megfontolásába ajánlotta e kérdést Mr. Labouchère-nak, a későbbi Lord Tauntonnek, a ki akkor gyarmatügyi államtitkár volt. Mr. Labouchère, úgy látszik, tanácsosabbnak tartá, hogy a brit kormány akkor ne avatkozzék a dologba, hanem hagyja az egészet a gyarmatosok önkéntes eljárására. A canadai coalitionális minisztérium a következő évben, Head Ferencz, Sir, főparancsnoksága idején, érintkezésbe lépve a brit kormánynyal és a többi amerikai kormányokkal, megint lenditett egyet az ügyön. Azonban a többi amerikai tartományok tartózkodva viselték magokat s e kisérletből sem lett semmi. Ekkor Új-Scotia tett kisérletet a maga, Új-Brunswick meg Eduárd herczeg szigete közötti, unió tervével. Canada ajánlkozott, hogy elfogadja a tervet és Mr. Cardwell, az akkori gyarmatügyi államtitkár, 1864-ben beleegyezett. Quebecben új tanácskozásokat tartottak, de a dolog akkor sem sikerült. Ekkor, úgy látszik, Új-Brunswick hiusitotta meg a szövetkezést. Azonban, már akkor világos volt, hogy e tartományok határozottan közelednek a megegyezés felé s hogy, nem is oly sokára, meg lehet a szövetkezés alapját találni. A tengerparti tartományok mindig nehéznek találták a két Canadával való egyesülésöket. Kitett helyzetök s a központi kormányzat javasolt székhelyétől való távol fekvésök volt nyilván az egyik oka vonakodásuknak. Új-Scotia még akkor is mind húzódozott, a mikor a szövetkezeti törvény már a Lordak háza elé volt terjesztve. Ez a nehézség is elhárult azonban, s a javaslat 1867. márcziusában törvénynyé vált. Az új birtok első főparancsonkává Lord Monckot tették; első parliamentje, pedig, ugyanaz év novemberében gyült össze, Ottawaban.

A Birtok 1869-ben (most egy keveset előlegezünk) megnagyobbodott, a hires Hudson-öbölvidéki terület megszerzése útján. Mikor a Hudson-öböl-társulat szabadalomlevele 1869-ben letelt, Lord Granville, az akkori gyarmatügyi államtitkár, azt inditványozta, hogy a társulat területeinek nagyobb része csatoltassék, 300,000 fontért, a canadai birtokhoz, s ezt az inditványt elfogadta mindkét fél. A Hudson-öböl-társulat szabadalomlevele II. Károly idejétől fogva volt érvényben. A terület, a melyre vonatkozott, egyes részeinek neveiben megörökitve, jelzi történeteit. A szövetkezet élén, melyet e szabadalomlevél a Hudson-öböl-társulatba kebelezett, Róbert herczeg állt. Róbert-földjének neve épen úgy megörökíti az ő emlékezetét, mint, a hogy az Eduárd herczeg szigetének neve emlékeztetni fogja az utókort Kent herczegére, Eduárd herczegre, Victoria királynő atyjára. A Hudson-öböl-társulat Károly királytól, az 1670. évi szabadalomlevél erejénél fogva, kizáró és föltéttelen uralmat nyert a Hudson-öböl egész partterülete, a szabadalomlevélben u. n. Róbert-földje, fölött, az alatt a föltétel alatt, hogy a királynak és utódainak évenként fizet »két jávorszarvast és két fekete hódot« »mindannyiszor, a hányszor mi, vagy örököseink és utódaink, a megnevezett országokba, területekre és vidékekre találunk lépni.« A Hudson-öböl-társulat ellenfeleképen 1783-ban az éjszak-nyugati prém-társulat lépett föl, hosszú időn át küzdve amaz ellen az indusok és a törvény segitségével, a vörös bőrüek csatabárdjával és egy-egy Romilly, vagy Keating birói itélete útján. Lord Selkirk 1812-ben a Vörös-folyam-társulatot alapitá. A csatatér e csempészét, aztán, az Éjszak-nyugati társulat fárasztotta ki s egész 1821-ig kelle várakozni, a mikor a Hudson-öböl és Éjszak-

nyugati társulatok — hosszas küzdelmeik koldusaiként — egyesítették érdekeiket, s igy a Vörös-folyamtáji gyarmatosok békében takarithatták csürjökbe aratásukat, csak épen a sáskák és rigók pusztitásaitól háborgatva. Mikor, aztán, Lord Selkirk, 1835-ben, meghalt, a Hudson-öböl-társulat a Lord végrendeleti végrehajtóitól megvette ezt a telepet, mely már azelőtt is az ő kezökön volt, Lord Selkirk még életében gondjaikra bizván. A Bérczes hegységtől *) keletre üzött kereskedés kizáró jogát e társulat, 1838 májusában, huszonegy évre királyi szabadalom útján nyerte meg, valamint megnyerte tiz évre, 1849-től 1859-ig, Vancouver szigetére nézve is ezt a kizáró szabadalmat. A Hudson-öböl-társulatnak mindig volt gondja rá, hogy területe tulnyomó részének vadonszerűségét hiresztelje, mindenképen czáfolgatván a termékeny és településre alkalmas voltáról az angol kormányhoz időről-időre érkező jelentéseket. Mr. Labouchere kértére, a képviselőház, 1857-ben választott bizottságot küldött ki a társulat kormányzata alatt álló brit birtokok állapotának megvizsgálására. A kormány számos jelentése és egy csomó Kék könyv közzététele, aztán, föl-nyitotta a közvélemény szemét ama földterületek valódi mivoltára nézve, a melyeket a Fenchurch-útczai társulati palota gyüléseiből oly szomorú pusztaság színében tüntetett föl. A Hudson-öböl-társulat eljárásmódjának sajátságos egy példáját tünteti föl az az ellentét, a melyet mindenki szemügyre vehet, egyfelől azokban a ragyogó leirásokban, a melyeket Simpson György Sir, a ki a Hudson-öböl-társulat területén negyven évig főparancsnok volt, e vidékekről »Röpke út a világ körül« czimű munkájában nyujtott, s másfelől az ő saját nyilatkozataiból, a melyeket a kép-

*) The Rocky Mountains.

viselőház választott bizottságának jegyzőkönyvére adott. A társulat minden lehetőt elkövetett érdekei védelmére. A Mr. Ellice Eduárd befolyása, a ki egy személyben a társulat igazgatója, a bizottság tagja és tanú is volt, sokat tett a bizottság véleményének megállapításánál. Mr. Gladstone-nak az az inditványa, a mely, e jelentés ki nem elégitő volta alapján, azt akarta, hogy minden telepitésre alkalmas földterület elvétessék a társulattól s csak az e czélra használhatatlan terület hagyassék meg neki, az elnök döntő szavazatával, elbukott. A bizottság ülésezése idején, adatképen, 575 Vörös-folyamtáji telepesnek a canadai törvényhozó testülethez intézett ama folyamodványa is fölmerült, a mely a brit véduralom kieszközlését kivánta. Ez a nyilatkozat sajátságos módon elütött a telep később követett eljárásától. Mikor e területek jelentékenyebb része, 1869-ben, Granville gróf inditványára, Canadához csatoltatott, a Vörös-folyam vidéke föllázadt s fegyverrel tiltakozott az új kormányzó elfogadása ellen. Riel Lajos, a forradalom vezetője, hatalmába keritette Garry erődöt és a társulat pénztárát s kikiáltotta a telep függetlenségét. Wolseley Garnet, Sir, akkor ezredes, vezetése alatt erre egy hadcsapat indult el és Garry erődjét augusztus 23-dikán érte el, a mikor a lázadók ellenállás nélkül adták meg magokat s a kerület a Manitoba nevet nyerte.

A canadai birtok, ehhez képest, most oceántól oceánig terjed. Brit Éjszak-Amerika lakossága 1841-ben, az alkotmány megnyerése idejében, nem tett ki egészen másfél milliót, ma, pedig, négy milliónál többre rug. A tartományok jövedelmei, ugyanez idő alatt, több mint meghúszszorosodtak. Canada mindennel rendelkezik, a mi egy államot nagygyá és gazdaggá tehet. Tengerparti tájai halászata, az Atlanti

és Csöndes oceán partvidékének szene és vasa, éjszaknyugati felének gabna-termő földjei, a nagyszerű Szent-Lőrincz csatorna, a melynek, mint az ország belsejéből egész az oceánig vezető kereskedelmi vizi útnak, alig van az egész földön párja — mindez biztosítéka e terület nagy jövőjének. Canadában és rajta kivül sokan, természetesen, találgatják, hogy milyenné válhat még e jövő. Canada akkor lépett a jólét útjára, a midőn lehetővé vált, hogy politikai fejlődésének munkálását maga vehesse kezébe; a kérdés most már az: soha sem fogja-e a teljesebb önállóságot követelni? Vajon, nem fogja-e a külön nemzeti lét varázslata megragadni? Angliában több éven át az a hit volt elterjedőben, a mely ismételt és ugyancsak határozott jelek útján nyert kifejezést, hogy a canadaiak kezdenek nagyon is a magok kezére dolgozni. Sok olyan angol, a ki arra számított, hogy Canada, honvédelmi költségeinek java részét s az ők vasúti vállalatainak biztosítását, magára fogja vállalni, igen súlyos vádakat emelt ez ország ellen, különösen akkor, a midőn kitűnt, hogy Canada Angliával szemben követett közgazdasági politikája a leghatározottabb védvámos jelleget öltötte magára. Azt kérdezgették, hogy, hát nekünk kell-e Canada harczait kiküzdenünk; mi vállaljuk-e el az ő vasutaiért a felelőséget; és, hát,Canada még csak nyilt piaczot sem nyújt a mi készitményeink számára? Tulfelől, canadaiak is akadhattak, a kik azt a kérdést vethetik vala föl, ha vajon Canadának mindig abban a helyzetben kell-e maradnia, hogy azt a harcztért szolgáltassa, a melyen Anglia háborúit kivívhassa? Ha az Alabama-kérdés háborúra vezetett volna, az Egyesült-Államok benyomultak volna Canadába. A telepeseknek, a kiknek semmi közük sem volt az egész vitához, türniök kell vala, hogy tüz-

helyök ki legyen téve a megszállás minden veszélyének és rémségeinek. Természetes, tehát, hogy az ily fajta lehetőségeknek mindkét félre megvolt a magok hatása. Csakhogy, a mi politikai életünkben gyakran előfordul, annak az iránynak szószólói, a mely a telepeseket a függetlenségre akarta sarkalni, oly szelsőségbe csapongtak, hogy épen az ellenhatást keltették föl. Ekkor, aztán, Angliában egy darab ideig egyebet sem lehetett hallani, mint a politikusoknak az ellen való tiltakozásait, mintha a két Canadával és a többi gyarmatokkal való szoros kapcsolat volna törekvésök egyetlen czélja. Egy ideig ez a kiáltás harsogott túl minden egyebet, és így a függetlenség emlegetésének vége szakadt. A mozgalom, ebben az irányban, nyilván, korai is vala. Sőt, nem csak, hogy igen korán lépett föl, hanem nem is a kellő féltől eredt. Nem az anya-ország politikájának volt a föladata, hogy a gyarmatokat a függetlenségre ösztökélje és biztassa. Ha ez óhajnak valaha föl kell támadnia, magoknak a gyarmatoknak kell s önként e gondolatra jutniok. A kérdést magoknak Canada érdekeinek kell döntésre juttatniok, mihelyt a megoldás ideje el fogott érkezni. A rokonság, a hűség és több efféle nevében emelt tiltakozások, magok, nem sokat fognak nyomni a végmegoldás serpenyőjében. Egy canadai tisztviselő, az ottawai Mr. Bourinot T. G., igen meggyőző érvekkel mutatta ki, hogy Canada három lehetőség előtt áll, a melyek közül előbb, vagy utóbb választania kell — s ezek: az Egyesült-Államokhoz való csatlakozás, a teljes függetlenség és — az ő kifejezése szerint — »az angol birodalomban való meggyökerezése.« Azt nem lehet mondani, hogy, legalább a mi a jelent illeti, léteznék az egész Canadában olyan párt, a mely az Egyesült-Államokhoz való csatlakozás mellett volna. A változás e csatlako-

zás javára, kétségenkivül, lehetséges s Mr. Bourinot-val mi is azt gondoljuk, hogy ez sokkal hihetőbb, mint, hogy az Angliához való viszony, a mai föltételek mellett, örökre tarthatna. Csakhogy, a csatlakozás kérdése, a mely Canada politikájának egykor gyakorlati és valódi alkotó eleme vala, folyton vesztett jelentőségéből és Lord Durham küldetése óta s épen most, egyáltalán, nem nevezhető felszinen levő kérdésnek. A függetlenség vágya bizonyos, hogy előbb, vagy utóbb felkél a canadaiak között. Majdnem lehetetlen elhinni, hogy a canadai birtok soká élhetne egy olyan politikai párt alakulta nélkül, a melynek jelszava a teljes nemzeti függetlenség követelése lesz. A canadai birtok a gyakorlati valóságban már is élvez függetlenséget. Kivéve azt, hogy azt a főparancsnokot kell elfogadnia, a kit a Felség számára küld, Canada oly teljesen maga ura sorsának, mint, ha független köztársaság volna. Terheit maga állapítja meg saját érdekeinek kielégitése szempontjából, és, mint Mr. Bourinot mondja, ha akarja, véderejének és militiájának költségeit is kizáró módon a canadai belátás szempontjai szerint szabhatja meg. Minden esztendő és minden esemény épen csak még világosabbá teszi, hogy a valóság szerint egészen független.

A Letellier-féle kérdés, hogy nehány évvel előbbre vágjunk, szintén ezt bizonyitja. M. Letellier Lukács, a quebeci helytartó-parancsnok, 1878 márcziusban meghasonlott cabinetjével, elbocsájtotta a cabinet főnökét, De Boucherville C. B. urat, egész kormányával együtt, e tette igazolásaúl arra hivatkozva, hogy a kormány különböző intézkedéseket szokott az ő tudtán kivül tenni s általában nem tartá szükségesnek a vele való tanácskozást. Erre, aztán, a miniszterelnökséget M. Jolyra ruházta, noha

M. Joly kormánya nem rendelkezett a kamara többségével. Ekkor föliratot intéztek a kormány-tanácshoz, kérve a M. Letellier fölmentését. Lord Lorne miniszter-társai azt javallták neki, hogy teljesítse e kérést. Lord Lorne, ezzel szemben, azt az ellenvetést tette, hogy, bár a főparancsnok a helytartó-parancsnokokat miniszterei tanácsára szokta kinevezni, a helytartó-parancsnok elmozdítása, mégis, az ő személyes joga. E fölfogást, úgy látszik, a canadai birtok alap-törvényének szavai is támogatták, azonban Hicks-Beach Mihály, Sir, a gyarmatügyi államtitkár, a Lord Lorne hozzá intézett kérdésére, azt az útasítást adta, hogy a főparancsnok engedjen miniszterei tanácsának. Az angol kormány, ehhez képest, a korona canadai képviselőjét a hatalomnak épen csak látszatától nem fosztá meg s csinált belőle — a mi lehetett is, de a mivé tenni a szövetkezet megalakitása idején bizonnyal nem akarták — egy ottani árny-főnököt, a ki épen csak szó-csöve a canadai birtoknak s az ottani törvényhozás kijelentéseinek. Lord Lorne, tehát, a gyarmatügyi államtitkár útasításához képest, engedett, M. Letellier Lukácsot elmozditották, s vele együtt tovaköltözött Anglia végső igénye is az éjszak-amerikai gyarmatai fölötti uralkodásra.

Mégis, óriási a különbség ama varázs között, a melylyel a teljes, meg a közt, a melylyel a csak is gyakorlati függetlenség hat. Eljöhet az ideje annak, a mikor Canada az egészen önálló pálya és történet vágyát fogja táplálni. Tisztán gyakorlati szempontból azt a kifogást tehetni, hogy veszedelmes az olyan állammal való társaságban élés, a mely olyan országgal bonyolodhatik háborúba, a melynek hajóhada a canadai tengeri kikötőket szétrombolhatja, vagy a melynek hadserege, legalább egy esetben, átlépheti Canada határait. Az

a nagyon is észszerű politika, a mely Angliát arra indithatja, hogy egykoron így szóljon: védjék a canadaiak saját magokat, igen alkalmas lehet a canadaiak részéről annak a kijelentésnek az előidézésére, hogy, ha nekiek magoknak kell magokat védelmezniök, nem is vállalhatnak felelőséget azért a külügyi politikáért, a melyet Anglia követni jónak lát. A függetlenség, tehát, a jövő lehetőségei között foglal helyet, ha mindjárt még nem vált is megoldásra érett kérdessé. De itt van még az a harmadik lehető eset, a mit Mr. Bourinot ekképen fejez ki: »Canadának az angol birodalomban való meggyökerezése.« Canada válhatik egy nagy angol szövetkezet egyik alkotó elemévé, s ehhez képest beleszólást nyerhet az angol külügyi politika intézésébe, szerepet engedve az angol nézeteknek is a canadai vámok megállapításánál. Ez a kérdés érinti Nagy-Britannia legtöbb, sőt idővel valamennyi többi gyarmatának sorsát is. Mi történik, egykor, Ausztraliával? Ennek a gyarmatnak nem áll az oldalánál az Egyesült-Államok támasztéka, hogy a csatlakozásra lehetne gondolnia, s így, nyilván, más választása nem is lehet, mint a függetlenség, meg a között, a mit »az angol birodalomban való meggyökerezés«-nek neveznek. A függetlenség, ebben az esetben, bizonnyal, természetes és lehető egy megoldás. Ausztrália, mind földrajzi fekvésénél, mind politikai izmosodásának körülményeinél fogva igen alkalmas arra, hogy, szükség esetén, külön szövetkezetté alakuljon. Ausztrália jelenleg öt külön gyarmatból áll, a melyek: Új-Dél-Wales, Victoria, Nyugat-Ausztrália, Dél-Ausztrália és a Királynő földje (Queensland), s a melyek mind a világ legnagyobb szigetének a telepitvényei. Egyelőre mellőzzük Új-Seeland sőt Tasmania tekintetbe-vételét is. Tasmania, sőt Új-Seeland

is, igen jól beleillenék az ausztraliai szövetkezetbe, sőt, ha e szövetkezet dél-ázsiai volna: szükségkép alkotó részévé kellene válnia. Ezúttal, azonban, csak is azokról a gyarmatokról kívánunk szólani, a melyek ez egy nagy sziget határain belül egymáshoz vannak füzve. Most mind e gyarmatoknak megvan a magok képviseleti kormányuk, felelős miniszterekkel és parliamenti kamarákkal. E csoport legrégibb tagja Új-Dél-Wales. El lehet mondani, hogy politikai élete 1853-tól fogva van, a midőn a joggal úgy nevezhető alkotmányt először kapta meg. Már tiz évvel azelőtt volt bizonyos fajta törvényhozása, egyetlen kamarából állva, melynek fele-tagja kinevezett, a másik fele választott volt. E kamara egyik legkitűnőbb tagja, hosszú éveken át, Mr. Lowe vala, a ki, a mint látszik, egészen beleélte magát a demokratia gyülöletébe, miután e rendszer csecsemő korától fogva kénytelen volt vele bajlódni — épen, mint némely nő ellenszenvvel telik el minden gyermek iránt, ha lánykorában igen sokat kelle dajkálkodnia. Victoria, 1851-ben válva el Új-Dél-Walestől, 1856-ban jutott képviseleti alkotmányához. A többi gyarmat rendre következett. Alkotmányos rendszereik, bizonyos részletekre nézve, különböznek egymástól. A választó-jog határozmányai, például, jelentékenyen eltérők. Általánosságban szólva, azonban, valamennyiök a képviseleti kormányzat elveinek példájaképp és hatásának érvényesítőjeképp tekinthető. Most is már a teljes függetlenség gyakorló iskoláját járják, ha a gyarmatok érdekei, egykoron szükségessé tennék, hogy mindenik egészen a maga lábára álljon. Mai előrehaladt állapotukhoz is, azonban, nem jelentéktelen zavarok és sajnálatos tévedések árán jutottak. A Victoriában és más ausztráliai gyarmatokban előfordult alkot-

mány-vitákat és zavarokat egynémely iró és szónok kedvteléssel szokta példakép idézni a demokrata kormányzat ellenében. Csakhogy az illetők mindig elfelejtették megfontolni, hogy egy olyan gyarmatban, mint Victoria, a képviseleti kormányzat rendszere szükségképen a demokratia rendszere is. Épen azoknak, a kik egy nemzet életében megbecsülhetetlennek tartják az aristokratia befolyását, be kell látniok, hogy Új-Dél-Walesnek és Victoriának és a Királynő földjének bele kell nyugodniok abba, hogy valamikép megéljenek ilyen befolyás nélkül is. Az aristokratiát nem lehet beköltöztetni, sem este elvetni, hogy másnap reggel kikeljen. A telepesek kénytelenek e nélkül boldogulni kormányrendszerökkel. Nem csekély nehézségekkel kell nekiek megküzdeniök. Sokszor igen megfontolatlan módon emlegették, hogy, hiszen, elég könnyü dolguk van, mert, lám, előttök áll példakép Anglia gyakorlata s ezt követhetik. Csak, hogy ezt a példát magokra nem alkalmazhatják. Azok a körülmények, a melyek között a gyarmatoknak alkotmányos rendszeröket meg kell alkotniok, teljes-tökéletesen mások, mint az angol viszonyok; valóban, annyira egészen mások, hogy a legnagyobb tévedések veszélyét koczkáztatnák, ha a magok sok tekintetben egészen különböző viszonyaik közepett, egyszerüen követni próbálnák Anglia példáját.

De, minden zavar és balfogások mellett is, látnivaló, hogy Ausztrália gyarmatai folyton gyarapodnak, és erősbödnek is, hogy az alkotmányos kormányzat ügyeiben való fokozatos gyakorlatuk csakhamar megteremti valamenynyiök számára az illető viszonyaihoz és fejlődéséhez képest legalkalmasabb kormányzati gépezetet, a helyes elvek alapján. A honi kormányt, utóbb szerzett tapasztalatai

mind határozottabban arra a helyes meggyőződésre vezették, hogy a gyarmatoknak kell a magok ügyeit intézniök, belviszályaikat kiegyenlíteniök, az anya-ország hatóságainak minden közbelépte nélkül. Ezt a tételt épen olyan nyomatékosan bizonygatták a conservativ, mint a szabadelvü államtitkárok. A Victoria-beli zsák-útcza *) — a mint nevezék — nem is olyan régen szerepelt. A dolog azon kezdődött, hogy a két kamara meghasonlott egymással a tagok dijazásának kérdése fölött. A törvényhozó testület vagy képviselőház többsége, mint rendesen, ezúttal is elfogadta a tagok dijainak tételét, miután 1872 óta mindig díjazták a tagokat. A törvényhozó tanács, vagy senatus, azonban kitörülte e tételt. A gyarmati főtitkár — ha tetszik, mondhatjuk: a miniszterelnök — Mr. Berry Graham, az appropriatió alkalmával ismét beillesztette ez összeget a törvényjavaslatba, de a törvényhozó tanács visszaútasította a javaslatot. A minisztérium erre azzal vágott vissza, hogy elbocsátott, vagy fenyegetőzött, hogy elbocsát egy egész csoport kormány-hivatalnokot: megyei törvényszéki birákat, közigazgatási tisztviselőket, halottvizsgálókat s más alkalmazottakat, azt vetve okul, hogy a fizetésekhez szükséges pénzzel nem rendelkeznek. Csakugyan úgy látszott, hogy az alkotmányos kormányzat, egyelőre, valóságos zsákutczába jutott. Mindkét kamara a főkormányzóhoz fölebbezett, nagy hévvel. A főkormányzó, a gyarmatügyi hivatal útasításához képest, egyik fél javára sem döntött. A dolog pénzügyi ágán, egy pillanatra, megoldásra juttatta a ki-

*) Az eredetiben d e a d l o c k, az az rugó, vagy kilincs nélküli, szóval használhatatlan, zár. A magyar nyelvhasználat ezt a kifejezést nem ösmervén, a dolgot jobban magyarázza a zátonyra jutás szövegbeli közkeletü elnevezése.

egyeztetés bizonyos formája, de a népképviseleti testület azonnal neki fogott, és pedig a helyi minisztérium támogatásával, a felső kamara hatalmának megszorításához. Ennek érdekében, tehát, határozatot hoztak, de, ekkor, az volt a kérdés, hogy mikép lehessen a felső kamarát a hozzájárulásra birni? Mr. Berry Angliába útazott, hogy megkisértse, ha rávehetné-e a királynő kormányát, hogy fejedelmi döntvény utján változtassa meg Victoria alkotmányát. A conservativ államtitkár, Hicks-Beach Mihály, Sir, mereven megtagadta közremükődését. Egész határozottan kijelentették, hogy az anya-ország csak is a legutolsó esetben árthatja magát az olyan gyarmat házi ügyeibe, a melynek felelős minisztériuma és parliamenti intézményei vannak. Ez nagy jelentésű egy kijelentés vala, mely az igazság és a bölcseség nyelvén szólott. Az önkormányzat nyujtotta gyakorlat, valóban, nem nagyon sokat érne, sem valami lényegbe-vágó nem volna, ha az anya-államnak mindannyiszor bele kellene magát a dolgokba ártania, mihelyt egy kis zökkenés fordulna elő s mindig magának kellene vállalkoznia a helyreigazitás keresztülvitelére. Az ausztráliai gyarmatoknak, tehát, épen, mint a canadai birtoknak, megvolt a magok gyakorlati értelemben vett függetlenségök. Megvan joguk a teljes önkormányzathoz. Csak épen a külön nemzetiségi elnevezés nélkül szükölködnek. Valamint a canadai birtokot illetőleg amazoknak, az ausztráliai szövetkezet gyarmatosainak is épen úgy eszökbe juthat egykoron, hogy a nemzeti függetlenség állapotaiért esenkedjenek. Sőt, a dolgok ilyetén fordulatát, Ausztrália földrajzi helyzete még természetesebbé fogná tenni, mint a Canadaé. Ausztrália, a maga tenger-övezte voltában és Tasmania, meg Új-Seeland szigetével egye-

sülve, külön s természetes szövetkezetet alkothatna, olyan szövetkezetet, a mely a maga emberségéből is meg tudna élni s a melynek a jövőben meglehetne a maga külön nemzetisége s talán jelentős története is.

Sőt Ausztrália avagy, épen, Dél-Ázsia arra is igen alkalmas lenne, hogy szerepet játszszék ama tágabb és hatalmasabb szövetkezetben, a melyről már is sok gyarmatos s nehány angol is álmadozik. Ez az a harmadik lehetőség a melyet Mr. Bourinot a gyarmatok és Anglia számára gondolhatónak tüntet föl. Miért ne történhetnék meg — így vetik föl a kérdést, — hogy egy nagy szövetkezet alakuljon, melynek alkotói Anglia, Irország és a mostani gyarmat számba menő államok lennének? Miért ne alakulhatna egy birodalmi parliament, a mely a birodalmi jelzőt akkor méltán kiérdemelné, s a melyben mind eme külön tartományok, vagy államok képviselői ülnének a közös czélok szolgálatára, mig mindeniknek megvolna a maga külön helyi törvényhozása, saját belügyeik intézésére. Miért maradjon Canada, Victoria, a Fokgyarmat, vagy Natal, Új-Seeland teljesen szavazat nélkül, a külpolitika mind ama kérdéseinek eldöntésénél, a melyektől a háború és béke sorsa függ, s a melyek oly döntő hatással lehetnek mind eme tartományok jövőjére? A háború az Egyesült-Államokkal szükségképen maga után vonná a bevonulást Canadába. A krimiai háború, egy időben, úgy látszott, orosz betörést hoz némely ausztráliai gyarmat nyakára. Hát, az ilyen gyarmatoknak miért ne engedtessék beleszólás annak a politikának irányzásába, a mely, talán, legterhesebb következményeivel épen ezeknek földjét sujthatja? Ha e gyarmatok arra vannak kárhoztatva, hogy ezt a döntő szót soha a birodalmi ügyeknél meg ne nyerjék, hihető-e, hogy

soká megmaradnak abban, hogy a birodalomnak épen csak uszályához legyenek füzve? Aztán, továbbá, egy másik nagy nehézséget okoz Anglia és gyarmatai között az az eltérő nézet is, a melyet a vámok és adózás kérdéseire nézve táplálnak. Canada, például, Nagy Britannia ellenében, a legszélsőbb védvám-rendszerhez ragaszkodik. Az angol politikusok s még inkább az angol gyárosok oly boszúsak e miatt, hogy nagyon valószinű, hogy előbb-utóbb épen ez a kérdés lesz az okozója annak a vitának, a melyet, aztán, egyik fél szépséges szólásformái sem fognak leigézni. Korunk egyik angol politikusa azt mondta, hogy valamint amerikai gyarmataink egy részét azért veszitettük el, mivel ragaszkodtunk megadóztatásukhoz, másokat meg azért veszithetünk el, mivel nem akarjuk tűrni, hogy ők adóztassanak minket. Vajon, nem hárithatná-e a jövő útjából ezt a nehézséget is el az a változás, ha a gyarmatosok és az anya-állam lakói egyképen ott ülnének a birodalmi törvényhozásban s közösen állapitanák meg jelentős közös érdekeik intézésmódját? Hát, nem épen valami ilyenszerű forma szolgáltatja-e valószinű megoldását a kormányzat kérdésének, a hol különböző és egymástól távoleső tartományok és nemzetiségek szervezetének ügyintézéséről van szó? Valóban, ezen a téren is olyan egy föladattal van dolgunk, a mely ugyancsak tág tért nyit az új alkotások számára. Az a folyamat, a mely az amerikai köztársaságban a pusztaságokat előbb lakott területté alakitja, majd a lakott területet állammá formálja, egymás után új és új tartományokat szolgáltatna e nagy szövetségi rendszer számára. Ki meri mondani, hogy még Hindostan népeinek jövendőbeli viszonylatait is ne lehetne megfelelő módon intézni a szövetkezés ez elve alapján? Semmi kétség, ilyen

egy lehetőség útjában óriási nehézségek fekszenek. Sokan lehetnek, a kik előtt az egész gondolat csak is a legképzelgőbb álmodók alkotásának tetszhetik, De, ezek az úgy nevezett álmadók, talán, tudnának egyet-mást fölhozni gondolatuk kivihetősége javára is. Legalább is, visszavághatnának birálóiknak azzal a kérdéssel: »De, hát, ti, a kik gyakorlati férfiaknak nevezitek magatokat s lenézitek az álmok álmodóit, mit tudtok ti javallani? Igazán is azt hiszitek-e, hogy a dolgok mindvégig úgy folyhatnak, a mint ma folynak? Van szemetek; nyissátok ki, hát, s tekintsetek saját egyház-községtek, saját clubetek, társaságtok, avagy falutok határain túlra, és mondjátok meg, ha képzelitek-e lehetőségét annak, hogy az olyan hatalmas gyarmatok, a milyenek a brit-éjszak-amerikaik, avagy a dél-ázsiaiak, mindig megelégedhessenek mostani féleges helyzetökkel, vagy, hogy akár csak saját népetek is jónak találhassa ez állapotot, ha mindjárt a gyarmatosok soha egy panasz-szót se hallatnának is? Mit vártok tehát? A csatlakozást Amerikához, az egyik esetben; a függetlenséget, a másikban, vagy talán, a függetlenséget mind a két irányban és minden tekintetben? Ebbe az eredménybe, ha el kell következnie, Angliának bele kell nyugodnia, mert nincs meg az a birodalmi kiváltsága, hogy az egész világ sorsát intézhesse. De, vajon, addig is, nem nektek volna-e, mint gyakorlati férfiaknak, a föladatotok, megfontolni, ha vajon, az a másik mód nem sokkal kivánatosabb és könnyebben kivihető-e — ama nagy szövetkezetnek a gondolata, a mely kiegyeztetné a gyarmatok különböző érdekeit és egyéni törekvéseit egy hatalmas szabad birodalom központi kormányzatával?« ...

ÖTVENHATODIK FEJEZET.

Kezdődik a Sultánon s végződik János papon.

Anglia 1867. nyarán rendkivüli üdvözlettel fogadta egy rendkivüli vendégét. »Quis novus hic nostris successit sedibus hospes?«*) S előre tekintve a jövőbe is, valóban Dido még más szavait is alkalmazhatjuk s e partok uj jövevényéről ezt is elmondhatjuk: »Quibus ille jactatus fatis?«**) Törökország sultánja volt, a ki Anglia látogatására jött — Abdul Aziz Sultán, a kinek pályája, tiz évvel később, trónvesztéssel és öngyilkossággal vala véget érendő. Abdul Aziz volt az első Sultán, a ki valaha angol földre lépett. A lelkesedés olyan látványosságaival fogadták, hogy a hideg szemlélő csak elbámulhatott és vállát vonogathatta. A cretai forradalom épen kitörőben volt s a Sultán tábornokai szörnyű kegyetlenül bántak annak a szegény görög fajnak lázadóival, a mely iránt Anglia népe hosszú időn át a leghangosabban hirdette rokonszenvét. És mégis angolok voltak azok is, a kik úgy fogadták, hogy a Sultán nem igen tarthatta egyébnek, mint a legvalódibb nemzeti lelkesedés kitörésének. Az udvar természetesen megadta a maga szokásos ünnepi lakomáit, de ugyanily kitüntetést készített számára a Lord Mayor, meg London közönsége is; megjelent egész kiséretével az operaházban és a kristály palotában; megnézte a hajóhad gyakorlatát Spitheadben, a királynő jelenlétében; óriási néptömeg tolongott előtte és utána, akármerre mutatta setétbarna, búskomor arczát, a melyen, mintha már akkor észre lehetett volna venni

*) Vaj' ki ez uj jövevény, érkezve lakunk küszöbéhez?

**) Mely végzet szele sodrá?

jövője zord árnyát. Jelenléte egészen háttérbe szorította úgynevezett alattvalóját, az aegyptomi alkirályt, a ki különben maga is igen derék egy alakja lett volna a napi divatnak. Abdul Aziz, kétségen kivül, valódinak tartotta e nagyszerű fogadást, s azt hitte felőle, hogy egyebet sem jelent, mint igazi és állandó rokonszenvet maga és országa iránt. Nem tudta, mily könnyen verődik össze a tömeg s gyúl lángra a népszerűség tüze Londonban. Persia Shahja ugyanilyen fogadásban gyönyörködhetett nem sokkal azután; Garibaldinak kevéssel azelőtt volt része benne; Kossuth is tapasztalta a maga idején. Egyik-másik hirlap udvariaskodva hirdette abbeli meggyőződését, hogy e látogatásnak csodálatos eredményei lesznek Törökországra nézve. A Sultán, a mint hirdették, nyilván, fejében egy csomó uj eszmével tér vissza Konstantinápolyba, a melyeket nyugaton szedeget vala magába. Bizonynyal meg fogott nálunk teljesen győződni a mi alkotmányos kormányzatunk áldásos és a mi polgári intézményeink fejlődésre annyira alkalmas volta felől. Mily jó leczkét vehetett a kristálypalota üvegétől és vasától, a londoni városházának méltóságos fényétől. Tanulni fogott valamit a vasúti társulatok igazgatóitól és valamit a Lord Mayortől. A földmívelési palota csarnokának barom-kiállítása nem veszhetett kárba szemlélő szemei számára. S mind ennek eredménye az uj korszak lesz Törökországban — ismét egy új korszak, az igazi új korszak napjainkban. A szegény Sultán fejét ugyancsak sajnálatosan elhomályosíthatta mind ama sokféle látvány, a melyeket kénytelen volt megszemlélni. Angliából akkor távozott el, a midőn a közönség már épen kezdett volna belefáradni a velevaló foglalkozásba, s bizony, honába való visszatérte

után sem igen akart Törökország uj korszakának közeledte mutatkozni.

Mr. Disraeli, 1867. vége táján, egy olyan nyilatkozatával lepte meg és mulattatta a közönséget, a melyet Edinbourghben egy tiszteletére rendezett lakomán tőn. A társaság elképpedve értesült felőle, hogy Mr. Disraeli már sok, sok év óta egész lélekkel a reform embere s szószólója az általános nép-szavazatnak, és hogy e meggyőződéseit csak azért hallgatta el idáig, mivel szüksége volt, hogy előbb politikai pártfelei elméjébe csepegtesse be szép csöndesen. »Elő kelle készítenem«, mondá, »az ország közvéleményét s nevelnem kelle — ha nem tekintetnék e kifejezés használata önhittségnek — nevelnem kelle pártunkat. Nagy párt ez, s rászorúl, hogy figyelmét bizonyos erőltetéssel fordítsuk az ilyen fajta kérdések felé. Elő kelle készítenem a parliament és az ország lelkét a reform e kérdésére.« E szerint Mr. Disraeli mind amaz idő alatt, a mig a reform-javaslat ellen viaskodott, voltaképen azon igyekezett, hogy ha pártját »gyöngéd kézzel tovább és tovább« vezethetné a népképviseleti reform elveinek irányában. Eljárása, tehát, a mint az emberek mondták, a Grey Vivian elméletének felelt meg, a midőn azt mondá, hogy az uralkodni kivánó politikusnak »bölcseségét bolondság alá kell rejtenie; következetességét pedig a szeszély leplébe burkolnia.« A párt némely tagja, midőn Mr. Disraeli e bölcs nevelési eljárását hirdeté, egy kissé meghökkent, sőt meg is botránkozott e nyílt vallomástétel miatt; némelyek sértve érezték magokat — mert úgy tetszett nekiek, hogy szellemes nevelőjök bolonddá tartotta őket. De a nagy közönség, mint rendesen, ezúttal sem akarta Mr. Disraelit komolyan venni, sem erkölcsi felelősségre nem volt hajlandó őt vonni akármit tett

avagy mondott légyen is. Más államférfiú ugyancsak roszszúl járt volna, ha éveken át mindig a conservativ elveket hirdette volna csak azért, hogy a conservativok bizalmába mind jobban behízelegve magát, a Mr. Bright elveit csepegtethesse beléjök. De Mr. Disraelinél az efféle nem számitott, ő már így szokta, s ha máskép járt volna el, nem is lett volna az igazi Mr. Disraeli; nem lett volna a képviselőház vezére, sem Anglia miniszterelnöke.

Mert csakhamar ez is bekövetkezett; a végén bekövetkezett. »Mai napság hány hatalmas nemesnek egyebe sem hiányzik, mint épen csak az elménczkedése, hogy miniszterré lehessen — s ugyan mi egyébre volna Grey Viviannek szüksége, hogy ugyanezt a czélját elérhesse?« A mi Grey Vivianből*) egykor e czél eléréséhez hiányzott, azóta rég megszerezte. Korábban épen csak az alkalom nem volt meg, hogy miniszterelnökké lehessen, és ez az alkalom is megjött 1868 elején. Lord Derby egészsége egy darab idő óta annyira megrendűlt, hogy mindenképen azon igyekezett, hogy minél előbb megszabadulhasson állása terheitől. Februárban, 1868-ban, oly beteg lett, hogy állapota a legkomolyabb aggodalmakat kelté föl. Igaz, megint jobban lett s összeszedte erejét, de a figyelmeztetést komolyan vette s elhatározta, hogy tisztétől visszalép. Benyujtá lemondását s a királynő elfogadta. Fiának, Lord Stanleynek, jutott részébe, hogy erről a képviselőházban jelentést tegyen. A sajnálkozás általános volt, hogy Lord Derby kénytelen vala a politikai vezérszerepről lemondani, de mihelyt kitűnt, hogy egészségi állapota nem épen reménytelen, az emberek figyelme azonnal utódja felé fordúlt. Senki sem

*) Disraeli Benjamin egyik regényének czíme és hőse, itt épen a politikus Disraelire alkalmazva.

kételkedhetett, hogy most már a Mr. Disraeli ideje érkezett meg. A kitartó türelem pályája, a nehézségekkel vívott harmincz éves háború rég sóvárgott jutalmokat voltak megnyerendők. A királynő Mr. Disraelit hivatta s fölszólította, hogy foglalja el Lord Derby megürült helyét és alakítson minisztériumot. A sajátságos véletlen úgy vetette a kocz-kát, hogy a királynő sajátkezű levelét, mely a fölszólítást magában foglalta, Osborneból az új miniszterelnöknek épen az a Grey tábornok hozta, a ki akkor diadalmaskodott Mr. Disraeli fölött, a mikor ez először kisérlette meg, hogy a képviselőházba juthasson. A wycombe-i megbízó levélért folytatott küzdelemkor történt, 1832 júniusában. Nevezetes egy küzdelem vala az sok tekintetben. Az volt az utolsó választás ama régi formák szerint, a melyeknek a reform-törvény vetette végét. A reform-törvényt épen csak akkor szavazták vala meg, mikor a wycombe-i választás történt, de érvénybe még nem lépett volt. Igen mulatságos, most olvasva, az akkori szavazás lefolyása. Harminczöt szavazó vétette jegyzőkönyvre szavazatát. Huszonhárom Grey ezredesre szavazott, mert akkor még ezredes volt; a Mr. Disraeli javára pedig tizenkettőt vettek jegyzékbe. Mr. Disraeli ekkor föladta a csatát, s Grey ezredest tizenegy szavazattöbbséggel kijelentették Wycombe képviselőjének. De Wycombe e küzdelemben nem merítette vala ki választói összes erejét. Ugy látszik volt még a mezővárosban két szavazó, a ki ha szükség lett volna rá, szintén leszavazott volna a Grey ezredes javára. És a parliamenti ülésért folytatott amaz első küzdelem győztes versenytársa volt most a küldött, a ki a királynő felszólítását az Anglia miniszterelnökévé válandó ugyan ama Mr. Disraelinek megvitte. A közönségnek általában igen kedvére volt, hogy Mr. Dis-

raeli eléri vágyakozása czélpontját. Ugy fogták föl, hogy épen ez az a méltó eredmény mind ama hosszas és kemény küzdelmei után, ama sok ellenkező körülményekkel szemben. Síkra szállt rossz csillagai ellenében is s a fölöttök kivívott diadalt örömmel fogadták a legtöbben, a kik nézői valának a küzdelemnek. Mr. Hill H. Ferencz, ama maga nemében páratlan jeles könyvében, mely a »Politikai arczképek« szerény nevét viseli, fölemlíti a Mr. Disraeli sajátságosan elszigetelt helyzetét a képviselőházban. »Mint valami magános viador ül ott, várva a küzdelemre szóló jelt.« E mondat leírása valóban s csodásan jellemző. Szerencsésebb hasonlatot még képzelni sem lehetne. Mert épen azért, hogy Mr. Disraeli mindig a magános viador szerepét játszta, telt a közönségnek annál nagyobb kedve, a mikor aztán hosszas egymagára és »a maga kezére« folytatott küzdelme után, a végén elnyerte a pálmát. A közönség, legalább pályájának eddig a pontjáig, soha sem tekintette Mr. Disraelit valami egyébnek, mint épen egy kitűnő viadornak. A »Politikai arczképek« szerzője azt is megjegyzi, hogy a »Mr. Disraeli vezérsége főkép arról nevezetes, hogy ő volt miniszterelnök.« Ez is igaz és találó. Épen helyesen jellemzi annak a fajta kormányzatnak időszakát, a mely a Lord Derby visszaléptével Mr. Disraelire szállott át. De ha Mr. Hillnek ma kellene e kérdés felől nyilatkoznia, valószínűen elösmerné, hogy Mr. Disraeli második vezérsége még sok egyébnél fogva is nevezetes, a mellett, hogy másodszor is miniszterelnökké leve.

Az uj elnök csak kevés változtatást tőn a cabineten. Előbbi segéde, Lord Cairns, egy darab ideig a kanczelláriai törvényszék egyik Lord bírája vala. Mr. Disraeli Lord kanczellárrá tette. Hogy ez megeshessék, rá kelle magát szán-

nia arra a kissé kellemetlen föladatra, hogy fölvilágosítsa Lord Chelmsfordot, ki a Lord Derby hivatalban léte alatt a gyapjú-zsák ülését foglalta vala el, hogy szolgálataira nincsen többé szükség. Lord Chelmsford barátai erre fölháborodtak s a hirlapokban igen kellemetlen vita indult meg. Némely támadó egész határozottan azt állította, hogy Lord Chelmsfordot azért tették félre az útból, mivel a bírák megválasztásánál igen is szilárdnak és függetlennek tanúsitotta magát. Pedig úgy látszik, Mr. Disraeli ez eljárásának magyarázatát nincs miért semmi egyébben keresnünk, mint épen csak az ő nyilvánvaló és igen észszerű indokaiban. Az ő minisztériuma különösen gyönge volt akkor, ha a Lordok házában kelle a vitatkozás síkjára szállani. Lord Cairns az akkori parliamenti vitatkozók között az első sorban állt, Lord Chelmsford pedig alig tarthatott arra igényt, hogy általában véve parliamenti vitatkozónak neveztessék. Lord Cairns a szó való értelmében igen erős jogász vala — a Lord Chelmsford jogtudománya épen csak a jó középmértéket ütötte meg. Lord Chelmsford akkor majdnem hetvenöt éves volt, Lord Cairns pedig egy negyedszázzal volt fiatalabb. Valóban, nincs miért semmi nemtelen, avagy méltatlan okot keresnünk az új miniszterelnök ama tettének magyarázataképen, a melylyel az egyiket előbbre tette a másiknál. Mr. Disraeli épen csak kötelességét teljesítette. Azt a minisztert, a kinek a felelősséget kell hordoznia s alkalma van a választásra a határozatnál, semmi sem igazolhatná, ha inkább megtartja vala Lord Chelmsfordot, mintsem hogy alkalmazza Lord Cairnst.

A többi változtatások nem voltak jelentősek. Mr. Hunt Ward, e nem valami magas állású és elég mérsékelt tehetségű tiszteletre méltó vidéki nemes, lett a kincstar kanczel-

lárja a Mr. Disraeli kormányában. Mr. Walpole, a ki egy darabig tárcza nélküli tagja volt a cabinetnek, egészen visszalépett a kormányzat teréről. Ez ülésszak alatt elég sok munkát láttak el. Törvényjavaslatot terjesztettek elő a nyilvános kivégzések megszüntetése érdekében, s a javaslat elég könnyű szerrel ment keresztül. Az egyetlen ellenvetés, a mely fölhangzott, azoktól származott, a kik azt tartották, hogy immár eljött az ideje a halálbüntetés teljes eltörlésének. A nyilvános kivégzések már régóta botrányává váltak az országnak. Mindenfelől csak kárhoztatás hangzott ellenök. Az »Ingoldsby legendák« írója,*) egy éles, maró satyrát írt a nyilvános kivégzésekről. Dickens nagy lelke egész hevével bélyegezte meg ez eljárást; Thackeray igen súlyos érveléssel mutatta ki kárhozatos voltát. Egy-egy Londonban lefolyó nyilvános kivégzés az egész emberiséget meggyalázó és fölháborító utálatos egy jelenet vala a szemlélőre nézve. Az illető börtön egész tájéka a kivégzést megelőző egész hosszú éjszakán át tábor-helyévé alakult ilyenkor a főváros összes söpredékének. Az elvetemedettek, a rimák, az életmódszerinti rablók, és a jövendőbeli gyilkosok dús lakmározásban töltötték ez éjet. A levegő tele volt a szeszes italok szagával, ocsmány tréfákkal, esküdözéssel és isten-káromlással. A lélek olyan röpködéseket végzett, mintha egy lovardai trapez-művész lett volna. A jelenet erkölcsi hatása, a mennyiben a gonosztevők számára akart példaadás lenni, körülbelül annyi lehetett, mint egy kakas-viadalé. De erkölcstelenítő hatása ugyancsak nagy és mély vala. Valóban kétségbe lehet vonni, ha vajon tizezer olyan néző közül, a ki csupán kiváncsiságból akarta a kivégzést látni, akadt-e

*) T. i. Kingsley Károly.

csak egyetlen is, hogy ne távozott volna gonoszabb emberképen, mint a hogy jött vala. Valamint a régi szokás szerinti temetkező helyek, a város falain belül, kigőzölgésökkel új és új hullákat szereztek sírgödreik megtöltésére: a nyilvános kivégzések légköre is uj gonosztevőket formált a vérpad számára. Az utókor valószínűen csodálkozni fog rajta, hogy az a kor, a mely gúnynyal illette volna még csak gondolatát is annak, hogy a nyilvános korbácsolásoknak valami üdvös hatása lehessen, hogyan maradhatott meg oly hosszan abban a hitben, hogy bármiféle jó is származhassék a nyilvános kivégzések föntartásából. Mióta ezt 1868-ban megváltoztatták, a kivégzések a börtön falain belül történnek, tanúkép nehány válogatott egyén szerepelvén, rendesen a sajtó nehány képviselőjével s igazolva a halott-vizsgáló esküdtek bizonyítványa által.

Változtatás történt a régi renden amaz uj rendszabás útján is, mely a képviselőháztól megvonta a választások ügyében érkezett kérvények fölötti döntés jogát. A rég idő óta megállapított eljárás az volt, hogy a választásra vonatkozó kérvényt kiadták a képviselőház egy bizottságának, a mely, meghallgatván mindkét fél érveit, szavazat-többséggel döntötte el, ha van-e joga az illető választott egyénnek ülését elfoglalnia? Ez eljárás ellen igen nyomós érveket lehetett fölhozni. Az angol választások akkori egyik nagy és kiáltó nyomorúsága a vesztegetés, meg az az elerkölcstelenedés volt, a mely velök járt. Ám egy parliamenti bizottságtól alig lehet remélni, hogy valami nagyon szigorúan bánjék a vesztegetéssel, ha meggondoljuk, hogy a bizottság tagjainak legnagyobb része, bizonyosan, a saját javára is használta, vagy legalább helybenhagyta a vesztegetést. A közlelkiösmeret egészen ferde irányt vőn a vesztegeté-

sekre nézve. Nagyon kevesen voltak, a kik valóban ocsmányságnak tartották. Az a vidéki nemes, a ki, ha egyszer megválasztották, a maga szavazatát semmi ajándék-pénzért sem bocsátotta volna áruba, egészen természetes és helyes dolognak tartotta, hogy a maga megbízó levelét a megvesztegetett választóktól szerezze meg. Valamint a korábbi időkben egyetlen nemes úr sem tartotta tisztességtelennek egy nő elcsábítását, a mi korunkban meg egyetlen pénzes ember sem látott semmi rosszat abban, ha pénze egy részét arra fordítja, hogy megvesztegesse a választókat. Ugyan mire itélték volna ötven évvel ezelőtt azt a vidéki birtokost, a kit a birtokosok itélőszéke előtt azzal vádolnak vala, hogy valami bérlő feleségét vagy leányát elcsábította? A parliamenti bizottság húsz évvel ezelőtt épen annyira itélte volna azt a gazdag embert, a kire bebizonyúlt volna, hogy eltűrte ügyökének, a midőn javára mindenféle találékony formákban ajándék-pénzeket osztogatott szét. De meg, aztán, e parliamenti bizottság végzése nagyon sokszor a tagok többségének politikai pártállásától függött. Gúnyolódó emberek azt szokták mondani, hogy mihelyt e bizottság megalakult, meg tudják előre mondani, hogy milyen végzéseket fog hozni. »Mutasd meg a tagokat és én megmutatom a határozatot« — ezt szokták mondani. A valóság nem mindig ezt tanusította. A bizottság, a melynek többsége conservativ volt, néha a conservativ jelölt ellen döntött. Volt olyan bizottság is, a melyről tudták, hogy a Whigek vannak benne többségben s még sem engedett helyet a képviselőház padjain a Whig tagnak. De a bizottság határozatait, általában véve, vagy többségének politikai párt-állása szabta meg, vagy — a mi a közönségre gyakorolt hatásra nézve majdnem épen olyan rossz — úgy tekintették, mint

ilyes befolyás eredményeit. Már rég idő óta kezdett tehát az a meggyőződés lábra kapni, hogy valamit kellene ennek megváltoztatására tenni, s 1867-ben a parliamenti kiküldött bizottság abban az értelemben terjesztette elő javaslatát, hogy el kell törülni azt az egész rendszert, a mely a választások ügyében beérkező kérvényeket a képviselőház tagjaiból alakított itélőszék elé utasítja vala. E bizottság javaslata akkép hangzott, hogy minden ilyen kérvény a westminsteri főtörvényszék egyik birája elé utasítandó, a kinek joga legyen dönteni mind az eset, mind a jogi következmények ügyében, hogy ne csak a képviselői megbizó levélre nézve tehessen jelentést, hanem a választók körében folyt vesztegetésekre és erkölcstelenkedésekre nézve is. Magok a birák igen erős kifogásokat tettek az ellen, hogy ilyen kötelességet rakjanak vállaikra. A Lord főbiró érdekökben azt hozta föl, hogy tanácskozott velök s valamennyiök egyhangú megbízásából jelentést tett a Lord kanczellárnak »mély és egyértelmü meggyőződésökről, hogy megingathatatlan ellenvetéseik vannak oly teendők elvállalására nézve, a melyeknek más hatásuk sem lehet, mint, hogy kisebbítenék és megaláznák a birói állás méltóságát és megsemmisítenék, vagy mindenesetre lényegesen csorbítanák a közönség bizalmát a birák ama teljesen pártatlan és hajlíthatatlan igazságosságában, mihelyt rendes kötelességeik teljesítése közben alkalom szerint politikai kérdések is kerülnének eldöntésök alá.« Ám, a kormány, a birák mindez ellenvetései mellett is, egy, vagy két meghiusult kisérlet után, melyek a választási kérdésben beérkezett kérvények ellátására egy külön birószágot próbáltak alkotni, törvényjavaslatot terjesztett elő, mely szerint az ilyen kérvényeket egy külön biróhoz kell vala utasítani, a kit a három felső bíróság tagjai közül kell vala

kiválasztani. Ez a javaslat, mely kisérletképen egyelőre három évig volt érvényben maradandó, minden nagyobb nehézség nélkül keresztül ment. Érvényét azóta meg is újitották s némi kis változtatást is tettek rajta. A választási kérdések birói szék elé való utalásának elve érvényben marad s valóban nem igen valószinű, hogy a képviselőház valaha visszavenné korábbi kiváltságát. A Ház némely tagja azonban most is sajnálja e változtatást. Ezek azt mondják, s nem alaptalanúl, hogy az idő és a közvélemény üdvös hatása csak eloszlatta volna a régi rendszer ellen szokásos kifogásokat, s hogy a képviselőház bizottsága csak úgy el fogta volna itélni a vesztegetést, mint idővel minden tisztességes embernek kárhoztatnia kell az e fajta visszaéléseket. Ehhez képest tehát azt lehet vala reményleni, hogy, bűnnek ismerve el, mindenki meg fogta volna bélyegezni. És így, csakugyan, bizton lehet vala várni, hogy a képviselőház tagjai, meghallgatva a választás ellen benyujtott kérvényt, felül emelkednek vala a politikai erkölcsök amaz alantas színvonalán, a mely lehetővé tette volna, hogy valósággal, vagy akár csak a gyanu szerint is, pártczélok által engedjék magokat a döntésnél vezettetni, minden tekintet nélkül a tényekre és az igazságra. De, túlfelől, egészen, visszás egy dolognak tetszik, hogy a biró ne csak a fölött dönthessen, hogy a többség jelöltje nem jogosult a képviselői szék elfoglalására, hanem még azt is kimondhassa, hogy a kisebbség jelöltje jogosult erre. A biró végzése, egy hírhedetté vált ir választás alkalmával, az óriási többséggel választott jelöltet visszautasítá, s a képviselői széket annak a jelöltnek itélte oda, a ki a szavazatok csekélyke töredékét mondhatta a magáénak. Látnivaló, hogy a legnagyobb badarság lett volna egy ilyen embert ama választóközönség

képviselőjének nevezni. Hanem azért, igazságosak akarván lenni, azt is meg kell mondanunk, hogy azok a következések, a melyeket a Lord főbiró megjósolt vala, Angliában egyátalán nem váltak be. A birák részrehajlatlanságát soha sem vonták kétségbe. Irországban már másképen történt, legalább nehány esetnél. Irországban ugyanis ritkán nevezték ki olyan birót, a kinek ne lett volna törvénykezési szolgálata, a törvénykezési szolgálathoz, pedig, az ember rendesen parliamenti, más szóval: pártos szolgálatok útján jutott. Irországban, tehát, nem mindig szoktak annyira bízni a birák részrehajlatlanságában, mint Angliában, s csakugyan el kell ismerni, hogy a választási ügyek eldöntésének valamely ir bíróra való bízása, legalább egy vagy két esetben, egyátalán nem kedvezett a bíróság méltósága és pártatlansága iránti közbizalom fokozásának. Az utóbbi években egynémely valóban szigorú intézkedést tettek a vesztegetések ellenében. Egy csomó mezővárost megfosztottak egész képviselő-küldési jogától, az ott uralkodó otromba és, mint látszott, kiirthatatlan elaljasodás okán. Az idő, a nevelés és a közvélemény, remélhető, nem sokára letörli politikai életünk arczáról a vesztegetés e szégyenfoltját. Bizonynyal nincs messzi az az idő, a midőn épen oly gyalázatosnak fogják tekinteni a megvesztegetőt, mint azt, a ki megvesztegetni engedi magát.

Ez időtájban a Lordak háza is elejté egyik régi szokását — a megbízott helyettesek útján való szavazást. A peerek választott bizottsága ama gyakorlat megszüntetését javasolta. A régi szokásnak, természetesen, akadtak védői is, valamint minden elavult és badar gyakorlat, bizonyos, hogy számithat védelmezőkre is. Azt vitatták például, hogy a napirenden levő nagy politikai kérdések átértésére

senki sem lehet alkalmasabb, mint a peerek házának azok a tagjai, a kik diplomatiai szolgálatban külföldön tartózkodnak, és hogy igen helytelen lenne e férfiak véleménynyilvánítását megakadályozni, mihez képest fönn kell tartani szavazó jogukat, ha mindjárt nem hagyhatják is állomásukat oda s nem térhetnek is haza, hogy személyesen szavazzanak. Ám ezt a csekélyke sérelmet, ha ugyan az lett volna, egészen alaposan jelentéktelennek tekintették, mihelyt összevetették a régi gyakorlat ellen fölhozott szemmel látható ellenvetésekkel. A Lordak háza mindemellett sem volt hajlandó, hogy e kiváltságát teljesen és örökre föladja. Épen csak azt az állandó rendszabályt alkotta meg, »hogy a szavazások alkalmával a megbizott helyettesekre való hivatkozás gyakorlata élejtetik, és hogy az e rendszabály érvényének fölfüggesztését czélzó indítványokat két nappal előre be kell jelenteni.« Nem valószinű, azonban, hogy e szabály fölfüggesztését megkisértsék s fölújitsák az elavult gyakorlatot.

A kormány ez évben arra a bár merész, de nagyon is eszélyes lépésre is elhatározta magát, hogy valamennyi táviróvonalat megszerzi az államnak s a villamos közlekedés kezelését a posta-kormányzat hatáskörébe helyezi át. Elején, bizony, nem valami kitünő üzletnek látszott a dolog, s az uj rend, egy darab ideig, a legaggasztóbb zavarok forrásává lőn. De az ország mégis nagy helyesléssel fogadta e vásárt, s a posta-kormányzat hosszú időkön át egyik legjobban kezelt ága volt a közigazgatási szolgálatnak.

Az év történetének egyik legjelentősebb eseménye az abessiniai vállalat sikeres befejezése volt. Már említettük volt, hogy az ország már rég ideje fölöttébb aggódott ama számos brit alattvaló sorsa miatt, a kiket, férfiakat és nőket

vegyest, Tivadar, Abessinia királya, tartott fogva. Abessiniát valami titokzatos, határozatlan érdek körité. Ez az a föld, mely azt állítja magáról, hogy az első keresztyéneknek helyet adott s hogy maig őrzi szent ereklyéi kincses házában Szent Márk evangelista csontjait. Híven ragaszkodott a keresztyén hithez, már t. i. e hitnek az ő felfogása szerinti formájához, akkor is, a midőn Aegyptom, az arab betörés után, ellökte magától. Az abessiniaiak birodalmok eredetét visszaviszik egész a Salamon koráig, midőn Saba királynője meglátogatá e nagy királyt. Abessinia császára vagy királya volt János pap, a középkor e titokzatos papkirálya is. Ha Mandeville János Sirt el lehet tekintélynek ösmerni, ez utazó azt állítja, hogy a János pap címe abból eredt, hogy Abessinia egyik régebbi királya egy keresztyén lovaggal egyik aegyptomi keresztyén templomba ment, s az ott látott szertartások úgy elbájolták, hogy abban a nyomban fölfogadta, hogy attól fogva a papi címet viseli. Kijelentette, továbbá, azt is, hogy annak a papnak veszi föl a nevét, a melyik először lép ki a templomból, ezt pedig Jánosnak hívták.«*) Egy utazó, a kik közül sokan hajlandók Mandeville János Sirhez sorakozni, később mindenféle csodás regéket terjesztett Európában Abessinia felől. Buffon »A madarak története« című munkájának harmadik kötetében foglalt előszava elösmeréssel szól »ama készen nyuj-

*) Az eredetiben használt Prester John nevet fordítottam János pap-nak, e nálunk is használatos regés elnevezés, a mennyire hozzávethetni, valószinüen épen a János pap országának e pap-királyát jelezvén, a kit a szöveg, az angol priest = pap elrontásával, Prester-nek nevez. Abessinia (Abyssinia) már az I. és II. keresztyén században szerepel Auxumitae név alatt. Az itt szóban forgó középkori királyt Prete Janni név alatt is említik, a mi ismét csak az angol priest szó elrontására vezetendő vissza.

tott és bő közlésekről, a melyeket a Mr. Bruce Jakab rajzai és adatai útján nyertem, a ki Numidiából és Abessinia középtájairól visszatértében több napig tartózkodott házamban s közölte velem mindamaz ismereteket, a melyeket ez ép oly fáradságos, mint veszélyes utazásából hozott magával.« A Bruce »Utazás Abessiniában« czimű munkájának közzététele fölkeltette az érdeklődést, a mely még élénkebbé vált ama heves viták nyomán, a melyek e könyv állításai és adatai megbízhatósága fölött indultak meg. Bruce-nak legalább néhány leghevesebben megtámadott állítását azóta több utazó megfigyelései igazolták. A János pap országa iránti érdeklődést ez újabb időben még csak jobban fölkeltette Bruce könyve és a fölötte folytatott vita, úgy, hogy mikor, aztán, ehhez még a közvéleménynek az angol foglyok miatti aggodalmai is járultak, egész Anglia azt a határozatlan várakozást táplálta, hogy a régi rejtélyek ez országába indított katonai vállalat bámulatos eredményekkel fog járni. A Tivadar király hatalmába került foglyok közt volt Cameron százados, ő felsége massauahi consula, titkárával s néhány cselédjével; Mr. Rassam Hormuzd, egy szir keresztyén s a királynő bekebelezett alattvalója; Prideaux hadnagy és Dr. Blanc. Ezeket az angol kormány hivatalos megbízásának teljesítése közben fogták el, a kiküldött haderő, tehát, forma szerint azt az utasitást nyerte, hogy szabadítsa ki őket. Voltak, azonban, ott más foglyok is többen, és a vállalat főparancsnokának ezek pártfogásba vételét is megrendelték. Voltak ott német hittérítők feleségestül, gyermekestül s e nők között voltak angolok is; továbbá egy csomó európai tanító, művész és munkás. A viszály, melynek nyomán ez emberek fogságba kerültek, régebbi keletü vala. Nehány hittérítő már négy

esztendeje senyvedett a börtönben, mielőtt a katonai vállalat mentő munkájára indult volna. Lord Chelmsford 1865. aprilisében hívta föl a Lordak házának figyelmét arra a bánásmódra, a melyet bizonyos angol alattvalók voltak kénytelenek Tivadartól, Abessinia negus-ától, vagy legfőbb hatalmasságától, szenvedni. Tivadar bitorló vala Harun-al-Rashidtól kezdve, le egészen Saladinig, csak kevés oly keleti uralkodó volt, a kit egyébnek lehetne bitorlónál nevezni. Tivadar, mint látszik, fölöttébb barbar természetű egy férfiú vala, megtestesülése a pogány erényeknek, fölruházva a pogánynál is pogányabb nagyravágyással és kegyetlenséggel. Amolyan vad és szörnyeteg kiadása volt Maczedóniai Filepnek. Tudott szenvedélyes és hív barát lenni s természetét a méreg és gyűlölet viharos hajlamai jellemezték. A düh és kegy változatai oly rohamosan keltek, tűntek kedélyében, mint a déli égalj viharai és szélcsöndjei. Odaadó barátsággal viseltetett Mr. Plowden, egyik előbbi angol consul iránt Massauahban, a ki nagy segítségére volt Tivadarnak egy forradalom leverésénél s a kit a lázadók ennek nyomán meggyilkoltak. Mikor Tivadar e forradalmat letöpörte, a foglyúl ejtett lázadók közül száznál többet lemészároltatott angol Patroklusának védszellemei kiengesztelésére. Cameron századost e Mr. Plowden helyébe küldték. Meg kell említenünk, hogy sem Mr. Plowden, sem Cameron százados nem volt Abbessinia egyik részében is kinevezett consul. Massauah a Vörös tenger afrikai partjaitól külön álló egy sziget s török birtok, nem tartozva Abessiniához, habár ez a fő forgalmi hely Aegyptom felől ez ország belseje felé s az abessiniai kereskedés legjelentékenyebb kiviteli kapuja. A consulokat Massauahba, a Mr. Plowden 1864. évi megbizó levele szerint, »az Abes-

siniával és arra fekvő országokkal folytatott angol kereskedésnek támogatására« küldötték. De Mr. Plowden valóságos szövetséget kötött Tivadar királylyal, a mit az angol kormány természetesen nagy boszankodással fogadott. Cameron százados tehát határozott utasítást kapott, hogy ne elegyedjék a Tivadar király és alattvalói közötti viszályokba, Lord Russell János még arra is emlékeztetvén őt, hogy »Abessiniában nincs képviselői szerepe.« Tivadar király aztán talán azt gondolta, hogy Anglia megváltoztatta s ellenségesre fordította irányában magatartását, s ebből eredt az a viszály, a mely a hittérítők fogságba vetéséhez vezetett. Cameron százados, úgy látszik, nem nagyon tapintatos vala, s Tivadar így abba a gyanúba fogta, hogy Aegyptommal ármánykodik ellene. Tivadar király levelet írt vala Victoria királynőnek, segítségét kérve a törökök ellen, s e levélre, bizonyos okoknál fogva, nem kapott választ. Kezdték beszélni, hogy Tivadar király azt a vágyat táplálja, hogy az angol királynő férje lehessen, sőt hogy azt az érvet is fölhozta e vágya javára, hogy Saba királynőjétől eredő származása méltóvá is teszi ilyen egy szövetségre. Bár nem lehet tudni, ha adott-e e tervének határozott formában kifejezést vagy sem, annyi bizonyos, hogy félreértések támadtak; hogy Tivadar sértve érezte magát és hogy sérelmeért azzal állott boszút, hogy mindamaz angol alattvalókat, a kiket keze elért, hatalmába kerítette és börtönbe vetette. Valamennyit lánczra verték s Magdalaban, sziklákra épített fővárosában, őrizték. Cameron consul is ezek közé tartozott. Massauahból, elég eszélytelen módon, visszatért volt Abessiniába, s János pap dühös utódja mindjárt kezet tett rá.

Az angol kormány nehéz föladattal állott szemben.

Nem látszott valószinűtlennek, hogy a terület határait átlépő katonai vállalat a foglyok lemészárlására adja meg a jelt. Előbb hát a békés elintézést kisérlették meg. Mr. Rassam, a ki az adeni brit segéd megbizott tisztét töltötte be s a ki némileg kitűntette vala magát Mr. Layard alatt a Niniveh és Babylon romjainak fölásása körül, mint követ, a Victoria királynő üzenetével küldetett Tivadar királyhoz. Kisérőiül Prideaux hadnagyot és Dr. Blanc-t nevezték ki. Tivadar egy darabig áltatta Mr. Rassamot, s azután őt és társait is a foglyok sorsosaivá tette. Tivadar, a mint látszik, mind jobban és jobban megerősödött abban a véleményében, hogy az angol kormány ki akarja játszani őt, s csakugyan néhány szerencsétlen esemény vagy balfogás némileg igazolta is gyanakvó és elmérgesedett kedélye e föltevését. Lord Stanley, a végén kijelentette véghatározatát, melynek alapján a foglyok három hó alatti szabadon bocsátását követelte, ellenkező esetben háborúval fenyegetőzve. E levél, úgy látszik, soha sem jutott a király kezeihez. A kormány hadi készületeket tőn s a hadjárat vezetésére Napier Róbert Sirt, a mai Magdalai Napier Lordat, a bombayi hadsereg akkori főparancsnokát, nevezte ki. A parliamentet 1867. novemberében téli ülésszakra hivták, mely a szükséges költségeket megszavazta, s a vállalatra szánt hadak Bombayból elindultak.

A csapatok jól föl voltak szerelve. Föladatuknak, ha szabad e kissé népies kifejezést használnunk, idején voltak urai. A katonai nehézségek nem voltak nagyok, de útjokat mintegy négyszáz mértföldnyi távolságra, úttalan hegyvidékeken kelle megtenniök. A seregnek most az égető napon, majd eső- és hóviharban s a tenger színe fölött tizezer láb magas hegytetőkön és szakadásos, törmelékes hegy-

hasadékokban kelle haladnia. Ha az ellenállás csak valamennyire jól lett volna intézve, ha csak annyira is, a menynyit még e vad népek részéről is joggal lehet vala várni, az egész haderő élete a legnagyobb veszélynek lett volna kitéve. Már maga az, hogy a szükséges felszerelést ilyen egy országon biztosságban lehessen keresztűlvinni, magában véve is elég volt arra, hogy a betörő sereg lehető legnagyobb erőfeszítését vegye igénybe. A foglyok e közben valóságos halál-keservek közt folytatták életöket. A király még mindig a kegyelem szeszélyei és a kegyetlenség ösztönei között ingadozott. Néha a leghanyagabb módon öltözve, európai formájú ingben és nadrágban rontott rajta a foglyokon, kabát nélkül, s egész kedélyesen egy üveg bort hozott magával, erőltetve őket, hogy ürítsék ki vele. Máskor olyan hangulatban látogatott hozzájok, mintha legeltetni akarta volna szemeit elvesztésre szánt áldozatai előzetes rémületén. Még mindig erősen bizott abessiniai harczosai erejében és vitézségében. Néha egészen nekitüzült s azt mondta, hogy alig várja az összeütközést a betörőkkel. Máskor, azonban, s a mikor az angol katonák szakadatlan és biztos előrenyomulásának híre mind közelebb s közelebb hangzott, úgy látszik, egészen elhagyta bátorsága s az a sejtelmes meggyőződés vett rajta erőt, hogy rája nézve már mindennek teljesen vége. Egy leirás, a mely rendelkezésünkre áll felőle, a mint az esti égbolt tornyosuló fellegeibe mélyed és sorsa búskomor jóslatait igyekszik belőlök kiolvasni, úgy tünteti föl, mint egy barbar Antoniust, nézve az elmosódó felhő-foszlányokat s tovatüntöket saját elszálló szerencséjéhez hasonlítva. Napier Róbert, Sir, Magdala elé 1868. aprilisének elején érkezett. E hó tizedikén volt az első ütközet. Talán nem is kellene ütközetnek neveznünk.

Inkább azt mondhatnók, hogy az abessiniaiak olyan támadást intéztek az angol csapatok ellen, a milyennel a bika szokott néha a teljes erővel száguldó vasúti vonatnak rohanni. Az abessiniaiak vakmerően és teljes lelkesedéssel támadtak. Az angol fegyverek és az angol fegyelem egyszerűen elsöpörték a támadókat. Nyomukban mások jöttek ismét és ismét megújuló rohamokkal — ötszáz abessiniai meghalt s három annyian sebesültek meg. Az angol csapatoknak egy halottjok sem volt és sebesültjök is csak tizenkilencz.

Tivadar ekkor egyezkedni próbált. Átküldte valamennyi foglyot, s ezek legalább biztosságba és szabadságukhoz jutottak az angol lobogó védelme alatt. De Tivadar király nem akarta magát megadni. Napier Róbert Sirnek tehát nem volt mit tennie, mint, hogy elrendelje az erőd ostromát. Magdala oly magas és meredek sziklákra volt fészkelve, hogy, a közbeszéd szerint, a macska is csak két ponton kapaszkodhat föl hozzá, északon meg délen, a hol keskeny kis ösvényecske vezet az erős kapuboltho z. A rohamot az északi ösvényen intézték s az ostromló fél a följárat minden nehézsége mellett is elérte a bejárót, berontott rajta és bevette Magdalát. A kik először léptek be, a Tivadar holttestét ott lelték a kapun belül. Legyőzve és kétségbeesve a nemes római szokáshoz képest: saját kezével vetett véget életének.

A hódító aztán leromboltatta Tivadar király sziklavárát. Napier Robert, Sir, nem akarta e helyet erődített állapotában meghagyni, mivel nem kételkedett, hogy, ha így maradna, egy tüzes vérű mahomedan törzs, az abessiniai keresztyének e halálos ellensége, hatalmába kerítené. A várfalakat, tehát, leromboltatta s az egész helyet elpusz-

tította. Magdalából, hogy a saját szavait idézzük, »semmi sem marad, mint épen csak a puszta sziklák.« A csapatok majdnem azonnal visszatértek a partvidékre. Egy hét sem telt bele Magdala elfoglalása után s már úton voltak a tenger felé. A Crocodile csapatszállító hajó június 21-dikén érkezett Plymouthba az abessiniai sereg első csapatával. Képzelni sem lehetett volna pompásabb tervelést s jobb idején való kivitelt, mint ezt az egész vállalatot. Épen olyan pontosan érkezett meg minden a kijelölt pillanatra, akár egy különvonat. Ebben állott nagy érdeme. Hadi nehézségekkel nem kelle megküzdenie. Semmi kétség, ha ilyes nehézségek támadtak volna útjában, azokat is sikkerel küzdötte volna le. Két makacs ellenséggel mégis csak találkozott: az éghajlattal és a hegységekkel, de a győztes Napier Robert, Sir, vala. Magdalai Napier bárónak tették s nyugpénzt adtak neki. A parliament mindkét háza köszönetet szavazott az abessiniai seregnek és vezérének. Ez alkalommal történt, hogy Mr. Disraeli az ékesenszólás ama bámulatra méltó kitörésével lépett föl, a mely egyszerre elfordította az ország figyelmét Lord Napier diadalától s majdnem a nevetség színében tudta a magdalai győzelmet föltüntetni. Mr. Disraeli azt mondta, hogy Lord Napier az európai tüzérséget szállító indiai elefántjait azokon az afrikai szorosokon vezette át, a melyek visszahökkentették volna a canadai les-vadászt és az Alpok fegyveresét — végezve azzal a kijelentéssel, hogy »Szent György lobogóját Rasselas bérczei fölött lengette.« Egész Anglia mosolygott a Rasselas bérczei hallatára. Már maga az a gondolat, hogy Johnson, midőn a Boldog völgyet rajzolá, magára a földrajzi és történelmi Abessiniára gondolt volna, magában véve is kemény próbára tette a komolyságot.

A mi pedig a mondat szónoklati hatását illeti, jobb lesz, ha azokat a szavakat idézzük, a melyekkel Rasselas szerzője egykor félbeszakítá egyik barátja nagyon is föncsapongó ékesenszólását. »Uram, nagyon szomorú egy tárgy ez,« mondá Dr. Johnson, »kérem ne is említse előttem többé.« Ám a Mr. Disraeli ékesenszóló kitörésének az volt a legrosszabb oldala, hogy nem lehetett tőle oly hamarjában megszabadulni. Maga a szónok is kész szivvel szerette volna, ha hirét sem hallja vala többé. De a világ nem volt hajlandó oly hamar feledségbe merítésére. Valahányszor az abessiniai vállalatot azóta is említik egy-egy társaságban, mosoly ül némely arczra s mindenfelől lehet hallani egy-egy suttogó czélzást a Rasselas hegyeire.

Tivadar király özvegye az angol táborban halt meg, még a csapatok visszatérte előtt. Tivadar fiát, az akkor hét éves Alamayout, Victoria királynő kezesül tartotta s egy darabig Indiában neveltette. A gyermeket később Angliába hozták, de érett korát meg nem érte. Bármily nagy gondot fordítottok itt rá, annak útját nem lehetett állani, hogy el ne csenevészszen e neki idegen civilisatio hatása alatt. Fiatal élete olyan volt, mint némely keleti növény, a mely az idegen égalj alá való átültetést hosszan ki nem állja. Valószinü az is, hogy első évei igen is korai hányattatásai és bajai szintén kárára voltak. »Nem nehéz dolog,« mondja a mogorva seborvos a »Perthi szép leány«-ban, »elhervasztani azt a virágot, a mely az erőszakolt kora nyilásban már kimerült.«

Abessinia belügyeibe nem is kisértették meg a beavatkozást. A betörők, szétrombolva a monarchiát, hagyták az abessiniaiakat, hogy új berendezkedésöket tetszésök szerint végezzék. Napier Robert, Sir, az egyik előkelőt az angolok

barátjának nyilvánította s ennek az előkelőnek volt is némi kilátása, hogy az ország uralkodója lesz. Azonban britbarátisága meg nem tudta menteni attól, hogy egyik versenytársa le ne győzze, s nem soká ez utóbbi lépett trónra, megkoronázva magát II. János név alatt. Így jutott Abessinia második János papjához.

ÖTVENHETEDIK FEJEZET.

Az ir egyház.

»Az ir földmíves urnőjéhez« — ez a czime Moore egyik legszebb dalának. Az ir földmíves urnője iránti törhetetlen hűségéről beszél. Mosolya »kín és keserv közt« vigaszt hintett útjára. »Minél setétebb sorsunk, fényes szerelmed annál tisztábban ég;« a gyalázatot dicsőséggé változtatá; a remegést lelkesedéssé. A mig ez urnő a vezére, szabadnak érzi magát. De van versenytársa is, s e versenytárs fölmagasztalva él, »mig téged sujt a gúny és gyülölet.« A versenytárs fején arany korona, a másiknak homlokát tövisek körítik. A versenytárs fényes templomokba csábítgatja, a szerelmes pedig barlangokban rejtőzködik. »Amannak barátai mind urak, tieid, ah! rabszolgák.« »De,« mondja, »inkább feküdném meredten a föld alatt a te lábaidnál, mint nászra kelni azzal, kit nem szeretek, vagy csak egyetlen gondolatom is elfordítani tőled.«

Az olvasó immár érti e költői hasonlat jelentését. Ha eddig ki nem érezte czélzatát, Irország ujkori történetét aligha valaha megérti. Az ir földmíves urnője a katholicus egyház. A versenytárs az állam-egyház, melyet az angol hatalom tart fön. A katholicus hit hiveinek soká

kelle barlangokban rejtőzködniök, mig az állam-egyház követői templomokban imádták istenöket. Az ir paraszt száz és száz éven át szenvedte az üldözéseket, de hű maradt teljes szivéből a katholicus egyházhoz. Semmi el nem csábithatta, el nem tántoríthatta attól. Irország ir lakosságát — van értelmök e szavaknak — nyilván a természet is a katholicus hitre teremtette. Nincs a földön az a hatalom, a mely az igazi kelta irt materialistává, vagy a mint a franczia nevezi: voltairianussá tehetné. A szellemek királysága előtte is oly könnyen nyilik meg, mint a Schiller halhatatlan hősnője előtt. Gondolatai fele, élete fele más világhoz tartozik, mint a körülte fekvő anyagi világ. Neki majdnem a természetfölötti a természetes. Szülötte-honának folyamait, hegyeit, völgyeit oly titokzatos alakok és búskomor legendák népesítik be, a melyek az ő szemeiben mind csupa élő lények. Földjéről még a vasút sem tudta elrebbenteni az ő kedves képzelt alakjait és álomképeit. E »jó népek« még mindig ott tanyáznak hegyein, völgyein. Az erdei tündér még mindig siratja, gyászénekszerű jajongással, minden régi ház fejének halálát. Az ir parasztnak még babonáiban is az áhitat nyilatkozik, az aljasság minden vonása nélkül. Kegyessége nem csak őszinte, hanem még gyakorlati hatása is van. Sok nehéz próbánál ad neki erőt s megható türelemmel tanítja viselnie az egész életre terjedő terheit. Mindenért isten nevére mond áldást, nem csak az áhitat szokásos formaságaképen, hanem ösztönénél fogva — a dicséret természetéből árad ajkára. Irországban olyan öreg emberek és asszonyok is, a kikről a néző azt hinné, hogy egész életökön át egyebet sem értek, mint nélkülözést és szenvedést, sokak füle hallatára utolsó leheletökkel is a legőszintébb meggyőződéssel suttogták, hogy az Ur mindig

kegyelmes vala hozzájok. Bizonynyal, ez igazi kegyesség sem mindig gátolja meg a vad kelta természetet, hogy a leghevesebb kitörésekre ne ragadtassa magát. A szenvedély viharos kicsapongásai, a pogány boszú tettei nagyon is gyakran ragadják ki az ir paraszt lelkét ama nyugodt kikötőből, a melyben természetes kegyessége és egyháza tanításai tartanák. De lelke mélyén ott él hite a más világban s ennek e földi világgal való összefüggésében és kölcsönhatásában; ott él hódolata ama tan iránt, a mely biztos jogot nyújt neki a halhatatlanságra. És épen ezért van, hogy az ir föld népe, mihelyt egészen kivonja magát a vallás vezérlete alól, sokkal gonoszabb kicsapongásokra és kihágásokra ragadtatja magát, mint a legtöbb nép. Nem arra született, hogy rationalista, hanem arra, hogy hivő legyen.

Az irt egyházához kimondhatatlan erős és számtalan kötelékek fűzték. Első sorban e hit hirdetője uralkodott egész lelke és vérmérséke fölött. Ezt a föltéttelen engedelmességet a hazafiság és nemzeti hűség jelévé és próbájává tették. Ama sok száz évre terjedt kegyetlen és sikertelen kisérletek, a melyekkel az angol hódítók nevében más vallást akartak rájok erőszakolni, mindent, még a rábeszélést is, a mivel hite megváltoztatására akarták birni, olyan egy merényletnek tekintették, mint mikor a kém próbálja rávenni a katonát, hogy legyen hűtelen zászlajához. Kitérni a katholicus egyházból annyit tett az ir szemében, mint nem csak vallásának megtagadása, hanem elárulása hazájának. Ugy tetszett neki, hogy protestánssá nem lehetne a nélkül, hogy egyszersmind hűtlen ne legyen nemzeti ügyéhez. Az Irországban meghonosított állam-egyház neki mindig a zsarnokság jelképe volt. Gessler kalapja volt az, kiállítva a piacz közepére — csak egy rabszolga hajolhatott

meg előtte. Mind hiában beszéltek nekie a protestantismus szabad szelleméről; a protestantismust az ő szemében az a hatalom képviselte, a mely honfitársait és katholicus hitrokonait nemzedékeken át sanyargatta; a mely hajtóvadászatot tartott az emberekre egész a barlangokig és hegyszakadékokig, egyedül katholicus voltukért, s a mely akasztófára hurczolá és koldusbotra juttatá őket csak azért, mert irek voltak. A két ország történetének majdnem minden lapját egészen más szemmel és értelmezéssel olvasta az ir és mással az angol. Az angol tanuló Spenserben épen olyan jó hazafit, mint a milyen jó költőt látott; az ir tanuló csakis Irország leggonoszabb és minden belátás nélküli ellenségét látta benne. Az ujkori angol Cromwellt nagy államférfiúnak és hazafinak tartotta; az ir mást sem ismert benne, mint Irország kegyelmet nem ismerő zsarnokát és a drogheadai *) mészárlás szerzőjét. Az angol gyülölte II. Jakabot, mivel az angolok ellen küzdött a Boyne vizénél,**) az irek pedig megvetették, hogy miért adta föl a csatát olyan hamar. Chesterfield az angolnak egy üres fejü piperkőcz, a mivelt ireknek pedig az egyetlen angol helytartó vala, a kinek legalább volt némi fogalma Irország valódi szükségeiről. Foxot kárhoztatták Angliában és imádták Irországban, mivel szószólójává lőn amaz elvnek, hogy Irországot ir módon kell kormányozni. Az angol conservativok szemében

*) Közép-Irország e városa, egykor a pénzverés jogával is rendelkezve, többszörösen fordúl elő a történelemben. Itt arra az esetre foglaltatik czélzás, a midőn Cromwell, 1649. szept. 11-dikén, rohammal vette be, s mind a parancsnokot, Aston A. Sirt, mind az egész helyőrséget kardélre hányatta. A város III. Vilmosnak 1690-ben adta meg magát.

**) 1690. július 1-sején, a midőn a vő, III. Vilmos, legyőzte az apóst, II. Jakabot, a ki aztán, Dublinen át, Franczia országba menekült.

Byron egyik legnagyobb hibája az volt, hogy majdnem oly szenvedélyes rokonszenvet táplált Ir-, mint Görögország iránt. És ez így ment nemzedékről nemzedékre, a mit az angolok nagyra tartottak, azt minden ir, a ki csak egy kis érzéket akart is a nemzetiség iránt tanusítani, mindig vagy bizalmatlansággal, vagy gyülölettel, vagy mind e kettővel, tekintette. Az ellenszenv mind e nyilatkozatait, kétségen kivül, még csak erősebbé és élesebbé tette az állam-egyház ténye. Ennek az intézménynek ottani föntartását nem is lehet egyetlen észszerű szóval igazolni. Smith Sidney, a maga humorával, így fejezte ki ezt: »Ehhez fogható visszaélés nincs az egész Európában, az egész Ázsiában, Afrika összes ismert részeiben, sem mindazok közt, a miket Timbukturól valaha csak hallottunk.« Talán nincs az az idegen államférfiú, a ki nagyobbra tartotta volna az angol intézményeket, mint Cavour gróf. De azért Cavour gróf is azt irta, hogy az állam-egyház Irországban »a katholicusok szemében mindig csak nyomoruságaik okának képviselője, leveretésök és szolgaságuk jele fog maradni. Szenvedéseiket még keservesebbé teszi s megaláztatásukat még kínosabban érezteti velök.« Mindamaz érvek, a melyek az állam-egyház mellett szólanak Angliában, megannyi érvek az állam-egyház ellen Irországban. Az angol állam-egyház intézményét azon az alapon védelmezik, hogy ez a képviselője az angol nemzet nagy többségét átható vallásos meggyőződésnek, és hogy ez van hivatva készségesen fogadott gondját viselni mindazoknak, a kik máskülönben Angliában egészen vallásos vigasz és tanítás nélkül maradnának. A katholicusok Irországban, valamennyi többi felekezetbelivel összehasonlítva, úgy álltak, mint öt az egyhez; az állam-egyház az ugyancsak csekélyke kisebbségnek ugyancsak csekély kisebb-

ségét alkotá. Annak a föltevésnek, hogy az ir nép kebelében az árvák és eltévelyedettek anyjává és gondozójává válhassék, a leghalványabb ürügy sem szolgálhatott alapjául. A protestáns pap sok helytt tiz-tizenkét hallgatónak tartá szónoklatát, más helyeken szerencsésnek vallhatá magát, ha bár ötnek, hatnak beszélhetett. Voltak helyek, a hol volt protestáns pap és protestáns templom, de nem találkozott egyetlen protestáns hivő is. Az ir nép között, nem is olyan régen, valóságos és sok gyülölködés, ellenségeskedés uralkodott az állam-egyház irányában. Mióta, azonban, eltörölték a dézsma-rendszert, mióta a pap-bért már nem katonai hatalommal, s a mint régebb előfordult: nem vérontással hajtják föl, a közérzület nagyon sokat veszített keserüségéből. Az irek már majdnem közönyösekké váltak ez egész dolog iránt. »II. Henrikkel jött be,« mondja Smith Sidney, »a dézsma-rendszer, a melynek, igen valószinü, mintegy millió emberi élet eshetett áldozatul.« A végén egészen megváltozott mindez. Valamig a protestáns pap megelégedett azzal, hogy csöndesen élhet s gondját viselheti nyájának, a hol t. i. volt a kit gondozzon, katholicus szomszédai sem igen sok gondot okoztak magoknak miatta. De, ha aztán eszébe jutott, hogy azt tegye, a mit minden józan gondolkozás szerint alkalmazása voltaképeni feladatául kelle tekintenie, ha a térités kedveért talált egy lépést tenni: az elkeseredés, a düh akkora viharát gyüjtötte fejére, hogy rendesen okosabbnak tartá abbanhagyni az egész gyülöletes és amúgy is reménytelen vállalkozást. Ha értelmes, belátó ember vala, rendesen megelégedett a maga hívei szolgálatával s nem elegyedett a mások dolgába. A nagy városokban többnyire jelentékeny gyülekezete volt és így akadt dolga is elég. A déli és nyugati vidék egyes helyein

minden vasárnap megtartá egyházi beszédét a maga kicsiny, öt-hat tagból álló, nyájának, mig a katholicus gyülekezet nem messzi fekvő templomának ajtaja előtt a tér nagy része tele volt egy sereg állongálóval, mert a hívek sokszor annyian valának, hogy a szent hajlék falain belül el nem fértek volna. Smith Sidney nehány szóval találó rajzát adá a dolgok állásának az ő korában. »Irországban ünnepnapon a csinos kis községi templom harangja, sokszor, csak is a tisztelendőt s olykor egy vele egy hiten levő papi embert szólit az egyházba, mig kétszáz öllel amodább, ezernyi katholicus összezsúfolva tolong egy nyomorult szinben, kitéve az ég minden viharának.« A nyomorult szin, a mi korunkhoz közelebb eső időkben, a legtöbbször egy nagy és csinos templomnak adott helyet — sok helyütt. pedig, óriási és méltóságos székes-egyházaknak. Nincs valami figyelemreméltóbb, mint, hogy mennyire ellepték az ir katholicusok önkéntes adományaiból épült s hitök szolgálatára szentelt templomok az ország egész szinét. Az adományok, gyakran, igen bőkezűen mérve s távol földeken megtelepedett irektől érkeznek, a kik valószinüen soha sem is fogják többé szülötte-földüket meglátni. Ir katholicus papok átkeltek az Atlanti oczeánon, át még a Csöndes tengeren is, hogy templomaik föntartására segélyeket gyüjtsenek; és a pénz érkezett Quebeckből és az Ontariótól, New-Yorkból, New-Orleansból és Chicagóból, Melbourne-ből és Sydneyből, Tasmaniából és Uj-Zeelandból, hogy templomokat és tornyokat lehessen épiteni az ir hegy-oldalakba. És, a mint az évek teltek, a protestánsok és a katholicusok közötti arány mind kedvezőtlenebbé alakult az állam-egyházra nézve. A katholicus munkások utóbbi időben megnövekedett beáramlása azzal fenyegeti Irország északi felét,

hogy a protestántismus fölénye még a protestántismus e védvárában is véget ér.

Gyakran mondták, hogy, ha Anglia nem üldözte volna a katholicusokat, ha nem erőszakolta volna a maga-állam-egyházát oly körülmények között reájok, a melyek a hódítás, erőszakos tulkapás formájában tűntették föl eljárását, az ir népet fokonként meg lehet vala nyerni Anglia egyházának. Magunk, azonban, ennél az átalakulásnál semmit sem tudunk kevésbbé valószinünek képzelni. Az ir nemzet, meg vagyunk felőle győződve, bármily körülmények között is, híve fogott volna a katholicus egyháznak maradni. A mint már igyekeztünk kimutatni, ez az az egyház, a mely, a mint látszik, különösen alkalmas érzelmei és természetének vezérletére. Hanem az is bizonyos, hogy, ha az üldözések és az állam-egyház erőszakolása elmaradt volna, az irek Anglia irányában egészen más indulatokat táplálnának, mint a milyent, le egészen a mi korunkig is, valósággal táplálnak. Az 1798-diki lázadás meg nem történt volna; a gyülölet ki nem fejlett volna a protestánsok és katholicusok s a katholicusok és a protestánsok között. Mind ez nyilvánvaló; ennyit ma már mindenki elismer. De van a dolognak másik oldala is: az állam-egyháznak, és a mi vele járt, van egy másik káros következménye is, a mit nem emlegetnek oly gyakran s nem is ösmernek el oly közönségesen. Ez az a, további hatáskép előállt, baj, hogy Irországban a »Brit párt« is megalakult — hogy ezt az egykor közkeletű politikai kifejezést használjuk — a mely pártról az a föltevés, hogy az angol kormány érdekeinek a képviselője, sőt hogy — a mint közönségesen nevezték — ez a protestáns helyőrség Irországban. A kormány, természetesen, mindig e párt tanácsa szerint járt el s, a mint kétséget sem szenved, elég-

szer jutott tévutra is. A Brit párt sehogy sem foghatja föl az ir nép valódi érzületét — közöttök él, de nem a vérökből való vér. Mindig csak azt hangoztatta a kormány fülébe, hogy Irországban nincs semmi igaz ok az elégedetlenkedésre; hogy ez vagy amaz intézmény, avagy rendszabály iránti ellenvetés csak nehány izgatótól, nem pedig az egész népességtől ered. Nem szabad felednünk, hogy el egészen az amerikai függetlenségi háború kitöréseig, az északi államokban ott is megvoltak a Brit párt maradékai, a kik mindig azt erősítgeték az angol kormánynak, hogy az amerikai gyarmatosok között nincs valódi elégületlenség s hogy még csak nem is gondol senki az Angliával való összeköttetés megszakítására. Az irországi Brit párt épen ilyen fajta tanácsokat adogatott, ugyanezeket a végzetes szolgálatokat tette, majdnem minden fontos alkalommal. Talán a dolgok ilyetén állapotát szemlélve jutott Mr. Gladstone arra a meggyőződésre, hogy a feniek kitörése, a manchesteri merénylet és a clerkenwelli lázadás a legjobb alkalmat szolgáltaták az irországi törvényhozás uj rendszeréhez. A közélet embereinek csak kevés föllépését magyarázták konokabbul félre, vagy fogták föl következetesebben rosszúl, mint a Mr. Gladstone e kérdésben való eljárását. Állandóan s mindig csak azt erősítgetik, hogy az Irországnak adandó új törvényhozás indítványozására a feniek vállalkozásai által vallotta magát kényszerítve, és hogy, e szerint, jutalmat helyezett volna kilátásba a legvakmerőbb fajta politikai izgatás számára, azt a biztatást nyujtva a lázítónak, hogy egyéb sem kivántatik tőle, mint, hogy legyen követelő és eléggé törvényszegő, mert akkor biztosan számíthat követelései teljesedésére. Pedig a Mr. Gladstone okoskodása egészen helyes nyomon járt. Látta, hogy az ir panaszok

gyökeres törvényhozási elhárítására ajánlt lépéseket mindig az az egyetlen nagy nehézség hiusította meg, hogy az angol parliament és közvélemény soha sem hitte el e panaszok alapos voltát. Az angolok az irek javára támasztott minden igényt azzal a biztosítással utasítottak vissza, hogy maga az ir nemzet egészen közönyös az illető kérdés iránt; hogy az ir nép nem érez sérelmet s igy nem is panaszkodik semmiért. Mr. Gladstone teljes és kézzel fogható czáfolatát látta e kényelmes hitnek a feniek mozgalmában. A legfelületesebb és magával teljesen elégedett mindennapi elme sem fogadhatta volna el azt az állítást, hogy az ir nép szivét ne nyomná valami sérelem, a mikor látta, hogy tulajdon szemei előtt szervezkedik a forradalom, és hogy a feni kegyeskedők tulajdon háza előtt a nyilt útczán néznek ügyökért és vezetőikért merészen a biztos halál szeme közé. Parliamenti rendszerünk egyik sajnos gyöngesége, hogy nem igen lehet mellette kilátás valamely visszaélés elhárításának megkisérlésére mindaddig, valamig a baj valami meglepő módon érezhetővé nem tette magát. A clerkenwelli merénylet épen csak egyik példája volt a dolgok közönséges állapotának. Valamely előzetes kitörés nélkül, ritkán ért meg Anglia bármely politikai reformot is.

A képviselőházban 1868. márczius 16-ikán érdekes vita indult meg. A vita tárgya Irország helyzete vala s a kérdés egy csomó határozati javaslattal kezdődött, a melyeket Mr. Maguire János Ferencz, egyik ir képviselő, nyujtott be. Mr. Maguire kitűnő jellemű, szép tehetségű és igen komoly ember volt. Maga is iró és lap-tulajdonos levén, alaposan ismerte Irországot, de épen oly alaposan Angliát és az angol nép gondolkozásmódját is. Nemzeti érzülete hő lánggal égett, de határozottan ellenzett minden

lázongó, vagy erőszakos mozgalmat. Népszerűségét honfitársai szemében gyakran koczkáztatta határozott állásfoglalásával, a melyet minden forradalomra hajló izgatással szemben tanusított. Mr. Maguire mindig ahhoz ragaszkodott, hogy Anglia és Irország földrajzi helyzete lehetetlenné teszi e két ország különválását. Sokszor kifejezte abbeli meggyőződését, hogy még, ha Anglia és valamely idegen állam, például az amerikai köztársaság, között háborúra kerülne is a dolog, s még akkor is, ha Anglia egy időre elvesztené is Irország birtokát, a béke egyik föltétele, a melyet az idegen hatalom nagy készséggel fogadna el, Irország Nagy-Britannia kezébe való visszabocsátása lenne. A két ország különválására, tehát, az ő felfogása szerint, komolyan gondolni sem lehetett. De épen olyan őszintén magáévá tette a Grattam mondását is, hogy, ha az oczeán kizárja a különválást, a tenger, meg, tiltja az egybeolvadást. Mr. Maguire a helyi törvényhozást pártolta Irország számára s meg volt győződve, hogy ez az intézkedés előteremtené eszközeit a két ország közötti valódi és benső egyesülésnek, mind a mi illeti az érzület közösségét, mind, pedig, a baráti szövetkezésre nézve. Mr. Maguire-t, ehhez képest, tisztelet és bizalom környezte, mind Anglia valamennyi pártja részéről, mind, pedig, saját hazájában. Még a feniek is, a kiknek czélzatait épen úgy kárhoztatta, mint a fiatal irek 1848-beli mozgalmait, készséggel elismerték tiszteletre méltó voltát és férfias bátorságát, mert belátták, hogy a parliamentben a feni foglyokkal való kegyelmes elbánásnak nincs határozottabb szószólója nála. Ha olykor igen is éles szavakat s különös tagmozdulatokat használt is, beszédeit kiváló erő és komolyság jellemezte, s épen azért, a képviselőházban mindig figyelmes hallgatóságra számíthatott. Mindenki

tudta jól, hogy mindkét nagy angol párt hivatalokat ajánlott föl neki, de azokat egyképp visszautasította, és tudták azt is, hogy ezt oly időben tette, mikor e visszautasítást, magán viszonyait tekintve, csak is jelentékeny áldozattal tehette. A midőn, tehát, a képviselőház figyelmét Irország állapotára hivta föl, a Ház tudta, hogy a kérdés valóságnak megfelelő és megbizható előadására számithat. Mr. Maguire beszédje folyamán nagyon kiemelte azt a káros hatást, a melyet Irországban az ir egyház föntartása idéz elő. Ez intézményt »botrányos és esetlen anomaliának« nevezte. Lord Mayo, az akkori ir államtitkár, szintén fölszólalt e vita rendjén s czélozgatott valami olyan politikára, a mely minden felekezetet egyenlősitene, a nélkül, hogy föláldozná az ir állam-egyházat. Titokzatos módon szólott arról a »szinvonalra helyezésről«, a mely »fölemel, nem pedig lesujt.« Azóta sem lehetett kitisztázni, ha, vajon, valami kész tervére czélzott-e akkor a kormánynak; ha vajon csak ki akarta-e tapogatni a képviselőház és a közvélemény üterét, hogy mikép fogadna valami ilyes kezdeményt, vagy, pedig, épen csak a saját maga rögtönösen támadt ötletét adta-e elő, a melyért senkit sem lehet vala felelőssé tenni? E szavak, mindazonáltal, nagy hatással voltak a képviselőházra. Egyszerre kiviláglott, hogy az ir egyház kérdése kezdi felölteni azt az alakot, hogy a gyakorlati politikusok czéljai közé soroztassék. Mr. Bright is beleszólt a vitába, erősen ostromolta az irországi állam-egyházat s szivére kötötte a kormánynak s Anglia valamennyi nagy pártjának, hogy ragadják meg az alkalmat s szánják rá magokat, hogy végre komolyan hozzálátnak Irország állapotai orvoslásához. Készségesen elismerte, hogy még mindig a legkomolyabb természetű nehézségek állanak az útban, de a

legünepélyesebb és mélyreható komolysággal emlékeztette a házat »arra a magasra törő kelő fényre, ottan a setétben« . . . Az alkalom jelentős volta, azonban, a vitának még csak negyedik estéjén világlott ki egész teljességében. Ekkor történt, hogy Mr. Gladstone fölszólalt s kijelentette, hogy nézete szerint eljött immár ideje, hogy az ir egyháznak, mint állami intézménynek, meg kell szünnie. Ekkor a Házban mindenki belátta már, hogy a végmegoldás közeleg. Mr. Maguire visszavonta határozati javaslatait. Az ügy, melynek szolgálatára vállalkozik vala, immár olyannak jutott a kezébe, a ki, ha, bizonynyal, nála nem komolyabban tört is a sikerre, mérhetetlen nagyobb hatalommal rendelkezett e szolgálat érvényesítésére, mint ő. Az irországi protestáns helyőrség fejére kimondatott az itélet. A legnagyobb valószinűség szerint egyetlen gondolkozó angol sem akadt, a ki ne tudta volna, hogy attól a pillanattól kezdve, a melyben Mr. Gladstone megtette a maga nyilatkozatát, az irországi állam-egyház bukása immár csak idő kérdésévé vált. Az emberek már csak arra voltak kiváncsiak, vajon mely útat fogja Mr. Gladstone, e bukás keresztülvitelénél, követni.

A közönség kiváncsiságának nem soká kelle várakoznia. A Mr. Maguire javaslatai fölött folyt vita után nehány nappal Mr. Gladstone bejelentette az ir állam-egyház kérdésére nézve teendő inditványait, szám szerint hármat. Az első azt jelentette ki, hogy a képviselőház meggyőződése szerint az állam-egyháznak Irországban meg kell állami intézményként való lételét szüntetni, kellő tekintettel minden egyéni érdekre s a birtok minden személyi jogaira. A második inditvány annak szükségét fejezte ki, hogy elejét kell venni, nehogy az állam támogatása útján

újabb egyéni javadalmak támadhassanak, — a harmadik, pedig, olyan föliratot kivánt a Királynő elé terjeszteni, a mely kérje, hogy ő Felsége bocsássa a parliament rendelkezésére az ir egyház világi javainak reá eső részét. E határozati javaslatok czélzata egyszerűen az volt, hogy előkészitse az ir állam-egyház állami intézmény-voltából való kivetköztetését, gondoskodván, hogy további kinevezések ne történjenek, és, hogy az állami támogatás folyamata felfüggesztessék mindaddig, mig a parliament eldönti az intézmény egész sorsát. Mr. Gladstone 1868. márcziusának 30-ik napján terjeszté elő határozati javaslatait. A vita eredményére nézve nem sok embernek lehetett kételye. De, ha voltak is ilyenek, e kételyeknek azonnal el kelle oszlaniok, mihelyt olvasták azt a módosítványt, a melyet Lord Stanley nyujtott be a javaslatokhoz. A módosítvány még az eredeti inditványoknál is határozottabban hirdette az ir egyház küszöbön álló bukását. Lord Stanleyről azt kelle föltenni, hogy a kormány és a conservativ párt nevében beszél, módositványa, pedig, pusztán azt jelentette ki, hogy a Ház, a midőn elismeri, hogy az ir egyház világi javaira jelentékeny módosítások látszanak czélszerűeknek, egyszersmind azt is látja, »hogy minden oly inditvány fölött, a mely az egyház állami jellegét és állami javadalmazását akarja eltörülni, az új parliamentnek kell majdan határoznia.« Mr. Gladstone készséggel ragadta meg azt az erősséget, a mely az ilyen módosítvány kifejezéseiben rejlett. Megjegyzé, hogy ama parliament előtt, a melyben e módosítvány bejelentetett, az ir állam-egyház fennállásának élet-fonalát elég rövidnek tartotta, de e bejelentés után most még rövidebbnek képzeli. Mert, a mint Mr. Gladstone kifejezé magát, ha föltennők, hogy határozati javaslatai a Lordak háza el-

törlésének szükségét követelő kijelentések lettek volna, lehetne-e képzelni, hogy a kormány azzal a módosítványnyal válaszolt volna ez inditványokra, mely elismerné a felsőház szervezetén teendő jelentékeny módosítások lehető szükségét s csak is annyit kivánna, hogy minden olyan inditvány fölött, a mely a Házat el akarja törültetni, az új parliamentnek kell majdan határoznia? Ha a kormány ezt a módosítványt terjesztené elé, az egész ország tudná azonnal, hogy a Lordak házának föntartását nem szándékoznak védelmezni. Ezt, hát, már most tudja az ország az ir egyházra nézve. Lord Stanley módosítványa csak is elhalasztást kiván. Azt nem állitja, hogy holnap igen korai volna a csapás; csak azt kéri, hogy a megsemmisitő itélet ne sujtsa az ir egyházat már ma.

A vita igen hatalmas és érdekes vala. Egynémely szónok ez alkalommal mondá legkitűnőbb beszédét. Mr. Bright olyan szónoklatot tartott, a mely ugyancsak méltó vala mind az alkalomhoz, mind a szónokhoz. Mr. Hardy Gathorne épen elemében volt. Elutasítá minden módosítvány, kiegyeztetés, avagy haladék megfontolását s heves védelmére kelt az ir egyháznak. Ő is a M. Rouher ama hires beszédének szellemében szólt, a melynek J a m a i s! volt a jelszava. Mr. Hardy nem valami éles logikai erővel, avagy természetes szónoki hévvel rendelkező vitázó vala, de a csatára hivó lárma-dobot mindig kitűnő sikerrel tudta pörgetni. Csata-dobját, ez úttal, rettenetes erélylyel verte. Mr. Lowe, tulfelől, még nála is szokatlan maró keserűséggel vegyítette kegyelmet nem ismerő logikáját az ir egyház ostromlásánál. Ez az egyház, mondá, »olyan, mint egy távol földről hozott idegen növény, a melyet végtelen sok fáradtsággal és haszontalan munkával gédelgetnek. A legna-

gyobb nehézségek és óriási költségek árán tartják, a nem neki való éghajlat alatt s az alkalmatlan talajban, mesterséges életben. A meddőség átka fekszik rajta. Nincsenek levelei, nem hajt virágot s nem érlel gyümölcsöt. Ki kell vágni — minek lábatlankodjék e földön?« A vita épen nem legjelentéktelenebb szónoklata vala, a melyet Lord Cranbourne tartott, a ki kormányt, a melynek csak kevéssel azelőtt volt tagja, majdnem vadságig menő gyülölködő erélylyel ostromolta. Azzal vádolta korábbi hivataltársait, hogy minden lehető módon elárulták a conservativismus ügyét, s Mr. Disraeli ellen oly személyes támadást intézett, a mely a ház idősebb tagjait azokra a napokra emlékeztette, a midőn Mr. Disraeli Peel Róbert, Sirt, támadta. De a Mr. Gladstone által meginditott mozgalmat sem ékesenszólás, sem személyes támadás meg nem állithatá. Mikor a szavazás megtörtént, kitűnt, hogy a határozati javaslatok mellett 331 s ellenök csak is 270 szavazat nyilatkozott. Az ir egyház itéletét tehát 61 szónyi többséggel mondották ki. Mr. Disraeli elkeseredett kisérletet tőn szóval és irásban, hogy fölzavarhassa az országot »az orthodox állam-egyháziak« és »a Roma felé hajló irek« között képzelt szövetség s összeesküvés rémképeivel — de e vállalkozásával egészen megbukott, volt egy kicsi lobbanás, de nem követte a robbanás. Az ország épen nem akart fölzavarodni. Közben, egy darabig, ideje nyilt mindkét pártnak az izgatásra. A képviselőház épen csak a Lord Stanley módositványát vetette el. Mr. Gladstone inditványait még előbb meg kelle vitatni. A Szent Jakab termében tartott egyik nagy népgyülésen Lord Russell elnökölt, a hol a közvélemény rokonszenve volt az ir egyház állami jellegének eltörlése érdekében inditott mozgalom javára kimondandó. A kérdés

ellentétes pártfelei is sokat gyüléseztek, de azt mindenki könnyen beláthatta, hogy az ir egyház védelmében kifejtett igyekezet nem valami nagy erővel rendelkezett. Ez intézmény állása, valójában, annál gyöngébbé vált, minél jobban szemügyre vette az ember. Minden példa és érv, a melyet az angol állam-egyház történetéből idéztek, megannyi újabb bizonyiték volt az irországi állam-egyház ellenében. A Lordak házában e kérdés fölött folyt későbbi vita rendjén Lord Derby nagy hatással használt egy találó idézetet a Scott »Guy Mannering«-jéből. Óva intve hallgatóit, hogy, ha az ir egyház ellenségeit ez egyház leveréséhez segitik, ezzel, egyszersmind, ösvényét egyengetik az angol egyház leverésének is, áttért »Guy Mannering« ama meglepő részletére, a melyben Merrilies Margit a czigányok elitéltetése után Ellangowan földesurával szembeszáll s inti őt, hogy »ma hét füstölgő tüzhelyt fojtottál el — majd meglátod, ha a saját szobád kandallója jobban fog-e attól égni; hét huruba szalma födelét hánytad szét — majd megválik, ha a saját fedél-széked azzal szilárdabban fog-e állani?« Valóban, képzelni sem lehet ez idézetnél alkalmasabb politikai czélzást, avagy, szónoki értelemben véve, valami hatásosabbat. Pedig nem is elég világosan példázta az angol meg az ir állam-egyházak közötti viszonyt. Az angol egyház valódi veszedelme az a hosszúra nyuló és makacs erőlködés lett volna, a melylyel az ir egyházat fönn akarták tartani. Nem itt a helye, hogy azokat az általános érveket fejtegessük, a melyek az állam-egyházak elve mellett, vagy ellen szólanak. De, azt mindenki el fogja ismerni, hogy az angol állam-egyház arra a jogczimre alapítja a maga igényét, hogy az angol nemzet nagy többségének az egyháza, és, hogy olyan lelki munkát kell végeznie, a melyet a nemzet nagy több-

sége vall saját elhivatásának. Az angol egyháznak ezen az alapon való föntartása egyebet sem tesz, mint Irország egyházának elitélését. Minél készebb volt az angol saját egyházának támogatására, annál határozottaban kelle tiltakoznia az ir egyház állami egyházként való föntartása ellen. Az állam-egyház Irországban olyan volt, mint egy fertőzött fül, a melyről a ragály átterjed egészséges társára is. Ha a két intézménynek együtt kelle állnia, vagy buknia, a bajnak csak egyik félről kelle támadnia s mindkettőnek buknia kelle.

Mr. Gladstone első határozati javaslata Lord Derby módosítványának bukása után egy hónappal került szavazás alá. Még valamivel nagyobb többség fogadta el, mint a mekkora a módositványt elvetette. A javaslat mellett 330-an szavaztak, ellene 265-ön, az inditvány, tehát, 95 főnyi többséggel ment keresztül. Mr. Disraeli nyugodt megjegyzése az volt, hogy a kormánynak, e szavazási eredmény után, valami határozott lépést kell tennie, s pár nap multán csakugyan kijelentette, hogy mihelyt a halaszthatatlan ügyeket elláthatják, föloszlatják a parliamentet s a választókra hivatkoznak. A föloszlatás július utolsó napján történt meg s a választások novemberben indultak meg. Ilyen fontos egy általános választás sok év óta nem fordult vala elő. Az eredményre nézve a legélénkebb aggodalom uralkodott mindenfelé. A reform-törvény alapján szervezkedett új választó-közönségek ekkor voltak először szavazandók. A kérdés eldöltétől nem csak az ir állam-egyház léte függött. Általános küzdelme volt ez az előrehaladt liberalismusnak a Torysmus ellenében. Az iránt senki sem kételkedhetett, hogy Mr. Gladstone, mihelyt hatalomra kerül, sokkal határozottabban szabadelvű politikát fog csinálni,mint a mi-

lyen valaha is érvényesült a Lord Grey, meg a Lord Russell János reform-törvényének napjai óta. A választások eredménye, egészében véve, épen az volt, a mit várni lehetett. A szabadelvűeknek nagy többségük volt. Fordultak, azonban, elő számos különös és meglepő példák a conservativismusnak az ország bizonyos részében való erősbödésére is. Lancashire, a szabadelvűség egykori erős védvára, megyei választó kerületeiből mind csupa Tory képviselőket küldött vissza s még a mezővárosi választottak is majd mind Toryk voltak. Lancaster megyéből nyolcz conservativ képviselő érkezett s azok között, a kiket e választások kibuktattak, nem csekélyebb kitűnőségek valának, mint Mr. Gladstone és Lord Hartington. Mr. Gladstone délnyugati Lancashire-ben bukott meg, de e küzdelem eredményét mindenki előre láthatta s így hivei Greenwichben is jelölték, a hol meg is választották. Mr. Gladstone lépésről lépésre haladt a kevésbbé népies választó-kerületekből a mind népiesebbekbe. Az oxfordi választók után átment a Lancashire-beliekhez, most pedig a lancashire-i választó-kerületből olyan helyre tért át, a hol a választók szabadelvű része, tulnyomó mértékben, nem csak radicalis, hanem épen demokrata hajlamokat táplált. Az éjszak-lancashire-i küzdelmet még érdekesebbé tette, mint máskülönben lett volna, az a körülmény, hogy nem csak ellentétes pártok és elvek, hanem két versenyző nagy család harcza is volt. Lord Hartington a nagy Cavendish család képviselője, Mr. Stanley Frigyes, pedig, a Lord Derby ifjabbik fia vala. Lord Hartingtont nagy többség verte le, úgy, hogy néhány hóra ki is maradt a parliamentből s később Radnor kerülete választotta meg. Mr. Mill Westminsterben bukott meg. Vereségét több ok összehatása idézte elő. Előbb a rohamosan támadt lelkese-

dés pillanatában választották vala meg, s a lelkesedésnek, ekkorra, volt ideje lehülepednie. Különböző negyedek választói közt elégületlenkedésre is adott alkalmat eljárása és nyilatkozatai tulságos függetlenségével. Számos, igen jelentős kérdésre nézve nem titkolta el, hogy nézetei épen nem hangzanak össze választói tulnyomó nagyobb részével, bármely vallás-felekezethez tartoztak is legyen. Tett olyan dolgokat, a melyet az emberek különczködésnek tartottak s az angol választó nép nem szereti a rendkivüliségeket. Ellenfele, Mr. Smith W. H., nagyon népszerü volt Westminsterben, a mit éveken át gondosan és szép csendesen szerezgetett magának. Talán jeleznünk lehet azt is, hogy Mr. Mill férfias elhatározása, mely szerint választási költségeiből egy krajczárt sem fizetett, a választó közönség bizonyos részének szemében nem nagyon emelte jelöltsége iránt a lelkesedést. Tudta mindenki, hogy bőkezü és jótékony ember. Tisztességes vagyonát készséggel fordította minden olyan czélra, a melyet támogatásra méltónak itélt. De kárhoztatta azt az elvet, hogy egy jelölttől kiadásokat vártak azért az engedélyért, hogy igen terhes közmunkát végezzen, s ez elv helyes voltának elismerését nem akarta azzal tanusítani, hogy bármivel is járuljon a maga jelöltségének költségeihez. Sokan nem vették ezt neki jó néven. Minden nagy választó-kerületben akad egy csomó olyan választó, a ki szereti, hogy a jelölt bánjék bőkezüen pénzével a küzdelemben, még, ha nem várják is, hogy magoknak is részök legyen a bőkezüségből. Olyanok is lehettek a westminsteri választók közt, a kik már beleúntak, hogy olyan a képviselőjök, a kit philosophusnak neveznek. Több kiváló politikus is elvesztette volt kerületét. Mr. Roebuck Sheffieldben szenvedett vereséget. Bukását, egy részt, annak a merev állásának lehetett

tulajdonitani, a melyet az ipar-egyletekkel szemben elfoglalt, de, még inkább, annak az elkeseredett ellenséges indulatnak, a melyet az amerikai polgár-háború alatt az éjszak-amerikai államok irányában tanusított. Mr. Gibson Milner és Mr. Osborne Bernal szintén szék nélkül maradtak. Az utóbbi ismét bejutott a parliamentbe; az előbbi letünt a nyilvános élet szinteréről. Egy időben jó szolgálatokat tett vala, mint Cobden és Bright szövetségese. A londoni egyetem első képviselőjévé, a mely, mint emlékezhetünk, a conservativ reformtörvény útján jutott a választás jogához, Mr. Lowe-t választá meg. Mr. Disraeli, aztán később, tréfásan magának tulajdonitá az érdemet, hogy ő volt, a ki Mr. Lowe-nak lehetővé tette közpályája folytatását, gondoskodván számára annak az egyetlen választókerületnek a megalkotásáról, a mely Angliában kész lehetett képviselőjévé fogadására. E választások rendjén még az a különös jelenség is előfordult, hogy a szélső demokrata elem jelöltjei, és azok, a kiket a munkások jelöltjeinek neveztek, mind és mindenütt megbuktak. Ez volt az első általános választás, a melynél a mezővárosi háztűztartók mind szavaztak s a megyei választók alábbszállitott censusa szerepelt. Azt lehet vala, tehát, föltenni, hogy a munkások szavazatai, »ama népé, a mely ama kicsiny házikókban lakik«, számos harczot azoknak a jelölteknek javára fognak eldönteni, a kik e választók ügyének, avagy osztályának a képviselői. Ám, mindazok a jelöltek, a kik kiváltképen a munkásokra hivatkoztak, mindenütt hátrányban maradtak a választásnál, Mr. Jones Ernő, Mr. Beales, Mr. Jones Mason, Mr. Odger, Mr. Bradlaugh mind fellépett és mind megbukott. A mi új gazdáink, hát, vagy nem voltak olyan hatalmasok, a mint számitották, vagy, pedig,

képök viselői iránt csak olyan izlést tápláltak, mint a mi régi gazdáink. Minden jel arra mutatott, hogy az új parliament liberalismusában kevésbbé határozott szinezetű, mint, a melynek nyomaiba lépett. De, a mi magokat a számarányokat illeti, a szabadelvű párt sokkal erősebb lett, mint volt. Az új képviselőházban mintegy 120 főnyi többségre számíthatott, mig az előző parliament alatt többsége csak 60 főre ment. Látnivaló volt, hogy az egész hatalom a Mr. Gladstone kezeiben lesz, s hogy az ország az erélyes reform korát várhatja.

A Mr. Gladstone határozati javaslatai fölötti vita még javában folyt, a midőn Angliába ért a Lord Brougham halálának hire. Kilenczvenedik évében halt meg Cannes-ban. Halála csöndes kiválás volt abból a világból, a mely majdnem egészen megfeledkezett róla. Ritka az a politikai pálya, a mely oly csodálatosan rövidre lett volna szabva, mint a Lord Brougham-é. Attól az időtől kezdve, a midőn a Whig kormány ő nélküle alakult meg, úgy tünt föl, hogy semmi különösebb szerepet nem játszik a közélet terén. Attól a pillanattól fogva, soha a legcsekélyebb befolyása sem volt akár valamely politikai pártra, akár valamely politikai mozgalomra is. Mozgékony alakja olyan formán tünt föl és el a Lordak házában, mint a ki nem találja helyét s így sem magával, sem társaságával megelégedve nincs. A vitákban gyakran vett részt, s éveken át tanúsitotta még korábbi évei szokott tüzét és erélyét. De utóbb, majdnem egészen letünt a politika mezejéről. Szerencsére, megalakult a Társadalmi tudományok egyesülete s hosszú időkön át működött ennek fővezére, bölcse és barátjaképen. Beszédeket tartott az üléseken, számos közlakomáján elnökölt s olykor bebizonyitotta, hogy még mindig rendelkezik a

tartalmas ékesenszólás forrásai fölött. Társadalmi tudomá nyát a képzelgés sajátos szinezete jellemezte, úgy tüntetve föl, mintha az egész sebtében volna a Penny Cyclopaedia hasábjairól összeszedegetve, a melynek szerkesztésében, egy időben, oly nagy része vala. Az ijfabb nemzedék emberei érdekkel és bámulattal tekintettek rá; nehezen tudták kiverni fejökből, hogy csak néhány évvel is korábban a politikai mozgalmak egyik legkiválóbb és legtevékenyebb alakja vala, most, pedig, egészen elszigetelve él, mint egy trónjavesztett király, a ki bő szabadidejét növénytani vizsgálatokra fordítja, vagy, mint valami egykor hires hadvezér, a ki rég levetve pánczélját, most a fuvola-iskolával múlatja magát. Talán voltak olyanok is, a kik egészen megfeledkeztek Broughamről, a nagy reformerről s csak arra a Broughamre emlékeztek, a ki a Társadalmi tudományok egyesületének volt a pártfogója és szónoka. Idejét hol Londonban, hol Cannes-ban töltötte, emezt, el lehetne mondani, maga fedezvén föl. Egy időben azt forgatta a fejében, hogy valóságos polgár-jogot szerez Franciaországban, azt tartván, hogy jó példa lenne a népek testvériségére, ha megmutatná, hogyan lehet az ember egyszerre franczia, meg angol polgár is. Tulélte majd minden korábbi barátját és ellenségét. Melbourne, Grey, Durham, Campbell, Lyndhurst már mind elköltözének. Azt beszélik, hogy élete végszakán, összeesett korában, gyakran parancsolá kocsisának, hogy hajtson a Lord Lindhurst házához, mintha régi barátja és komája még mindig az élők között lett volna. A végén, aztán, félremagyarázhatlan jelei mutatkoztak a Brougham elmebeli fogyatkozásainak. A nyilvánosság terén szánalom volt látni megjelenését. Néha ott ült egy-egy lakománál s csak elkezdett hangosan beszélni magával, va-

lami olyanról, a mi sem az idővel, sem a helylyel, sem a társasággal össze nem vágott. Halála csak is pillanatnyi fölindulást szült Angliában. Tevékeny éveiben sok elkeseredett ellenséget szerzett magának s éles gyülölködéseket táplált szivében, de, mint minden ember, a ki erősen tud gyülölni, hatalmasan tudott szeretni is. Csakhogy, a jó barátok és a halálos ellenségek egyként elköltözének, »eltüntek, mint a hó, régen, régen, a Barmecidák*) korával együtt« ; úgy, hogy az ir egyház kérdése fölött támadt mozgalom alig egy pillanatra szakadt meg halála hirére. Brougham munkáit ma már nem olvassák. Beszédeit senki sem emlegeti, azokat a beszédeket, a melyek egykor egész Angliát föllelkesitették. Bölcsészete, tanultsága, tudománya, görögje mind oly bámulatosan felületesek valának, hogy nem csoda, ha ellenségei néha mind csupa szemfényvesztésnek nevezték az egészet. A mint kortársainak emlékiratai napvilágra kezdenek kerülni, mind jobban-jobban meggyőződünk arról a csodás ürességről, a mely elhitette Broughammel, hogy senki sem mehet az ismeretek egyetlen körében, annyira, mint, ha minden téren tud mindent. Az Edinburgh Review-t, mint látszik, annak az eszköznek tartotta, a mely egyébre se való, mint a Brougham Henrik szellemének és tanultságának kitárására s szónoklatainak mások részéről való fölmagasztalására. A Társadalmi tudományok egyesületének egyik gyülése egyszer sajátságos egy látványt nyújtott, a midőn Lord Brougham, teljes szellemi elhanyatlásának előestéjén, egy olyan elaggott embert mutatott be a gyülekezetnek, a ki, mintha egészen

*) Ama hatalmas, vitéz és erényes persa család, a melyet Harun-al-Rasid kalifa gyilkoltatott le 802 táján s a mely az Ezeregy éj regéiben is szerepel.

egy öregebb világhoz tartozott volna: arcza összeboronálva, ezer ránczba szedve, mint valami boszorkánynak; esőköpenyben, a fején fekete selyem háló-sapkával. Owen Rikhárd volt s a közönség előtt Owen ekkor jelent meg utólszor. Pár nap mulva meghalt, mint kilenczven éves agg. Brougham, akkor, mintegy tiz évvel volt fiatalabb s Owent azzal a tisztelettel, majdnem gyermeki kegyelettel vezette, mintha ő tagbaszakadt ifjoncz lett volna az agg elhanyatlott korához képest. Akkor majdnem úgy tünt föl a dolog, mintha az az önbizakodás, a mely elhitette Broughammel, hogy ő hatalmas itélő és nagy görög tudós, azt is a fejébe verte volna, hogy az idő rajta nem fog, és hogy ő még egészen fiatal ember.

ÖTVENNYOLCZADIK FEJEZET *)

»Ir eszmék.«

Hetven évvel az előtt, hogy Mr. Gladstone a kincstár első Lordjának hivatalát elfoglalta, Fox azt az elvet mondotta ki, hogy Irországot ir eszmék szerint kell kormá-

*) A szerző a Tauchnitz-kiadás szerinti ötödik kötetet, mely e fejezettel kezdődik, a következő Előszóval vezeti be:

Előszó az ötödik kötethez.

Határozott kifogásom van az iróknak az idők szentesítette ama szokása ellen, hogy müveik elején, vagy végén, némi magyarázatot intéznek egyenesen olvasóikhoz, az előszó, vagy végszó, vagy más ilyes nyilatkozat formájában. Nekem mindig úgy tetszett, hogy, ha a könyv maga nem magyarázza meg a maga keletkezését s nem tisztázza czélzatát, a szerző egyéni megjegyzései nem sokat lendítenek a dolgon. Én, hát, ezúttal csak azért vállalkozom olvasóim érte-

nyozni. »Az ir kormányzatot,« mondá Fox 1797-ben, »ir fogalmak és ir előitéletek szerint kivánnám szervezve látni s erősen hiszem, hogy — egy ir kifejezés szerint — Irország minél inkább ir kormányzat alatt állana, annál jobban

---

sítésére, mivel egy vagy két olyan tényt kivánok fölemlíteni, a mely másokra s nem énreám vonatkozik.

A midőn Silistria védelmét, a krimi háború kezdetén (a második kötet 76. lapján) leirtam, méltó elismeréssel szóltam ama kitünő szolgálatról, a melyet Butler százados, a ceyloni puskásoktól, és Nasmyth hadnagy, a kelet-indiai társulat szolgálatából, azzal az alkalommal tőnek. Ám, e hősi védelem rendén, a Butler és Nasmyth nevei mellett mindig ott fog ragyogni a bombay-i mérnökkari hadnagy, Ballard J. A., neve is, a ki most Ballard tábornok, B. T., K. M. *). Ballard, betegeskedése okán szabadságot nyervén, épen hazautazóban volt Indiákról; a Törökországban akkor kezdődő események fölkelték érdeklődését s hazavivő útjából kitérvén, Silistriába vette magát, megosztá a védelem veszélyeit és dicsőségét, s azután is, hogy Butler karjai közt adta ki lelkét, folytatá a küzdelmet.

Képviselőtársam és barátom, Mr. Smyth P. J. meggyőzött ama tévedésem felől, hogy azt tettem föl, mintha Mr. O'Brien Smyth nem helyeselte volna Mitchel Jánosnak a Van Diemen-földjéről való menekülési tervét (I. köt. 443—444. l.). Én ama nézetemet Lord Palmerstonnek a képviselőházban tett és hosszabb időközökben többször ismételt nyilatkozatából merítettem. A mennyire akkor tájékozva voltam, annak az állításnak alapos voltát senki kétségbe nem vonta. Mr. Smyth, azonban, bebizonyitotta nekem, hogy O'Brien Smith a leghatározottabban tiltakozott ellene. Egy közlakomán, a melyet 1854-ben Melbournban rendeztek az O'Brien tiszteletére, ez utóbbi legteljesebb helyeslésének adott kifejezést a Mitchel menekülési módja iránt s azt is kijelentette, hogy maga csak azért nem csatlakozott a menekülőhöz, mivel »nem tudtam oly lépésre szánni magamat, a mely lehetetlenné tette volna Irországba való visszatértemet.« Azt tartom, jó lesz, különös figyelmet fordítani e tényre, a mely, meg vagyok

*) Az az: a Bath rend tagja és királyi mérnök, az eredetiben: *C*(ompanion of the) *B*(ath order), *R*(oyal) *E*(ngineer).

hozzáfüződnék az angol érdekekhez.« És, ime, először most készült egy nagy államférfiú, az angol kormány élén állva, a Fox elvének gyakorlati keresztülviteléhez. Az előtt mindig és még a legmesszébb tekintő angol miniszterek is csak arra gondoltak, hogy Irországot a szerint boldogitsák, a mi az angol fölfogás szerint jó. Az állambölcseség legmagasabb fokán sem jutott senkinek egyéb eszébe, mint, hogy Irországnak, a mint mondták, Angliával egyenlő törvényeket adjanak. A mi Angliának megvolt s a mi neki tetszett, annak kell Irország részére is a legjobbnak lennie. És ezt az állást a legteljesebb és a legőszintébb megnyugvással foglalták el számos parliamenti tárgyalás folyamán. Ugyan, kérdék, mit kivánhat Irország ennél többet? Nem ugyanazok a törvényei, mint Angliának? Nekünk van állam-egyházunk, neki is van állam-egyháza. A földbirtokot illető törvényei épen azok, a melyek jóknak találtattak Angliára, vagy, legalább, Anglia földbirtokos osztályára nézve. Mit tehessen Anglia érette többet, mint, hogy ugyanazokkal a törvényekkel lássa el, a melyeket maga

---

győződve, egészen ismeretlen az olvasók túlnyomó többsége előtt s alkalmas oly balhiedelem helyreigazítására, a mely majdnem általános, legalább Angliában s talán Irországban is.

E munkámra vonatkozó sok érdekes megjegyzést kaptam ismerős és ismeretlen tudósitóimtól, a kik több tévedésemre és hiányra mutattak rá. Gondosan latra vetettem mind e figyelmeztetéseket s a mennyire tőlem telt, pótoltam a hiányokat, helyreigazítottam a hibákat. Szivemből köszönöm a közönségnek és birálóimnak, hogy oly kegyesen fogadták könyvemet, mely mind az olvasók, mind a birálók előtt oly sikert ért meg, a milyet soha sem mertem volna számára reményleni.

1880. *augusztusában.*

Mc Carthy Justus.

Anglia is élvez? Most, azonban, először történt meg, hogy az, a ki az angol kormány élén állt, kész volt elismerésére annak, a mit, pedig, az ember a politika legelemibb és egyszerűbb tételének képzelhetett volna, hogy t. i., az a rendszer, a mely áldása lehet az egyik országnak, átka lehet szomszédjának. A mit egyenlő rendszernek szoktak nevezni, néha lehet épen csak olyan egyenlőség és igazság, mint, a mit, annyiszor, de annál találóbban, idézve, a Prokrustes ágyának neveznek. Irországot erre az ágyra feszítették sok száz éven át, az egymásra következő, legjobb szándékot tápláló s igen jóakaratu politikai Prokrustesek gyakran, a kik, istenért, be nem tudták látni, hogy miért nincs kedvére, ha így nyujtogatják, vagy rövidítgetik, ide-oda ránczigálva, csak, hogy látszó egybehangzásba hozhassák Anglia szokásaival és alkotmányos rendszerével.

Az 1868. végszakán egybehivott parliamentről mindenki tudta, hogy ez előtt a nagy feladat előtt áll, s arra kell törekednie, hogy Irország ir eszmék szerint kormányoztassék. Ezt a hivatását maga Mr. Gladstone jelentette ki. Ő tette közhirré, hogy meg akar küzdeni Irország három nagy bajával — az állam-egyházzal, a föld-bérlettel, és a népnevelés rendezésével. Az emberek egészen erre a vállalkozásra figyeltek, az ország hangulata a hősies mentő módok felé hajlott. Az emberek már egészen jóllaktak azzal a kormánynyal, a mely, mind csak toldva-foldta a törvényeket, itt egy foncsikát férczelve s ott épen csak egy pillanatra beszövögetve valami kis lyukat. Talán, épen ezért történt, aztán, hogy, mikor az uj parliament arczulatát kezdték fölismerni, némi csalódás érte az embereket. A kiváló férfiak, a kikre, a régi parliament idején, az egész nemzet szeme tekintett, az új parliamentben is meg-

jelentek a nézők előtt. Azt is lehetett tudni, hogy a helyzet ura Mr. Gladstone lesz. De, a mi az új képviselőház általános arczulatát illeté, valami különösebb hősiességet nem igen lehetett rajta észrevenni. Egészben véve majdnem ugyanazokból az elemekből állt, mint a régi. A választásokra óriási összegeket költöttek. A gazdag emberek csak úgy mérhetetlen túlsúlyban voltak, mint az előző alkalommal. A nagy családok idősebb és fiatalabb fiai csak annyian voltak, mint akármikor. Az angol választó-kerületek, az új választási törvény mellett, nyilván, egy szikrával sem bolondultak kevésbbé a lordakért, egy szikrával sem hódoltak kevésbbé a gazdagságnak, mint a régi rendszer alatt. Az új képviselőházban egyetlen szélső demokrata sem talált helyet. Ha valami figyelemreméltó változás történt, az egész csak annyiból állt, hogy az ilyen szinezetű férfiak inkább kimaradtak a parliamentből, hogy sem visszatértek volna oda.

Mr. Disraeli az új parliament elé már nem, mint miniszterelnök lépett. Igen helyesen úgy vélekedett, hogy tiszta-csupa vesztegetése lenne a közönség idejének, ha még a képviselőház formaszerü szavazatára várna, a mely amúgy is kikerülhetetlen visszalépésére vezetne. Azonnal letette, tehát, tárczáját, a királynő rögtön Mr. Gladstone után küldött s felszólítá őt a kormány megalakítására. Mr. Gladstone, a látszat szerint, mintha csak pályája kezdetén lett volna. Ugyan, majdnem hatvanas volt már, de arczán majdnem észre sem lehetett venni a kor nyomait, s hangja és mozdulatai tele voltak az ifjuság lángoló, gátat nem ismerő tüzével. Kormányra hatalmas párt élén jutott. Alig lehetett valami, a mit, ilyen követőkkel és ilyen személyes erélylyel, ki ne tudott volna vinni. Megalkotott kor-

mánya is kiválóan erős vala. Az az egy név, a mely, a miniszterelnöké után, a névsorból a közönség figyelmét lebilincselé, a Mr. Brighté vala. Mr. Bright, a kereskedelmi tanács elnöki tisztének elfogadása után, új választás alá vetvén magát, ez alkalommal birminghami választói előtt beszédet tartva, új állására nézve nehány elragadó és fenkölt mondatban nagy ékesszólással nyilatkozott. Nem ő kereste a hivatalt, mondá, az kereste fel őt. »Sokkal jobban szerettem volna megmaradni annak az egyszerű polgárságnak a sorában, a melyben eddig éltem. Gyönyörű egy esetet beszél el az ó Testamentum egyik verse, a mely kiváló szépségével gyakran ragadott el. Sokan emlékezhettek, hogy a profétát, jártában-keltében, nagy vendégszeretettel látta el, a biblia nyelvén szólva, egy szunnamita asszony. A vendéglátás szivességéért, aztán, a próféta is valami viszontszolgálatot kívánva tenni, megszólítá, hát, az asszonyt s kérdé tőle, mit tehetne érette? »Szóljak-e érdekedben a királynak, vagy a sereg vezérének?« — és én mindig oly szép feleletnek tartottam, a melyet a szunnamita asszony adott. Így szólt: »Már én csak a magam népével maradok.« *) Mikor arra a kérdésre kelle felelnem, ha belépek-e abba az állásba, a melyben ma találom magamat, szivem szerint én is ugyanazt feleltem volna: »Már én csak a magam népével szeretnék maradni.« Hanem, ezúttal, lehetetlen lett volna olyan kormányt alakítani, a melynek névsorában a Mr. Bright neve ne szerepelt volna. Mr. Gladstone elején az indiai ügyek államtitkárságát ajánlta föl neki. Mr. Bright egészségi állapotával, azonban, nem fért volna meg ez állás terhes végzendőinek elvállalása s talán mindenké-

*) II. Kir. IV. 13.

pen ellenszenves lett volna rája nézve az olyan munkakörben való szereplése, a mely azt is kötelességévé teheti vala, hogy hadi vállalatok megindítása iránt is rendelkezzék. Igaz, ugyan, hogy valamely kormány tetteiért, bizonynyal egyként felelős minden tagja, de, azért, nyilván egészen más, legalább, a mi az egyéni érzelmeket illeti, a belenyugvás valamely kikerülhetetlen hadviselésbe, s megint más az egyenes intézkedés, a melynek a hadizenet és a hadviselés a következése. Lord Palmerston is épen a kereskedelmi tanács elnöki székét ajálta vala föl a Mr. Bright régi barátjának, Mr. Cobden Rikhárdnak, s ugy látszott, hogy magának Mr. Brightnak is minden tekintetben alkalmas egy állás lesz ez. Sokan kételyeket tápláltak az iránt, hogy vajon alá tudja-e Mr. Bright a maga szókimondó természetét és egyéni függetlenségét rendelni a kormány fegyelmének és a hivatalos titkok iránt köteles hallgatagságnak; s csakugyan, úgy látszott, maga Mr. Bright is félt egy kissé, hogy majd azt fogják tartani róla, hogy minden részletében helyesli mind amaz intézkedéseket, a melyekbe, a hivatal természetéhez képest, kénytelen vala, jól-rosszúl, belenyugodni. De bátorította birminghami választóit, hogy távolról sincs miért elhinniök, hogy bármely nézetét is megváltoztatta volna, valamig saját maga nyilván hirt nem ad erről, s mintegy fölhivta őket annak megfontolására, hogy most már egy testület szolgálatában áll s többé nem csupán magáért felelős, valamint mások tetteivel szemben sem maradhat egészen független.

Az új kormány kebelében a gyarmatügyi államtitkár Lord Granville, a külügyi államtitkár, pedig, Lord Clarendon vala. Az indiai hivatal vezetését Argyll herczegre bizták. Mr. Cardwellt, minden jel szerint a leghidegebb vérü

s legkevésbbé harczias férfiút, megtették hadügyi államtitkárnak, az ő részére jutván, így, a föladat a kormányzat körében végrehajtandó egyik legnagyobb reform felőli gondoskodásra nézve. Lord Hartington, Lord Dufferin, Mr. Childers és Mr. Bruce is mind megkapta a maga hivatalát. Mr. Layard lett a közmunkák felügyelője. Mr. Forster W. E. kapta meg a korona tanácsának alelnöki tisztét, s így aligha csekélyebb jelentőségű föladat jutott részébe, mint magának a miniszterelnöknek. A Lord kanczellár Lord Hatherley volt, az előbbi Page Wood Vilmos, Sir. Több évvel az előtt, a mikor Lord Hatherleyt még csak, mint nagy reményekre jogosító szélsőbb szabadelvűt ismerték s Mr. Brightot még minden hű conservativ radicalis demagognak tartá, Mr. Bright és Mr. Wood a jövő politikai lehetőségeiről beszélgettek. Ekkor Mr. Bright tréfásan azt a reményét fejezte ki, hogy a mikor ő tagja lesz valamely cabinetnek, akkor Mr. Wood lehet Lord kanczellár. Akkor a világ legképzelhetetlenebb dolgának tetszett ez. Mikor, aztán, Lord Hatherley és Mr. Bright a királynő szolgálatára menve Windsorba vivő útjokon találkoztak, Mr. Bright emlékezteté hivataltársát e tréfára, a mely ime, jóslatszerű vala.

Mr. Gladstone azonnal hozzálátott ir politikájának kiviteléhez. Az új parliamentet királyi megbizás alapján deczember 10-dikén nyitották meg, hogy megválaszszák a képviselőház elnökét s föleskessék a tagokat. Az ülésszak érdemleges munkája, aztán, a következő 1869. év februárjának 16-ik napján kezdődött. A trónbeszéd kijelentette, hogy Irország egyházi ügyei minél előbb a Ház megfontolása alá fognak terjesztetni, s hogy »a törvényhozás, a mely ez ügyek végleges megoldása érdekében szükséges, a legkomolyabban igénybe fogja venni a parliament bölcse-

ségét.« A királynő kifejezte meggyőződését, hogy a parliament, e törvény alkotása közben, »mindig azt a czélt tartja szeme előtt, hogy a vallás javát az igazság és méltányosság elvei útján szolgálja; hogy Irország törhetetlen érzelmeit és meggyőződéseit a hűség és törvények iránti tisztelet számára biztosítsa s hogy a régebbi villongások emléke is eltöröltessék, méltó figyelemben részesitvén e hű nép rokonszenveit.« A miniszterelnök márczius 1-sején terjesztette elő javaslatát az ir állam-egyház állami jellegének eltörlése s javadalmazásai részben való megszüntetése iránt. A törvényjavaslatot olyan előterjesztés kiséretében mutatta be, a melynek elmondása három óránál tovább tartott, de a melyről még Mr. Disraeli is elismerte, hogy egyetlen olyan mondat sem fordult elő benne, a melynek hiát az ügy és az érvelés meg ne érezte volna.

A kormány javaslatai szerint az ir egyháznak majdnem azonnal el kell vala vesztenie állami intézményképen való szereplését s szabad püspöki egyházzá kell vala átváltoznia. Az ir püspökök, természetesen, szintén elvesztik vala székőket a Lordak házában. Az Egyház papi és világi rendjéből zsinat, vagy kormányzó testület vala választandó, a mely a kormány elismerésével kellő módon lesz vala beczikkelyezendő. Az angol és ir egyházak közötti unió fölbontatik vala, megszünvén az ir egyházi törvényszékek is. Különböző és szövevényes módokon történt intézkedés az ir egyház már betöltött állomásainak világi érdekeiről s amaz alapoknak a rendeltetéséről, a melyek az államra voltak visszaszállandók azonnal, mihelyt mindez érdekek kielégitése méltányos és kellő módon fogott megtörténni. El kell ismerni, hogy a kormány a törvényesen megállapított érdekekkel nem fillérkedő módon bánt el. Ha általán követett

el hibát, inkább a tulságos bőkezüsködést lehetett szemére vetni. De, hát, az ellennézetüeket olyan csatasorba szólították vala, hogy, talán, magok is érezték föltéttelen szükségét az ellenzék egy része azon az úton való lekenyerezésének, hogy nagylelkü kárpótlást nyujtsanak mindazoknak, a kik az állam-egyházi papi rend helyzetéből folyó méltóságaikból egészen ki voltak vetköztetendők. Még is, azonban, már mikor mindenkiről gondoskodtak, a ki bár valamely igényt is támaszthatott, sőt, talán, még olyanokról is, a kiknek a szigorú igazság szerint semmi igényök sem lehetett volna, még mindig jelentékeny alapok maradtak a kormány rendelkezésére. Ezekre nézve, tehát, abban állapodtak meg, hogy az Irországban kikerülhetetlen szükölködés enyhitésére gyümölcsöztetik. Magában a törvényjavaslatban nem épen tisztán és határozottan volt kifejezve, hogy épen melyek azok a bizonyos célok, a melyekre a fölösleg fordítandó volt, úgy, hogy, utóbb, e pénz rendeltetése fölött ugyancsak bőven folyt a vita. A Mr. Gladstone, illetőleg a törvényjavaslat megokolásának szavai szerint e segélyek »a kikerülhetetlen szerencsétlenségek és szükölködés« enyhitésére voltak szánva. Mr. Gladstone beszélt a vakok, a siketek és némák, a javitóházak, a dajkák tanfolyama és a kerületi kórházak felőli gondoskodásról. Mr. Bright a vita egyik későbbi szakában tartott beszédében azt a kérdést intézte a Házhoz, ha nem jobb lenne-e a kérdéses pénz felől ily emberszerető módon intézkedni, mint továbbra is három annyi papi állomást tartani fönn, mint a mennyinek élvezője a legcsekélyebb hasznot hajthatná annak az egyháznak, a melynek emlején táplálkoznak. »Igaz,« mondá, »csak kevés a mit tehetünk. Az értelem kihamvadt szikráját többé föl nem gyujthatjuk; a siketnek vissza

nem adhatjuk hallását, sem a némát beszélni nem tanithatjuk; minekünk nem adatott

A hályogon átszürnünk a sugárt
S nappallá tennünk a szem éjjelét. —

De legalább enyhithetjük a csapás súlyát és a szenvedők ezrei számára türhetőbbé tehetjük az életet.« A rendelkezésre álló összeg ugyancsak jelentékeny vala. Az ir egyház vagyonának értékét, nagyjában, tizenhat millióra becsülték. Ez összegből majdnem öt milliót kelle levonni, a javadalmasok biztositott járadékai fejében; egymilliókétszázezeret a vicariusok és a világi igénytartók kielégitésére; félmilliót a személyi alapítványokra s a Maynooth-alap és a Regium donum fejében mintegy egy és negyed milliót. Igy, hát, majdnem kilencz millió maradt valamely jótékony czélra, a melyre nézve a kormány és az ország megegyezésre fogott jutni. A Maynooth-College javadalmainak és a Regium donumnak az ir egyházzal közös sorsra kelle jutniok, s a kik ennek nyomán szenvedtek rövidséget, rájok is ugyanama kárpótlási elv vala alkalmazandó. A Regium donum felségi alapitvány volt az irországi presbyterianus papok ellátása javára. Alapította II. Károly, megszüntette Jakab, de ismét helyreállitotta III. Vilmos. Vilmos hálás volt az ir presbyteriánusok iránt, kik őt a Jakabbal folytatott küzdelmében segitették, mert, különben, bizony, a protestáns hit egyik felekezetét édes kevéssel tartotta többre a másiknál. Vilmos e javadalmak számára, először, a belfasti vámokat kötötte le. A Maynooth-College alapításáról már szólottunk e lapokon.*) Mind e két alapítvány, magokban véve, elég csekélységek, ezúttal véget ért, s Irországban is

*) Lásd I. köt. 286—288. l.

a különböző vallás-felekezetek közötti egyenlőség elve jutott érvényre.

Fölösleges lenne olvasóinkat végigvezetnünk ama hosszu viták minden változatán, a melyek a képviselőházban e kérdés fölött folytak. Mr. Disraeli és pártja a leghatározottabban ostromolta a javaslatot. Ostromolták általában, és épen úgy küzdöttek részletei ellen. Módosítványra módosítványt adtak be a bizottsági tárgyalások rendén s minden tőlök telhetőt elkövettek, hogy akadályokat gördíthessenek elébe, és, hogy megváltoztathassák egyik-másik határozmányát. Ugy látszik, azonban, hogy a Mr. Disraeli fölszólalásaiban nem sok valódi komolyság rejlett. Az a tény, hogy az ellenzés nyilván reménytelen, bizonynyal némi hatással volt ékesenszólására is. Beszédei inkább mulatságosak, de nem nagyon meggyőzők valának. Voltak igen sikerült részeik; csak úgy sziporkáztak a szerencsésen választott példáktól és czélzásoktól, a fura ötletektől és meglepő paradoxoktól. De a szónok, lehetett látni, maga sem bizott védett ügyében, sem, hogy így mondjuk, sikerének még csak lehetőségében is. Nagyon is világosan kelle látnia, hogy az egyháznak Irországban állami intézményképen való szereplése fölött immár ki van mondva az itélet, s föntartása iránti érdeke sem volt annyira eleven és mély, hogy olyan küzdelemre gyúlhatott volna, mint a milyeneket az előtt annyiszor folytatott, a szenvedélyes ékesenszólás kétségbeesésével. Az egyik segédtisztje, Mr. Hardy Gathorne, sokkal több hatást tudott elérni a hanyatló ir egyház viadoraképen, mint a mennyire M. Disraeli mehetett. Mr. Hardy olyan természetü egy ember vala, a ki valamely kérdést egyszerre csak egyetlen oldaláról tudott tekinteni. Meg volt győződve a felől, hogy a kormány a

fosztogatás és szentségtörés merényletére készül, s e tervezett bünnek oly őserővel rontott neki, hogy heve, néha, mintha valóságos ékesenszólásra ragadta volna. A szerep, melyet Palmer Roundell, Sir, játszott a kérdésben, különösen is leköté a figyelmet. Csak természetesnek tartották, hogy Palmer Roundell, Sir, Mr. Gladstone-nel fog menni. Elején mindenki azt hitte, hogy az új kormány körében magas állást foglal el. Azidőtt ő volt az egyik legkiválóbb jogász s egyik legjobb parliamenti vitázó, úgy, hogy, mintha épen a gyapjú-zsákra termett volna. Csakhogy Palmer Roundell, Sir, lelkiismeretével sehogy sem tudta kiegyeztetni az ir állam-egyház állami jellegéből való kivetköztetését. Arra kész volt, hogy az állami jelleg igen jelentékeny módosítását és csökkentését elfogadja, de odáig már nem tudta Mr. Gladstone-t követni, hogy az egyház, mint állami intézmény, eltörültessék — nem lépett, tehát, be a kormányba és ellenezte e törvényjavaslatot. A vita egyik-másik részlete még érdekesebben folyt a Lordak házában, mint a képviselőházban. Már említettük azt az ékesenszólást és hevet, a melylyel Lord Derby ellenezte a kormány előterjesztését. A püspökök padjairól fölhangzott két beszéd különösen lekötötte a figyelmet. Ezek közül az egyik, el lehet mondani, az illető pályájának bezárultát, a másik a kezdetét jelezte. Az egyiket Dr. Thirlwall, Szent Dávid egyházának püspöke, a másikat Dr. Magee, a peterboroughi püspök, tartotta. A Szent Dávid egyházának püspöke a javaslat mellett emelte föl szavát s különösen ama babonás erejüvé izmosodott álokoskodás ellen fordult, a mely azt akarta a közönséggel elhitetni, hogy egy tisztán emberi intézménynek, mint az ir egyház, a jövedelmei a menny szentséges tulajdonai volnának, és, hogy akár csak a

jobbratörő törvényhozás kezével való érintése is, már a szentségtörés tette volna. Dr. Thirlwall, ez alkalommal, fényes tanúbizonyságát szolgáltatá kiváló hírnevének, úgy is, mint szónok, úgy is, mint a szellem férfia. Mr. Mill »Önéletirás«-ában érdekesen adja elő azt az esetet, a midőn, negyven évvel az előtt, először hallá Dr. Thirlwallt egy londoni egylet egyik nyilvános tárgyalása alkalmával. »A szónok, a ki legjobban meglepett,« mondja Mr. Mill, »Thirlwall volt, a történetiró, azóta Szent Dávid egyházának püspökévé válva, akkor még csak a kanczelláriai törvényszék jogtudósa,*) a kit egyébről sem ismertek, mint arról a jeles szónoki hirnevéről, a melyet a cambridge-i egyletben az Austin és a Macaulay kora előtt szerzett vala. Beszédje nekem szóló válasz volt. Még mielőtt tiz mondatát hallottam volna, már a legkiválóbb szónoknak itélém, a kit csak hallék, s azóta sem hallottam senkit, a kit fölébe tudnék helyezni.« Dr. Magee, ellenben, épen csak akkor kezdé pályáját a Lordak házában. Még csak rövid ideje volt peterboroughi püspök. Azt beszélték, hogy püspöki székét főkép azért kapta, mivel az akkor kormányon ülő Mr. Disraeli azt hitte, hogy azt a tehetséget látja benne, a ki nagy parliamenti vitázóvá válik s az egyház közjogi érdekeinek viadora lesz. Dr. Magee, ez alkalommal, bámulatosan folyamatos, erélyes és élénk egy beszédet tartott, olyan egy beszédet, a melyet a vitakérdés mindkét párti vezér-szónokainak legjobb sikereivel bátran egy sorba lehetett helyezni. Inkább hasonlitott egy világi férfiú, mint valamely főpap beszédéhez — bár, egyik-másik harczias

*) Barrister; a leendő angol ügyvéd bizonyos számu terminuson át köteles a különböző bíróságoknál gyakorlatot szerezni s e gyakorló jogászokat hivják a barrister néven.

tétele, bizonnyal, a középkori vitézkedő püspökökre emlékeztetett. Ha az ir egyház sorsát a szenvedélyes ékesenszólás erejével el lehet vala hárítani, vagy, akár csak késleltetni is, csak is Peterborough püspöke tett volna valamit az itélet csapásának föltartóztatására. De ez intézmény sorsa már abban a pillanatban meg volt pecsételve, a midőn Mr. Gladstone a szabadelvü többség élén tért meg a választások után. A Lordak háza elég eszélyes volt, hogy ne helyezkedjék ellentétbe a nemzeti akarat félreérthetetlen nyilatkozatával. Mindenféle módosítványokat adtak be és vitattak meg, melyek közül némelyik a parliament két háza között ellentétre is vezetett, de az ellentét a végén kiegyeztetésre került. Volt egy időszak, a midőn azt beszélték, hogy a peerek vissza akarják vetni, vagy nagyon hosszúra halasztani a javaslatot, s ekkor Mr. Bright igen heves levelet intézett egy birminghami gyüléshez, figyelmeztetve a Lordak házát, hogy, ha szembe helyezkedik a nemzet törekvésével, megérhet még olyan »véletlent, a melyre még csak gondolniok sem nagyon kellemes.« Ilyen egy levél, és épen a korona tanácsának egyik miniszterétől, nagy elcsodálkozást keltett s a parliament mindkét házában igen éles vitákra adott alkalmat. Látnivaló volt, hogy Mr. Brightnak nem vala czélja hivatalos állását nagyobb összeütközésbe juttatni a közügyek felől való nyilatkozatainak heves formáival. De, ha sok megbotránkozást és boszankodást keltett is e levél, mint több peer állítá, még sem lehetetlen, hogy épen szertelenségével tett némi szolgálatot a köznek. Talán, épen a maga idején figyelmeztette a Lordak házát ama veszedelmes izgatásra, a mely támadni fogott volna, ha szántszándékkal ellentétbe helyezkedik vala a nemzet óriási többségének akaratával. Ugyanakkor azt is hiresz-

telték, hogy a kormány elhatározta, hogy oly számmal fogja az új peereket kinevezni, hogy biztosíthassa a javaslat keresztülmenetelét. Szerencsére, azonban, kitünt, hogy a korona és a kormány nem szorult ilyes segédeszközre. Azok az idők elteltek, a midőn a Lordak háza másnak sem akarta magát bizonyítani, mint épen csak a kerékkötőnek a képviselő kamara határozataival szemben. A legrettenetesebb lépés, a melyre a peerek vállalkoztak, épen csak annyiból állt, hogy a javaslat második fölolvasása fölötti vitát egész hajnali három óráig nyujtották — s akkor megszavazta 179, 146 ellenében; a mit, pedig, a lordak ezután még tettek, épen csak egy csomó, általában eredménytelen, kisérlet volt, ha a javaslat egyik-másik jelentéktelenebb határozmányából valami keveset lealkudhatnának. Az ir egyház állami jellegéből való kivetköztetéséről szóló törvény 1869. július 26-dikán nyerte meg a királyi szentesítést.

A parliament falain kivül, e közben, az állam-egyház védői között a legnagyobb izgatottság uralkodott. A szónoki emelvényekről és a templomi szószékekről a legkiméletlenebb támadások hangzottak a kormány ellen. Még rendes és ünnepélyes istentisztelet alkalmával is lehetett hallani a legszenvedélyesebb és hevesebb kitöréseket. Egyik pap nagy nemzeti bünnek nevezé e törvényt. A másik egészen istentelennek, elvetemedettnek és kárhozatosnak bélyegezte. A harmadik a királynőt hivta föl, hogy személyesen lépjen közbe, s arra intette, hogy inkább koczkáztassa meg koronáját az ellenszegüléssel, mintsem, hogy eltürje, hogy az ir egyházat szeme láttára döntsék romba. Az Exeter-teremben nagy népgyülést tartottak, a hol Mr. Gladstone-t »Királynője, hazája és istene árulójának«

kiáltották ki, egy tisztelendő úr, pedig, a kormányt »útonállók bandájának« nevezte el. Egy Irországban tartott gyülésen egy pap arra emlékeztette az összes protestáns egyházak papjait, hogy mielőtt templomaikat bármely hitehagyott rendszernek föladnák, inkább egy hordó puskapor s nehány szál gyufa röpitse valamennyit az ég szelei közzé. Mind ez, azonban, egészen tulhajtott dühösködés vala. Senki sem inditványozta, hogy a protestáns papokat ki kell templomaikból lökni. Az sem lehetetlen, hogy az a tüzes egyházi férfiú, a ki e Fawkes Guidó-fajta tanácsot adá, maga is olyan templomban szolgált, a melyet egykor erővel vettek el a katholikus tulajdonosoktól. Ám, a törvény ellen indított izgatás nem is igen keltett nagyobb hatást, az egész ország érzületét tekintve. Itt-ott dörgött és villámlott nehány napig, vagy hétig s azután nehány csattanással és sziporkázással véget ért s mély csendbe merült az egész.

Az ir egyház, tehát, elvesztette állami jellegét s bizonyos mértékben javadalmait is. De, csak bizonyos mértékben. Olyan szerencsés levén, mint Cleopatra, volt elég esze hozzá, hogy annyit kaparitson össze, hogy biztositni tudja magát az előre átlátott jelekhez képest. Az egyházi hatóságok nagyon jól fölhasználták azt az időt, a míg a törvényjavaslat tárgyalása tartott. A törvény azt rendelte, hogy a törvény szentesítése és az állami jellegnek, 1871. január 1-sejére kitűzött eltörlési időpontja között új állomások ne létesíttessenek. De az alatt, a míg a javaslatnak még csak tárgyalása folyt, némely egyházfők illőnek találták annyi új állomás és érdek létesítését, a mennyi csak létesíthető volt. A kártérítésre jogosított vicariusok számát bámulatraméltó rohamossággal szaporították s a pap-

ság egy részének jövedelmeit a legnagyobb bőkezüséggel gyarapították. Később, aztán, támadtak is ugyancsak éles viták amaz eljárás fölött, a melylyel a türelem ez időközét ily világias és nyereséges módon zsákmányolták ki, s az iránt nem is lehet semmi kétség, hogy az állami jelleg eltörlésére szolgáló intézkedés sok tekintetben nem idézhette elő Irország szemében azt az előnyös hatást, a melyet, ha a biztosított javadalmakért járó kártérítések megszerzésére nem nyilt volna ily tulságosan bőv alkalom, bizonynyal előidézett volna. Viszont, azonban, lehetetlen tagadni, hogy a Mr. Gladstone utjába tornyosuló nehézségek nagyon is figyelmeztethették, hogy az ily érdekekkel való tulszigorú elbánás, magát javaslata sikerét koczkáztathatta volna. A mi az eredményben a fő és nagy jelentőségü vala, abban a tényben rejlett, hogy Mr. Gladstone az ir egyház állami jellegének eltörlése által azt jelentette ki, hogy az egyházi uralom örökre számüzetett Irországból, és, hogy az egyenlőség s igazság uralma megkezdődött.

Lord Derby nem sokkal élte túl annak az intézkedésnek törvénybe iktatását, a melyet annyi hévvel s annyi fenkölt méltósággal ostromolt. Utolsó szónoklata az volt, a melyet az ir egyházügyi törvényjavaslat második olvasása ellen, 1869. június 17-én tartott a Lordak házában. »Én már öreg ember vagyok,« mondá; »én már megértem háromszor húsz évet s még tizet azon felül. Hivataloskodásom pályája egészen véget ért, politikai életem majdnem azonképen és a természet rendje szerint földi életem sem nyulhat már sokáig.« Talán még annál is rövidebbre nyult, mint bárki képzelhette volna, a ki csak hallotta tőle ezt az utolsó szónoklatot, amaz ékesenszóló tiltakozást a reform egy olyan lépése ellenében, a melyet meggátolni nem birt. Előbb halt

meg, mint az ir államegyház életfonala megszakadt volna. Bár halálos itélete már ki volt mondva, ékesenszóló viadorát mégis tulélte. Lord Derby a Mr. Gladstone törvényének szentesitése és életbeléptetése időközében, október 23-dikán, halt meg Knowsleyben, a Stanleyk lancashire-i törzshelyén. Halála nem nagy rést ütött az angol politika testületén. Már egy darab ideje megszünt volt a közügyek terén valamennyire is jelentős hatása. Pályája kitünő és jelentékeny vala, de napja már rég letünt vala. Lord Derby sohasem volt valódi államférfiú; még csak nagy pártvezér sem volt, hanem a conservativismus ékes zászló-tartója vala, akár ült a kormányon, akár nem. Általában véve, pompás példánya volt a nemes angol politikusoknak. Lelke büszke, de érzelmei gyöngédek s modora nemes; méltóságos, mint azok a férfiak mindig, a kik ösztön szerint érzik méltóságukat, és épen azért soha sem gondolnak arra, hogy mikép nyilvánitsák, vagy tartsák fönn, s így ő is egészen rátermett, természeténél, vérmérsékleténél és állásánál fogva arra a helyre, a melyet elfoglalnia adatott. Parliamenti szónoki modora immár hagyománynyá vált. A maga idejében bámulatos módon megfelelt czéljának, arról tanúskodva, hogy, a mint Macaulay kifejezé magát, Lord Derby föl volt ruházva a parliamenti viták igazi ösztönével. Nem az eszmei tartalom ama súlyával esett a latba, a mely a műszónoklat irodalmában állandó helyet biztosit vala számára, sem a képzelem ama szárnyalásával nem rendelkezett, a mely a középszer szinvonalán felüli légkörbe birta volna röpiteni. A Lord Derby korában, a parliament mindkét háza, egy értelemmel, a parliamenti szónokok legelső sorában jelölte volna meg számára a helyet. Sok, egészen illetékes, biráló odáig ment, hogy épen minden élő

versenytársa fölé helyezé. Az idő ezt az itéletet nem igazolta. Lehetetlenség, hogy annak a szónoknak hatása oly hamar elhalványuljon, a ki valóban jogosult arra a dicsőítésre, a melyet számos kortársa nagy bőkezüen szórt Lord Derbyre. Hangjának és nyelvének bája, talpraesett készsége, melylyel mindig helytállt, áradó szóbősége, melylyel oly könnyen találta meg a kellő szavakat, szerencsés kezefogása a találó példák körül, czélzásai és visszavágásai — mindezek hozzá járultak, hogy az emberek sokkal nagyobb szónoknak tartsák, mint a mekkora valójában volt. Aztán, valamennyit lehetett állása számlájára is irni. Egy magas rangu nemesnél némileg leereszkedésnek is lehetett tekinteni, hogy arra is vállalkozott, hogy még nagy vitázó is legyen, a ki a parliamenti viadalokban kiáll olyan hivatásszerű viadorokkal is, mint Peel, O'Connel és Brougham. Azt is föl kell a Lord Derby hirnevénél valamennyire számítanunk, hogy, noha politikai tudományára és szellemi tehetségére nézve, távolról sem mérkőzhetett ezek közül egyikkel is, mégis szónokképen tudott bármelyikökkel is sikra szállani és — ha csak saját korában is, ha épen csak személyes jelenléte és hangja varázsával s élénk befolyásának idejére is — annyiak szemében, kára nélkül, állhatta ki az összehasonlítás próbáját.

Mihelyt az ir egyház ügye befejezésre jutott, Mr. Gladstone azonnal az ir földbirtok-viszonyokra fordítá egész erejét. Sokan azt állították vala, hogy az állam-egyház kérdése épen csak az érzelmeket illető sérelem. De Irország földbirtok-viszonyai felől, ha általán elismerték sérelmes voltukat, meg nem lehetett tagadni, hogy rettenetesen gyakorlati természetűek. Irország legelső sorban földmivelő egy ország. Gyára kevés, nagy városa sem sok. Dublin,

Cork, Limerick, Waterford — összesen is csak ezeket lehet nagy városoknak nevezni; ezeken alól, aztán, mind csak olyanokat látunk, a melyek a legtöbb más országban, csak is falvak és tanyák szerében járnának. Irország népességének legnagyobb része a vidéken és a földből él. Az ir bérlők helyzetét igen találóan s egyetlen vonással le lehet rajzolni, ha azt mondjuk felőlök, hogy olyan bérlők, a kiknek bármikor föl lehet mondani. Már maga ez az egyetlen tény is majdnem elég az irországi földmivelő osztályok szegénységének és nyomorának mérlegelésére. Csak, hogy, szerepeltek ott más körülmények is, a melyek ugyanezt tanusították. Irország földje aránylag kevés számú földbirtokosok közt volt fölosztva, ezek a földbirtokosok, pedig, általában véve, idegenek valának, hordozói olyan czimeknek, a melyek a hódítás korából származtak. Sokan közülök állandóan távol éltek, a kiknek épen annyira jutott eszébe, hogy az asantik földjén lakjanak, mint Munsterben, vagy Connaughtben. Egy jeles iró, Mr. Godkin Jakab, »Harcz a földért Irországban« czimű könyvében, az által igyekszik Irország helyzetét az angol olvasókkal megértetni, hogy fölveti a kérdést, hogy vajon mi lenne Angliából hasonló körülmények között? »Képzeljük csak el,« mondja, »hogy Anglia földjét (a normanok ellen folytatott) fölkelések nyomán elfoglalták volna háromszor, négyszer, pusztitó hadjáratok és éhjárványok után, úgy, hogy minden benszületett birtokos kiűzetett volna s a földet kiosztották volna a franczia katonák és kalandorok között, az alatt a föltétel alatt, hogy ez idegen javadalmasok segédkezzenek a »tiszta angolok« fegyveres féken-tartásánál. Képzéljük el, továbbá, hogy az angolok, megtörve egy pár év alatt a kegyetlen büntető törvénykönyv vasveszszeje alatt, azt az engedélyt

nyernék, hogy, mint bármely pillanatban fölmondható bérletet kapják vissza a földeket, franczia földesuraik föltéttelen hatalma alatt állva. Ha az angol törvényhozók és angol irók mindezt elképzelik, sokkal jobban meg tudják, aztán, érteni az ir föld-kérdést s fölfoghatják az »ir bajok« természetét, valamint azt, hogy mennyi igazság rejlik azoknak a higeszű, képmutató és tévútra vezetett államférfiaknak szavaiban, a kik az ir nyomor és zavargások bünét az irek törvénytelenkedő és vad természetének akarják terhére irni.« Valóban, az ir földmives nép épen csak azt cselekedte, mint a mit az emberi nem bármely más faja, hasonló körülmények között, tett volna. A földet, mely az egyetlen módot nyujtá életök föntartására, csak is a földbirtokos, avagy ügynöke kegyéből tarthatták meg. A földek javitása, vagy iparkodásuk egyátalán nem állt érdekökben. Ha a munkájok alá vett darabka földet javítani igyekeztek volna, a bér, majdnem bizonyosra, emelkedik vala, vagy, pedig, őket tették volna ki a bérletből, a nélkül, hogy befektetéseikért egy fillérnyi kárpótlásra is számíthatnak vala. Természetesen, sok igen derék földbirtokos is vala, emberséges, jó szivü emberek, olyanok, a kik magok is belátták, hogy sokkal bölcsebb dolog az emberséges, jóságos bánásmód. De a legtöbb esetben, mind a földbirtokos, mind ügynöke mereven ragaszkodott ahhoz, a mit a tulajdonban gyökerező jognak tartott, ahhoz a joghoz, hogy minden darab föld után azt a bért kapják meg, a melyhez a nyilt versenyen juthattak volna. A bérleti földeket annyian keresték s a bérlet oly életbe vágó szükség vala, hogy az emberek akármekkora árakat megigértek volna. Még olyan árakat is, a melyekről tudniok kellett, hogy soha meg nem fizethetik, a melyekről tudniok kellett, hogy az illető föld

soha azt a bért ki nem adhatja. A földbérlet nyilt fölajánlása Irországban épen olyan lett volna, mint, ha valaki a megszorult vesztegetőnek kölcsön-pénzt ajánl vala föl, mert a kétségbeesett kölcsönvevő bármiféle föltételen két kézzel kapott volna ma, rá sem gondolva, hogy mi fog történni holnap. Ha a bérlő egyszer kezébe kapta darabka földjét, esze ágában sem volt, hogy erejéhez és a körülményekhez képest a lehető legjobban mivelje. Ugyan miért is? Mihelyt bérlete egy kis javulást mutatott, abban a pillanatban várhatta, hogy a bért fölemelik, vagy, hogy magát kiteszik a birtokból, valamely versenytársa kedveért, a ki a földekért magasabb bért igér. Ugyan miért javitotta volna a földeket? Akárhányszor tették is ki a bérletből, ott kelle hagynia befektetéseit a földbirtokos, vagy az új jövevény hasznára. A helyett, tehát, hogy becsülettel megmívelte volna földjét, megelégedett azzal, hogy épen csak fölpiszkálta. Rövid bérleti ideje alatt annyit facsart ki belőle, a mennyit csak bírt. Csak óráról órára élt, a mit kezével dolgozott, szájával el is fogyasztotta. Irországban az egész földesúri feudalis földbirtok-rendszer új dolog vala. Irország meghódításával kezdődött s az ir földmívelő egyebet sem látott benne, mint Irország lealázását. A mi ez elnyomást csak keservessé tehette, mind fölhalmozódott. A földbirtokost a végén kezdték a bérlő természetes ellenségének tekinteni. Egyletek alakultak a bérlők támogatására. A szolgáltatott támogatás nagyon is gyakran egyébből sem állt, mint elrémítésből, sőt orgyilkolásból. Irország déli és nyugati részében az országos földbirtok-viszonyokból ép oly természetesen származott e rémrendszer, mint az ipar-egyleti kihágások Angliában egyenes szülöttei valának annak az igazságtalan és részrehajló törvényhozásnak, a mely minden

hatalmat a gazdának adott, a munkást, pedig, semmi védelemben sem részesité. E közben, pedig, minden hat angol iró és politikai szónok közül öt rettenetes komolysággal fejtegette a celta faj és ir paraszt gyógyíthatatlan tunyaságát és törvénytelenkedését. A törvény az ir bérlőnek nem adta meg a biztosságot munkája gyümölcse számára, és az angolok csodálkoztak, hogy dologtalan. A törvény azt mondta neki, hogy, ha vetett is, nincs joga az aratáshoz, az angolok, pedig, boszankodtak, hogy nem akar rendszeresen vetni. Az angol törvények következetes ellenségeinek bizonyították magokat, az angolok, pedig, bámultak, hogy nem tisztelik ezeket a törvényeket.

Irország egyik vidékén, igaz, jobban álltak a dolgok. Ulster nagyobb részében a bérleti jog rendszere uralkodott. E rendszer, ugyan, csupán szokáson alapult, de lassanként némileg törvényerőre emelkedett. A bérleti jog azon az elven alapult, hogy mindenki zavartalan birtokában maradhat bérletének, valamig megfizeti haszonbérét; hogy, ha a bérlettel fölhagy, igénye van a ki nem merített javitások megtérítéséhez, és hogy szabadságában áll eladnia bérlete vásárosait, a kiket a szomszédos piaczokon szerzett. A bérlőnek mind azt meg lehetett tennie, a mit valamely jószágnak hosszas időn át tartó bérlője megtehet, árulhatott bármely ajánlattevőnek, a kit földesura a jószág területére bebocsátott. A hol ily elvek szerinti bérlet-rendszer uralkodott, ott volt iparkodás, ott volt jólét; a hol ez elvek nem érvényesültek, a szegénység, a tunyaság, az elégedetlenség, a bűn ütöttek tanyát. Az ir földmives osztály mindenfelé csak azt az egyetlen kivánságot táplálta, hogy a bérlet nyerjen némi állandó jelleget. Már, aztán, akár azon az úton történjék, hogy az ulsteri gyakorlatot törvé-

nyesítsék mindenfelé; vagy annak kimondásával, hogy mindenki megtarthatja földjét, valamig rendesen fizeti az illő bért, a mit részrehajlatlan, illetékes becsü állapítson meg; akár, pedig, azon, hogy a földmíves valamiképen megszerezhesse a földet tulajdonául — bármiképen fejezzük is ki a kívánságot, lényegében véve csak egy, csak az az egyetlenegy követelés szerepelt: biztossága a bérletnek. Ezt a követelést öltőről-öltőre elhanyagolták, vagy visszautasították az angol államférfiak, főképen azért, mivel egy politikus sem vette magának a fáradtságot, hogy megkülönböztesse a határozatlan, csakis elméletekre épített terveket a tiszta, kézzelfogható tényektől. »A bérlő joga,« mondá Lord Palmerston, egy főkép földbirtokosokból álló gyülekezet hangos éljenei közt, »a földbirtokos szerencsétlensége.« Lord Palmerston megfeledkezett arról, hogy a földbirtokos, mint mindenki a társadalomban, legdrágább tulajdon-jogait is csak az alatt a föltétel alatt mondhatja magáéinak, hogy a midőn ezeket védi, a közjóval ellenkezésbe nem juthat. A földbirtokos épen úgy tekinti a maga földjét, mint a hajótulajdonos hajóját s a vasút-társaság a maga vasútját; alárendelve az állam ama jogának, mely szerint gondoskodnia kell, hogy a tulajdon kötelességei teljesen betöltessenek, és hogy a tulajdon ne válhassék a köznek veszedelmére és terhére. A föld, épen természeténél fogva, épen annál fogva, hogy terjedelmét nem lehet növelni, és, hogy az egyik birtokos kizárja a másik birtokosságát, a föld a tulajdonnak az a formája, a mely fölött az államnak, a dolog természetéhez képest, fönn kell tartania jogát a legfőbb ellenőrzés iránt. Ám az angol államférfiak emberöltőkön át egész nyugalmasan hirdették azt az elméletet, hogy a törvényhozásnak semmi joga beleavat-

kozni a földbirtokos jogaiba, mintha a törvényhozás nem folyton beleavatkoznék a gyártulajdonos, a bányabirtokos, a vasúti részvényes és a kereskedő jogaiba, jogaiba a gazdának inasai fölött, a gazdasszonynak cselédjei szerződtetése ügyében. Sok évvel az előtt, hogy Lord Palmerston olyan határozottan nyilatkozott a földbirtokos jogáról, egy Lord Palmerstonnál sokkal igazabban conservativ elme alig pár mondatban határozta meg a magán, vagy testületi jogok terjedelmét. Burke vala az, a ki a Fox-féle keletindiai javaslat kérdésében tartott beszédében szemébe nézett az egyéni és társulati jogok e nehézségének. Az idő szerint ő különösen a kiváltságos testületekről beszélt — de, látnivaló, az egyes tulajdonos sem formálhat több joghoz igényt, mint a tulajdonosok valamely testülete. »Azt mondták, hogy, ha megsértjük az engedély-okmányt, mily biztossága lesz a bank szabadalmi okmányának, a mely annyira belevág a közhitelbe, s mi még London szabadságlevelének is, a melyen annyi alattvaló jogai alapulnak? Erre azt felelem: ilyen egy esetre egyátalán semmi biztosítékuk sincsen, nincs, épen semmi biztosítékuk. Ha a bank, a kormányzat és vezetés minden fajta tévedéseinél és hibáinál fogva, épen olyan helyzetbe találna jutni, mint a milyenben a Keletindiai Társulat van; ha olyan követelések terhelnék, a melyeknek megfelelni nem bírna, kötelességek, a melyeket nem tudna teljesiteni s ha olyan tartozásai volnának, a melyek kifizetéséről nem tudna gondoskodni — nincs az a szabadságlevél, a mely megmenthetné az ilyen rossz kezelést a helyreigazitástól s az ilyen közsérelmet az orvoslattól. Ha London városának meg lenne az akarata s hozzá a módja a birodalom szétrobbantására, és mind az emberek milliói, mind maga fölött a kegyetlen

zsarnoki uralom gyakorlására, London városának szabadságlevele sem szentesítené az ilyen zsarnokságot, az ilyen uralmat. A szabadalom-leveleket akkor tartjuk fönn, ha czéljaik fönnállanak, de azonnal megsértjük, mihelyt kiváltságaikat czéljaik és rendeltetésök ellenére használják föl.« Ha volt valaha valami, a mit a törvény s a törvény helyett szereplő hatalom hivott létre, az irországi földbirtok-rendszer csakugyan az volt. Olyan egy ültetvény volt az, a melyet angol uralkodók és kormányok rendeletei plántáltak. Nem abból a talajból sarjadt, hanem egészen idegen talajból szállították oda. Ráerőszakolták az országra és népére. Követelt jogai mellett még csak azt az erőszakos jogczimet sem hozhatta föl, a mely lépést tartva növekedik valamely oly intézmény növekedésével, a mely mind amaz időszakokon át megállotta a maga helyét, a melyekhez a hagyomány, vagy emlékezet vissza tud zarándokolni. Az irországi földesuraság, összevetve a legtöbb európai intézménynyel, csak amolyan tegnapelőtt előttről keletkezett dolog volt. Csakis a hóditás szülötte, a foglalás járuléka vala. Elő nem állhatott semmi fajta érvvel és czimmel arra nézve, hogy a korláttalan szabad kéz joga föntartassék annak a népnek java ellenére, a melyre csak az erőszak kényszerítette rá. Vagy legalább nem formálhatott igényt ilyen jogczimhez, mihelyt egyszer eltelt az az idő, a mely azt erősítette, hogy a hódítás joga fölötte áll minden más emberi jognak, hogy a bérlőnek, mint a rabszolgának, semmi olyan joga nincs, a melyet gazdája tisztelni tartoznék, és mihelyt eltelt az az idő, a mely azt állította, hogy a közjó egyebet sem jelent, mint az uralkodó osztály érdekeit és kiváltságait. A mely pillanatban az ir földbirtokrendszer jogczime igazságos birálat alá vétetett, ki kellett tünnie, hogy tele van gyarlóságokkal

Olyan föltételektől függött, a melyeket soha senki be nem töltött. Még, bár a földbirtokos osztálynak sem vált használára. Még csak arra nézve sem vált be, a mire alapitói közül valószinüen számitottak is, hogy legalább betelepítse a szigetet angol és skót lakosokkal. Mikor az 1846. és 1847. évi éhség sovány, csontos kezeivel oly kemény próbát mért ez egész rendszerre, a törvényhozás nagy erőlködéssel rávetette magát, hogy bánjék el a földbirtokosok képzelt jogaival, s akkor valami új törvénykezési gépezetet talált ki, hogy mikép vehesse el a tönkrement tulajdonostól, a mit már sem a maga, sem az ország hasznával meg nem tarthatott magának. Az irországi földbérleti rendszer nemzedékeken át mindig foglalkoztatta a parliamentet a viták és vizsgálatok rendjén. A Devon-ügyben kiküldött bizottság terjedelmes vizsgálatot hajtott végre e rendszer elveire és hatására nézve. Mr. Crawford Sharman hasztalan szentelte nemes életét a bérlők jogának pártolására. Mr. Cardwell, Mr. Fortescue Chichester, Lord Naas törvényjavaslatokat nyujtottak be, több-kevesebb erélylyel próbálgatva az ir földbérlet kérdésének elintézését. De mind ez eredménytelen maradt. A földbirtokosok föltételezett jogai mindent meghiusítottak. A helyzet egyetlen és ugyancsak egyszerü követelménye, mint kimutatók, a bérlet biztossága vala, csakhogy az angol állambölcseség alapdogmája, el egész a Mr. Gladstone idejéig, az volt, hogy a bérlő biztosítása annyi, mint a földbirtokos megrövidítése.

A mikor Mr. Gladstone a kormányra lépett, csak úgy duzzadt a reformtörekvések erejétől, de egy cseppet sem bizott eleink közgazdasági bölcseségében. Egyik beszédében, a melyet lancashire-i választó-küzdelme rendjén

tartott, azt a kijelentést tette, hogy az ir upas-fának *) három ága van: az állam-egyház, a földbérlet-rendszer és a közoktatás — azt a szándokát is kijelentvén, hogy mind a hármat levágja, ha birja. Képes beszédének ugyancsak bőven kelle a lenéző irodalmi kritikát kiállania, de, azért, nagyon is határozott szándék nyert benne kifejezést. Mr. Gladstone, csakugyan, 1870. évi február 15-dikén benyujtá a képviselőházhoz ir föld-birtokügyi javaslatát. A javaslat, a mi a benne lefektetett elveket illeti, sokkal jelentősebb vala, mint, a milyennek gyakorlati hatására nézve bizonyult. Kereken kimondva, azt cselekedte, hogy az egész irországi földbérleti rendszerről elismerte, hogy, a mennyiben a törvény szülötte volt, egész merejében igazságtalan elven épült föl. A Mr. Gladstone javaslata egyszer s mindenkorra megtagadta azt az elméletet, mintha a földbirtokos joga föltéttelen és korláttalan volna. A bérlőnek elismerte bizonyos mértékben tulajdonjogát és részét abban a földben, a melyet szánt. Mr. Gladstone fogta az ulsteri bérlők jogát, a mint találta, s törvényes intézmény erejére emelte. Azokra a helyekre nézve, a hol az ulsteri gyakorlat, vagy valami ehhez hasonló fönn nem állt, a földbirtokos vállára háritotta a bizonyitás kötelességének terhét. A földje haszonbérletében zavart bérlő követelhette a megtérítését befektetéseinek, s a javaslat a törvény érvényben levő föltevését visszájára fordítva, abból indult ki, hogy minden befektetés a bérlő tulajdona, a földbirtokosra bizván, hogy, ha tudja, bizonyitsa az ellenkezőt. A törvényjavaslat, továbbá, külön birósági szervezetről gondoskodott intézkedései végrehajtásának

*) Java, Sumatra méreg-fája, melynek még kigőzölgése is halálos, s a benszülöttek ennek nedvéből készítik a nyilak hegyére használt mérget.

biztositására, az igy szervezendő hatóságoknak, pedig, azt is megengedte, hogy minden külön esetre nézve ne csak a szigorú jogi határozmányokat, hanem minden olyan körülményt is latra vethessenek, a mely a bérlő igényét a méltányosság szempontjából érinthetné. Mr. Gladstone első sorban azt tüzte ki feladatául, hogy a dolgokat úgy rendezze, hogy a bérlőt ne lehessen bérletéből mind addig kizavarni, valamig haszonbérét rendesen fizeti, s hogy számára minden esetre biztosítva maradjon a teljes visszatérités mind ama valódi javitásokért és befektetésekért, a melyeket saját tőkéjével hozott létre. A parliament ir tagjai e javaslatot, általában véve, a legnagyobb örömmel fogadták, bár egyik-másik határozmánya kételyt és visszatetszést keltett is, a mit a későbbi fejlemények, azt hiszszük, igazoltak is. Mr. Gladstone, bizonyos föltételek mellett, szabadságára hagyta a földbirtokosnak, hogy a törvény határozmányai alól egyezség útján kivonhassa magát, s ezeket a föltételeket Irország némely részében annyian vették igénybe, hogy a javaslat törvényre emelkedése után sokkal több kitelepités történt, mint a mennyit előre csak képzelni lehetett volna. Épen ez volt az oka, hogy néhány irországi népképviselő csakugyan ellenezte is a javaslatot. Az általános közvélemény, azonban, akkor is és azóta is, azt tartotta, hogy a törvény megbecsülhetetlen hasznára van Irországnak, már csak azzal az egyetlen ténynyel is, hogy teljesen megsemmisítette amaz alapelvet, a mely szerint a törvényhozás, mindaddig, az ir föld-bérlet kérdésével elbánt. A tulajdonjog egy bizonyos részét ép úgy elismerte a bérlő, mint a földbirtokos számára. Lehet, hogy néhány fölháborodott ir földbirtokos forradalminak itéli az igy érvényesített új elvet. Ez, csakugyan véget vetett a földbirtokos föl-

tétlen uralmának; a földbirtokost is ugyanarra a szinvonalra szállította, a melyen valamennyi többi tulajdonos áll s valamennyi többi ember az országban, a kinek van valami eladni, vagy bérbeadni valója. Elismerte azt a kézzelfogható tényt, hogy vannak olyan körülmények, a melyek a földben fekvő tulajdont nagyobb felelősséggel járó birtokká teszik, mint a mekkorával a korláttalan mértékben fokozható tulajdon jár. A törvények addig fönnállt rendszere nem csak igazságtalan alapon, hanem valóságos hazugságon épült föl, mert olyan körülmények létezését tagadta el, a melyek épen olyan bizonyosak és épen olyan kézzelfoghatóak valának, mint magának a földnek talaja. Az új törvényt, tehát, egy szempontból, csakugyan lehetett forradalminak nevezni. Egyszer s mindenkorra a Lord Palmerston hirhedett dogmája ellenére döntötte el a kérdést s kijelentette, hogy a bérlő joga nem szerencsétlensége a földbirtokosnak. Ez már magában véve is forradalom vala.

A javaslatot lényeges változtatás nélkül fogadták el. A conservativok, mint párt, nem szavaztak a második olvasás ellen. Kierőszakolták, ugyan, a szavazást, de a második fölolvasást javasló indítvány ellen csakis tizenegyen szavaztak s ezek közül is csak ketten, vagy hárman tartoztak a conservativekhez, csak egyetlenegy, Mr. Henley, volt a valamennyire is jelentős conservativ. A csekélyke kisebbség főkép az ir képviselők közűl telt ki, a kik a javaslatot elégtelennek és hatás-nélkülinek itélték. A bizottsággá alakult házban hosszas viták folytak, de a törvényjavaslat tulajdonképeni lényege ellenében egyetlen komoly kisérlet tétetett, s ezt is Mr. Disraeli ama módosítványa foglalta magában, a melyet több, mint hetven többséggel vetettek el.

A javaslat harmadszori fölolvasása a képviselőházban, május 30-dikán történt meg. A Lordak házában a második olvasás iránti inditvány fölött három ülésen át folyt a vita s a bizottsági tárgyalás több napi ülésezésbe került. A tövény 1870. augusztus 1-sejére nyerte meg a királyi szentesítést. Az upas-fa második ága is le volt vágva, de a favágó fejszéjére egy még szívósabb kötésü ág várt, a mely a legjobb aczél élét is kicsorbithatta s kifáraszthatta a legerősebb kart is, a mely a csapást mérendő vala. Mr. Gladstone elintézte az egyház és a föld kérdését; már most csak az egyetemi oktatás várt elintézésre. Ennyire haladt az ir eszmékkel.

ÖTVENKILENCZEDIK FEJEZET.

»Reform, özönnel.«

A közönség figyelmét, 1870. június 10-dikén, a reggeli lapok egy leverő hire a politikai vitakérdésektől nagy hirtelen egészen elfordította. Az ir földbérleti törvény; a közoktatás kérdése; az ügyek sajátosan baljóslatu állása Francziaországban, a hol a császár épen akkor nyerte meg a plebiscitum szegélyével »új biztositékát a rendnek és szabadságnak«; a rémhir, hogy görög rablók egy csomó angol fiatal utazót Marathon szomszédságában elfogtak és meggyilkoltak — mind ez s az efféle izgató kérdések egyelőre egészen feledségbe merültek s milliók figyelme fordult egyszerre a rochesteri út mellett, a Shakespere Gad's Hill-jéhez*) közel fekvő mezei lak felé, a hol kora legnépszerűbb irója fe-

*) P. o. IV. Henrik király, Első rész, II. felvonás, 2. jelenet.

küdt halva. Június 8-dikán este Mr. Dickenst csak hirtelen szél érte, eszmélete elhagyta és így maradt más nap este beállt halálaig. A hir június 10-dikén terjedt szét az országban s mintegy a személyes bánat gyászát boritotta majd minden hajlékra. Dickens még nem volt halálra érett korában, úgy szólván még csak akkor haladta meg élte virágát. Csak 1812. februárjának elején születve, épen csak, hogy megkezdette ötvenkilenczedik évét. E munka más helyén megkisértők Dickensnek, a regényirónak, méltatását; ezen a helyen épen csak halála történeti tényéről s a nyomában kelt mély hatásról kell megemlékeznünk. Korunk egy irója sem közelitette meg őt a népszerűségre nézve — talán nem volt az az angol iró, a ki saját korában olyan népszerű lett volna, mint ő. Anglia három-egy országában megszámlálhatatlan férfi és nő szemében Dickens maga volt az irodalom, s igen sokan voltak, a kiknek az ő vidor tanitásaiból állt egész philosophiájok, sőt vallásuk is. Halála után nem soká, a mint várni is lehetett, némi visszahatás támadt, s egy darab időre divattá vált az öntelt mosolygás a Dickens tanitásai és hatása fölött. Ennek is meg kelle idejének jőnie, valamint végének is érkeznie. Biztosra lehetett jóslani, hogy Dickens határozott helyet biztositott magának az angol irodalomban, ha mindjárt, ez a hely, talán, nem lesz is olyan magas, mint a minőt bámulói, egykor, számára követeltek. A londoniak ép úgy hozzá szoktak vala Dickens ismeretes alakjához, mint műveihez, s London bizonyos útczái immár nem épen azok, mióta jellemzetes arcza és eleven mozdulatai nem láthatók bennök. Valószinű, hogy Dickens a munkában túlfeszítette áradó életerejét, egészségének bámulatos forrásait és őseredeti gazdagságát. Csodálatos kincseit nem kimélte sem a munkában, sem a

játékban, sem, ha irt, sem, ha élt. Mint a duzzadt erszényű pazar ifjú »Gil Blas«-ban, mintha ő is azt hitte volna, hogy tőkéje soha el nem apad. Sokan, a kik ifjúkori társai valának s a kik felényi életerővel sem rendelkeztek, sok évvel tulélték. A westminsteri apátságban temették el, bár, saját óhaja szerint, a rochesteri temetőben kell vala csöndesen pihenőre tenni. Azt tartották, hogy a nemzeti nyugvóhelynek van joga hozzá. Nem tehetünk róla, de mi sajnáljuk, hogy ezt a jogot érvényesítették. Scott valamennyi őszinte tisztelőjének örülnie kell rajta, hogy a neki drága, szellemével rokon Dryburghban nyugszik; Dickens bámulóinak legnagyobb része is jobban megnyugodnék abban a gondolatban, hogy ott nyugszik amaz ősi temetőkert zöld hantja alatt, a tiszteletreméltó regés Rochesterben, ama vidék közepette, a melyet szeretett, s a melyet annyi mással szerettetett meg.

Az újkori angol történet rendén semmit sem lehet hasonlítani a reform-tevékenység ama rendkivüli éveinek áradatához, a melybe az új kormány mostan lépett. A Mr. Gladstone kormányának öt, vagy hat olyan nagy reform-kérdéshez kelle egyszerre nyulnia, a melyek közül csak egy is elégnek tetszhetett volna valamely közönséges mérték szerinti kormány egész figyelme számára. Az új miniszterelnök eltökélte vala magát, hogy eltörli az irországi állam-egyházat és, hogy újjáalakitja az ir földbérleti rendszert. Ráhatározta magát, hogy véget vet a hadsereg tiszti rangjai vásár útján való megszerzésének. Utóbbi események és tapasztalatok meggyőzték annak szüksége felől, hogy a szavazó-jegyek utján való választás rendjét hozza be. Lekötötte kormánya szavát, hogy a népoktatás egész rendszerét kezdeményezi. Ezeken felül megol-

dásra várt egy egész csomó s legnagyobb jelentőségü külpolitikai kérdés is. Az amerikai kormány azon volt, a mire minden komoly és belátó embernek szükségkép kelle számítania: sürgette az elintézését azoknak a követeléseknek, a melyek az angol hajógyárakban épült és angol kikötőkből útra kelt Alabama és más déli kalózhajók által okozott pusztitás nyomán támadtak. E kormány működése idején ütött ki a háború Porosz- és Franciaország között. Oroszország fölhasználta az alkalmat és sürgette a párisi szerződés megváltoztatását, eltörlésével annak a záradéknak, a mely »teljesen és örök időkre« megtagadta valamennyi hatalmasság jogát, hogy a Fekete tengeren hajóhadat tarthasson. E kérdések mind a lehető legfontosabbak valának, — az országot akármelyik is háborúba bonyolíthatta. Ugyancsak határozott jellem és erős akarat kivántatott, ha ki szigorúan a belügyi reformok kérdéséhez akart ragaszkodni, a külügyi politika mind e folyton tartó izgató tárgyalásai közepett, mig a harcz trombitája jó darab ideig mind csak harsogott Anglia fülében.

Mr. Forster közoktatásügyi törvényjavaslatáról azt lehet mondani, hogy egészen lépést tartott az ir földbérleti javaslattal. A kormány nagy és ugyancsak szükséges egy munkát vállalt magára, a midőn az elemi oktatás általános rendszerének keresztülviteléhez fogott. A hogyan Anglia szegény gyermekei nevelését elhanyagolta vala, rég ideje szégyenére vált közmíveltségének. Messze mögötte állt a világ minden nagy államának, sőt mögötte sok olyan államnak is, a mely a nagy névhez semmi igényt sem támaszthatott. Poroszország s majd minden német állam száz évekkel haladták meg, valamint Amerika sok, ha épen nem is minden, állama is. Már föltüntetők e lapok rendjén,

mily szánandó egyeztető férczelések és kisegitő pepecslések útján próbálgatta Anglia összetákolgatását a szegény osztályok gyermekei úgynevezett nevelési rendszerének. Az állam az egyesek jótékonyságát a legzsugoribb és nyomorultabb módon zsákmányolta ki a filléres alamizsnák révén, s a mi természetes, a hol a legrettenetesebb szegénység uralkodott s épen ezért a közoktatás ügye leginkább rászorult a támogatásra, a helyi szükséglet épen ott huzta a legrövidebbet. Anglia állambölcsei éveken át őrizkedtek még csak komoly érintésétől is amaz elmélet balkövetkezményeinek, a mely azt tartotta, hogy a köznevelést nem kell a kormány föladatának és kötelességének tekinteni. Az uralkodó nézet az volt, hogy az állam kezébe kerülő nevelés valami nem angolos lenne; valami olyan, a mi igen jól illett a németekhez, az amerikaiakhoz, s több efféle népekhez, de, a mi épen nem való az igazi britek férfias, független természetének. Ennek, aztán, az lett az eredménye, hogy az országbeli gyermekek két harmadrésze épen minden iskola nélkül nőtt fel. Az egyik első nagyobb munka, a melyre a Mr. Gladstone kormánya vállalkozott, ennek az állapotnak reformja vala, hogy Anglia, története rendén, először most juthasson a nemzeti közoktatás rendszeréhez. Mr. Forster 1870. február 17-én törvényjavaslatot terjesztett elő a végre, hogy gondoskodás történjék Anglia és Wales elemi közoktatásáról. A javaslat alapgondolata nagyon egyszerű, de egyszersmind igen messzivágó is vala. Mr. Forster azt inditványozta, hogy létesítsék Angliában és Walesben az iskolaszékek rendszerét s hatalmazzanak föl minden iskolaszéket szabály-rendelet alkotására, a melyek az illető iskola-kerület minden öt és tizenkét év közötti gyermekének gondozását kötelező módon állapít-

hassák meg. A kormány nem tartá lehetőnek az egyenes és általános kényszer keresztülvitelét, azt az egyeztető útat választá, tehát, hogy a kényszerités jogát a helyi hatóságok kezébe tette le. A javaslat a már meglevő iskolákat, több esetben, föl kivánta karolni, kilátást nyújtva a kormány segélyére, az alatt a föltétel alatt, ha bizonyos mértékü sikert tudnak fölmutatni, ha alávetik magokat egy nem felekezettől függő felügyelő vizsgálatának és ha alapszabályaikba fölvesznek egy vallási záradékot. Az iskolák föntartó alapját részint a helyi rovatalok, részint a kincstár járulékai és részint a tandijas iskolák tandijai szolgáltatják vala. Természetesen, ingyenes iskolákról is történt gondoskodás, olyan helyekre, a hol a lakosság szegénysége akkora, hogy, a helyi hatóság belátása szerint, menthetetlen rászorúl az ingyenes tanitásra.

A javaslatot elején kedvezően fogadták. Csak, hogy a nézetek egybehangzása nem soká tartott. Utóbb kitünt, hogy ez volt a lehető legnehezebb dolog, a mibe a kormány csak foghatott. Az összes felekezetek, a melyek Angliában és Walesben nem az állam-egyházhoz tartoztak, csakhamar a leghatározottabban s élesen nyilatkoztak a javaslat több határozmánya ellen. Mr. Forsternek, mihelyt az angol köznevelés szövedékének tanulmányozásához fogott, tapasztalnia kellett, hogy létezett ott már egész rendszere az iskoláknak, a különböző vallásos testületek fönhatósága alatt, minők az állam-egyház, a római katholikus egyház s más hatóságok. Ezeket, a mennyire csak lehet, be kivánta vonni tervezetébe, mintegy felölelve a kormány tervezete szerinti közoktatási rendszerbe. Csak, hogy itt, aztán, sok mindenféle engedményt kelle tennie ama vallásos elvek irányában, a melyeknek alapján ezek az iskolák álltak. Az

állam hatalma semmiképp sem volt elég erős, hogy mind ez iskolákból világiakat csinálhasson. E nehézség elkerülése kedveért, tehát, azt javasolta, hogy oly határozmányt kell elfogadni, a mely kötelezze valamennyi ily természetü iskolát, a mely a kormánytól segélyt, vagy érvényességi jogot nyer a vallási záradék elfogadására, hogy ennek alapján a szülők és gyermekek vallásos meggyőződései, a rendes iskolai órák alatt folyó tanitás közben, szigorúan tiszteletben tartassanak. A nem-állami-egyháziak erre mint egy ember sorakoztak a kormánynyal szemben. Egész mereven azt az elvet állitották föl, hogy semminemü állami segélyt nem szabad semmi másfajta iskolának adni, mint épen csak azoknak, a melyek világi és felekezet nélküli elvek alapján állanak fönn. Fölösleges is megjegyeznünk, hogy a nem-állami-egyháziaknak a gyermekek vallás-tanitása ellen kifogásuk nem volt. Ingyen sem szabad azt képzelnünk, mintha ezek csekélyebb fontosságot tulajdonitottak volna a vallás-tanitásnak, mint bármely más testület. Elvök az volt, hogy a közpénzeket, a valamennyi hitfelekezetü polgárok adójából begyült összegeket, csak is olyan tanitásra szabad fordítani, a melyre nézve az egész ország közakarattal ért egyet. A zsidók pénzét, így érveltek, nem szabad a keresztyénség hirdetésére kiadni; a protestáns adófizetőt nem kell arra kényszeríteni, hogy a római katholikus gyermekek saját hittételeiben való oktatásaért ő fizessen; a londoni, vagy birminghami ir katholikustól nem lehet kivánni, hogy bármi formában is hozzájáruljon a határozottan protestáns tanok tanitási költségeihez.

Ehhez képest, mondák, alapítsuk meg, bármily áron is, nyilvános elemi iskoláinkban a határozottan nemzeti és világi rendszert; ezekben csak is azt tanittassuk, a mire

nézve mindnyájan egyetértünk, s bízzuk a vallás-tanitás kötelességét az egyház papjaira és a gyermekek szülőire. A számtan és földrajz igazságaira nézve mindnyájan egyetértünk; nézeteink találkoznak az olvasás és irás felől; a mit közösen teszünk össze, azt fordítsuk a közös tanitásra s hagyd gondoskodjék, aztán, mindenik felekezet a maga saját módja szerint saját gyermekei vallásos oktatásáról. A kérdésnek ily szempontból való fölfogása egészen figyelmen kivül hagyta az ellenző nézet egyik legfontosabb támasztékát: amaz igen jelentékeny tömegeit azoknak a polgároknak, a kik meggyőződésből elleneztek minden olyan iskolát, a melyben a tanitás külön volt választva a vallásoktatástól s a kik el nem tudták hinni, hogy a szó való értelmében vett nevelés meglehessen a nélkül, hogy a vallás folyton lépést tartson vele s áthassa egész szellemét. Nem itt a helye, hogy a népnevelés e két ellentétes és kiegyeztethetetlen elméletének viszonyos értéke fölött vitát indítsunk és döntsünk. Elég az hozzá, hogy maga az ellentét meglételének ténye, majdnem lehetetlenné tette a kormányra nézve, hogy a nem-állam-egyházbeliek követeléseit kielégíthesse. Mr. Forster el nem fogadhatta emezek vitatott elvét. Azt nem mondhatta, hogy helyes és igazságos volna a világi nevelésnek és csak is ennek a fölajánlása valamennyi községi testület számára, mert tudta jól, hogy vannak oly testületek, a melyek meggyőződésből ellenzik az u. n. világi nevelést s a melyek emezt soha el nem tudták volna fogadni. Létezőkül ismerte el, tehát, a nagyon is kézzelfogható tényeket, s igyekezett olyan rendszer megalapitására, a mely minden felekezet meggyőződését kielégítse. De a nem-állam-egyházbeliek ezen az alapon kielégíthetők nem valának. Ők immár kiadták a felekezetnélküli nevelés

jelszavát; ők már bálványimádóivá lettek az állami segélyezés szerintök való elméletének — küzdöttek, hát, Mr. Forster ellen hosszan, ügyesen, hévvel. A szabadelvü miniszter sokszor látta kényszerítve magát a conservativ párt támogatásának elfogadására, mert ez a párt a maga egészében határozottan ragaszkodott a köznevelés minden fokán a vallás-tanítás elvéhez, és így nem is csak egyszer történt meg, hogy Mr. Forster és Mr. Gladstone kénytelen volt a conservativok és a római katholikusok segélyéhez folyamodni az angol nép ama külön felekezetekből álló tömegével szemben, a mely, máskülönben, főtámogatója volt a szabadelvü pártnak. Szerencsétlenségre még az is közbejött, hogy Mr. Bright egészsége épen akkor annyira meggyöngült, hogy parliamenti kötelességei teljesítésétől teljesen vissza kelle vonulnia. Ha akkor résztvehetett volna a dolgokban, az ő befolyása, talán, rábirta volna a nem-állam-egyházbelieket, hogy ellenzésöket mérsékeljék s kibékithette volna őket a kormány politikájával még a közoktatás kérdésére nézve is — azonban, ajka néma vala akkor s még azután is soká. A kormány és a nem-állam-egyházbeliek közötti elhidegülés majd hogy nem teljes szakadássá vált. Mindkét részről ugyancsak hangzott a sok heves és keserü szó a képviselőházban. Egy ízben majdnem határozott nyilatkozat-váltás történt Mr. Gladstone és Mr. Miall, egy nem-állam-egyházbeli vezérférfiú, között, hogy örökre elszakadtak egymástól. A közoktatásügyi törvény, azért mégis, teljes sikerre jutott. Az iskolaszékek valóban becses és hatalmas intézménynyé váltak s a csoportok szerint való szavazás elve ezek megválasztása alkalmával állta ki az első próbát. Mikor az iskolaszékek a nagy városokban először létesültek, az intézmény újdon-

volta és a rája háruló munka nyilván nagy jelentősége sok igen kiváló tehetségü és állásu férfiút nyert meg az ügynek. A londoni iskolaszék elnöke, például, Lord Lawrence, India nagy államférfia, az utóbbi ir alkirály, volt, egyik vezértagja, pedig, Huxley tanár. Az iskolaszékek egyik fontos sajátsága volt az is, hogy tagsági jogukat nők is megnyerhették s ezt a jogot ugyancsak sokan vették igénybe. Nők szavaztak, tettek inditványokat, működtek a bizottságokban s minden módon részt vettek a polgári jogok gyakorlatában a közoktatás nagy munka-mezején. Mikor a rendszer elvesztette újdon jellegét, a legkiválóbb tagok közül rendre rendre sokan kiváltak köréből, de magok az iskolaszékek soha sem szüntek meg tagjaik szinvonalának magasra-tartásában, a mi üdvös hatásukat biztosítá. Kezdtek a valódi képviseleti rendszer intézményeivé válni s e jellegöket meg is őrizték. Mindenki szerepelt bennök a peertől a munkásig; az evangelikus egyház férfiaitól a katholikusokig; a nem-állam-egyházbeliektől a rationalistákig; a régi divatu középosztálybeli pater familiastól a lelkes fiatal nőkig, a kik éles hangon hangoztaták nemök jogait s az iskolaszékek, így, tükrévé váltak az angol társadalmi és közéletnek. Munkájok legnagyobb részét még csak ezután kell bevégezniök. Az ország közoktatási rendszere, talán, még sok javitásra, még sok régi formájának széttörésére szorúl rá, mielőtt el lehet mondani felőle, hogy minden irányban megnyerte rendes folyását, s létrejötte Anglia sok részében eddigelé nem annyira békét, mint inkább harczot hozott magával. Az emberek egyik osztályának meggyőződésen alapuló hite s a másiknak politikai dogmái még mindig éles küzdelmet folytatnak egymással. Sok oldalról tétetett meg a kisérlet, hogy a kormányt rá

lehessen venni, hogy egészen az iskolai kényszer behozataláig haladjon, s a midőn a miniszterek ez elvet nem merték magokévá tenni, sokfelé hangzott az elégületlenség. Nem alaptalanul lehet, tehát, állítani, hogy a közoktatás általános rendszere még teljes és valóságos érvényét el nem érte. De a mennyire már is megvalósult, elért sikerét kétségbe nem lehet vonni. Nincs senki, a ki, ha birná is, Anglia visszatértét szeretné látni a dolgok amaz állapotára, a mely a Gladstone-kormány napjai előtt uralkodott. De azt is el kell ismernünk, hogy a Gladstone-kormányt közoktatási javaslata gyöngítette, nem, pedig, erősítette. A Gladstone-kormányt fenyegető vész egyik jele az angol nem-állam-egyházbeliek elidegenedésében rejlett. Magokénak vallott elvökhöz az igazi puritán nyakasságával ragaszkodtak. Semmi egyéni tekintélyt nem ismertek, mihelyt erről volt szó. Mint a tisztesség, meggyőződés és hajthatatlanság emberei, készek voltak föláldozni bármely pártot és minisztert, mintsem, hogy erre nézve engedményt, vagy kiegyeztetést türtek volna.

A kormány némileg szerencsétlen volt egy másik jelentős reform-kérdésre,a hadsereg reformjára nézve is. Mr. Cardwell, a hadügyminiszter, javaslatot terjesztett elő a hadsereg újjászervezése iránt, egyazon fegyelmi eljárás alá kívánva rendezni a rendes csapatokat, a militiát, az önkénteseket, és a tartalékot. A javaslat egyik nevezetes része volt a tiszti állások pénzzel való megszerzésének eltörlése és az érdem szerinti előléptetés rendszerének behozatala. Kivéve néhány ezredet s kivéve az Anglia határain túli szolgálat bizonyos ágaiban, az általános rend az volt, hogy a tiszt rangját vásár útján szerezte. Az előléptetés is ezen a módon történt. A tisztnek minden szolgálati fokot meg kelle

fizetnie. A tiszti rang szerzett jog, személyes tulajdon vala. A tulajdonosnak ennyit és ennyit kelle fizetnie érette, s ha czélszerűnek tartá elárúsítását, annyira s annyira számított utána. A törvény által és a lovas-testőrségnél elismert szabályzati ár korántsem volt egyenlő azzal az árral, a melyet a rangért valósággal kelle fizetni. A rangbelire nézve sokkal értékesebbé vált, s a rangját eladni akaró tiszt, bizony, a valódi értékre számított, nem, pedig, a szabályzat szerinti, vagy névszerű és képzelt árra. A szabályzat szerinti és a valódi ár épen olyan arányban állt egymáshoz, mint annak a jegynek az ára, a melyet az olasz opera ajtaján kivül a belépésért vált az ember, ahhoz az árhoz, a melyet a nézőtéren egy ülésért kell fizetnie, ha látni akarja az előadást. Ez a képtelen és páratlan rendszer lépést tartott az angol hadsereg növekedésével, a míg sokan azt hitték, hogy magának a hadsereg létezésének ez az egyik lényeges föltétele. E rendnek mindenfelőlről akadtak védői. Miután az angol, ir és skót férfiak bátorsága, erélye és harczi kedve e szerencsétlen gyakorlat mellett és ellenére is kitünővé tette a hadsereget; miután a hadsereg ennek befolyása alatt sem senyvedt el és vált semmivé: sokan azt a meggyőződést táplálták, hogy a hadsereg e nélkül fönn sem állhat. E vásár-rendszer eltörlését a reform embereinek sok egymásra következő öltője hirdette, úgy szólván minden eredmény nélkül. Sir de Lacy Evans, egy derék ősz katona, sok éven át minden ülésszakon megtette ez ügyben a maga indítványát, a mit, bizony, sokan egyébnek sem tekintettek, mint a parliamenti élet egyik elmaradhatatlan hiábavalóságának. Később Mr. Trevelyan tette magáévá ez ügyet, igen élénken, szellemmel s kedvező hatással. Lord Stanley mindig támogatta e czélzott reformot,

valamint támogatta a polgári tisztviselői állások nyilt verseny útján való betöltésének ügyét is. De a kerdés valóban gyakorlativá és napirenden állóvá csak akkor vált, a mikor Mr. Gladstone, kormányra léptével, elhatározta, hogy ezt is fölveszi a kiviendő reformok sorába. Természetes, hogy a Mr. Cardwell inditványát elkeseredetten és kétségbeesetten ellenezték. A tiszti rang vásár útján történő megszerzése olyan egy szervezetnek vált már alkotó elemévé, a melyhez a legbefolyásosabb osztályból igen számosak anyagi érdekei valának fűzve. Az aristokratia kérdésébe is belevágott. Ha eltürik, hogy a tiszti ranghoz tisztán érdem után és verseny alapján is hozzá lehessen jutni, annyi volna, mint megfosztani ezt a szolgálatot tisztán aristokratikus jellegétől. Némelyek azok közűl, a kik a reformot épen ezen az alapon ostromolták, valósággal tudták is, hogy csak is egy osztály kiváltságának föntartását és így egyéni érdekeket védelmeznek. Ezek beleélték magokat abba a meggyőződésbe, hogy az angol hadsereg egyetlen lételve az aristokratiai rendszer; hogy az érdem szerinti rendszeres előléptetés igen is francziás, vagy igen amerikaias, vagy valami effajta volna; hogy a magasabb rangbeli állások, így, közönséges szokású és születésű emberekkel telnének meg, s ehhez képest elhitették magokkal, hogy a mikor a Mr. Cardwell javaslata ellen küzdenek, hazafi kötelességet teljesítenek. A conservativ párt nagy része, tehát, neki adta magát nem csak a javaslat ellenzésének, hanem a javaslat lehetetlenné tételének is. Csak úgy árasztották, tehát, a mindenféle módosítványokat s minden fajta vitákat indítottak, a melyeknek rendjén ugyanazokat az érveket ismét és ismét ugyanazok a tagok adták elő majdnem ugyanazokkal a szavakkal. Olyan emberek, a kik azelőtt soha a legcseké-

lyebb érdeklődést sem tanusították a közpénzek kimélése iránt, most nagy zajjal ellenezték e javaslatot, mert a tiszti rangok vásárlásának eltörlése nagy összegek kiadását tenné szükségessé, a szerzett jogaik elvesztésével megrövidített tisztek kárpótlásánál. A szabadelvü kormány, melyet ez ellenzői rendesen fösvény krajczároskodásaért szoktak kárhoztatni, ennek a kiadásnak készséggel nézett szeme közé. Mr. Cardwell gondoskodni kivánt felőle. De némely conservativ kezében, nagy hirtelen, a takarékosság vált fegyverré. Az ülésszak csak haladt tovább, de nem sok kilátás volt rá, hogy az ellenzék meglanyhuljon, vagy alább hagyjon támadásaival. A kormány kezdte belátni, hogy lehetetlen lesz egészen keresztülvinnie a hadsereg ujjászervezésének azt az óriási és bonyolult tervezetét, a melyet benyújtott, Mr. Gladstone, pedig, elhatározta volt, hogy a vásáros rendszernek véget kell érnie. A végén, aztán, s még mialatt a javaslat folyton vergődött a bizottsági tárgyalás útvesztőin, jobbnak látszott, ha elejtik a törvényjavaslat nagyobb részét s egyelőre csak ahhoz a pontjához ragaszkodnak, a mely a vásáros rendszer eltörlésére vonatkozik. A javaslat, aztán, ily körülmények közt haladt át a harmadik olvasáson a képviselőházban, 1871. július 3-dikán, mind végeig is épen nem makacs ellenállás nélkül s nem valami óriási többséggel. A dolgok ilyetén állása aztán, a Lordak házában arra bátorítá a többséget, hogy ellenezze a javaslatot. A conservativ peerek gyülést tartottak, a hol elhatározták, hogy a tiszti rang vasárlásáról szóló törvényjavaslat második olvasását javasló indítványhoz Richmond herczeg adjon be módosítványt. Richmond herczeg épen affajta ember volt, hogy pártja, ily körülmények között, épen őt találja az ilyen módosítvány benyújtására

a legalkalmasabb egyénnek. Egészen megbizható és tiszteletreméltó egy férfiú vala ő; a mennyire a méltóságtól és világi állástól csak telhetett, befolyása igen nagy volt; látszólag igen mérsékelt Tory létére, a ki nyiltan semmivel sem árulta el a pártembert, pártja szolgálatára mindig készen állt. Mikor a második felolvasás iránti inditványra került a sor, Richmond herczeg abban az értelemben terjeszté elő módosítványát, hogy a Lordak háza nem fogadja el az indítványt mindaddig, mig a hadsereg teljes és kimerítő ujjászervezésének tervezete elejébe nem terjesztetik. E módosítvány igen eszélyesen volt megszerkesztve. Nem kötelezte a Lordak házát a javaslat elvetésére; nem egyenesen ellenezte a második fölolvasást; egyszerűen csak annyit mondott, hogy mielőtt a második fölolvasás elfogadtatik, a ház szeretné a kormány terveit teljesebben ismerni a hadsereg újjászervezésének egész tervére nézve. A kormány a messzivágó reform nagyszabású tervét nyújtotta be s aztán majdnem az egészet visszavonta, azzal a bevallott czélzattal, hogy a kedvezőbb alkalom elérkeztével ismét előterjeszti. Igen észszerű színe volt, tehát, a dolognak, ha a Lordak háza vonakodott a vásáros rendszer eltörlésébe fogni addig, mig nem tudja teljesen, hogy mit akar a kormány ez oly fontos lépés kiegészitésére és következésképen javasolni. Csakhogy, az is bizonyos, hogy a Lordak házának nem az volt a czélja, hogy további fölvilágosításokat nyerjen, hanem épen csak az, hogy ez idő szerint lerázza nyakáról a törvényjavaslatot. A Richmond herczeg módosítványát el is fogadták.

Mr. Gladstone ekkor oly lépést tett, a mely éles és elkeseredett viszály magjává lett. A tiszti rangok vásárlása csakis királyi engedély alapján történhetett. Ez az

egész rendszer királyi rendeleteken alapult. A képviselőház, most, a rendszer ellen nyilatkozott. A Lordak háza sem fejezte ki pártolása iránti elhatározását. A Lordak háza nem vetette el a kormány javaslatát, hanem csak óhaját fejezte ki a halasztás és további fölvilágosítás iránt. A halasztás, azonban, végzetessé válhat vala a javaslatra nézve ez ülésszak idején. Mr. Gladstone, tehát, az ellen intézte sakkhuzását, a miről tudta, hogy a Lordak házának tulajdonképeni czélja. Lángeszű, majdnem vakmerő egy terv volt az, — a hallgatók visszafojtották lélekzetöket, csak, hogy jobban hallhassák. Mr. Gladstone kijelentette, hogy, miután a vásáros rendszer királyi rendelet szülötte, azt tanácsolta a királynőnek, hogy tegye meg a döntő lépést s vonja vissza azt a királyi rendeletet, a mely a rangok vásárlását törvényesíti vala. Ehhez képest majdnem azonnal új királyi rendelet adatott ki, mely kijelenté, hogy mind ama rendeletek, melyeket ő Felsége, avagy előzői bocsátottak ki, szabályozva, vagy megállapítva a tiszti állomások vételárát, vagy a melyek bármily módon érvényesíték az ilyen állások vételét avagy eladását, november 1-sején kezdve visszavonatnak. A mi, tehát, az állomások pénzen való megvételét illeti, a vitakérdés hamarosan megoldásra jutott. A Lordak házának valósággal nem maradt tárgyalnivalója. A kormány tervezetéből, a mihez a Lordak hozzá szólhattak volna, egyéb sem maradt függőben, mint épen csak a javaslatnak az a része, a mely kártéritésről akart gondoskodni azok számára, a kiket a vásáros rendszer eltörlése bizonyos szerzett jogaikban fogott megrövidíteni. Ha a Lordak e javaslatot, a dolog ilyen állása mellett, vetették volna el, annyi lett volna, mint annak a kijelentése, hogy az ilyen tisztek nem nyernek kárpótlást. A Lordak

alól, tehát, a közönséges kifejezés szerint, kirántották a gyéknyt. Ha azt a kifejezést használjuk, a mely, egykor, közkeletü volt Angliában s a mely nem volna igen erős a történtek felől közöttük kerengő felfogás jellemzésére, akkor azt mondhatjuk, hogy »lefőzték őket.« A kik a Mr. Gladstone elhatározását hallották, majd mind elképpedtek. A bámulat egy pillanata multával, azonban, a szabadelvűek hangos ujjongatásba törtek ki. Mindenki érezte, milyen fényes diadalt aratott a párt. A Lordak háza teljesen meg volt verve, a szél egészen ellenökbe fordult. Épen úgy ki voltak játszva, mint Overreach Gyula, Sir, a Massinger darabjában, a mikor kiteritve az okmányt, a melyre hivatkoznia kell, látja, hogy csak »egy tiszta pergamen lap«, a melyen »sem irás, sem pecsét.« »Miféle csoda ez? Nem tudok hova lenni bámulatomban« — kiálthatott föl valamely elképpedt peer; »micsoda gonosz lélek törülhette el az irást?« A Lordak háza semmi egyebet sem tehetett, mint, hogy a lehető leggyorsabban átbocsássa a törvényjavaslatot, de ezt legalább megtoldva azzal a kijelentéssel, hogy a megszavazás csak azért történt meg, hogy a hadsereg tisztjeinek biztosítva legyen a kártérités, a melyhez joguk van s azzal a hibáztatással, hogy a kormány »a Korona előjogának érvényesítésével és a parliament segélye nélkül« vitte azt a főczélt keresztül, a melyet a Ház a törvény útján kivánt érvényre emelni.

A Lordak háza ezzel teljes vereséget szenvedett. A tiszti rang vásár útján való megszerzését e gyors és merész lépés szüntette meg. A kormány diadalmaskodott ellenzőin. Azonban, sok őszinte szabadelvü kedve is elment, a midőn e győzelem hirét hallá. Mr. Disraeli a legkeményebb szavakkal kárhoztatta a minisztériumot, hogy a Korona előjogának ily rögtönös érvényesítését engedte meg magának

a nehéz helyzetből való kiszabadulása kedveért, és a szabadelvüek padjain is sok jelentős és befolyásos férfiú érezte, hogy az ellenzék vezérének megjegyzései nem alaptalanok. Különösen Mr. Fawcett kárhoztatta a kormány eljárását. Azt erősítette, hogy, ha ezt valamelyik Tory miniszter tette volna, Mr. Gladstone az egész szabadelvü párt riadó tapsai közt kelt volna ki a legszenvedélyesebben ellene. Mr. Fawcett olyan ember vala, a ki a képviselőházban kiváló helyet foglalt el. Fiatal férfi korában oly szerencsétlenség érte, a mely egészen megvakitotta. Ekkor az a nemes elhatározás fogamzott meg benne, hogy, azért, mégis, tétova nélkül követi azt a pályát, a melyet előbb tervelt ki magának, s hogy nem engedi kiállt szerencsétlenségét uralkodni maga fölött, sem, hogy leszoríthassa őt a politikai élet tevékenységi teréről. Hajlamai egészen a politika és közgazdaság felé vonzották. Kiadta a közgazdaságtan kézikönyvét; e körbe eső kérdésekről nagyon sokat irt a szemlékben és folyóiratokban s tanára volt e tudománynak épen a maga egyetemén, Cambridge-ben. Mind a politika, mind a közgazdaság terén a Mr. Mill növendéke volt, s képviselői jelöltségéhez is a Mr. Mill biztatására és segélyével jutott. A leghatározottabb szinezetü szabadelvü vala; de arra határozta magát, hogy minden párttal szemben megtartja függetlenségét. Előbb Southwarkban lépett föl, Mr. Layard ellenében, 1857-ben s akkor, vereséget szenvedett; a következő választásoknál kereste a cambridge-i és a brightoni megbízó levelet, s a végén, 1865-ben, győzött Brightonben. Csak rövid ideig ülhetett a képviselőházban, hogy ki ne tünjék s el ne ismerjék, hogy politikai pályája valószinüen új erővel fogja gazdagítani a parliamentet. Bámulatos erővel tudott érvelni, s minden bénasága mellett is, hosszú beszé-

deket tudott tartani, a melyek tele voltak számadatokkal és statisztikai számításokkal. Emlékezete, szerencsére, olyan élénk és erős vala, hogy a legnagyobb könnyedséggel tudott elbánni még olyan bonyolult kérdésekkel is, a melyek még a leggyakorlottabb szónokot is ugyancsak próbára teszik, mihelyt a statisztika vitakérdéseivel kell foglalkoznia. A parliamentben hiven megállt eleve föltett elhatározása mellett: tiszta vizü szabadelvü volt minden elvi kérdésben, de teljesen független a párt taktikájával, sőt néha még csak fegyelmével szemben is. Ha azt tartotta, hogy a szabadelvü miniszterek nem helyesen járnak el, ép oly kíméletlenül megtámadta őket, mint, ha ellenfelök lett volna. A szóban forgó alkalommal is, keményen elitélte a Mr. Gladstone megtett lépését, és a legleplezetlenebb kárhoztatás nyelvén nyilatkozott felőle. Nehéz is elképzelni, hogy egy független férfiú, hogyan is itélhetett volna másképen. A királyi prerogativa érvényesítése kétségen kivül törvényes vala. Sok időt fecséreltek e törvényszerüség kimutatására. De a vitakérdés itt az volt, ha vajon a kormány helyesen cselekedett-e, a midőn ily rögtönösen és ilyen módon alkalmazta; ha vajon jó volt-e a Királynő kiváltsága útján vágni ketté azt a vitát, a melyet az előtt a legcsekélyebb czélzás nélkül folytattak arra, hogy a vitás kérdés valamely más úton fogna megoldásra vezettetni, mint a rendes parliamenti eljárás módjára. Erre a kérdésre, úgy látszik, egyetlen helyes feleletet lehet adni. A Mr. Gladstone-választotta út szokatlan, váratlan, minden előző eset nélkül szükölködő vala; az egész egy meglepetés volt; a Lordak házának tisztességéhez nem volt illő; nem volt méltó sem az alkalomhoz, sem a minisztériumhoz, sem hirdetett szabadelvü tanaihoz. Nagy súlyt helyeztek arra a nézetre, a

melyet Palmer Roundell, Sir, adott elé a kormány eljárásának igazolásaképen. Csakhogy, Palmer Roundell, Sir, csak is a saját nézeteképen hozta föl, hogy a vásárlást eltörlő rendelet kibocsátása a Korona alkotmányos jogkörét nem lépte át. Ehhez nem is férhet semmi észszerü kétség. De az emberek nem is ezt a kérdést fejtegették oly nagy hévvel. A kérdés, itt, az volt, ha illendő, méltányos és helyes vala-e egy reform-javaslatot a parliamenti eljárás szokásos elvei szerint indítani meg s egyszerre csak kettévágni a királyi előjog váratlan közbevegyítésével? Erre a kérdésre nézve, pedig, s valójában, csak is e fölött folyt a vita, a Palmer Roundell, Sir, levele kárhoztatta, és nem igazolta a kormány eljárását. »Örültem volna,« irá Palmer Roundell, Sir, Mr. Cardwellnek, »ha kezdettől fogva nyiltan és általánosan belátták volna, hogy, miután a parliament hajlandósága a tisztek kárpótlását illetőleg mégis biztosítva volt, az eljárás formájának épen annak kell elejétől fogva lennie, a melyet utóbb elfogadtak, mert nyilván veszedelmes dolog, ha az a látszat, hogy az eljárás egyik alkotmányos formáját inkább előidézheti a Lordak házának tagadó szavazata, mint a másikat.«

A királyi előjog ily különös módon való érvényesítése nagyon hátrányára szolgált a Mr. Gladstone kormánya befolyásának. A végén mindenki rájött, hogy helyeselni kell a tisztek érdem szerinti előléptetését és a kárhoztatandó vásáros rendszer eltörlését. De, hát, ezt a nagyszabású reformot a Lordak háza legfölebb egy ülésszakra odázhatta volna el. Csak úgy keresztülment volna, a mint keresztülment a szavazó jegyek útján való választás, mihelyt a képviselő kamara másodszor terjesztette föl. Még az sem egészen bizonyos, ha vajon a Lordak háza kitartott volna-e

bár amaz egyetlen ülésszakon át ellenzésével, ha keményen a szeme közé néztek volna. Az így elvesztegetett idő semmiképen sem nyomhatott volna sokat a latban; de, mindenesetre, sokkal jobb lett volna kivárni még egy ülésszakot, mint kierőszakolni egyszerre a dolgot olyan politikai fogás útján, a melyet mindenki türelmetlenségnek, könnyelműségnek, sőt épen tisztességtelenségnek tulajdonított. Annyi látnivaló, hogy Mr. Gladstone pártja független tagjai szemében vesztett hiteléből annak a modornak hatásával, a melylyel a vásáros rendszert eltörülte s »akaratát keresztülerőszakolta.« Ama sok mindenféle tényező sorában, a mely már is összehatott tekintélyének gyöngitésére, a benyomás, melyet e politikai fogás keltett, bizonynyal nem tartozott a leggyöngébbek közé.

A szavazó-jegyek útján való választásról szóló törvény *) sem ment küzdelem nélkül keresztül. Ezt Mr. Forster 1871. február 26-dikán terjeszté elő s a javaslat több jelentékeny változást czélzott. Főczélja, bizonyára, a titkos szavazás rendszerének behozatala volt. Mr. Forster ezt azon az úton akarta elérni, hogy minden szavazó kényszeríttessék csak is annak a szavazó lapnak a használatára, a melyet a szavazás helyén, és csak is ott, kaphatott. Belépve a szavazás helyére, a szavazónak a szolgálatra kirendelt tisztviselőhöz kelle mennie s meg kelle neveznie magát és lakóhelyét. A tisztviselő meggyőződve, hogy az illető csakugyan szerepel a szavazók jegyzékében, átad vala neki egy bélyeges lapot, hogy irja reá a szavazatát. A szavazónak, átvéve a lapot, egy külön helyiségbe kell vala mennie, hogy ott titkon egy keresztet vonjon annak a jelöltnek a nyom-

*) The Ballot Bill.

tatott neve mellé, a kire szavazatát jegyzékbe vétetni akarta. Ekkor össze kell vala hajtogatnia lapját, nehogy keresztje látható legyen, és a tisztviselő szeme láttára be kelle tennie a szavazó lapokat magában foglaló urnába. Mr. Forster e terv útján nem csak a titkot akarta megőrizni, hanem az egyéni befolyásnak is elejét kivánta venni. A javaslat, e mellett, arra is vállalkozott, hogy eltörüli azt a régi szokást, a mely szerint a jelölteket a választó helyiségekben szónoklatok útján szokták nyilvánosan ajánlgatni. A nyilvános jelölés helyett, az volt a szándék, irásban kell vala a jelölésnek megtörténnie, aláirva az inditványozó, a helyeslő és nyolcz csatlakozó nevével, a kiknek mindnyájoknak bejegyzett szavazóknak kelle lenniök. Ez az irat, aztán, átadva a választási tisztviselőnek, tette a törvényes jelölést. Igy törültetett el a választási eljárás egyik legjellemzőbb s leginkább elévült sajátossága. Minden humoros iró, minden szatirikus, akár ónnal, akár tollal, Hogarthtól Dickensig, megkaczagtatott a jelölő napi eseményekkel Nincs az a szertartás, a mely fölöslegesebb s egyszersmind veszedelmesebb lehetne ennél. Angliában a jelölteket egymással szemtől-szembe egy nyilt emelvényről, valamely útczán, vagy téren szokták ajánlani és pártolni, órjási zajongó tömeg jelenlétében, a melynek háromnegyed része rendesen ittas volt s a melyet egészen a leghevesebb pártszenvedély indulatai tüzeltek. Bizony, szerencsésnek vallhatta magát az a szónok, a kinek beszéde többre mehetett, mint épen csak, hogy néma látványnak maradjon. A tömeg conservativ fele rendesen becsület-kérdést csinált belőle, hogy a szabadelvü jelöltet ki ne hallgassa, vagy el ne türje, hogy mások hallhassák; a jelenlevő szabadelvü pártiak szintén ahhoz kötötték magokat, hogy a conservativ jelölt

ékesenszólását hallatlanná tegyék. A szónokok beszédeit, a kik egész lelköket kitették, hogy megértethessék magokat, sokszor réz-hangszeres zenekarok és dobok kisérték. A választás helyén összesereglett versenyző politikusok fülei körül, mint valami eltévelyedett meteorok, tégla-darabok, döglött macskák és kotlós tojások röpdestek. A tömeg rendesen, azzal töltötte idejét, hogy folyton párt-verekedéseket rendezett egymás között. Képzelni sem lehetett volna valami otrombább, butább és kicsapongóbb dolgot. A Mr. Forster törvényjavaslata, nyilván, meg is nyerte volna minden józan ember támogatását, ha nem inditványoz vala több reformot, mint épen csak e gyalázatos rendszer eltörlését. A titkos szavazás, igaz, már régen halaszthatatlan szükséggé vált. A vesztegetés, az erkölcstelen befolyások, a rémrendszer — ime, ezek voltak a nyilt szavazás szörnyszülöttei. Csakhogy, sok éven át, semmi sem volt kevésbbé valószinü, mint a titkos szavazás elfogadása. A Mr. Grote idejében minden esztendőben megújult a vita a titkos szavazás érdekében beadott inditvány fölött s Mr. Grote táborát mindig igen jelentős kisebbség alkotá, s mellette volt néhány nagy befolyású szónok is. Inditványát, azonban, a parliament és a nagy közönség akkor még inkább csak a Mr. Grote bogarának, mintsem gyakorlati tervnek tartotta. Moore Tamás »Dal a szavazó-ládáról« czimü költeményében játszi tréfát űz Grote-tal és titkos szavazatával.

S ha téged is elhiv, te Grote-ok közt nagy Grote,
Az, ki megkopogtat, végül, minden ajtót:
Néma szavazatként essél urnájába
És legyen sírod egy nagy szavazó láda.

Évek multán Lord Palmerston is épen így tette nevetségessé Mr. Berkeley Henriket és a titkos szavazás rendszerének behozataláról szóló s minden évben megújuló

inditványát. Reményét fejezte ki, hogy, ha a kikerülhetetlen végzet Mr. Berkeley számára is elhozza majd azt az órát, melyben földi pályájától meg kell válnia, sirdombját egy szavazó-láda formájában fogják fölhantolni. Lord Palmerston nyilván nem ismerte a Moore Mr. Grote-ról szóló sorait s meg volt győződve, hogy ez egész tréfát maga találta ki. A titkos szavazás fölötti vita a Mr. Berkeley vezetése alatt jelentéktelenebbé vált, mint mikor Mr. Grote volt az ügy szószólója. Egy emlékezetes alkalommal, igaz, sikerült Mr. Berkeleynek meglepetés útján egy véletlen szavazást keresztülvinnie a kormány ellenére. A házban nagyon kevesen voltak jelen, mikor váratlanul szavazásra került a dolog, s a titkos szavazás mellett 86-an szavaztak, mig ellene csak 80-an. De ebből semmi sem lett, s egykor úgy látszott, hogy ez az egész kérdés, szép csöndesen, egy sorba kerül a Mr. Spooner inditványával a Maynooth-College engedélyének visszavonása iránt, vagy a Mr. Newdegate fölhivásával a zárdák felügyeletét illetőleg. Lord Palmerston nagy önbizakodással szokta hirdetni azt a tételt, hogy a szavazás nem jog, hanem megbizás, hogy e megbizás általában a köz érdekében adatik és hogy a szavazónak e köz iránti kötelességét olyan módon kell betöltenie, hogy a kiknek megbizásából szavaz, tudhassák, hogy megbizása értelmében szavazott. A kérdés ily szempontból való felfogása, aztán, alkalmat szolgáltatott hosszas és haszontalan vitákra a fölött, ha joga-e a szabad embernek a szavazás, avagy nem — mi közben, aztán, a kérdés lényege, a vita tulajdonképeni gyakorlati tárgya, szépen a sárba esett. Különben is, Lord Palmerston e fölfogása a szavazásról a legcsekélyebb mértékben sem érintette a titkos szavazás mellett szóló érvet. Ha a szavazás megbizás és csak is megbizás vala,

azért semmivel sem volt kevesebb szükség arra, hogy a megbizottal való elbánás alkalmat nyújtson ennek arra, hogy megbizásának lelkiismeretes és kellő módon tehessen eleget. A nyilt szavazás ellen azt hozták föl, hogy a szavazó fölöttébb sok esetben nem szavazhatna nyugodtan lelkiismerete és meggyőződése szerint. Ha bérlő volt — tartott földesurától; ha munkás volt — félt munkaadójától; ha kis-kereskedő volt valamely vidéki városban — attól kellett tartania, hogy meg találja bántani valamelyik gazdag vásárlóját; ha, pedig, általában félelmeskedő ember vala — nem merte magát kitenni a tömeg sértegetéseinek. Gyakran előfordulhat vala, hogy a lelkiismerete szerint szavazónak ezt abban a meggyőződésben kell vala tennie, hogy veszedelmet hoz a maga és családja fejére. Az irországi állandó harcz a földbirtokos és a nép között, az ottani szavazást épen egészen hazugsággá tette. Az emberek sok helyütt csak is a földbirtokos rendelete szerint szavazhattak. Sokszor, a mikor azt hitték, hogy biztosítják magoknak a földbirtokos kedvét szavazatukkal, még nagyobb veszedelemnek tették ki magokat, megsértve a tömeget, a mely a nép-párti jelöltet támogatta. A földbirtokos és ügynökei úgy hurczolták a szavazókat a szavazó-helyre, mint valami rabszolgákat, vagy foglyokat. Bizony, valamivel rosszabb vala, mint épen csak nevetséges, azt mondani a képviselőháznak és a közönségnek, hogy ezt a rendszert azért szükséges föntartani, mivel mindenkinek alkalmat nyújt a meggyőződésre a felől, hogy a szavazó kellő módon járt el megbizásában. És mégis, az az okoskodás a megbizásról, meg a nyilvánosság szükségéről, volt majdnem az egyetlen érv, a melyet Lord Palmerston, éveken át, egyedül itélt méltónak arra, hogy a képviselőház szemének kitörlé-

sére fáradtságot vegyen magának s mind csak ezt hangoztassa. Mr. Mill, a ki a titkos szavazás pártolásával kezdette, később maga is e rendszer ellenzőihez csatlakozott, főkép azon az alapon, mert férfiatlanság valakinek a szavazatát rejtegetni. A kérdésnek ilyen oldalról való fölfogása ismét csak újabb adatot szolgáltatott ama nagylelkü érzelgősségre, a mely oly nagy hátrányára szolgált a Mr. Mill politikai és társadalmi philosophiája hatásának, mert ő mindig arra hajlott, hogy elméleteit a Burke által úgynevezett hősi erényekre alapítsa, meg levén győződve, hogy az emberiség ügyeit a szerint a föltevés szerint lehet intézni, hogy minden ember nem csak hőssé válhat, hanem állandóan is hős lehet. Valóban, sokkal nemesebb világban élnénk, ha szavazatunk beadásánál, valamint minden más tettünknél, arra tudnók magunkat elhatározni, hogy csak az igazságot cselekeszszük és bátran nézünk szemébe a következményeknek. Valóban, a moralista és a bölcsész sokkal jobban gyönyörkedhetne, ha azt láthatná, hogy az ir bérlők zárt sorokban s nyiltan vonulnak föl a szavazás helyére, hogy földesurok ellen szavazzanak s aztán nyugodtan tűrnék a törvényszéki kitelepítést, mint természetes következményt, a helyett, hogy most látniok kell, hogy ugyanazok hazafias eljárásuk büntetésével szemben a titkos szavazás köpenyegével védekeznek. Az a kis-kereskedő, a ki megsérti legbefolyásosabb vásárlóját, csak, hogy eleget tehessen a meggyőződése szerinti igazságnak, sokkal nemesebb tárgya lenne az elmélkedésnek, mint az a kis-kereskedő, kinek alkalma nyilik követnie meggyőződését, de minden koczkázat és veszteség nélkül. Csakhogy az a választási törvény, a melyet e fenkölt elvek alapján alkotnának meg, bizonynyal épen olyannak fogna bizonyulni, mint

a milyennek a tapasztalat a nyilt szavazás rendszerét tanusította: kitűnnék, hogy majdnem határtalan elerkölcstelenedésre vezet. Érdekes lesz megjegyeznünk, hogy Mr. Mill, épen a titkos szavazás e magasabb szempontokból való kárhoztatására tartott egyik szónoklatában, valósággal idézte, és, pedig, helyeselve, azt a mély gyakorlati bölcseségről tanuskodó tételt, a melyben Burke kijelentette vala, hogy »az a rendszer, a mely az oly ritka hősi erényeken alapszik, felépítményeiben menthetetlenül a legocsmányabb elvetemültségre és erkölcstelenségre vezet.«

Azonban, Anglia közvéleményében hirtelen fordulat történt. Az otromba és folyton terjedő erkölcstelenség és erőszak, a mely minden választást megbecstelenített, kezdte arra a meggyőződésre téríteni az embereket, hogy valamit kell tenni az ocsmány visszaélések elhárítására. Mr. Bright mindig a leghatározottaban pártolta a titkos szavazás rendszerét, s egyrészt, bizonynyal, az ő befolyásának, másrészt a tapasztalatnak és éleslátásnak kell tulajdonítanunk, hogy Mr. Gladstone is ugyan e nézetre tért. A képviselőház 1869-ben egy bizottságot küldött ki a belügyi államtitkár, Mr. Bruce, indítványára, hogy megvizsgálja a parliamenti és törvényhatósági választások fönnálló rendjét. A bizottság elnöke Lord Hartington vala, s jelentése, általában véve, határozottan a titkos választás javára szólt. A közvélemény egyszerre sarkon fordult. Nem is olyan sok év telt el azóta, a mikor a zárt jegyek útján való szavazás megbélyegzésére elég volt a »titkos szavazás« jelzőjét használni, s minden igaz ember azonnal borzadva tagadta meg helyeslését. Most, pedig, annak a reformra törekvő áramlatnak csodás hatása alatt, a mely annyi régi hagyományt söpört már el, mintha a titkos szavazástól való irtózat is

eltünt volna a föld szinéről. Mi itt a parliamenten kivül álló közönségről beszélünk, mert mindkét ház tagjainak jó része még mindig makacskodott. Mr. Forster törvényjavaslatát keményen ellenezték a conservativok. És az ellenzés nem is csak a rendes úton folyt; a javaslat előrehaladását azzal a levegőbe való áradozó belebeszéléssel is folyton késleltették, a mely az újabb időben az agyonbeszélés neve alatt vált hirhedetté. A szabadelvű képviselők közül is sokan, magokban, nem igen voltak a titkos szavazásnak jobb barátai, mint a Toryk. A törvényjavaslatban az a bölcs és igazságos határozmány is benne volt, hogy a választás törvényes költségei a közterhek rovására irassanak. A bizottsági tárgyaláson ezt nagy többség vetette el. Megjegyezhetjük azt is, hogy a titkos szavazásról szóló törvényjavaslat tárgyalása folyamán ismét és ismét megtétetett, mindenféle különböző alakban, az ugyanerre czélzó indítvány, de mindannyiszor épen úgy elvetették. A képviselőház nagyobb része gazdag emberekből áll, s talán nem követünk el illetlenséget, ha azt is megjegyezzük, hogy ez a többség olyan férfiakat is számlál tagjai sorában, a kiket nem valami nagy szellemi tehetség, sem nem a köznek tett kiváló szolgálatok ajánlanak választó közönségöknek. Így, hát, csak természetes, hogy mindig fölös számmal találkoznak az olyan tagok, a kik ellenzik a választási rend minden olyan módosítását, a mely arra czéloz, hogy a szegény, meg a gazdag ember, a parliamenti jelöltségre nézve, az egyenlőség színvonalán közelebb helyeztessék egymáshoz. Az a hosszas huzás-halasztás, aztán, a mely a Mr. Forster törvényjavaslatának benyújtása és a képviselőházban való megszavazása között előfordult, tetsző ürügyet szolgáltatott a Lordak házának is az egész visszautasitására. A ja-

vaslat harmadik fölolvasását a képviselők csak augusztus 8-dikán hallgathatták meg, s a Lordakhoz csak ugyan e hó 10-dikén volt átküldhető — ez az időpont, pedig, már tulesik az ülésszak rendes szokás szerinti bezárásán. Lord Shaftesbury megtette az indítványt, hogy a javaslatot vessék vissza azon az alapon, hogy nincs már idő kellő megfontolására, s inditványát kilenczvenkét szavazat fogadta el negyvennyolczczal szemben. A Lordak, abból a modorból, a hogy a javaslattal a képviselőházban bántak, azt látták, hogy a képviselő kamara tagjai közt is általános és nagy a kedvetlenség a titkos szavazás iránt, s ez arra bátorította őket, hogy e visszautasítással igen jó szolgálatot fognak tenni.

A Lordak házának ugyancsak igaza volt, a mikor azt tartotta, hogy a képviselőház sok tagjának épen nincs a titkos szavazás behozatala erősen a szivéhez nőve. A kormány előterjesztését örömmel üdvözölték általában a szavazók; de természetes, hogy sokan rossz szemmel nézték, a kik nem igen biztak hozzá, hogy székőket megtarthassák, mihelyt mindenki bizton és független módon élhet szavazó jogával. Minden habozás nélkül kimondhatjuk, a titkos szavazás iránti javaslat a képviselőház ama többségének titkolt akarata ellenére nyújtatott be, a mely a végén bele adta magát megszavazásába. Mr. Gladstone, keresztülvitelére, a szavazók, a politikai függetlenség és a közerkölcsiség érdekében határozta rá magát. Ekkor ő is ép oly tökéletesen meg volt győződve, mint maga Mr. Bright, hogy a titkos szavazás Angliában valóságos szegeletkövévé lesz a politikai függetlenségnek. Ujabb keletű leleplezések alapján ma már tudjuk, hogy legalább Lord Palmerston, egy bizonyos alkalommal, minden tőle telhetőt elkövetett, titokban,

a Lordak házának fölbujtására, hogy vessenek vissza egy olyan és nagyjelentőségű törvényjavaslatot, a melyet Mr. Gladstone, az ő saját pénzügyminisztere, terjesztett elő és vitt keresztül a képviselőházban. Ez a tény, a mely hihetetlen volna, ha nem kétségbevonhatatlan hitelű tekintély bizonyítaná, nem olyan fajta példát szolgáltatott, a melynek követését Mr. Gladstone-ról föl lehetne tenni. Mr. Gladstone beleadta magát a Lordak határozatába, mint időszerű halasztásba, s a rákövetkező ülésszak elején a titkos szavazás ügye ismét napirendre került. Az előterjesztés törvényjavaslat formájában célozta ama törvények kiigazitását, a melyek a parliamenti és törvényhatósági választásoknál követett eljárást szabályozták s természetesen magában foglalta a titkos szavazás rendszerének behozatalát is. A törvényjavaslat a képviselőházon gyorsan áthaladt. Még azok is, a kiknek legkevésbbé volt a szája izére, kezdték belátni, hogy rá kell szánniok magokat és meg kell hajolniok sorsuk előtt. Mikor a javaslat a Lordak elé került, olyan módosítást tettek rajta, a mely arra czélzott, hogy a titkos szavazás a választó tetszésétől függjön. A képviselőház, természetesen, elvetette ezt a visszás változtatást s a végén a Lordak háza is elállt tőle. Látnivaló, hogy a választók amaz osztályának, a mely rászorúl a védelemre, semmi védelmére sem szolgálna, ha a titkos szavazás jogával való élést épen csak tetszésére biznák. Az a bérlő, a melyik a tetszésére bizott titkos szavazás jogát földesura ellenére is igénybe venné, épen arra a jelöltre fogna nyiltan is szavazni. A földesúr, bizonynyal, mindig azt tenné föl, hogy a szavazás titkos volta épen az ő ellene való szavazás kedveért történt. A Lordak háza, azonban, ezzel az alkalommal, csak is kisérletképen fogadta el a

titkos szavazást, s a törvény ez intézkedés érvényét a következő nyolcz évre, azaz 1880. év végeig, állapította meg. Előzzük meg egy kissé az eseményeket s jegyezzük meg, hogy a tetterős reformtörekvés mind e kiváló időszakában egyetlen keresztülvitt reform-törvény sem idézett elő általánosabb megelégedést, sem szerencsésebb hatást, mint épen a titkos szavazás. Igaz, még most is sok van hátra, mig választási rendszerünk egészen tisztává lesz. A kisded választókerületekben a titkos szavazás sem irtotta ki a corruptiót. Ilyen helyeken még most is folytatni lehet a megvesztegetés legerkölcstelenebb visszaéléseit. Az a mód, a melyet az eredmény utáni fizetésnek nevezhetünk, még mindig virágzik nehány kis választókerületben. Egész csöndesen kiadják a jelszót, hogy, ha bizonyos jelöltet megválasztanak, a választás után csak úgy foly a pénz a kerületben, s azok a választók, a kik készek magokat megvesztegettetni, azzal az elhatározással mennek a szavazás helyére, hogy erre a bizonyos jelöltre szavaznak, mert tudják, hogy az ő szavazatuk is fokozza a kerület kilátásait az áldott aranyeső megérkeztéhez. A nagyon kicsiny választókerületekben, talán, nem is vethetne semmi egyéb véget ez erkölcstelenségnek, mint, ha teljesen megfosztatnának a választás jogától, vagy ha valamiképen többjöket egy választókerületbe osztanák be. De, a mire a szavazásról szóló törvény czélzott, minden egyébben sikert ért. Az erkölcstelenkedés óriási sok alkalmának vetett végett, s el lehet mondani, majdnem megsemmisítette a földbirtokos, a munkaadó és a gazda beavatkozását. A nők szavazó joga fölött folyt vita alkalmával, 1871-ben, Mr. Gladstone azt a nyilatkozatot tette, hogy ha a titkos szavazás egykoron érvényre jut, semmi baj se származnék belőle, ha a nőknek is szavaza-

tot adnának. E nevezetes nyilatkozat óta majdnem tiz *) év telt el, de, úgy látszik, az inditvány, hogy a szavazó jog a női háztűz-tartókra is kiterjesztessék, a gyakorlati élet terén nem nagy haladást tett. Azt, azonban, el kell ismerni, hogy a titkos szavazás elfogadása nagy változást idézett elő a vitakérdés föltételeiben. Egészen más volt az a követelés, hogy a nők is vállalják magokra azt a kötelességet, hogy járuljanak a nyilt választás asztalához és adják be szavazatukat nyiltan, s megint egészen más azt kivánni, hogy ők is be léphessenek a szavazóhely ama csöndes, elkülönitett helyiségébe s jegyezzék oda független szavazatukat a szavazójegy zárt boritéka alá.

A páratlan tevékenységről nevezetes ez ülésszak nagyszabásu alkotásai közé tartozott az egyetemi vizsgálatokról szóló törvény **) is. E törvény azt akarta, hogy minden világi tudomány hallgatói, bármely felekezetből is, egyenlő föltétetek alatt léphessenek az oxfordi és cambridgei egyetembe. Igy gyakorlati megoldást nyert egy olyan vitakérdés, és megszűnt egy olyan sérelem, a mely a közérdekeltséget igen nagy mértékben s már legalább is harminczöt év óta kötötte le. Azok a megszorítások, a melyeket Oxford és Cambridge vont nevelési rendszere köré, fokonként enyhébbekké váltak. A nem-állam-egyházbeliek előbb csak is az oktatást vehették ez egyetemek körében igénybe, utóbb, aztán, azokat az egyetemi rang-fokozatokat is elnyerhették, a melyekre a jogot a sikerrel bevégzett egyetemi pálya adta meg. A képviselőház alig néhány év alatt egymásután kétszer is megszavazta az erre czélzó törvényjavaslatot, de csak azért, hogy a Lordak mindkét-

*) Ma már tizenhat.

**) University Tests Bill.

szer visszavessék. Ebben az oly szorgalmatos 1871-dik évben a szabadelvü kormány ismét előterjeszté e javaslatot, s ekkor, aztán, némi ellenállás és hiábavaló küzdelmek után, csakugyan engedte a Lordak házának conservativ többsége leszavaztatni magát s elismerte a vallás-egyenlőség elvét amaz egyetemi rang-fokozatok elnyerésére nézve, a melyeket e két egyetemnek van joga adományozni azoknak, a kik az egyetemi oktatás körében bejegyzett hallgatóikként érik el a kellő sikert. A kormány egy ipar-egyleti törvényt *) is kevesztülvitt, enyhítvén, a mint már jelezve volt, a törvényeket, a melyek a munkás osztályra nézve ugyancsak terhelők valának. Létrehozta, továbbá, parliamenti határozat útján, a helyhatósági kormány-tanácsot, a közigazgatásnak ez új osztályát, a melyre a közegészségügy, a szegény-ügyi törvény végrehajtásának ellenőrzése és az egész ország összes kerületi intézeteinek gondozása van bizva. Ugyanez a kormány törültette el az egyházi czímekről szóló nevetséges és majdnem egészen feledségbe merült törvényt is. **)

A Mr. Gladstone kormányának népszerüségét, mindez idő alatt, egy kissé alábbszállította egy némely tagjának iránya s talán, még egyéni viselkedése is. A Mr. Lowe költségvetései épen nem voltak népszerüek, s aztán, Mr. Lowe nagyon hajlandó volt a gúnyolódásra, a mivel, kétségenkivül, sok gyönyörüséget szerezhetünk magunknak az esetlen emberek rovására, de a mi, más kellemes dolgok módjára, egy kissé veszedelmes dolog, ha nagyon is bőven élünk vele. A Mr. Lowe egyik költségvetésében az egyik indítvány a gyufára vetett adó útján akarta a bevételi hiányt apasztani. Nem épen hihetetlen, hogy az egész indítvány

*) Trades Union Bill.

**) Lásd a XX. fejezetet.

egy csinoska szójáték révén jutott a Mr. Lowe eszébe, a szójátékot mindjárt jelszóul is ajánlva. »Ex luce lucellum« — ennek kellett, mint jelzé, minden megadóztatott gyufa-doboz nyomtatott jelszavának lennie. E tréfa magyarázatra szorúl, mert éle mindjárt kicsorbúl, mihelyt lefordítjuk: »Egy kis haszon a fényből« — a miben, bizony, nem valami sok elmésség rejlik. Az ország a tréfát kaczagta ki és nem rajta mulatott. A gyufa-üzlet fegyvert ragadott az indítvány ellen. Kimutatták, hogy ez üzlet valóban igen terjedt, töméntelen szegény embert foglalkoztatva, mind az előállításnál, mind az elárúsításnál, különösen London keleti felében, s azt is bebizonyitották, hogy a Mr. Lowe javaslata szerinti teher igen hathatósan kioltaná a gyufákat. A főváros összes szegény fiúcskái és leánykái, kiknek sovány kenyere, kiknek nyomoruságos lucellum-a, ez üzlettől függött, gyerekes forradalmat indítottak Mr. Lowe ellen. A gyufa-készitők és gyufa-árúsok óriási menetekben vonultak a Palota-udvarra, hogy ez adó ellen tiltakozzanak. Ez a küzdelem olyan szánandó, kinos és nevetséges vala, hogy egy kormány sem birhatta ki hosszasan. Mr. Lowe, a kinek még csak sejtelme sem volt az új adó indítványozásakor, hogy a világító (lucifer) szálkák elárúsítói Lucifernél is gonoszabb hirbe hozzák, még szerencsésnek vallotta magát, ha minél gyorsabban visszavonulhat nem irigylésre méltó helyzetéből. Nem is valami kellemes dolog lehetett, hogy az embert ezer meg ezer rongyos kis fiú és lány dühös farkasnak tekintse. Mr. Lowe főkép az Egyesült-Államok példájára koczkáztatta meg indítványát, de, a hol a közállapotok és társadalmi viszonyok oly teljesen mások, mint Angliában, hogy egyátalában semmi alapja annak a föltevésnek, hogy az az adó-nem, a mely jónak bizonyult amott, czél-

szerű legyen emitt is. Visszavonta, tehát, szerencsétlen indítványát, baljoslatú tréfájával egyetemben, s ráadta fejét, hogy valami más úton-módon tatarozza ki ama szakadásokat, melyeket a háborús idők hasogattak pénzügyi rendszerén. Valami különösebb baja nem esett senkinek, csak a kormánynak. Nevetségessé vált. Szánalmas gyufa-adója épen arra volt alkalmas, hogy a közönség elméjében a kicsinyesség, haszontalanság és szánalom gondolatát keltse föl. Mr. Lowe-nak volt is mit hallania miatta hosszú időn át. A kisérlet s nem a tett verte meg. A kormány egy másik tagja, Mr. Ayrton, egy tehetséges, de még elbizakodottabb ember, folyton eleven szenet gyüjtött a maga és kormánya fejére. A sértés adományával jó bőven ki volt állítva. Ha valamely dolgot simán, vagy durván lehetett elintézni, Mr. Ayrtonről majdnem bizonyosra lehetett venni, hogy durván hajtja végre. Ki nem állhatta az együgyű embereket s nem mindig tartotta eszében, hogy az ilyen szerencsétlenek nem csak éreznek, hanem néha még szavaznak is. Veszekedett a tisztviselőkkel; veszekedett a hirlapokkal — mintha azt hitte volna, hogy a sima nyelv a gyönge értelemnek a bizonyitéka. Csak úgy csörtetett a maga útján, végig tiporva az emberek előitéleteit s épen annyi ügyet vetve rájok, mint egy gőz-henger a fövényre, a melyet lenyomtat. Mr. Ayrton, még mikor igaza volt is, azt is rossz modorban szerezte meg magának.

HATVANADIK FEJEZET.

A Fekete tengert illető záradék. Itélet az »Alabama« ügyében.

Az Európa szárazföldjén e közben lefolyt rettenetes változások, természetesen, Angliára és az angol kormányra is megtették a magok hatását. Napoleon császár Mr. Ollivier Emilt, ama hires öt közül ez egyiket, a kik a franczia törvényhozó kamarában éveken át voltak az ellenzék képviselői, szabadelvü miniszterévé tevén, a maga és dynastiája számára megújított szabadalomlevelet keresett a plebiscitum útján. A császár a fönforgó kérdést olykép tűntetvén föl, mint a mely a forradalom, avagy a társadalmi rend kérdése, az »igen« óriási többségét kapta meg politikája és háza javára, hét és egy negyed millió »igen«-t, másfél millió »nem« ellenében. De a kisebbség még is jelentékeny volt s egy sajátossága különösen baljóslatuvá tette. A hadsereg és hajóhad szavazatai között 52,000-nél több volt a »nem.« A mexicói expeditió és irtózatos bukása a két szolgálati ágban nagyon aláásta a császár prestige-ét. Azt a valóságot sehogy sem lehetett elleplezni, hogy az Egyesült-Államok kormánya parancsoló módon rendelte ki Mexicoból, és, hogy a császár engedelmeskedett e rendeletnek, Miksát sorsára hagyva. Napoleon Lajos belátta, hogy kell valamit tennie katonai hirének visszaszerzésére. Poroszország győzelme Ausztria fölött nagyon is fölkeltette Franciaország féltékenységét. Különösen Mr. Thiers igyekezett elégületlenséget szítani a császári kormány ellenében. Folyton vádolta a császárt, hogy valamely módon közbe nem lépett Ausztria pártolására

és Poroszország nagyravágyásának korlátozására. Napoleon Lajos, tehát, kényszerítve érezte magát a játékos utolsó és kétségbeesett koczka-vetésének megkisérlésére. Mindjárt az első alkalmat megragadta, hát, hogy Poroszországot háborúra kényszeríthesse.

Lehet, hogy a háború mindenesetre elkövetkezett volna. Mr. Prevost-Paradol Franczia- és Poroszországot két vasúti vonathoz hasonlította, a melyek egyazon a vasúti vágányon szembe indultak egymásnak. Az összeütközésnek meg kellett történnie — mikor, már csak idő kérdése volt. E hasonlat szerencsésen volt választva. Poroszország jól tudta, hogy Ausztria fölött nyert győzelme fölkeltette Franczia ország féltékenységét és aggodalmát. Franczia ország megint emlegetni kezdte a Rajnánál fekvő határt, mint régen. Valószinű, hogy Bismarck is belátta, hogy a harczot ki kell előbb-utóbb vívni. De mégis végzetes tévedés volt Napoleon császártól, hogy a kitörést olyan egy ürügy alatt erőszakolta, a minő az a tény volt, hogy a spanyol nép a porosz király egy távoli rokonát hivta meg a spanyol trónra. És Napoleon Lajos úgy tudta intézni a dolgát, hogy épen ne legyen igaza. Poroszország királya azonnal rávette rokonát, hogy visszalépjen a jelöltségtől, nehogy Franczia ország érzékenysége sértve vegye magát — a franczia kormány, pedig, általános kezességet sürgetett az iránt, hogy Poroszország királya soha a jövőben sem fog ilyen jelölést megengedni. Mikor a dolog idáig jutott, vége volt minden tárgyalásnak. Látnivaló volt, hogy a császár háborút akar. Milyen kárörömmel mosolyoghatott Bismarck gróf! Ellensége kiszolgáltatta magát neki.

A császár régtől fogva betegeskedett. Kormányzata részleteire nem sok figyelmet forditott. Tábornokait és

hadügyminisztériumát önhittség és elbizakodás fogta vala el, hadserege végveszedelmére. Semmi sem volt készen. Az egész hadszervezet darabokra készült széthullani. Francziaország már rég megüzente volt a háborút, és serege, a melynek Berlinbe kell vala bevonulnia, lomhán mászott a határok felé. Az Ausztrián megesett tapasztalat bárkinek is fölnyithatta volna szemét, hogy a mely perczben Poroszország belátja ideje elkövetkeztét, a sas röptének egyenes gyorsaságával fog lecsapni. De a franczia hadsereg, mintha iszapban feneklett volna meg. A mit mindenki várt, elkövetkezett. A poroszok, mint valami fellegszakadás áradtak a francziákra. A háború sorsa, voltaképen, egyetlen nap alatt el volt döntve. A francziák, aztán, egyik csatát a másik után vesztették. A császár többé nem térhetett vissza Párisba. A védelmet — mert a poroszok már régóta betörőkké váltak — inkább a császár politikai jövőjére, nem, pedig, az időszerü katonai szükségre való tekintettel intézték. Egyéb sem fordult elő, mint franczia vereség, mig, a végén aztán, következett, mindennek koronájaképp, a sedani szerencsétlenség. A császár átadta kardját s ellenségei foglya volt. A második császárság egy pillanat alatt semmivé vált. Páris kikiáltotta a köztársaságot; Eugenia császárné Angliába menekült; a második császárság a porba omlott; a győztest Versailles-ban német császárúl üdvözölték.

Nincs miért tovább kisérnünk a háború változatait. Francziaország sok derék, hősi kisérletet tőn, hogy összeszedhesse magát, de már késő volt. A hivatalos hanyagság s a gonosz gazdálkodás megtette a magaét. A csatatér szerencséjét sem vitézség, sem hazafiság vissza nem hódíthatá. Bazaine tábornagy, a mexicoi hadjárat balvégzetü katonája, órjási hadseregével megadta magát Metzben;

Párist körülzárolták, ostromolták — meg kelle magát adnia, mert, különben, az éhség végzi vala munkáját. A győztes ellenséggel a kapuban kelle szóba állani. Franciaországnak nem volt más választása, el kelle fogadnia az elébe szabott föltételeket. Elvesztette két tartományát, órjási pénzbirságot kelle fizetnie, és a háborúnak vége volt.

Az angol nemzet rokonszenve, általában véve, elején majdnem egészen Poroszország mellett volt. Napoleon császár politikája oly erőszakosnak, oly szertelennek tünt föl, hogy az angol közvélemény tapsolt Németországnak, a mikor a megkisérlett rendelkezéssel szemben ellenállást tanusított. De, a midőn a császárság megbukott, az érzelmek is rögtönösen megfordultak. Az volt a közfelfogás, hogy a poroszoknak meg kell vala elégedniök Sedannal és a Bonaparte-császárság teljes bukásával, s a köztársasággal nagylelkü feltételek alatt kellett volna elbánniok. A londoni Trafalgar-téren és több vidéki városban nagy népgyüléseket tartottak, hogy a súlyosan meglátogatott francziák iránti rokonszenvet kifejezzék. Az ir lakosság egész szivével a francziák pártján állt. A bajtársi régi kötelékek, a melyek visszanyultak egészen az ir-csapatok idejéig, sőt azon is túlra, még mindig fogva tartották a szenvedélyes és tüzes ir szíveket. Itt-ott sokan azt gondolták, hogy a kormánynak valamit tennie kellene a franczia köztársaság támogatására. Némelyek azt tartották, hogy Anglia dicsősége rövidséget szenvedne, ha egyik, vagy másik hatalmassággal síkra nem szállna. A folyamatba indult heves diplomatiai érintkezések rendjén az is kitűnt, hogy különböző időkben titkos beszélgetések folytak Franczia- és Poroszország titkos szerződéséről is, a melynek értelmében Fran-

cziaország, bizonyos feltételek alatt, annectálhatta volna Belgiumot. Ez a meglepő leleplezés rémületet és fölháborodást keltett Angliában. A kormány e bekövetkezhető veszedelem megelőzése kedveért egyszerre azzal a követeléssel állott elő, hogy Franczia- és Poroszország lépjenek új szerződésre, a melynek értelmében e két hatalmasság, Angliával együtt, kötelezze magát Belgium függetlenségének föntartására s a fegyver-fogásra bármely állammal szemben, a mely átlépné Belgium határait. Az angol kormány jóformán meg lehetett nyugodva, hogy ezen a módon eléggé gondoskodott bármely veszély ellenében, a mely Belgium függetlenségét fenyegethetné, és így a pillanat általános veszélyével szemben tette meg készületeit, tetemes hitelt kérve, hogy az ország katonai véderejét erősbíthesse. De, ugyanekkor, ugyancsak komoly meglepetést kelle szenvednie, a midőn Oroszország egyszerre csak, egész sajátos módon indítványozta a párisi szerződés dolgának fölvételét. E szerződés egyik szakasza kijelentette, hogy »a Fekete tenger neutralis; vizei és kikötői — nyitva minden nemzet kereskedelmi tengerészete számára — határozottan és örökre tilosak mind a partjain birtokos, mind, pedig, bármely más hatalmasságok hadi hajóinak«, és Törökország szultánja s Oroszország császárja kötelezik magokat, hogy e tenger partjain sem nem rendeznek be, sem nem tartanak fönn katonai, avagy tengerészeti hadszertárakat. Oroszország, pedig, most, fölhasználva a Franczia- és Poroszország közötti hadjárat alkalmát, kijelenté, bogy a szerződés e szakaszát magára nézve többé kötelezőnek el nem ösmeri. Az orosz államférfiak ez otromba és rögtönös eljárásuk igazolására azt hozták föl, hogy a párisi szerződést, aláírása ideje óta, más hatalmasságok is különböző módon

megsértették, és, hogy Oroszországtól nem lehet várni, hogy örök időkre türjön egy olyan határozmányt, a mely egyenesen és különösen épen őt nyomja oly súlyosan.

E kijelentés megdöbbentő, baljóslatú és sértő módon történt. Mégis, a valóság szerint, nem igen lehetett bármely angol államférfinak is Oroszország kijelentett czélzata ellenében valamit tennie. A párisi szerződés által érdekelt nagy hatalmasságok közül kettő saját ügyeivel sokkal komolyabban el volt foglalva, hogysem nagyon a szivére vehette volna a Fekete tenger neutralitását. Nem igen volt hihető, hogy Franczia-, vagy Poroszország, épen akkor hagyva abban a halál-tusát, a melybe bonyolodtak vala, kezet fogjanak, Oroszországot kényszerítendők, hogy tartsa meg a szerződés vitatott szakaszát. Ausztria bizonyosan nem fogott volna, ily körülmények között, vállalkozni a közbelépésre. Anglia részéről, tehát, jókora Don Quixotte-kodás lett volna,ha egymaga egyedül vállalta volna magára a szerződés szentségének föntartásaért a felelősséget. Aztán, minden gyakorlati politikus látta rég, tisztán, hogy Oroszország, előbb vagy utóbb, egyik vagy másik úton, lerázza nyakáról azt a bilincset, a melyet a most megtámadott szakasz rakott reá. Betű szerinti értelemben érdekelte e szakasz valamennyi nagy hatalmasságot, de valójában csak is Oroszországra czélzott, s egyedül csak az ő korlátozására kieszelt eszköz vala. A Fekete tenger voltaképen egy orosz tó, vagy legalább annak lehet nevezni, ha csak politikai vagy katonai szempontokra gondolunk, mert a mi része Törökországnak a Fekete tengerből van, alig lehet életbe-vágó kérdése Európának, már pedig az Euxinus partjain Orosz- és Törökország osztoznak. Bármily bölcs és helyes volt, tehát, a nyugati hatalmasságoknak az a kiván-

sága, hogy Oroszország hajóhadi lobogójától megtisztitsák a Fekete tenger vizeit, minden államférfiú tisztán láthatta, még a szerződés megkötésének idején is, hogy, ha Oroszország valaha abban a helyzetben lesz, hogy követelhesse azok alól a föltételek alól való feloldozását, a melyeket a krimi veresége kényszerített reá, ezt az alkalmat azonnal föl fogja használni. Mulhatatlan kellett várni, hogy ragaszkodni fog a párisi szerződés ama pontjának föloldásához, a mely hajóhadát kizárta azokról a vizekről, a melyek déli partjait locsolják. Csakhogy e szakasz eltörlését olyan modorban követelte, a mely még meglepőbb és sértőbb vala, mint maga a követelés. Volt valami kalmuk-szerü abban az otromba esetlenségben, a melylyel Oroszország nyiltan elismerte, hogy az új föltételeket azért követeli most, mivel látja, hogy akarata megtagadására most lehetetlen nyugati szövetséget alakítani. Ha Anglia ekkor háborúba bocsátkozott volna Oroszországgal, a párisi szerződés olyan egy szakaszának föntartása kedveért ment volna háborúba, a melynek bármikép való föntartásában senki sem hitt s a melylyel a legtöbb európai hatalmasság nem törődött semmit. Lord Granville épen csak annyira szorítkozott, hogy tiltakozott az ellen a szokatlan föltevés ellen, mintha bármely hatalmasság is, a mely valamely szerződést aláirt, jogosan és saját kedve szerint megtagadhatná e szerződés valamelyik pontjának érvényét, bármely szerinte alkalmas pillanatban. Ha Oroszország adott valamit az érvekre, azt el kell ismerni, hogy a Lord Granville okoskodására válaszolni nem lehetett. Lord Granville csak annyit állított, hogy, ha valamely közös viszonyban több fél egyesült, ezek közül egyiknek sem függhet akaratától akkor lépnie vissza, a mikor nekie tetszik, a nélkül,hogy a többieket is be ne vonja

a tanácskozásba. Csakhogy, bizony, Oroszországnak kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogysem e kérdésnél az érvekre, avagy a tisztességre ügyelt volna. Látta, hogy minden előbbinél kedvezőbb alkalma nyilt, olyan alkalma, a milyen, talán, soha többé elő nem fordul, hogy ez úttal büntetlen menekülhessen kötelezettsége alól: megragadta, tehát, s el sem eresztette.

Valóban, nem is képzeljük hogyan vállalkozhatnék még egy orosz is, a hivatalos köröket kivéve, az orosz kormány ez eljárásának igazolására. De, túlfelől, félünk, hogy az orosz császár az akkori európai eseményekben sok mindent talál vala politikájának mentségére. Akkor a dolgok nem úgy állottak, mintha a nemzetközi jogot valami nagy tiszteletben tartották volna. A Porosz- és Franciaország között Belgiumra nézve folytatott tárgyalások gyalázatára váltak azoknak az államférfiaknak, a kik résztvettek bennök. Bismarck gróf egész cynismussal bevallotta az egészet, mihelyt úgy találta, hogy több haszna lesz belőle, ha elárulja előbbi czinkostársait. A czinkostársak némi gyönge kisérletet tettek a dolog eltagadására, vagy leplezésére, vagy, hogy valamikép menekülhessenek a részesség gyalázatától. Mind a két félen valók annak a férjnek és feleségnek szerepét kezdték játszani, a kik véletlenül találkoznak az álarczos bálban, mindkettő bizalmaskodik az ismeretlen társsal, de, aztán, kölcsönösen megismerve egymást, mindkettő bizonykodik, hogy a bizalmaskodással csak épen próbára akarta tenni a másik erényét. Ilyen mulatságban gyönyörködhetett Európa nehány napig, s bizony, ugyancsak föl is háborodott, a mint Porosz- és Franciaország a fölött osztozkodtak, hogy melyik volt a kisértő, melyik a kisértetbe esett, és hogy mi volt a kisértés igazi inditó oka?

Azután, meg, az olasz király használta föl a franczia megszálló csapatoknak Rómából való kivonulását s kijelentette, hogy a rend érdekében és a pápának s Rómának az idegenekből álló pápai őrség zsarnoksága alól való fölszabadítása kedveért, kénytelen az olasz hadsereg bevonulását elrendelni az örök városba, melyet erővel elfoglalva országa fővárosának nyilvánít. Nincs szándokunk tárgyalnunk, vagy akár csak érintenünk is, azt a vallási kérdést, a mely fölött akkor a vita a Vatican és Olaszország királya között folyt. Mi az akkor történteket, általában, készséggel tekintjük azoknak szempontjából, a kik azt óhajtották, hogy Olaszország egyesült királysággá váljék s fővárosa legyen Róma. De, még ebből a szempontból is teljes lehetetlenség igazolni az olasz király eljárását. Azt igen könnyen lehet érteni, hogy az olaszok s mások is azt gondolják magokban: »most, mikor a dolog megtörtént, örűlünk, hogy megtörtént s ezzel vége.« De a legkitünőbb casuistát is cserben hagyná találékonysága, ha más érvvel kellene igazolnia egy ily nagy szabásu politikai kérdés megoldását, mint épen csak ama merész föltevés alapján, hogy az erősebb mindig föl van jogositva, hogy a gyöngébbel épen úgy bánjék, a mint neki tetszik. Mindenesetre, pedig, egy csöppet sem lehet csodálkozni azon, hogy Oroszország császára, látva, hogy olyan nagy hatalmasságok cabinetjei, a minő Anglia, helyeslik az ilyen politikai merényleteket, azt gondolta magában, hogy nem látja semmi okát, hogy miért legyen épen ő az európai szárazföld összes többi uralkodói közűl az egyetlen, a kinek ne szabadna vas kezekkel ragadni meg az alkalmat. A ragadozás elve, nyilván, általános érvényesülésnek indult, és Sándor császár, csakugyan, nem láthatta be, hogy miért kösse az erkölcsiség és tisztesség valamely

törvénye különösen őt, a mely nem kötötte egyik szomszédját is. A moralista, természetesen, nem így gondolkozott volna, — de, hátha Sándor császár azt a philosophust követte, a ki úgy okoskodott, hogy erkölcstelen dolog, ha az ember erkölcsösebb koránál. Hátha Sándor azt gondolta, hogy úgy cselekedve, a mint cselekedett, épen csak kortársai erkölcsiségéhez alkalmazkodott.

Lord Granville, azonban, mind csak folytatta előterjesztéseit. Valahogyan csak ki kellett az európai hatalmasságokat tisztességes módon szabadítani abból a kátyuból, a melybe jutottak. A szerződés erővel való föntartásáról szó sem lehetett; de, túlfelől, az sem látszott illőnek, hogy, mintegy gyáva módra, épen csak belenyugodjanak Oroszország parancsszavába. Bismarck gróf találékonysága annak is megtalálta módját, hogyan lehessen Európa eljárását tetszetős szinben tüntetni föl. Inditványozta, hogy tartassék conferentia Londonban, az egész kérdés megbeszélésére. November 26-dikán, 1870-ben, köriratot intézett, tehát, Ausztriához, Törökországhoz, Olasz- és Oroszországhoz, felszólítva őket, hogy hatalmazzák föl képviselőiket a Londonban leendő összegyülekezésre, hogy az 1856. márczius 30-dikán kelt szerződés aláiróikép szerepelt hatalmasságok conferentiáján »megbeszéljék azokat a kérdéseket, melyek a császári orosz cabinet körlevelében foglalt közlésekkel kapcsolatban fölmerültek.« E meghivó, a mint mondják, csak azután látott világot, miután az angol kormány biztositotta Bismarck herczeget hozzájárulása felől. Lord Granville, nagy udvariasan, azt tette föl, hogy az orosz kormány épen csak óhaját fejezte vala ki az iránt, hogy a szerződésnek e záradéka az európai hatalmasságok megfontolása alá tartozó ügyképen törültessék el, és, hogy

a conferentia »eredményei minden előzetes megállapitása nélkül« gyüljön össze. Ezt a gyönyörü kis költeményt a diplomaták mind örömmel fogadták. A conferentia mindama szokásos formaságok szerint ült össze, mintha valamennyi tagja szentül meg lett volna győződve felőle, hogy olyan egy előterjesztés fölött fognak tanácskozni, a melyet vagy elfogadnak, vagy elvetnek, a mint szabad elhatározásuk alapján épen jónak fogják találni. A conferentia 1871. január 17-dikén nyilt meg, s azon kezdte, hogy elvont elvi kijelentést tőn. Külön jegyzőkönyvet irtak alá, a mely azt foglalta magában, hogy a nemzetközi jog lényeges elve: hogy egy állam sem oldhatja föl magát valamely szerződésben megállapított kötelességek alól mindaddig, mig a szerződő hatalmasságok ebbe bele nem egyeznek. Ezt a fontos kijelentést, mely épen annyit nyomott, mint annak a ténynek hangoztatása, hogy valamely üzlethez legalább is két személy kivántatik meg, ünnepélyesen mind magokévá tették, a conferentia, pedig, ennek alapján, arra érezte magát indíttatva, hogy 1871. márczius 13-dikán azzal fejezze be munkáját, hogy megállapodott a szerződésnek a Fekete tenger neutralitását kimondó záradéka eltörlésében. Az egész eljárásban és megállapodásban volt valami bohóczos. Madame de Remusat arról értesít, hogy a nagy Napoleon, ha sakkozott, az alakokat, alkalom és kedve szerint, szokta tervéhez képest mozdítani, a nélkül, hogy a játék megállapitott szabályaira ügyet is vetett volna. Ha, bizonyos pillanatban, előnyösnek látta, hogy királyát is oly korláttalan mértékben mozgassa, mint királynőjét, egész nyugodtan ez új mód szerint szokott huzni. Elképzelhetjük, már most, talán, hogy néhány régi szabásu udvaronczot meghökkenthet ez az egyoldalú, önkényes eljárás-mód, tudva egyszers-

mind,hogy a nagy hódító akaratának bizony,nem birnák útját állani. Mi volna, már, ilyen helyzetben, az elvnek és érdeknek is megvédésére tisztességesebb és bölcsebb annál a menekvési módnál, mint, hogy tartsanak sakk-conferentiát, elfogadva egy határozatot, hogy e játék egyik lényeges elve, hogy a szabályokat egyik játékosnak sem szabad épen csak kedve szerint megsértenie; és, aztán, e mentő tilalom után, továbbhaladva, fölhatalmazni Napoleon császárt, hogy megtehesse azokat a különös húzásokat, a melyeket épen kívánatosaknak talál tekinteni? A londoni conferentia követett eljárása valami ilyenforma vala. Bizony, nem arra volt alkalmas, hogy az angol kormány hitelét emelje, vagy népszerűségét növelje. Nem tudjuk, lehetett volna-e valami jobbat is végezni; mi csak azt mondhatjuk, hogy azt a kormányt sajnálni lehet, a mely egy nagyjelentőségű európai válság idején ennél jobbat nem tud tenni.

Más bajok is környezték a Mr. Gladstone kormányát. Néhány héttel az után, hogy az orosz kormány a párisi szerződésnek e neutralitásról szóló záradékát visszautasító köriratát kibocsátotta, Grant tábornok az Egyesült-Államok congressusát megnyitó beszédében kijelentette, hogy eljött az ideje, a midőn az amerikai kormánynak valamely határozott lépést kell az Alabama ügyben való követelései megoldására nézve tennie. E vitakérdés immár elérte volt, hogy úgy mondjuk, második állomását. Az első az volt, a mikor az angol kormány tiltakozott minden felelősség elvállalása ellen azokra a károkra nézve, a melyeket az amerikai kereskedés szenvedett. A második akkor következett el, a mikor Lord Stanley józanabb itéletével elismerte az iránti készségét, hogy a kérdést bizonyos módon ki kellene egyeztetni. Mikor a dolog idáig jutott, ter-

mészetes vala, hogy meg kell kisérleni, az igények kielégitésének szerződéses megállapítását. E szerződést egyszer, a Mr. Johnson Reverdy, Amerika akkori angol követe, tervezete szerint, már alá is irta Lord Clarendon, a külügyi államtitkár, a kinek 1870. júniusában történt halálával, aztán, Lord Granville a gyarmatügyi hivatalból a külügyibe lépett át. Ám, az Egyesült-Államok senatusa ezt a szerződést, ötvennégy szavazattal egy ellenében, elvetette és Mr. Johnson Reverdy letette tisztjét. A szerződés e balvégzetét legkivált a Mr. Sumner Károly, az Egyesült-Államok senatusának e kiváló tagja, fáradozásának lehetett tulajdonitani. Az olvasók nagyobb része, talán, nem is tudja, hogy az amerikai kormány megbizottjai útján kötött szerződéseket, helybenhagyás végett, előbb az Egyesült-Államok senatusa elé kell terjeszteni, és hogy a senatusnak jogában áll e szerződéseknek mind megerősítése mind elvetése. Az amerikai köztársaság senatusa a külügyi politika intézésében egyenes és igen jelentékeny befolyást érvényesít. Mr. Sumner akkor e senatusnak legékesenszólóbb és legbefolyásosabb tagja volt. Kitünő egy jellemerejű ember vala ő, valóságos »uralkodó« vérmérsékkel — hogy e sokat jelentő tájszót *) használjuk — e vérmérsék épen illő levén hatalmas alakjához, méltóságos megjelenéséhez s különösen szép és kifejező arczához. Egyik vezére volt a rabszolgatartás elleni mozgalomnak s a gyilkos merénylet, a melylyel mintegy tizenkét évvel korábban egy déli ültetvényes a washingtoni régi senatus-teremben rajtaütött vala, akkor fölháborodással és rémülettel töltötte el a világot. Lewis Cornwall György, Sir, ez eseményt, találóan, a polgári

*) Az eredetiben »masterful.«

háború első csattanásának nevezi vala. Mr. Sumner élete előbbi szakában szenvedélyes bámulója volt Angliának és az angol intézményeknek. Alaposan megismerkedett Angliával és az angolokkal, s az angol társaság kedvenczévé vált. Benső barátja volt Mr. Cobdennek, Mr. Brightnak, Argyll herczegnek s az angol közélet sok más kitűnő férfiának. Különösen lelkesedett Angliáért amaz eljárása miatt, hogy miként szabadította föl rabszolgáit s ama hangzatos szólamokért, a melyekkel az angol társadalom kifejezést szokott adni a rabszolgatartás elleni utálatának. Mr. Sumnert, saját hazájában, az angolság bolondjának tartották. Mikor az amerikai polgár-háború kitört, egész bizalommal azt várta, hogy Anglia rokonszenve egészen az Éjszak pártjára áll. Annál nagyobb volt, hát, elképpedése, a mikor azt látta, hogy oly nagy mértékben rokonszenveztek a Déllel. Mikor, pedig, azt kelle tapasztalnia, hogy az Alabama és más déli kalózhajók Angliában épültek, legénységök angolokból telt ki s az angol kikötőkből az angol tekintélyek háromnegyedének oly látszó üdvkivánataival indulhattak útjokra, Anglia iránti érzelmei rögtön és teljesen átalakultak. Ekkor azt hitette el magával, hogy az angol nemzet valósággal a rabszolgatartás iránt táplál rokonszenvet, és, hogy Anglia arra határozta magát, hogy minden tőle telhetőt elkövet a rabszolga-tartó köztársaság lábra-állítására, hogy az amerikai Unió megsemmisüljön.

Ebben tévedett Mr. Sumner. Angliában az államférfiak és mások meggondolatlanúl, csakugyan nagy igazságtalanságot követtek el az amerikai Unió ellenében, de az nem igaz, hogy ez a rabszolgatartás partolásából, vagy az amerikai Unió ellenében elkövetett nemzeti árulásból történt

volna. E munkánkban immár az egész kérdést megvilágitottuk vala s a szerző nem tétovázott a leghatározottabb kárhoztatásában némely angol vezér-egyéniség politikája és nyilatkozatai nagyobb részének. De Mr. Sumner tévedett főtételében, abban a következtetésében, mintha a rabszolgaság pártolása és az Unió iránti gyülölet sugalták volna azokat a bolondságokat, a melyek sokszor hangzottak, és ama jogsértő tetteket, a melyeket néha elkövettek. Elég az hozzá, lelkében heves boszú támadt Anglia ellenében. Ügye szenvedélye emésztette. Anglia iránti egész szeretete gyülöletté változott. A józan okoskodás épen úgy cserben-hagyta, mihelyt Anglia magatartásáról beszélt, mint Burke-ot, mikor a franczia köztársaság ellen dörgött. Mr. Sumner egész életében mindig nyilt barátja volt a békének, úgyszólván a békét tette egész működése elvévé, és most, mégis, épen úgy beszélt és cselekedett, mintha arra határozta volna magát, hogy Anglia és az Egyesült-Államok között háborúnak kell lenni. Mr. Sumner a Mr. Johnson Reverdy-kötötte szerződést oly hatalmas érveléssel s oly szenvedélyes ékesenszólással támadta meg, hogy leverhetett volna minden ellenzést, ha a senatus nem lett volna is majdnem egyhangú közakarattal vele egy véleményen. El kell ismernünk, hogy a Lord Clarendon és Mr. Johnson Reverdy által közösen megállapított e szerződés nem igen mutatkozott olyannak, hogy az amerikai senatustól észszerűen várni lehetett volna elfogadását, vagy a mely kiegélthette volna Amerika lakosságát. Mr. Johnson Reverdy Maryland szülötte vala s talán halvány rokonszenvet táplált a déliek iránt. Engedékeny békességszerető törekvésében, hogy véget vethessen egy nemzetközi viszálynak, úgy látszik, nem fontolta meg eléggé, hogy mi

a különbség egy seb behegesztése és meggyógyitása közt. Szerződésének gyönge oldala az volt, hogy az egész kérdést csupán magánjogi követeléssé tette. A szerződés úgy tüntette föl a dolgot, hogy egy csomó egyéni és különböző természetű magán-igényt akar elintézni, a melyeket az 1853. évi előző megállapodás függőben tartott, s a melyeket, egyfelől, brit alattvalók az amerikai, másfelől amerikai alattvalók a brit kormány ellenében támasztottak vala; azt is indítványozván, hogy az Alabama miatt támadt igényeket vonják be a többiek sorába s így a szerződés az egész ügyet egyszerre és általában tisztázza. Ámde, azt, legyen bár angol, vagy amerikai, mindenki beláthatja, mihelyt meggondolja az amerikai kormány által fölsorolt sérelmek természetét, hogy a megoldásnak ez az útja az amerikai népet ki nem elégíthette. Meglepő, hogy egy olyan államférfiú, mint Lord Clarendon, csak egy pillanatig is elhitethette magával, hogy valami haszon származhassék ilyen egy szerződésnek az amerikai senatus elé való terjesztéséből. És, hogy azt hihette, s másokkal is elhitethette, ismét csak annak az újabb példája, hogy milyen csodálatos tudatlanság uralkodott az amerikai politikai és nemzeti fölfogás valódi állása felől, a mely egészen tévútra vezette Anglia politikáját az amerikai háború egész ideje alatt. Az Egyesült-Államok követelése, a melyet az Alabama kalózkodása czimén támasztott, mindenek előtt az állam követelése volt. Az amerikai kormány és népe azt mondta: »Magadtartása, eljárásod hosszabbra terjesztette az ellenünk folyó háborút. Segély- és erőforrásokat nyitottál ellenségeink számára. Megengedted nekik, hogy kikötőidet fegyvertárúl és induló pontul használják ellenünk intézett támadásaiknál; hadilobogód védelmet nyújtott kalózkodásuknak; a te tengeré-

szeid népesítették be hajóikat és sütötték el fegyvereiket. Követeléseinket egy nemzettől sérelmet szenvedett nemzetül állítjuk föl.« A Lord Clarendon aláírásával ellátott szerződés erre azt felelte: »Készek vagyunk, hogy a két nemzet birálja el, mint valami egyéni követelést, azokat a személyes károkat, a melyeket, egyik felől, néhány angol s másik felől néhány amerikai polgár szenvedhetett. Mi készséggel bele tekintünk minden legcsekélyebb számla minden egyes tételébe, a melyet a new-yorki Mr. Thompson, a tulajdonában esett károk felől terjeszt elénk, föltéve, hogy, ha ti is lesztek oly szivesek s hasonló módon jártok el minden olyan számlára nézve, a melyet a manchesteri Mr. Johnson nevében terjesztenek elibétek.« Valóban, épen igy lehet legjobban kifejezni azt a különbséget, a mely volt ama szerződés között, a melyet az Egyesült-Államok senatusa elvetett, és a között, a melyet az amerikai kormány később elfogadott.

Az angol kormány nagy-bölcsen engedett. Beleegyezett, hogy bizottságot küld Washingtonbe, a mely értekezzék az amerikai bizottsággal és az egész vitakérdést, mint a két nemzet, nem, pedig, csupán az egyesek ügyét tárgyalja le. E bizottságnak föl kelle ölelnie mind ama különböző vitakérdéseket, a melyek az Egyesült-Államok és Anglia között megoldatlanok voltak; az Alabama után támadt követeléseket; a szent-juani határ-, és a canadai halászati kérdést. A bizottsági tárgyalásokban a canadai birtok képviselője is részt vala veendő. Az angol biztosok valának: Grey grófja és Ripon (a ki utóbb, e washingtoni szolgálataiért, Ripon marquis-vá tétetett), Northcote, Stafford, Sir, Mr. Bernard Montague, a nemzetközi jog tanára az oxfordi egyetemen és Thornton Eduárd, Sir, a washing-

toni angol képviselő. Canada képviselője Macdonald A. János, Sir, vala. Amerikai biztosok voltak: Mr. Fish Hamilton, államtitkár, Schenck tábornok, a későbbi amerikai képviselő Angliában, Mr. Davis Bancroft T. C., Mr. Nelson és Mr. Williams, birák, és Mr. Hoar E. R.

A bizottság hosszas időn át ülésezett Washingtonben s a végén is megtalálta a megállapodás alapját, a mit ama nevezetes okmányba foglalt, a melynek neve a washingtoni szerződés. A washingtoni szerződés elismerte a vitás kérdés nemzetközi természetét, s az angol kormány fontos engedményével kezdődött. Kijelentette, ugyanis, hogy »Ő brit Felsége fölhatalmazta külön és teljhatalommal fölruházott biztosait barátságos szellemben való kijelentésére ő Felsége kormánya sajnálkozásának a fölött, hogy az A l a b a m a és más hajók, bármily körülmények között is, kimenekülhettek brit kikötőkből, valamint ama kalózkodások fölött, a melyeket e hajók üztek.« Valóban, ugyancsak szokatlan egy elismerés vala ez egy olyan okmány élén, a mely a vita alatt levő követelések fölötti itélethozatalra alakitandó választott bíróság összeüléséről szólt. Magában véve nem kell valamelyes megalázkodásnak tekintenünk. A közéletben, épen, mint a magánügyeknél, mindeneknél nagyobb becsülést érdemel a sajnálat kifejezése a fölött, hogy, bár tudtunkon kivül, kárt okozánk szomszédunknak, vagy megengedtük másnak a kártételt, hogy kilőttük nyilunkat a ház fölött s megsebzők testvérünket. De, ha ezt a magatartást azzal hasonlítjuk össze, a melyet az angol miniszterek nem is oly sok évvel azelőtt foglaltak el, ez, bizony, jelentékeny mértékben más állás vala. Nem lehet, tehát, csodálkozni a fölött, hogy sok angol fölfortyant a megalázkodás ama látszatára, a mely csakugyan fönfor-

gott. A szerződés, továbbá, három irányadó elvet állapított meg, a melyekre nézve megegyeztek, hogy a választott birák azok szerint járjanak el ez ügyeknél. Ez irányadó elvek a következők valának: »A neutralis állam kormánya köteles, először, kellő őrködéssel elejét venni annak, hogy föl ne szereltessék, fegyverrel el ne láttassék, vagy ne készíttessék hatáskörében egy oly hajó is, a melyről alaposan föltehető, hogy oly hatalmasság ellen való kalózkodásra, vagy hadviselésre készül, a melylyel az illető állam békelábon áll; valamint köteles, hasonló elővigyázatot gyakorolni arra nézve is, nehogy a hatásköre alá tartozó területről oly hajó elindulhasson, a mely az imént jelzett kalózkodásra, vagy hadviselésre készül, ha az ily fajta hajó az ő hatáskörében, akár egészen, akár részben szereltetett föl a hadi használat számára. Másodszor, el nem türni, sem meg nem engedni egyik hadviselő félnek is, hogy kikötőit, vagy vizeit hajóhadi míveletek alapjává tehesse a másik ellenében, avagy a katonai segédszerek, fegyverek és ujonczozás megújitására, vagy gyarapitására használhassa. Harmadszor, köteles kellő őrködéssel lenni saját kikötőiben, vizein és a hatásköre alá tartozó minden emberrel szemben, hogy az előrebocsátott feltételeket és kötelességeket semmiképen meg ne sérthessék.«

A brit megbizottak e három irányadó elv elfogadását azzal az enyhitő megjegyzéssel kisérték, hogy kijelentették, hogy az angol kormány nem úgy járul hozzájok, mint »a nemzetközi jognak a kérdéses követelések keletkeztének idejében már érvényben volt elveihez,« hanem, csak, mint »bizonyitékaihoz e kormány amaz óhajának, hogy a két ország közötti barátságos viszony szilárdabbá váljék, s hogy a jövő számára kellő gondoskodás történhessék,«

beleegyezve, ekkép, hogy a jelzett követelésekből származó kérdések eldöntésénél ezek az elvek legyenek az irányadók, »a szerződő felek kijelentvén, hogy ezeket az elveket fogják jövőre követni, közölvén ezt más tengeri hatalmasságokkal is, fölszólítván ezeket is a hozzájárulásra.« A szerződés, azután, gondoskodott az Alabama-féle követelések eldöntésére öt tagból álló választott bíróságról, az egyik tagot a Királynő nevezvén ki, a többieket, pedig, egyenként, az Egyesült-Államok elnöke, Olaszország királya, a svájczi szövetség elnöke és Brazilia császára. E választott bíróságnak Genuában kelle összeülnie és a többség szavazatával kelle döntenie az eléje terjesztett összes kérdések fölött. A szerződés, továbbá, gondoskodott választott bíróságról annak eldöntésére, hogy mit lehet mindkét fél részéről egyéni követeléseknek tekinteni, s egy másik bizottságról is, a mely, később, az új-scotiai Halifaxban volt összeülendő, hogy elintézze a halászati kérdést, azt a régóta függőben maradt vitát, a brit és amerikai alattvalók kölcsönös jogai fölött, az egymás partvidékein való halászatra nézve. A szerződés az éjszaki határ kérdését is, a brit éjszak-amerikai területek, meg az Egyesült-Államok között, a német császár döntése alá utalta, valamint megnyitotta a Szent Lőrincz folyamát, meg más folyókat, a szabad hajózásnak.

A Genuában összeülendő választott bíróság itélethozatalát némileg késleltette az, hogy az amerikai kormány, egyszerre csak, az u. n. indirect követelésekkel állt elő. Mikor, ugyanis, az amerikaiak ügyiratai előterjesztésére került a sor, mindenki nagy bámulatára kitünt, hogy őrjási s majdnem vég nélkül való károk soroltattak elő, oly indirect veszteségek czimén, a melyek úgy voltak föltüntetve,

hogy az Alabama és más hajók kalózkodásából származtak. A veszteségek, a melyek annál fogva keletkeztek, hogy a szállitást angol hajókkal kellett teljesittetni; a biztositási díjak fölemelése után következett veszteségek, s minden elképzelhető veszteség, a mely a hadjárat hosszabb időre nyulásából eredt — most mind amerikai követelések gyanánt szerepeltek. Látni való volt, hogy, ha az ilyen szempont elfogadtatott volna, semmi kigondolható okát föl nem lehet vala annak is hozni, hogy miért ne foglaljon a követelések sorában szintén helyet a hadmíveletek folyamán kiadott, vagy a hadi kártéritésekre forditott minden egyes dollár is, a legelső napon kezdve, a melyen az Alabama tengeri útjára kelt. A föld hátán senki sem állíthatta teljes bizonyossággal, ha nem adták volna-e meg magokat a déli szövetségesek azonnal, mihelyt csak magát az Alabamát kézre lehetett volna keriteni s letartóztatni, és épen ezért, indirect követelésképen, épen annyi joggal föl lehet vala meríteni, mindjárt egy fáradtsággal, a háború ezután következett valamennyi költségét is. Valóban, az indirect követelések nem csak, hogy képtelenség, hanem épen szertelenség valának, és az angol kormánynak egyetlen pillanatig sem jutott csak távolról is eszébe, hogy amaz ügy rendjén engedje előterjesztésöket, a melyben a genuai választott birósságnak kelle döntenie. Maga e puszta föltevés, a maga meztelenségében, inkább hasonlított valami esetlen agyafúrt tréfához, mint egy államférfiúi javaslathoz. Még az olyan férfiak is, mint Mr. Bright, a kik az egész hadjárat idején lelkes barátai valának Éjszaknak, tiltakoztak ez elfogadhatatlan követelés ellen. A végén vissza is vonták. Ma már a lehető legmegbizhatóbb forrás után tudjuk, hogy az amerikai kormány sohasem is akarta erőszakolni a dol-

got. Mr. Young Russell János »A világ körül Grant tábornokkal« czimü érdekes útleirásában tudósít arról a beszélgetéséről, a melyet az Egyesült-Államok volt elnökével az indirect követelések kérdése felől folytatott. Mr. Young arról biztositja olvasóit, hogy Grant tábornok személyesen átnézte mind ama leirásait, a melyekben a Grant tábornok nyilatkozatait közli. Grant tábornok maga mondta Mr. Youngnek, hogy ő, a maga egyéniségére nézve, ellenezte az indirect követelések előterjesztését, és, hogy államtitkárja, Mr. Fish, szintén ellene volt. »Én« mondá Grant tábornok, »soha se biztam ez indirect követeléseknek Anglia elleni érvényesitésében. Azt is tudtam, hogy előterjesztésök semmi jóra nem vezet. Tudva, hogy Anglia el nem ismeri, láttam, hogy csak bonyolódottabbá teszi magát a dolog lényegét, alapos panaszra szolgáltatván okot.« Mr. Fish helyeselte ezt a fölfogást, de azt tartotta, hogy tekintettel kell lenni Mr. Sumnerre. Mr. Sumner a senatus külügyi bizottságának elnöke volt s abban az időben ugyancsak tartani kellett tőle. A szerződésnek amúgy sem volt barátja, s különösen boszankodott a miatt, hogy Grant tábornok és Mr. Fish már is legyőzte egyik inditványával, hogy »az Angliával való béke első föltétele lobogójának az éjszak-amerikai szárazföldről való eltávolitása legyen.« Grant tábornok igen helyesen jegyzé meg e tervre, hogy annyi volna, mint a hadüzenet, és »nekem béke, nem, pedig, háború kellett.« Mr. Sumner fölöttébb ragaszkodott az indirect követelésekhez, s nehogy őt megsértsék s nehogy a »demagogok« jövőbeli szemrehányásai számára alkalom nyiljék, Mr. Fish legjobbnak tartotta az indirect követelések elintézésének azt az útját, hogy, hadd menjenek a genuai választott biróság széke elé. Grant tábornok

elismerte, hogy akaratja ellenére kelle megadnia magát. »De sem Mr. Fish, sem magam semmi eredményt sem vártunk ez előterjesztéstől. Sőt valóságos kárára is vált a szerződésnek, mert ferde helyzetbe juttatta kormányunkat s Angliában azokat, a kik barátaink valának. Balfogás volt, de jó szándékból. És nagyobb balfogásnak marad, mint a mekkorának ön tartja, s valamint magunk soha sem komolyan támasztottuk az indirect követeléseket, nem is kell vala előállnunk velök, még a Mr. Sumner kedveért sem.« Valóban órjási balfogás vala. Olyan politikai baklövés volt az, a milyennek szentesitéséhez soha államférfiúnak járulnia nem lett volna szabad. A választott bíróság már azon a ponton állt, hogy szétmenjen. Angliában a legnagyobb fölháborodás uralkodott. Az amerikai kormány, a végén, visszavonta ezeket a követeléseit. A genuai választott bíróság saját szántából jelentette ki, hogy minden ilyszerü követelés tarthatatlan és ellenkezik a nemzetközi joggal. Már maga az előterjesztés puszta ténye igen sokkal járult az Egyesült-Államok mind ama hitelének lerontásához, a melyet jogos igényeinek szilárd föntartása biztosít vala számára s a melyeket a választott bíróság is készséggel elismert volna.

A genuai választott bíróság Anglia hátrányára döntött. A bíróság egyértelemmel mondta ki, hogy az Alabama viselt dolgaiért Anglia a felelős. A többség őt tette felelőssé a Florida minden s a Shenandoah némely kártételeiért, de a többi hajók terhe alól fölmentette. Valamennyi követelés kamatostúl való végtisztázására kárpótlásképen három és egynegyed millió sterling font állapíttatott meg. Cockburn Sándor, Sir, a ki Anglia képviselőjekép vett részt a bíróság üléseiben, hosszú és ékesen-

szóló tiltakozást terjesztett elő a végmegállapitás nagyobb része ellen. Cockburn Sándor, Sir, elismerte a végzésnek az Alabama ügyére vonatkozó részét, s az itéletbe, általában, belenyugodva, az angol kormánynak a polgár-háború idején tanusított magatartása mellett, védbeszédet tartott s mintegy történelmi igazolást terjesztett elő. Ékesenszóló, hazafias és lelkes egy plaidoyer vala ez, a mely egész sajátosan kivált a választott birósági tárgyalások kissé száraz és üzletszerü jegyzőkönyvéből. A London Gazette 250 lapját töltötte be. Sok olvasó el volt ragadtatva, mások megmosolyogták. A legtöbb angol nem is olvasta. A hivatalos lap méltóságos hasábjai nem annyira őrizték, mint inkább eltemették.

A német császárnak maradt a döntés a Vancouver szigete közelében fekvő kicsinyke Szent Juan szigetének tulajdonjoga fölött, a mely kérdés az Oregon-szerződés óta mindig függőben vala, s a melyet e mű folyamán immár kifejténk. *) A császár döntvénye jogosnak mondá Amerika igényét e szigethez. Szent Juan több éven át abban a némileg kellemetlen helyzetben lebegett, hogy mind Anglia, mind az Egyesült-Államok megszállva tartották. Anglia, aztán, e döntvény alapján, 1873. végén vonult ki belőle.

A választott bíróság eddig nem épen olyan módon járt el, hogy az angol nemzet valami nagy gyönyörüségét találhatta volna benne. A végzés mindenik esetben határozottan ellene fordult. Ellene fordult, bizonynyal azért, mivel egyik esetben sem volt igaza, s azok, a kik a választott bíróságnak alávetik magokat, nem panaszkodhatnak azért, hogy a döntés nem az ő javokra történt. Anglia

*) Lásd I. köt. 298. l.

mindenesetre sokat nyert azzal a politikával, a mely a béke útján tette a vita eldöntését lehetővé. Megmentette népét, valamint ellenfeleit is, a háboru rettenetes isten-ítéletétől, a melyben a győzelem épen csak egy fokkal lett volna jobb a vereségnél. Megszabadult a kölcsönös gyülölködés mindamaz örökségétől, a mely a háború kimaradhatatlan büntetése. A maga részéről elősegítette annak a hatalmas elvnek érvényesítését, a mely minden következő őltő javára fog válni. De, azért, még sem mondhatnók, hogy az angol nemzet zavartalan elégültséget érzett volna. A népesség tömege nem erkölcs-bölcsészekből áll, s az angol nép legnagyobb része egyebet sem látott, mint, hogy Anglia kénytelen volt, a népies kifejezés szerint, »megbukni« Amerikának. A választott biróság döntésének elfogadása, nekünk úgy tetszik, egészen bölcs, tiszteletreméltó, államférfiakhoz illő és igazságos vala. A hibát abban a korábbi politikában találjuk meg, a mely az Egyesült-Államoknak nagyon is igazságos alapot szolgáltatott követeléseik támasztása számára. De, azért, mégis bizonyos, hogy Mr. Gladstone-nak és hivataltársainak sokat kelle a közvélemény szemében szenvedniök, már magáért azért, hogy elfogadták a választott biróságot, a mi annyira Anglia hátrányára ütött ki. Olyan forma helyzetbe jutottak, mint az a kormány, a mely szigorú és megalázó béke-föltételeket kénytelen elfogadni. A háboruért nem ők lettek volna felelősek. Nem a saját tettök lett volna, a mely a szigoru föltételek elfogadását kegyetlen kényszerüséggé teszi vala. Senki el nem mondhatta, hogy lett volna más lehető választásuk, mint meghajolni a helyzet követelményének. Mind ez igaz lehet. Hanem, azért, a kormány mégis méltó a sajnálatra, a melynek oly béke-föltételek előtt

kell meghajlania, a melyekkel népe megalázva érzi magát. A conservativ párt hosszú időn át ugyancsak fölhasználta a Mr. Gladstone kormánya ellenében, hogy elfogadta a washingtoni szerződést. Ugy látszik, nem igen vette számba, hogy egyik conservativ vezér-egyéniséget, Northcote Stafford, Sirt, tették az egyik bizottsági taggá, épen azért, hogy az ügy elintézése ne tünjék abban a szinben föl, mintha egyetlen politikai párt tette volna. Egy, vagy két esetben, talán, a szerződés védelmében használt modor is járult ez áldozat keserübbé tételéhez. Mr. Lowe, például, az egészet a pénz-kimélés szinében tüntette föl, kimutatva, hogy a háború sokkal többe került volna, mint a megitélt összeg kifizetése. Ez, bizony, nem a legszerencsésebb módja volt annak, hogy egy büszke s nem igen mélyen gondolkodó nép szája ize szerintivé tegyék ezt a kiegyezést. Akár hogyan is, azonban, annyi bizonyos, hogy a genuai választott bíróság az angol közvéleményt, általában, sértette és fölháborította. Ez érzést némelyek ki is fejezték; mások csak magokban emésztődtek miatta. Igaz, alaptalan és igaztalan volt, de nem volt egészen természetellenes — s mindenesetre megtette a magáét a Mr. Gladstone kormányának népszerütlenitésére.

Az 1872. évi ülésszak megnyitására a gyász árnya borult azzal a jelentéssel, hogy Lord Mayot, India alkirályát, egy vakbuzgó gyilkos, egy büntető telepen, megölte, a mikor az alkirály az egyik Andaman sziget fölött tartott szemlét. Lord Mayo igen jól megállta helyét nehéz föladata körében s minden párt egybehangzó becsülését vivta ki magának szilárdsága, erélye, embersége és igazságossága által.

HATVANEGYEDIK FEJEZET.

Fordúl az ár.

A szabadelvű kormány továbbra is vesztett népszerűségéből. Egy csomó ellenséget szerzett magának. Ez, különben, inkább becsületére vált. Kormányra léptekor kötelezte magát bizonyos reformok keresztülvitelére, s ki is vitte valamennyit, tekintet nélkül mind ama sérelmekre, a melyeket, ez által, az osztályok előjogainak és a szerzett jogok élvezőinek okozott. A nagy reformokat keresztülvivő kormánynak mindig számitnia kell arra, hogy ellenségeket szerez magának, és pedig, olyan ellenségeket, a kiknek boszúja ravasz és makacs lesz. A miniszterelnök, maga, sokkal jobban elragadtatta magát ügye heve által, hogy ne kellett volna a kevésbbé komoly és kevésbbé önzetlen emberek érzelmeit, előitéleteit és érzelgős féltékenykedéseit gyakran sértenie. Mr. Gladstone a lehető legkomolyabban vette reform-törekvéseit, és a valóban komoly férfiak ritkán népszerűek az olyan társaságban, mint a londoni. A közvélemény, nyilván, torkig lehetett már a merész és hajthatatlan reformok hosszú sorozatával. Az emberek kezdtek belefáradni, mint a közönséges gyalogló kedve hamar elmegy, ha lépést kell tartania az olyan emberrel, a ki kész, pihenés, félbeszakítás nélkül, oly gyorsan és oly messze gyalogolni, a mint és a mennyire csak bir. A kikerülhetetlen visszahatás már közeledett. Mindenesetre el kelle következnie. A miniszterelnöknek sem népszerűsége, sem ügyessége, sem az emberekkel való tapintatos bánásmódja, sem minden ragyogó tehetsége el nem háríthatta volna ezt az eredményt. Mr. Gladstone nem is igen tudott az emberek-

kel bánni. Valószinűen megvetette volna magát, ha ezt a tehetséget, még ha rendelkezett volna is vele, fölhasználta volna. Igen is őszintén árulta el mind azt, a mi benne lakozott. Ha valaki nem tetszett neki, nem igen törte magát ennek rejtegetéseért. A mint a franczia kifejezi magát: igen is el volt magával foglalva, hogy sem sok ügyet vetett volna a finomkodó udvariasságra és választékos társadalmi fogásokra. Követői azt suttogták magok között, hogy dictatorkodik, s csakugyan, abban az értelemben valóban is dictator vala, hogy a legerősebb meggyőződései voltak, s mindent elkövetett, hogy azokat másokra is ráerőszakolhassa. Még vallásos nézetei is arra szolgáltak, hogy társadalmi népszerűségét gyöngitsék. Az angol állam-egyház és a skót presbyterianismus embere sajátságos módon olvadt benne össze. A közönséges angol közép-osztálynak azért nem tetszett, mert igen hajlott a szertartások felé, tulfelől, pedig, sokszor megsértette a római katholikusokat szenvedélyes értekezéseivel a pápáról és a római egyházról. A Mr. Gladstone részéről, avagy nevében történt kinevezések közül is néhány komoly vitákra s majdnem botrányra is adott alkalmat. Ezek közé tartozott Collier Robert, Sir, koronaügyésznek a közjogi törvényszék albirájává való kinevezése, hogy így forma-szerint széket nyerhessen az új fölebbviteli törvényszék kebelében — jobban mondva, hogy e szerint a titkos tanács törvénykezési bizottságának fizetéses tagjává lehessen kinevezni. A törvényes rend, ugyanis, azt követelte, hogy a fölebbviteli törvényszék mindenik birája csakis valamelyik rendes törvényszék tagja lehet, Collier Robert, Sirt, tehát, azért kelle a közjogi törvényszéken átvinni, hogy ezt a formai minőséget megnyerhesse. Mr. Gladstone-nál nem szerepelt még csak gondolata is

valamely méltatlan indoknak, sem Collier Robert Sirben nem hiányzott a birói, avagy jogi arravalóság. Sőt, ellenkezőleg, mindenki elösmerte, hogy Collier Robert, Sir, nagy nehézségből szabadította ki a kormányt, a midőn oly kinevezést fogadott el, a melyet több biró visszautasított s a mely koránt sem felelt meg annak a fokozatnak, a milyenhez. addigi szolgálatai alapján, méltó igényt tarthat vala. Mégis, azonban, úgy tünt föl a dolog, mintha valami szemfényvesztésszerű szerepelne abban az eljárásban, a mely csak azért sétáltatta át az egyik törvényszéken, hogy megadja neki a másik számára való formai qualificatiót. A Lordak házában meg is tették a kormány hibáztatására szóló indítványt s az átalános hit az volt, hogy el is fogadják. Az ellenzék némelyik vezére minden tőle telhetőt elkövetett a kormány gyalázására s a végén még odáig is ment, hogy azt is panaszképen hányták föl, hogy a Lord kanczellár egy megyei törvényszékhez olyan egy birót nevezett ki, mint Mr. Beales, a ki a reform szövetkezet elnöke volt a Hyde-park kerítésének ledöntése idején. A rosszalást, azonban, visszautasították, nyolczvankilencz szavazattal nyolczvanhét ellenében. Hasonló kisérlet a képviselőházban is történt, de azt is elvetették, de csak is huszonhét főnyi többséggel, a mi elég kevés abban a Házban, a melyről az volt a föltevés, hogy a kormány erejének a támasza. Szintén versenygésre adott alkalmat az a kinevezés, a mely Harvey W. W. tisztelendőt Ewelme rectorává tette. A törvény ugyanis, azt követelte, hogy Ewelme rectorává az oxfordi egyetem testületének tagját kell kinevezni, Mr. Harveyt, pedig, a ki Cambridge-ben növekedett, Oxford testületének tagjává — Oxford, nem, pedig, Mr. Gladstone, s épen azért tette, hogy e kinevezésre alkalmassá váljék.

Ebben az esetben sem volt semmi szó, sem a miniszter indokairól, sem a kinevezett érdemeiről. De, valamint az előbbi esetnél, sokan kijátszás-félét láttak az alkalmassá tétel módjában. Mindkét eset, pedig, olyan alkalmat nyujtott a Mr. Gladstone ellenségeinek, a melyet nem késtek fölhasználni. Elnevezték az alkalmak emberének, a mi sok angol szemében bűn; vádolták jézsuitasággal, a mi sok angol szemében a bűnök közt is a leggonoszabb. Az is a Mr. Gladstone különös sorsával járt, hogy bizonyos ellenségei leplezett római katholikusnak nevezgették ugyanakkor, a mikor elidegenitette magától és megsértette legkomolyabb katholikus hiveinek egy részét az által, hogy egyházuk politikai befolyását igen keményen ostromolta. Kétségbe sem lehet vonni, hogy, bár egyik Házban sem lehetett semmi rosszaló határozatot keresztülvinni, a »Collier-féle robbanás,« a mint nevezték, meg az »Ewelme-botrány« csak újabb lökést adott a Mr. Gladstone kormánya amúgy is már alászálló népszerűségének.

Az »ital-ügy« szintén csakhamar táborba szállt ellene. »Az ital-árulás elnyomására« alakult egyesült királysági szövetkezet már több év óta olyan erőre vergődött, hogy határozott politikai tényezővé vált. Czélja az volt, hogy rávehesse a törvényhozást, hogy ez bizza minden helység lakosságának kétharmad többségére, hogy, ha jónak találja, egészen eltilthassa a bódító italok nyilvános elárusítását. E mozgalom parliamenti vezére Lawson Wilfrid, Sir, vala, e tekintélyes, igen erélyes és egészen komoly férfiú. Lawson Wilfrid, Sir, azonban nem csak komoly és erélyes vala. E mellet különös hatásos módon tudott beszélni is, sajátosan elütve mindattól, a mit az ember egy ilyen szigorú és egy kissé rajongó törvényhozói czél ügyvédjétől várhatott volna.

Vidor, élénk természetű humorista létére, mindig volt gondja hallgatói jó hangulatban tartására és arra, hogy beszédével agyon ne nyomja őket. A szövetkezet mindig ostromolta a kormányt és a közvéleményt, tüzelve az ital-árulás ellen, s látni való volt, hogy valamit tenni kell ez üzlet szabályozására. Mr. Bruce, a belügyi államtitkár, olyan törvényjavaslatot terjesztett elő, a melyet a szövetkezet kárhoztatott, mint hiábavalót, a kocsmárosok pedig elleneztek, mint zsarnokit. E javaslat fokozta a részegségre szabott büntetéseket s rövidebbre mérte azokat az órákat, a melyeken a nyilvános helyek vasárnap és hétköznapokon is nyitva tarthatók. E rendszabály keresztülvitelének az lett az eredménye, hogy a kocsmárosok nyiltan pártot ütöttek a kormány ellen. Maga Mr. Gladstone régóta a kocsmárosok rovásán állt. Régebben azt a bűnt követte el, hogy része volt ama törvény keresztülvitelében, a mely a franczia könnyű boroknak palaczkokban való elárusitását a fűszereseknek, és a süteményes boltokban és frissitő termekben való kimérését megengedte, — a kocsmárosok, pedig, fölöttébb kárhoztatták a brit alkotmány hagyományos formáinak ilyszerű újitgatásait. Egyik-másik ügyvédjök, csakugyan, nemes fölháborodással ostromolta azt a politikát, a mely a mértéktelenségnek az által kész lábat adni, hogy a nyilvános helyiségek gazdáin kivül akárkinek is megengedi egy pohár bor kimérését. A süteményes boltokban folyó dorbézolásokat olyan nyelven irták le, a mely fölújította emlékét a Sibthorp ezredes gyászjóslatainak, a melyeket a franczia borok és franczia erkölcsök elaljasító befolyásáról hangoztat vala.*) A

*) Lásd I. köt. 517. l.

Mr. Bruce engedélyező törvénye *) olyan újabb bűn vala, a melyet szintén csak a Mr. Gladstone nyakába varrtak. Pálinka-sor és Sör-utcza kitűzte ellene a forradalom zászlaját. A kocsmárosok testülete jókora csoportból állt, jól volt szervezve, üzletök és szövetkezetök hálózata az egész királyságra kiterjedt. Némelyikök fölháborodását, talán nem is egészen természetellenesen, még jobban elkeserítette, hogy sok szónok és iró minden kocsmárost egy kalap alá fogott, nem tett különbséget a tisztességese, meg a tisztességtelene között s kárhoztatását épen úgy ráolvasta a »Térdszalagrend« tisztességes vendéglősére, kit még a dal is »kedves gazdám«-mal szólít meg, mint a »The Beaux Strategem« orgazdáskodó Bonifacziusára. Köztudomásu dolog volt, hogy a kocsmárosok tetemes része terjedelmes üzletet folytatott, a kik a részegeskedésekből több kárt, mint hasznot láttak. Mégis, az ilyeneknek is azt kelle tapasztalniok, hogy őket is csak egy sorba teszik a legaljasabb pálinkás bódék tulajdonosaival, az olyan személyekkel, a kik embertársaik bűnén, aljasságán élősködtek. A minden megkülönböztetés nélkül általánosságban űzött támadásnak, aztán, a minden megkülönböztetés nélkül általánosságban szervezett közös védekezés volt a természetes következése.

Mind e folyton halmozódó nehézségek mindegyre keresztezték a Mr. Gladstone kormányának útját. És e közben, még, az a homályos sejtelem mind jobban elterjedt a népesség több osztálya körében, hogy a nemzeti önérzet hanyatlásnak indult. A párisi szerződés föloldását sokan Oroszország Anglia rovására kivivott diadalának tekintették, a washingtoni szerződésben, pedig, ez ország megalázkodását látták az Egyesült-Államok fönhéjázása előtt.

*) Licensing Act.

Arra az állitásra, ugyan, senki sem vállalkozott, hogy a kormány más útat is követhetett volna, mint a melyet követett — de, a világ folyásának, csakugyan, egészen meg kell vala fordulnia, ha az emberek nem kapcsolták volna egybe a kormányt az uralma idején előfordult visszás eseményekkel, vagy nem a mentegetőzésre kényszerült minisztert tették volna felelőssé azért a megalázásért, a melyet a moralista magában az eredeti ballépésben, nem, pedig, a kibékitő elégtételadásban, ismert volna föl.

Francziaország köztársasággá alakulása nem maradhatott befolyás nélkül az angol politikára is. Az angol radicalismus felszinén mindig úszkál a többé-kevésbbé határozatlan köztársasági érzület bizonyos rétege. E még alakot nem öltött érzület, a franczia köztársaság megalakulása előtt bizonyos idővel, a kristályosodás és megszilárdulás folyamatán két oknál fogva ment keresztül: Amerika éjszaki felének sikere és a franczia birodalom III. Napoleon alatt történt fokozatos elhanyatlása nyomán. De Tocqueville már rég megjegyezte volt, hogy az amerikai köztársaság állandó voltát attól a nagy kétségtől félti, ha kibirja-e egy nagy hadjárat próbáját? És, ime, most kiállotta a nagy hadjárat e próbáját s a küzdelemből csak még hatalmasabban kelt ki. A császári Francziaország, jobban mondva: a Francziaországra erőszakolt császárság, egy pillanatra azon a ponton állt, hogy összeütközik az amerikai köztársasággal, de összeroskadt, még mielőtt csak meg is kisérthette volna fenhéjázó mozdulatának folytatását. Az ilyen természetü jelenségek, természetesen, jelentékeny benyomást tettek bizonyos osztályokra Angliában. A franczia köztársaság megalakulása, aztán, még csak fokozta ezt. Már említettük azokat a nagy népgyüléseket,

a melyeket Londonban s a legtöbb angol városban, a küzködő köztársaság iránti rokonszenv kifejezésére, tartottak — és egyik-másik ilyen népgyülésen jó csomó nyilt, határozott köztársasági hajlam is hallatta magát. Tagadhatatlan, hogy a városi munkás lakosság jelentékeny része a szivében köztársasági volt. Olyan angol irók, a kik egyátalán és semmiképen nem tartoznak az érzelgősök osztályához, hanem, épen ellenkezően, inkább érzéketlenek és hidegek dogmatismusukban, a »szélsőbb« szemlékben és folyóiratokban olyan czikkeket kezdtek közölgetni, a melyek határozottan kiemelték a köztársasági elmélet logikai fölényét. Az emberek már annak a lehetőségét vitatták, hogy bevallott köztársasági párt alakulhat mind a parliamentben, mind rajta kivül. Természetesen, nem olyan egy párt, a mely a monarchia azonnal való eltörlését hangoztatná; erre senki sem gondolt; hanem olyan egy párt, a mely nyiltan vallaná magát elvben a köztársaság hivének s elismerné magáról, hogy czélja a közérzület odafordítása, hogy előkészüljön útja a majdani jövő köztársaságának. Mr. Harrison Frigyes, egy tehetséges és jó nevü iró, az egyik szemlében kijelentette, hogy az angol nemzet, előbb vagy utóbb, ép oly bizonyosra el fogja a kormányzat köztársasági formáját fogadni, mint, a mily bizonyos »a nap holnapi fölkelte.« Csakugyan, az angolok bizonyos osztályai mindig tápláltak köztársasági érzelmeket s a szárazföldön történő változások minden fuvalata, kimaradhatatlanul föl is szítja ezeket egy kis lángra, a mely egy darab ideig lobbadoz. Ebben az időben, azonban, sokan azt hitték, hogy ez érzelmek immár határozott elvvé alakulandók, és, hogy ez elv azt is megéri, hogy politikai párt lesz a képviselője.

Franciaország adta meg a lökést, de a rázkodást is,

a mely meghozta a visszahatást. A párisi commune szertelen elméletei, rettenetes kicsapongásai és idétlen szinjátékai valóságos jeges zuhanyt öntöttek az angol köztársaságiak tüzére. Mégis, volt az angol mozgalomnak egy vagy két sajátságos jelenete, miglen elpihent volna.

Dilke Károly, Sir, 1872. márcziusában, inditványt terjesztett elő a képviselőházban, annak megvizsgálása iránt, hogy a korona jövedelmei és az udvartartási költségek mire fordittatnak? Az előző ősz több hónapján át Dilke Károly, Sir, vala Nagy-Britannia legtöbbet gyalázott embere. Neve számtalanszor fordult elő a napi lapokban. Minden hirlap vezérczikkét heteken át magának foglalta le. Az élczlapok minden héten hozták a »Dilke polgár« torzképét. A szinházi bohózatokban az ő neve adta meg a jelt minden bohóczkodásra és szeleburdiságra. A táviró sodronyok mindenfelé hirét vitték tetteinek, szavainak. Az amerikai hirlaptudósítók »meginterview-olták« s úgy mutatták be, mint Anglia leendő elnökét. Körútat tett éjszaki Anglia városaiban, fölolvasást tartva a királyság költségeiről s, a merre járt, mindenütt többé-kevésbbé komoly zavargások fordultak elő. E csoportosulásoknak több helyütt ember-élet is esett áldozatúl. Egy párisi lap Dilke ez útját, mint valami polgárháborút tüntette föl. A londoni és éjszak-vidéki munkások nagy népgyüléseket rendeztek annak kijelentésére, hogy helyeslik elveit és eljárását s a fiatal baronet támogatására szolgáló határozatok elfogadása végett, a ki merte kárhoztatni a királyság költségeits nyiltan köztársaságinak vallja vala magát. Sokan, valósággal abban a hitben voltak, hogy, akár jól, akár rosszul, végre megtalálta az a határozatlan, csak terjengő, eddig összefüggés nélküli s a köztársaság felé törő mozgalom Angliában is a maga

vezérét — hogy ütött az óra s megjött az ember is. Hogy az izgalom még annál is nagyobbra és kínosabbra váljék, a Walesi herczeg ágyba dőlt, és ha egyenesen maga Dilke Károly, Sir, okozta volna is a betegséget, egynémely iró és szónok akkor sem támadhatott volna mérgesebben rá. Úgy állították oda, mint egy szörnyeteget, a ki a felség iránti hűséget sárba tiporja, a ki elég vakmerő és a királynőt is megtámadja (csak az igazságnak teszünk eleget, ha ez ellenében megjegyezzük, hogy soha egy rossz szóval sem érintette), mig legidősebb fia halálos ágyon vergődik. A Walesi herczeg, kiről már minden orvos letett, felgyógyúlt, s a közöröm és felség iránti hűség kitörő lelkesedése közepett, mely teljes felüdülését követte, majdnem egészen elfeledték Dilke Károly, Sirt. Ám, arra hivták ki, hogy ismételje a képviselőházban, a mit állitott országul. E kihivásra azzal felelt, hogy megtette indítványát annak megvizsgálása iránt, hogy a korona jövedelmei és az udvartartási költségek mire fordíttatnak? Nem lehet tagadni, valóságos merészség volt abban a hidegvérű, szilárd modorban, a mint fölállt indítványa előterjesztésére. Az ellenfeleitől telt Ház szeme közé hideg elszántsággal tekintett. Ilyen hallgatósággal állani szembe, nem könnyű próbára teszi az ember idegeit. Dilke Károly, Sir, jól tudta, hogy ebben a Házban, csupán három-négy kivételével, mindenki halálos ellensége. Tudta azt is, hogy a leghatalmasabb ékesenszólás árad fejére abban a pillanatban, a mint elvégezte lesz beszédét. De a csüggedés legcsekélyebb jelét sem árulta el, sem akkor, sem később. Beszéde, a mi a tényeket illette, egészen jól volt megcsinálva, helyesen beosztva, s az emlékezetnek csak úgy kinálta magát, de ékesenszóló még sem vala. A Ház kezdett közönyössé válni, még mielőtt Dilke

Károly, Sir, jóformán befejezte volna beszédét. Mr. Gladstone válaszának heve majdnem ellenállhatatlan volt, már magának az ellentétnek miatta, a Dilke K., Sir, nyugodt, száraz és kiczirkalmozott nyelvéhez képest. Senki sem képzelte volna, hogy Mr. Gladstone olyan szenvedélyesen kegyetlen legyen, mint a milyen volt. Szenvedélyessége, újabb lángra gyújtva a Házat, legalább is egyik oka volt ama rendkivüli zsivajnak, a mely fölviharzott, a midőn Dilke Károly, Sir, barátja és pártfele: Mr. Herbert Auberon, fölállt szólásra és szintén köztársaságinak vallotta magát. Ez oly rendkivüli jelenetre adta meg a jelt, a milyen a képviselőházban valaha is előfordult. A háborgás akkora fokra hágott, hogy, ha valami nyilvános népgyülésen történt volna, zavargást idézett volna elő s a rendőrség beavatkozását tette volna szükségessé. Néhány száz erős, izgatott, fölháborodott férfiú kiabált és sikongott, egyenesen azért, hogy egyetlen ember szavát félbeszakitsa s hangját elnyomja. A képviselőház elnöke rendszerint mindenható tekintély. Csak ritkán fordul elő, hogy akárki is vállalkozzék kétségbe vonni döntését, vagy egy szót is szólani, ha ő csendre int. A képviselőház sajátosságai közt, a mit minden idegen megbámul, egyik legsajátosabb az a tisztelet és hódolat, a melyet rendszerint tanusít a maga választotta elnök iránt. De az elnök ezzel az alkalommal a szó szoros értelmében tehetetlen volt. »Király nevével — e morgók mit törődnek?« mond a kormányos »A vihar«-ban, rámutatva a háborgó hullámokra. A képviselőházi morgók, ugyan mit törődtek az elnök nevével? Nem volt az a tekintély, a mely megzabolázhatta volna őket. Mindnyájan állást foglaltak el, és tanultak voltak — egyetemen jártak, peerek fiatalabb fiai, nagy-birtokosok, nyalka lovas ezredek tisztjei, a leg-

nagyobb részök az angol aristokratia szine-java. De, bizony az idő szerint ezek is mind csőcselékké váltak. Úgy morogtak, sivítottak, kapálóztak, mint egy hat pennys ököl-viadal fölháborodott nézőközönsége. Az élesen kikanyarított kakas-kukorikolás, a melyet egy egész öltő óta nem lehetett a képviselőházban hallani, ismét megcsendült az elképpedt hivatalosok fülében. Ma, talán, már senki sem olvassa Warren Sámuel egykor kedvelt »Évenként tizezerszer« czimű regényét, de, a kik régebben olvasták, emlékezhetnek, hogy mikor Mr. Titmouse Tittlebat a parliamentbe kerül, a vitához épen semmivel sem járul, mint egyesegyedül azzal, hogy bámulatraméltó és meglepő módon utánozza a kakas kukoritását. Mindenki azt hitte volna, hogy Titmouse és e szokása sirba szállt, a mikor valósággal kitűnt, hogy ija-fia egy pár maradéka még él s a képviselőház ez ülésén hangjából semmit sem vesztett.

E vitát az tette legnevezetesebbé, hogy pontosan kijelölte azt a szinvonalt, a meddig az angol politikai világ medrében a köztársasági irányzat immár fölért. A képviselőháznak épen három tagja jelentette ki — többé-kevésbbé határozott szavakkal — hogy a kormányzat köztársasági formájának adnak előnyt. Ezek valának Dilke Károly, Sir, Mr. Herbert Auberon és Fawcett tanár. Bizonyos, hogy volt még néhány ember a Házban, a ki rokonszenvezett a köztársasági elvekkel, de, a kik, meg levén győződve, hogy a monarchia formája eddig javára vált Angliának s hogy ez, egyhamar meg sem fog változni, nem is törődtek vele többet, mint, ha épen csak egy elméleti kérdés lett volna. Az ilyeneket nem lehetett köztársaságiaknak nevezni. Ezt az elnevezést csak arra a néhányra lehetett alkalmazni, a kik nyiltan kijelentették, hogy jobb szeretnék Angliát köztár-

saságnak látni s még ezeket is csak korlátolt értelemben lehetett e névvel fölruházni. Egyikök sem szerette volna a változást hamarjában megérni. Egyikök sem lett volna arra kész, hogy csak lábat is adjon a köztársasági elvek terjesztésére czélzó mozgalomnak. A commune szörnytettei és a Walesi herczeg betegsége, összeható mozzanatokként, sokkal hatalmasabb tényezők valának, hogysem az elmélet, ezekkel szemben, sikra szállni merhetett volna.

Azután, hallani sem lehetett a köztársaságról Angliában. Látni való, hogy köztársasági párt, a szó való értelmében, nem létezett az országban. A »philosophiai radicalismus« egy némely hive, a kik, érzelmeik és meggyőződéseik szerint, a legerősebb köztársaságiak valának, a leghatározottabb szavakban fejezte ki, hogy a legtávolabbról sem tesz semmi lépést a köztársaság érdekében való izgatás kedveért; hogy a köztársaság meg a brit alkotmány közti különbséget nem tartja érdemesnek a hosszú izgalom fáradtságára. Ha a köztársaság eljövendő, mondák, majd eljön a maga idejében. Anglia nyugodtan várhat. Már, pedig, a mikor még ez a philosophiai gondolkozásmód uralkodik a köztársaságiak között, nyilván nem lehet azt mondani, hogy a köztársaság — a mint mondani szokták — immár »megjött.« Mr. Bright e kérdés felőli nézetét a maga szokott keresetlen, józan módján fejezte ki. Valaki irt neki, hogy mit tart a köztársaságoskodókról? Mr. Bright azt felelte, hogy »a mi a monarchia vagy köztársaság kérdését illeti, azt hiszem és reménylem, sok idő telik még bele, mig e felől való véleményünket ki kell fejeznünk. Elődeink jó darab ideje eldöntötték e kérdést s é n azt hiszem, hogy ön és magam hagyjuk az újabb döntést utódainkra.« A Mr. Bright levele egészen helyesen fogta

föl a dolgok akkori állapotát. Akkor, gyakorlati kérdésképen, szőnyegen nem forgott, hogy mi a viszonyos előnye a monarchiának és respublicának? Ha majd, valamikor, szőnyegre kerül is, akkor még nem került.

Az angol politika mezején, azonban, mégis megjelent az időtájt egy új alak. Még kevésbbé várták volna akár, mint egy világpolgárias köztársasági csodás alakját is. Az angol gazdasági munkás volt, a politikai izgató és az üzleti szövetkezet tagja képében. A városi munkás sok éven át szembetünő egy személyiség vala. Minden mozgalomban befolyásos szerepet játszott. Szónokok fogták fel ügyét és keresték tapsait; államférfiak udvaroltak neki; a hirlapok mindig róla beszéltek; ipar-egyletei, a fele-társadalom szemében, vihar-madarak voltak; szerepelt regényekben, költeményekben, gúnyiratokban; kezdte valósággal, negyedik hatalomformává nőni ki magát az államban. E közben, azonban, mintha mindenki azt tartotta volna, hogy a mezei munkás egészen kivül áll a játékon. Senki sem törődött vele. Ha megtalált jelenni valamelyik hirlap hasábjain, az is csak azért történt, hogy egy rémséges szakaszocskát szolgáltasson a munkás családjának nyomora leirásában, a mely, számszerint kilencz tagból állva, egyetlen szobában kénytelen hálni, a szerencsétlen csoport négy tagja lázban, vagy himlőben szenvedvén. Egy-egy londoni lap koronként leküldte külön tudósitóját valamelyik falu helyzetének kipuhatolására, a ki, aztán, olyan leirásokat szolgáltatott, hogy az ember háta borsódzott és vére megdermedt belé. Képzeljen akárki magának egy koldus módra táplált, félig meztelen s egészen müveletlen családot, nyolcz vagy kilencz tagból állva, ezek között, mondjuk, két felnőtt fiút és két felnőtt leányt, a kik rendesen egy szobában, és gyakran

egy ágyban hálnak. Képzelje el mindezt s vonja el belőlök mind ama kimaradhatatlan leggonoszabb következéseket, és képzelete, valószinü, a rettenetes valóságot meg sem fogja közelíteni. Ilyen volt a mezei munkás helyzete, a legrosszabb esetben. A legjobb esetben, pedig, nehéz munkában, takarosan, türelmesen s majdnem reménytelen szegénységben tünt föl. Mr. Disraeli és a Tory földbirtokosok azt állították, hogy sokkal elégedettebb és boldogabb, hogysem sorsán változtatni kivánna; mások azt hitték, hogy sorsa egyhangú nyomorúsága már egészen elbutította. Egyszerre csak, 1872 tavaszán, nem sokkal a parliament megnyilta után, homályos hirek kezdtek Londonba érkezni valami mozgalomról a déli Warwickshire munkásai közt. Először azt mondták, hogy a napszám fölemelését követelik; aztán, hogy valósággal munkás-szövetkezetet alkotnak, a kézmívesek módjára, végül, hogy abbahagyják a munkát. Tudósitások érkeztek a mezei munkások gyülésezéseiről — valóságos gyülésekről, a hol beszédeket tartanak. A londoni hirlapok azonnal leküldték külön tudósitóikat és Dél-Warwickshire — a Shakespeare hona — mezei munkásainak mozgalma heteken át izgalommal látta el Londont. A genuai választott bíróság, a mely akkor majdnem minden ülésen jóformán ellátta a képviselőházat beszélni valóval, egészen háttérbe szorult. Még a Tichborne-ügy is, a melynek magánjogi oldalát épen akkor fejezték be, nem tudta a közfigyelmet egészen elforditani a mezei munkások között folyó izgatásoktól. Hogy a dolog mikép indult meg, nem igen lehet tudni. De, úgy látszik, egyik dél-warwickshire-i faluban volt egy csodálatos ember, egy munkás, a ki utazott ember volt, látta az embereket s messzi városokat. Ez a kalandos ember változatos

életet folytatott; szülőfaluját otthagyva, elment messze, messze, egész a szomszéd országba, sőt, a mint beszélték, még az azon túl fekvő országba is, és csodálatos, hallatlan dolgokat látott az életben és világban. Volt a vas-bányák vidékén, a Fekete országban, ott hallott a munka-szünetekről, volt mérges munkások nagy gyülésein, a kik épen olyan bátran ki merték mondani követeléseiket, akár csak valami gazdák. E világ-látott ember visszatért szülőfalujába s elbeszélte mind ama csodadolgokat, a miket látott, s hallgatói, talán, kétkedve csóválták fejöket. De, aztán, következtek rossz idők, rosszabbak, mint a milyeket Dél-Warwickshire addig ért. A heti nyolcz, vagy tiz shillinges munkabér sehogy sem volt elég a család föntartására. Búbánatos, szomorú hirek keringtek az éhség felől. A haszonbéres gazdák nem akartak magasabb béreket fizetni, azt vetve okul, hogy a haszonbér, a mit a nagy földbirtokosoknak kell fizetniök, nem engedi többre terjeszkedniök. A nagy földbirtokosok, ismét, azt mondták, hogy ők sem kapnak többet, csak a mennyit a földjeik érnek, és, hogy nem tehetnek semmit. E közben, pedig, szemmel láthatta mindenki, hogy a bérlő gazdáknak bőven volt enni, inni valójok s tisztességes ruhájok, és, hogy a földbirtokosok nagyobb kényelemben éltek, mint valami herczegek — a munkások, pedig, az éhhalál szélén álltak. A világlátott ember mind csak azt az egyetlen szót suttogta falujában: »strike.« Az emberek kezdtek neki melegedni. Nehányan azonnal magokévá tették a dolgot. A szomszéd faluban volt egy ember, habár csak napszámos, a ki régóta hozzászokott a methodisták között az önkéntes szónokolgatáshoz s a ki fejlettebb értelmiségénél, becsületes jelleménél s hatásos beszélő tehetségénél fogva társai közt nagy tekin-

télyre tett szert. Ezt az embert Arch Józsefnek hivták. Tanácsot kértek tőle s ő helyeselte a dolgot. Fölszólították, hogy jelenjék meg egy népgyülésen s tartson beszédet, ő, pedig, elfogadta. A napszámosok népgyülésre hivása, akkor, majdnem olyan merész egy vállalat volt, mint a forradalom kihirdetése. De valahogyan mégis megcsinálták. Körleveleket nem küldöztek, falragaszokat nem függesztettek ki, sem azok a formák nem szerepeltek, a melyeket mi a népgyülés tartásával fűzünk össze. A hirnek szájról szájra kelle terjednie, hogy népgyülés lesz s a ki kételkedett, meggyőződhetett, hogy valósággal lesz népgyülés, a félelmeskedőket, pedig, rábeszélték, hogy ne féljenek s menjenek csak el. A gyülést egy nagy gesztenyefa alatt tartották meg, a mely azóta valamelyes hirre emelkedett. Mintegy ezer földmíves gyült össze s a beszédet Arch József tartotta. Az egész gyülést magával ragadta. A beszédében hirdetett nagy gondolat — nekiek nagy és merész, nekünk egyszerü és kicsiny — munkás-egylet alakitása volt, a városi ipar-egyletek módjára. Ez eszmét nagy lelkesedéssel fogadták. Minden nap új fiókok alakultak. Arch folyton tartotta a népgyüléseket és a beszédeket. Az egész ügy, természetesen és szükségkép, az ő kezébe került. Hogy mily teljesen csak a mezei munkások mozgalma vala az egész; hogy kezdetben mily kevés támogatást és irányadást nyert kivülálló forrásokból, és, hogy egész folyamatja mily tökéletesen el volt szigetelve a nagy és mozgalmas világtól, kitetszik abból a tényből, hogy a szervezkedés már majdnem hat hete folyt s Londonban még csak létéről sem tudtak semmit. Ekkor érkeztek a külön tudósitók a hely szinére s kezdtek egy kis világosságot vetni az egész dologra. Mr. Herbert Auberon, Mr. Jenkins Eduárd s

más tevékeny reformerek megjelentek a szinhelyen s magok is résztvettek a mozgalomban. Gyüléseket tartottak különböző falvakban és Mr. Arch csak azon vette észre magát, hogy parliamenti tagok, politikai testületek vezérei s más szokatlan szövetségesek társaságába jutott. A feltört tenyerű munkás józan esze soha sem hagyta cserben a mozgalom vezetőjét s e minőségében soha sem mutatott semmi hajlandóságot, hogy bármely politikai czélzatnak is alárendelje a saját érdeköket és czéljokat. Az a veszély, a melytől sokan tartottak, hogy a mezei munkások szervezetöket a politikai izgatók politikai czéljai eszközéül engedik fölhasználtatni, alaptalannak bizonyult. A mezei munkások elfogadták a Mr. Herbert és Dilke K., Sir, a Mr. Odger és Mr. Potter György segitségét odáig, a mig csupán a szervezet eljárásáról volt szó, de egyátalán semmi kedvet sem tanusítottak czéljok és törekvésök egyszerü és természetes határain túlra való terjesztésére. Viszont az is nyilván való volt, hogy a munkások, a mennyiben voltak politikai érzelmeik, a szabadelvüség felé és a Torysmus ellen hajlottak. A közönséget ez is meglepte kissé. A legtöbb ember azt képzelte, hogy az e fajta emberek, a kik nemzedékeken át a földesúr, a pap s a földesurak és papok nejeinek gyámkodása alatt nőttek föl, minden lehető politikai hajlamaikkal a Torysmus ösvényére vannak szoktatva és kényszergetve. A meglepetés, a melyet a dolgok ellenkező állása a conservativ urakban keltett, leplezhetlen, boszús kitörésben nyilatkozott. A földbirtokosok a legtöbb helyen a munkások mozgalma ellenében foglaltak állást. Sokan kiméletlen módon adtak kárhoztatásuknak kifejezést. Mr. Disraeli azonnal ott állt a hűbéres aristokratia és a brit vidéki nemesség védőinek élén. A »Vivian Grey« szerzőjének egyik

parliamentben nem volt elfoglalva, a vidéki nemes szerepét játszta. Glossin Gilbert, az ügynök, a Scott »Guy Mannering«-jében, a midőn abban jár, hogy egy jószág átvételét végezze, mindenképen arra törekszik, hogy vidéki nemesnek tartsák, s egy koldúsnak azért ad egy fél-koronát, mivel a ravasz naplopó »Ellangowan« néven szólította, ama régi skót szokáshoz képest, a mely szerint a földesúr kizáró joga, hogy jószága nevét viselje. Mintha Mr. Disraelinek is ilyen vágyai lettek volna. Születésére, nemzetiségére, nevelkedésére, külsejére, a dolgok felőli ösztönszerü fölfogására nézve egészen és tökéletesen idegen volt az angol társadalomban. Az egész angol társadalom valamennyi osztálya közűl, a melyhez értelménél, vérmérsékleténél és nevelkedésénél fogva legkevesebb rokonszenvet lehetett benne föltenni, a legutolsó épen az angol földbirtokos osztály vala. És mégis, úgy látszik, abban találta büszkeségét, hogy tartsák angol földbirtokosnak, jobban mondva, hogy vétsék össze az angol földbirtokosokkal. Érdekes egy látványt szokott nyújtani, a mikor Mr. Disraelinek az évi ünnepélyek alkalmával, mint elnöknek, némely földbirtokos adományaiból és az aláírások útján begyült összegekből vásárolt rézgombos kék ruházatot, mint jutalom-dijat, át kelle adnia ama tisztes munkásnak, a ki a legtöbb év óta tartá fönn a legszámosabb tagból álló családot minden községi segély nélkül. A fenkölt méltóság, a melylyel Mr. Disraeli intette és megáldotta e nemes díj boldog nyertesét; az a látszó föltevés, hogy a nélkülözés és munka évei minden igaz emberhez méltó törekvés lehetnek azért a dicsőségért, hogy aztán, hetvenöt éves korukban, nyilvánosan felölthessék azt a különös, magas gallérú, fecske-farkú kék ruhát; az a méltatlankodó rendreutasítás, a melyben a londoniak, a hirlap-

irók és e fajta személyek nemtelen könnyüvérűsége részesült, a kik nevetségessé akarták volna ezt az ünnepi szertartást tenni — mind ez, együttvéve, olyan egy jelenetet adott, hogy különösebbé már még a torzítás sem tehette volna. Arch József maga is fölemlítette egyik beszédében azt a szerencsétlen esetet, hogy egy ilyen földmives, a kit valósággal fölruháztak ezzel a Montyon-jutalomdijjal, a tisztesség e különös ruhájának egyik büszke hordozója, mind ezek után kénytelen volt a dolgozó házban keresni magának menedéket, a hol, talán, még azt sem engedték meg neki, hogy bár vasárnaponként abban a réz-gombos kék öltönyben ünnepelhessen. Már akárhogyan is, Mr. Disraeli, azért, mégis föl volt jogosítva s nem kevésbbé volt hajlandó arra, hogy a megyei nemes viadorának szerepére vállalkozzék, s mikor ez a mozgalom hirré lett, kiállt a síkra, hogy védje s dicsőitse a dolgok ostrom alá vett rendjét. Mr. Disraeli mind csak azt hajtotta, hogy minden épen úgy van, a mint lennie kell, és, hogy az angol földmíves a közép- és a déli megyékben mind megannyi Corydon az angol Arkadiában, nyakig úszva a boldogságban, mintha, a Sidney Fülöp, Sir, regéjebeli pásztor fiú módjára, soha meg sem öregedhetnék. Az ügy a képviselőházban is napirendre került s ha egyebet nem, azt legalább megtette, hogy a brit munkások állapotára annál jobban reáfordította a közfigyelmet. Mulatságos kis mellék-vita támadt Mr. Newdegate és a Mr. Arch pártja között. Mint földbirtokos és a Toryk közt is ugyancsak Tory, Mr. Newdegate, természetesen, a mezei munkások strike-ja ellenében foglalt állást. Véletlenül úgy esett, hogy a londoni egyik népgyülésen, a melyen Arch József beszélt, Manning bibornok is a szónokok között szerepelt. Ez, aztán, elég volt

Mr. Newdegate-nek. Azonnal hírré tette, hogy új pápista merényletet fedezett föl s Mr. Archot egyenesen arról vádolta, hogy a jézsuiták álarczos biztosa és ügynöke. A szegény Arch, a ki még az imént csak egy ismeretlen munkás vala, egy kis vidéki faluban probálgatva a methodista predikálgatást, egyszer csak azon vette észre magát, hogy fele Anglia egy új társadalmi forradalom apostolának jelentette ki, s hogy a Toryk mind csak azzal vádolják, hogy valami törvénytelen akna-munkának az árkolója; nevét mindennap emlegetni hallotta a parliamenti viták rendjén az államférfiak szónoklataiban; védekeznie kelle az ellen a vád ellen, hogy a Vatican titkos ügynöke s elútasítania magától minden czélzatot, mintha köztársaság megállapítására törő mozgalomnak akarna vezetője lenni.

A mozgalom egyik átvitt hatású, de szükségképi eredménye az volt, hogy ráfordítsa a figyelmet arra az igazságtalanságra, a melyet a földmíves népen akkor követtek el, a mikor, az utóbbi reform-törvény idején, ezt az egész osztályt szavazó-jog nélkül hagyták. Ez igazságtalanság nagyon sarokba szorította a kormányt, s Mr. Gladstone őszintén elismerte, hogy a helyzet e visszás állapotát lehetetlen sokáig föntartani. A reform-törvény megalkotásának idején, az igazat megvallva, senki sem képzelte volna, hogy a földmívelő népség valamire mehetne a szavazás jogával. A Warwickshire-ben megindult mozgalom, tehát, a rész szerint való munka-szünet egyenes eredményeinek kivivásával, kettős irányt vőn. Állandó munkás-szövetkezés jött létre, a mely rendszerére nézve átalában megegyezett a városi munkás-szövetkezetekkel. A másik irány határozottan politikai természetű volt. A földmíves népség, vezetői útján, kezet fogott a városi reformerekkel arra a czélra,

hogy a városi és vidéki census egyenlősíttessék, más szóval, hogy a földmívelők is szavazó jogot nyerjenek. A mezei munkások fölszabadítása az alatt a vadgesztenyefa alatt kezdődött, a hol az első népgyülés Arch József fölhívását megéljenezte. Az angol paraszt a világ politikai szinpadán a legújabb és legutóbb föllépett alak volt. Csak követte a virginiai szerecsent és sokkal az orosz jobbágy után lépett föl. De, ezektől elütve, vezetője sem vala nagyobb ember, mint épen csak egy a saját fajtájából. Arch József, a bárdolatlan de ügyes paraszt szónok, talán nem is álmodta, mikor a vadgesztenyefa alatti beszédét megkezdette, hogy az ország történetének egy új fejezetéből mondja el az első szavakat.

Talán szentelhetünk pár sort az épen imént említett Tichborne-pörnek is. Egy Ausztráliából jött ember egyszerre csak igényt támasztott a Tichborne bárói rang és jószágok iránt, kijelentve, hogy e czímnek és vagyonnak ő az örököse. Azt állította, hogy ő az a Tichborne Roger, Sir, a kiről azt hitték, hogy odaveszett a Bella hajótörésénél, a mely évekkel azelőtt a dél-amerikai Rióból vitorlázott ki. Ez a Tichborne-ügy egyik legérdekesebb példája a vitatott személy-azonosságoknak, a melyekről a világ valaha hallott. És épen ebben az esetben, aligha nem az a legcsodálatra-méltóbb, hogy milyen rendkívüli mértékben s milyen általánosan tudta »az igényes,« a mint nevezték, a közönség rokonszenvét magának megszerezni. Kétségen kivül csaló volt, már tudniillik, a mennyiben az állító és tagadó bizonyítékok lehető legnagyobb halmaza valamely tény megállapításának tekinthető. Ez az ember, a ki a régen eltünt Tichborne Rogerképen állott elő, egyénileg a legtávolabbról sem hasonlított ahhoz a fiatal emberhez, a ki

a Bella nevű hajón utazott, s a kiről az volt a föltevés, hogy ezzel odaveszett. »Az igényes« valóban egészen más volt, nem csak arczára, hanem alakjára és modorára nézve is, mint a milyennek a visszaemlékezők Tichborne Rogert tudták. Egy karcsú, gyöngéd alkatú, kissé beteges, igen jó, ha nem is egészen bevégzett nevelésü fiatal ember, a ki mindig jó társaságban élt s ezt beszédével és magaviseletével is tanusította, veszett oda a Bella-val, vagy, legalább, tünt el vele; és tizenhárom év multán megérkezett Ausztráliából egy otromba hús-tömeg, tudatlan a tudatlanság majdnem elképzelhetetlen fokáig, a kinek, ha Tichborne lett volna, nem csak osztálya minden modorát kell vala elfelejtenie, hanem el még a nevét is a legtöbb embernek, a kiket mind nagyon jól kell vala ismernie s ezek sorában a tulajdon édes anyja nevét is. És ez az ember állott elő, mint az eltünt örökös és követelte a vagyont. Ha az egész történet csak ennyiből állana, azt lehetne mondani, hogy nincsen benne semmi különösen csodálatos. Valaki agyafúrt kisérletet tett egy gaz csíny keresztülvitelére s horgon akadt; az efféle mindennap megesik, csak, hogy ebben az esetben egy kissé vakmerőbb és nevetségesebb volt a dolog, mint máskor. De a dolognak valóban meglepő része még csak most következik. Az igény támasztó ellen tanuskodó minden legkézzelfoghatóbb bizonyitékok mellett is bizonyos, hogy a Tichborne Roger anyja elhitte a mesét, valamint el egy csomó olyan ember is, a kinek igazmondását, belátását kétségbevonni nem lehetett s a kik Tichborne Rogert fiatalságában ismerték. Igaz, lehetetlennek látszik, hogy az ösztövér Henrik herczeg egynehány év alatt Falstaff Jankóvá gömbölyödhessék. De, bizonynyal, még annál is nehezebb dolog lesz vala ennek a Falstaffnak elhitetnie az emberek-

kel, hogy ő valósággal maga Henrik herczeg. Annyival csodálatraméltóbb, tehát, hogy ennek sikerült valósággal elhitetni egy csomó emberrel a maga meséjét, s hogy ő az, a kinek magát kiadta. Az ember, a ki magát Tichborne Rogernek akarta elfogadtatni, egyetlen törvényszékkel sem tudta igényét elismertetni. Teljes-tökéletesen bebizonyult, hogy maga körül, fokonként, egy egész alkotmányt épített és rakott össze hazug ámításból. Ekkor, aztán, mint csalót vád alá helyezték, elitélték s tizennégy évi fegyintézeti bűnhődést szabtak rá. Hanem, azért, mégis ezer meg ezer tudatlan s néhány nem egészen tudatlan ember is megmaradt hitében s máig hiszi meséjét. Egy egészen új és csodálatos áram embereinek vált a példányképévé. Csaló ámítása más csaló ámításoknak lett a szülője és védszentje. Az ő története sokkal különösebb egy tanulmány-darab az emberi hiszékenység körében, mint a Southcote Johannáé, vagy a Tofts Marié, Warbeck Perkiné, vagy a Kakas-sori kisérteté. *)

---

*) *Southcote Johanna* 1750-ben születve, Exeterből ment Londonba, vallásos rajongásával szerezve hiveit, kik több ezerre fölszaporodtak, a miveletlenek közül első sorban, de még katona-tisztek is voltak közöttök. A Jelenések könyvének XII. fejezetében szerepeltetett asszonynak adva ki magát, sajátos testalkatánál fogva, jó reményben levőnek szinlelte magát s azt hirdette, hogy ő lesz az új Megváltó szülője. Meghalt 1814-ben, de még 1851-ben is volt Angliában négy egyházközség, a mely visszatértét várta. — *Warbeck Perkin*, egy flórenczi zsidó fia s a IV. Eduárd keresztfia, a III. Richárd testvérének, Burgundi Margitnak, ösztönzésére, ennek unokaöcscse, az V. Eduárd testvére, Richárd, képében lépett föl s 1492. Irországban kezdte meg trónkövetelő pályáját. IV. Jakab, skót király, pártját fogta, rokonát, Lord Huntley lányát, nejéül adta s 1496-ban érdekében Angliába rontott, ő maga pedig, 1497-ben Cornwallba törve,

HATVANKETTEDIK FEJEZET.

A nagy kormány bukása.

Mindjárt 1873. legelején olyan esemény történt, a mely, ha négy-öt évvel azelőtt fordult volna elő, a világot egészen fölzavarta volna, de így, aránylag csak kevéssé fodrozta meg a politikai vizeket. Napolen Lajosnak, az iménti franczia császárnak, Kentben, chislehursti házában történt halála volt ez az esemény. A bukott császár, a cassel Wilhelmshöhén fogságba esvén, — ha, ugyan, használhatjuk ezt a kifejezést, mert inkább úgy bántak vele, mint egy kedves vendéggel, nem, pedig, mint valami fogolylyal — utóbb Angliába tért. Nejével és fiával Chislehurstben telepedett meg s méltóságos fél-visszavonultságban élt. Itt a közönség mintegy kegyeibe fogadta a császárt. Mintha a félelem és ellenszenv, a melylyel egykor tekintették, kezdett volna ellenkezőjére fordulni. A népszerüség bizonyos mértéke vette körül. Olykor nyilvánosan is megmutatta magát, mint, p. o., a Mr. Stanley, a kalandos new-yorki »külön tudósító,« egyik fölolvasásán, a ki a Dr. Livingstone fölkeresésére Afrikába utazott vala. Napoleon Lajos egészsége

---

mintegy 3000 embert gyüjtött maga köré s fölvette a IV. Richárd czímét. A következő évben VII. Henrik király foglyul ejté s a Towerbe záratá, majd, meghiusult kitörési kisérlete után, 1499. nov. 28-dikán a tyburni akasztófán végezteté ki e trónkövetelőt, kit, azonban, némely iró nem tart ámítónak. — *Parsons Vilmos*, neje és lánya, egy női hasbeszélő segitségével, 1760. és 61-ben, a londoni kakas-sori (Cock-lane) 33. sz. házban, kisértetes szemfényvesztéssel sok pénzt szerzettek, mig a hatóság 1762-ben fölfedezve a csalást, a két szülőt szégyenfára és börtönre itélte. — *Tofts Mari* hasonlóképen babonás üzelmek útján vergődött némi hirre e száz elején.

már régtől fogva hanyatlásnak indult. Életereje mindenképen ki volt merülve. Aránylag rövid idő alatt ugyancsak sokat élt. Hivei legnagyobb része már rég tartott halálától, hétről-hétre, majdnem napról-napra. Január 9-dikén halt meg. Az esemény nem nagy izgalmat keltett. Halála híre, talán, épen a másik szélsőség vala bukása hírével szemben. Húsz éven át olyan helyet töltött be a világ szemében, a melynek jelentőségéhez soha senki állását nem lehetett volna hasonlítani. Politikai alakja úgy kimagaslott az összes európai ügyek fölött, mint valami óriási palota, mely a hegyről néz alá a városra. Az egész világ feszülten leste minden legkisebbke szavát. A globus minden hajlokában az ő befolyásához és nevéhez füztek minden jót és minden gonoszat. Egy intése világrészeket reszkettetett meg. Fegyverei villogtak a Krimtől Cochin-Chináig, Algirtól Mexikóig. Megadta a jelt és az osztrákok uralma Lombardia fölött megtört Solferinónál, s Európa szinkörén új Olaszország emelkedett. Egyet szólt s ausztriai Miksa átsiet az oczeánon, abban a reményben, hogy megalapítja a mexikói császárságot, valóság szerint, pedig, hogy kora sirjába bukjék. Kezével egyet int és Garibaldi le van tiporva Mentanánál. Csoda-e, ha az ilyen ember egykoron elhitette magával, hogy ő a végzet különös kegyencze és kényeztetett beczéje? És, midőn Napoleon Lajos Sedannál elbukott, mintha minden egészen visszájára fordult volna. Mintegy negyven éven át kóborgás, homály, hasztalan, majdnem nevetséges vállalkozások, számkivetés, fogság s közmegvetés, majd húsz éven keresztül ragyogó sikerek, a leghatalmasabb uralkodás s mindennek a vége: a sedani szerencsétlenség, Chislehurst csöndes, kiélt napjai. Elsötétitette Francziaországot és Európát

»dicsősége árnyékával,« és most, hogy az Evelyn János szavaival éljünk, »mind ez porba hullt.« Béranger, az első császárról szóló egyik napoleoni költeményében, keserüen panaszolja, hogy Európa királyai, kik, számkivetésében lenézék, egykoron trónja körül csuszkáltak s homlokukon most is látszanak a por nyomai, a győző lába után, a mint megalázott nyakukra lépett. Bizony, volt idő, a midőn Európa kész volt Napoleon Lajos trónja előtt hajlongani. Titokzatos, csalatkozhatatlan, emberfölötti bölcseséggel fölruházott államférfiuként tekintették. Brutusnak tartották, a ki hosszú időn át butaságot szinlelt, hogy szellemét elleplezhesse. Mikor, pedig, elbukott, a világ szánakozva rázta bölcs fejét, s mintha vissza akart volna térni ismét arra a nézetre, hogy csakis a butaság kisérlete volt, hogy a szellem jóserejének látszatával lépett föl. A végnapok táján, azonban, ismét az engesztelődés érzelmeivel és igazságosabb itélettel fordultak feléje. Napoleon Lajos korábbi elhagyatott éveiben a Szent Jakab kerület király-útczájában lakott bérben, s mikor, aztán, nagy császárrá lett, korábbi lakóháza útczafelőli falába egy táblát illesztettek, hogy tudja az egész világ azt az eseményt. Hatalma és hire tetőpontján, aztán, ellátogatott Londoba, s akkor elhajtatott ama bizonyos ház előtt, rápillantott ama táblára, s bizonynyal, valami jóslatszerü, szellemes megjegyzést is tett, és a hirlapok kikürtölték ez eseményt és a világ bámult. Mikor Sedan után ismét visszatért Angliába, hire sem volt a régi ház előtt való elkocsikázásának, ha, ugyan, elkocsikázott. De, a táblát sem vették le — ennyit, legalább, meg kell, az igazságért, jegyeznünk. Ott hagyták, még akkor is, a mikor Napoleon Lajos reménytelen, tökéletes bukást szenvedett. Talán, jobban sem jellemezhetnők

azt a fogadást, a melyben az angol közönség ez utolsó visszatérte alkalmával részesíté. Az emléktábláról többé senki sem emlékezett meg — de, le sem vette senki. . . .

A halál, ez időtt, bőv aratást tartott azok sorában, a kiknek neve mély nyomokat hagyott a történet, vagy irodalom lapjain. Lord Lytton, a ragyogó regényiró, a sok sikert látott drámák szerzője, a csodálatot keltő parliamenti beszédek szónoka, 1873. január 18-dikán halt meg. Dr. Livingstone-t, a hires térítőt és fölfedezőt, alig, hogy a vállalkozó és erélyes Mr. Stanley még az élők sorában találta föl, midőn a világnak arról kelle értesülnie, hogy meghalt. Különböző időszakokban haláláról annyi álhirt terjesztettek vala, hogy az állítást most is hitetlenül fogadták. Ám az igazat, minden kétségen felül álló bizonyitékok igazolták, még mielőtt Anglia hajlandó lett volna elismerni azt a tényt, hogy amaz egyetlen czélnak szentelt e hosszú életpálya kettészakadt, és, hogy Afrika ismét egy újabb áldozatot követelt. Mill Stuart János is meghalt 1873. május 8-dikán, avignoni hajlékában, a hol neje sirja állt. »Egy nagy szellem tünt tova« — mondá az egész világ. Fenköltebb és tisztább lélek, a ki hivebben szentelte volna magát az igazság keresésének, korunk világi ügyeiben nem vett vala részt. A Mr. Mill halála után közzétett későbbi iratai biztos jelét szolgáltatták, hogy az igazság más szempontjai felé fordult, mint a melyeket elméje kora tanulmányai és hosszas működése nyomán megállapit vala. Korának gondolkozására és miveltségére mérhetetlen befolyással volt. Az idő ezt is mintha némileg csökkentette volna; de, azért, a Mr. Mill műveinek legnagyobb részét bizton lehet minden jövő idő kincseként tekinteni és a kutatás kristály becsületességében és a cselekvés rettenthe-

tetlen erkölcsi bátorságában olyan egy példát állított oda, hogy még a legfelületesebb és legcynicusabb nemzedék szivét is hevesebb dobogásra indíthatja. Egy váratlan baleset, egy ló elbotlása, véget vetett, július 19-dikén, Winchester püspöke, a sokoldalú, erélyes, ékesenszóló Wilberforce Sámuel életpályájának is. Majd minden irányban megpróbálkozott s majd mindenben megközelítette a sikert. Megkisérlette, hogy értsen mindenhez, s hogy bele tudja magát élni mindenki fölfogásába, minden kérdésre nézve. Mind az egyházi, mind a parliamenti szószéken kimagaslott, nagy püspök, igen elmés, nagy tudós s tökéletes világfi volt. A Dryden hires kifejezését más és tisztesebb értelemben véve: »kész volt mindenre szöktiben« — de, azért, mindig jó ember és jó pap vala. Mindjárt a winchesteri püspök halála után való nap Lord Westbury is meghalt, a volt Lord kanczellár, a nagy tehetségü férfiú, kora legnagyobb jogásza, a kinek nyelve olyan kesernyés, élcze olyan választó-vizes vala, a milyennel ember valaha is meg volt verve. Lord Westbury, minden ragyogó tehetsége mellett is, nagyra nem vihette, egy részt, talán, mivel természetéből hiányzott az erkölcsi fenség vonása. Csak igazságot szolgáltatunk emlékének, ha megjegyezzük, hogy sok tekintetben áldozatja volt olyanok hibáinak, a kikhez való ragaszkodása tulságosan elnézővé tette őt. Pályája bezárulta, egy s más oknál fogva, épen csak egy rom összeroskadása volt. Meg kell említenünk még a képíró Landseer Eduard, Sir, a geologus Sedgwick tanár és a hires orvos és utazó, Holland Henrik, Sir, halálát, a kinek betegei és személyes barátai császárok, királyok, elnökök és miniszterelnökök valának. És nem hagyhatjuk ki e halál-jegyzékünkből a Dr. Lushington nevét sem, a ki, saját egyéni érdemei mellett, arról

is nevezetes, mert ő volt a letéteményese annak a titoknak, a melyet egy korábbi öltő idején Lady Byron a felől a vád felől bizott rá, a melyet férje ellen emelhet vala. Az egész történet, még a Dr. Lushington halála előtt, egy kinos vita rendjén merült föl, de ő a Lady Byron bizalmára, egyetlen igen vagy nem kiejtése nélkül, méltónak bizonyítá magát.

Az ennyi sok halált hozó év a szabadelvü kormányra nézve is, a próba esztendeje vala. Ez évi ülésszak amúgy is mindenesetre elhozta volna, hogy úgy mondjuk, a parliament nagy válságát. A reform-kormány, immár, jó formán leélte vala újdon-volta korát, pedig, volt még egy s más végzendő, a mire Mr. Gladstone kötelezte volt magát. Mikor koronként itt, vagy ott előfordult, hogy a halál, vagy a lemondás nyomán egy-egy parliamenti ülés megürült s új választásra került a sor, az utóbbi időben úgy esett, hogy a választás rendesen a kormány ellenére ütött ki. A conservativok mindenfelé összeszedték magokat s nagy gondot fordítottak párt-szervezkedésökre. Maga Mr. Disraeli vállalkozott s végig járta az országot, végezve, az amerikai kifejezés szerint, a szónoki táborjárást, és pedig, igen derekasan végezve. Londonban a kristály-palotában, Manchesterben a szabad-kereskedés csarnokában és a Pomona-kertekben, Glasgowban a conservativ-egyletben s máshol is népes gyülekezetek előtt tartott nagy beszédeket, vádolva, nevetségessé téve a szabadelvű kormányt. A manchesteri szabad-kereskedés csarnokában különösen szerencsés kifejezést használt. Versenytársai, mondá, az erőszak, a szentségtörés és a jogfosztás politikája utján kerekedtek a hatalomra, s most, munkájokat végezve, úgy ülnek ott sorban a miniszteri padokon, hogy, a mint a ház asztalán át rájok tekint, azt hiszi »egy sor kiégett vulcánt lát.« A kormány-

nak nem volt szerencséje a tengerészeti kormányzatban; néhány hajóját szerencsétlenség érte s a közönség ezt a szervezet hibás voltának és a hanyag ellenőrzésnek tudta be. Mr. Disraeli, egyik beszédében, az ir politika új baját emlegette s az Irországban fölszított izgalom új formáját panaszolta föl. A nemzeti kormányzat érdekében működő szervezet megint s nagy hirtelen kezdett működni.

Az ir nemzeti kormányzat érdekében megindult mozgalom, első szervezett alakjában, főkép ir protestánsok sugallatára eredt meg. Az egyház állami jellegének eltörlése az irországi protestánsok nagyobb részét gyülölettel töltötte el Mr. Gladstone, s bizalmatlansággal a birodalmi parliament és az angol pártok iránt. Sokan azt a meggyőződést táplálták, tehát, közülök, hogy eljött immár ideje annak, hogy jobb, ha a valamennyi felekezethez és párthoz tartozó irek inkább magokban és egyesített erejökben biznak, mint bármely angol miniszterben, parliamentben és pártban. Egy csomó ir protestáns, tehát, részint merészkedő kedvében, részint kétségbeesésében, részint, pedig, valóságos hazafi hevétől ösztönözve, megindította a mozgalmat a Home Rule érdekében. De, bár, a mozgalom maga ily módon indult meg s jött létre, a honi törvényhozás iránti vágy mindig élt az ir népesség nagy részének szivében. Folyton kisérletek történtek, hogy az ily czélú rendszeres szervezet valamely formában létesülhessen. A lakosság kiengesztelése csak lassan ment. Csak is lassan mehetett mindenesetre; a száz éveken át folyt rossz törvényhozás hatásait nem emberi erővel lehetett volna két, vagy három évi jobb kormányzás útján eltörölni. De voltak az irek között sokan olyanok is, a kik, mérsékelt és türelmes voltuk mellett is, határozottan látták, hogy az ir nép ellenséges indu-

latját, vagy legalább is elégületlenségét, még olyan intézkedések útján sem lehet megigézni, mint az ir egyház állami jellegének eltörlése. Ezek belátták azt, a mit az angol államférfiak nem tudtak, vagy nem akartak megérteni, hogy Irország népességének legnagyobb részénél az angol parliament útján történő kormányzat iránti ellenszenv tölti be a sziveket. A nemzeti érzület, már akár igazság, akár igazságtalanság alapján, jól-rosszul, oly hatalmassá izmosult immár, hogy, a törvényhozás ilyen, vagy olyan részletek szerint való engedményeivel többé el nem volt nyomható. E mérsékelt irek meg voltak győződve, hogy Angliának csak kettő között lehet választania; vagy vissza kell adnia Irországnak a nemzeti törvényhozást, valamelyes formában, vagy arra kell magát szánnia, hogy forradalmat forradalom után ver le, s úgy bánik el Irországgal, mint Oroszország Lengyelországgal bánt el. Üdvözölték, tehát, a Home Rule mozgalmat, s meggyőződésök szerint biztak hozzá, hogy ez készíti elő útját az Anglia és Irország közti valódi kibékülésnek, a jó barátság méltányos föltételei szerint. E történet irója, nyilvánvaló okoknál fogva, nem hajlandó a nemzeti kormányzat iránti követelések érdem szerint való fejtegetésébe bocsátkozni e helyen. De történelmi tényképen kivánja följegyezni, hogy azok, a kik első sorban valának szorgalmatosak e mozgalom támogatásában, szivök mélyén meg voltak győződve, hogy a nemzeti kormányzat elve foglalja magában megoldását a kormányzás ama nagy problémájának, a mely, meg nem oldva, oly sokáig szakítá ketté Angliát és Irországot, de megoldva a teljes kibékülés módját nyújtaná e két ország számára.

Amaz idő táján, a midőn a honi törvényhozás érdekében a mozgalom már javában folyamatba indult, több ir

választás történt ; a küzdelem, e választásoknál, mindig a fölött forgott : nemzeti kormányzat, vagy nem, és a Home Rule hívei mindig győztek. Az új párt vezérlete, majdnem mint magától érthető dolog, a Mr. Butt kezébe került, a ki a parliamentbe, a politikai élet mezejétől hosszú időn át tartó visszavonultsága után tért vissza. Mr. Butt igen tehetséges, a történelemben alaposan jártas és tudományosan mívelt egy jogász vala. Pályáját, mint conservativ és O'Connel ellenfele kezdette vala meg. Az Angliában a védvám mellett kifejtett visszahatás rövid életü kisérletének szószólói közé sorakozott. A vezérlő védvámosok fölkarolták, a kik magok nem valami fényes tehetségekkel és ékesenszólással dicsekedhettek, s a kik már nem birták a Mr. Disraeli szabású férfiakat rávenni, hogy a vesztett ügyért továbbra is törjék magokat. Mr. Butt, mint jogász, igen ügyes és sok sikert ért férfiú vala, mint ügyvéd, pedig, sok éven át nem látta párját az ir ügyvédi karban. Magának is része volt az O'Brien Smith, meg a Meagher clonmeli védelmében, 1848-ban, s mikor a feni mozgalmak kitörtek, sok feni fogoly védelmére vállalkozott. Lassanként, azonban, elfordult a conservativismustól és a nemzetiségiekhez tért át. A conservativ vezetők egy s más oknál fogva elmellőzték. Egy hajdan kitűnő és igen derék nem-hivatalos conservativnak egy levele maradt fönn, a melyben, más tanácsok sorában, az is helyet foglal, hogy a párt egyik intézője »vásárolja meg Buttet.« E tanács nyilt cynismusa azt tanúsítja, hogy irója nem ismerte Buttet. Annyi igaz, hogy Mr. Butt nem valami előrelátó férfiú vala, és, hogy magánügyeit nem a legjobb rendben tartotta. Kétségenkivül, gyakran juthatott olyan zavarba, hogy a figyelmes szemlélő könnyen gondolhatta, hogy a kibonyolodás eszközét két

kézzel fogná megragadni; de, az is bizonyos, hogy politikai tekintetben egészen tisztességes ember volt, egész odáig nemes modorban, hogy még saját jogos érdekeiről is meg tudott feledkezni. A conservativ vezetők figyelmetlenségének oka, talán, az is lehetett, mert vették észre, hogy Mr. Butt lassanként cserbehagyja őket, vagy, talán, más és pedig személyes okoknak kell a dolgot tulajdonitanunk. Mr. Butt, egy időre, egészen kimaradt a közélet köréből, mikor, pedig, ismét föllépett, mint a nemzeti kormányzat érdekében folyó mozgalom vezére jelent meg. Az ir közélet terén nem volt senki, a ki versenytársaként szerepelhetett volna. Szónoki ereje ép olyan hatásos, mint meggyőző vala; a legapróbb részletekig ismerte az alkotmány történetét és a parliamenti eljárás gépezetét, az ir népgyüléseken, pedig, elevenen, nagy hatással tudott szónokolni. Egy pillanat alatt valóságos Home Rule-párt alakult a képviselőházban. Még a mozgalom szervezkedése előtti időkben választott képviselők készséggel csatlakoztak, s valóban, nagy hirtelen, ismét életre kelt az ir nemzeti követelések kielégitésére törő alkotmányos mozgalom, a mely az O'Connel halála és a fiatal Irország 1848. évi forradalma után egészen elszúnyadott vala.

Az ir nemzeti kormányzat érdekében folyó mozgalom, kétségenkivül, új zavarba hozta Mr. Gladstone-t. Az angol sajtó és közvélemény elején egyáltalán nem tudta kellően mérlegelni a nemzeti kormányzat iránti követelések erejét. Mindenfelé azt hangoztatták, hogy egy angol államférfiúnak sem szabad rájok hallgatnia s annál kevésbbé vitába elegyednie fölöttük; el kell söpörni az útból, mint valami kellemetlen akadályt, rá kell parancsolni mint valami mérges kölyökre, hogy fogja be a száját s aludjék.

Mr. Gladstone nem az az ember volt, a ki a politikai kérdéseket ilyen módon szokta elintézni. Mindenképen azon igyekezett, hogy megérthesse az új mozgalmat és czéljait. Kérdéseket intézett egy pár kiválóbb ir férfiúhoz, sőt, a tisztességes formában eléje tett kérdésekre még felelt is, s legalább is késznek mutatkozott a Home Rule iránti fölvilágosítások elfogadására. Az angol féltékenykedő hazafiak közül némelyeknek szemében már maga ez is úgy tünt föl, mint egy haszontalan kérdéssel való pepecselgetés, mint a mozgalom fölbiztatása s az olyan eszeveszettek czélzatainak a bűnös elnézése, a kik mindenképen szét akarnák darabolni a birodalmat. Az immár bizonyos volt, hogy az összehívott parliamentben szervezett Home Rule-párt fog szerepelni, s egy csomó nyakas conservativ, meg gyönge szabadelvü hajlandó volt az új mozgalom megindultáért a Mr. Gladstone ir politikáját tenni felelőssé. Ezek, mintha azt tartották volna, hogy mihelyt az irek valamely igazságos kérésének elégtétetett, többet, aztán, kérniök sem szabad; és, hogy, ha mégis oly gonoszak és háládatlanok, hogy még is többet kivánnának, háládatlanságuk bűnének nagyobb része azt a minisztert terheli, a ki elég gyönge eszű volt, hogy általában is valami igazságot szolgáltatott nekiek. Általában, a kilátások kissé baljóslatú alakot kezdettek, a szabadelvű kormányra nézve, ölteni. Nem csak a conservativ párt kezdett nekibátorodni, hanem a Lordak háza is ismételten tanúsította, hogy fölszabadítva érzi magát belátása szerint bánni el a képviselőházból eléje terjesztett javaslatokkal. Mikor a peerek kezdenek szilárdak lenni és méltóságuk érvényesítéséhez fognak, majdnem mindig biztosra lehet venni, hogy a kormány háta mögött nem igen erős közvélemény áll.

A parliament 1873. február 6-dikán ült egybe. A trónbeszéd kijelentette, hogy: »Csak hamar javaslat fog önök elé terjesztetni az irországi egyetemi kérdés megoldásának érdekében. Ennek czélja az oktatás fejlesztése lesz birodalmam ama részében s az egész a lelkiismereti szabadság gondos szem előtt tartásával lesz megalkotva.« Mr. Gladstone február 13-dikán terjesztette elő javaslatát. Hogy a kormányt még ekkor is mily erős törvényhozási törekvés töltötte el, nevezetes egy példája az is, hogy ugyanazon az ülésen, egyamaz órában, két nagy reform-javaslatot terjesztett a parliament elé, a mi, bizony, a lassúbb és félelmeskedőbb elmék előtt valami forradalom formájában tünhetett föl. Az egyik az ir egyetemi oktatási törvény tervezete volt, a melyet Mr. Gladstone fejtett ki a képviselőházban; a másik, pedig, a Lordak házának fölebbviteli biráskodását kivánta eltörölni, ennek helyébe fölebbviteli törvényszék szervezését javasolván. Ez utóbbi javaslatot Lord Selborne, a korábbi Palmer Roundell, Sir, terjesztette elő, a kit az épen akkor a vakság szélén álló Lord Hatherley visszalépte után emeltek a Lord Kanczellár székébe. Akármily nagy volt is a Lord Selborne javasolta változás, a közfigyelem, akkor, ahhoz képest, csak kevéssé vetett ügyet reá. Mindenki csak a Mr. Gladstone fölöttébb kényes természetű s az irországi egyetemi oktatás fejlesztését czélzó tervének leleplezésére fordította egész figyelmét. Az ir egyetemi oktatás, csakugyan, nagyon elhanyagolt állapotban volt akkor. Irországnak két egyeteme volt; a dublini, a mely akkor határozottan protestáns intézmény vala és a királynő egyeteme, a mely tisztán világi alapokon szervezkedett, s a melyet a katholikus egyház fejei, épen ezért, kárhoztattak. Az öthatodrészében katholi-

kus lakosságú országban, tehát, volt egy szabadalom-leveles egyetem, a mely nem fogadta be a katholikusokat, mint ilyeneket, s egy másik, a melyet a katholikusok, mint ilyenek, nem fogadtak el. Ez elég meztelen, de igaz képe a dolgok akkori állásának. Az ember azt gondolná, hogy a menedék, rendes körülmények közt, nyilvánvaló volt. Magok a katholikusok beczikkelyezett katholikus egyetemet kivántak. A legtöbb angol, pedig, erre azt felelte, hogy a katholikus egyetem számára a szabadalom-levél engedélyezése azt a koczkázatot rejtené magában, a mely az oktatás és nevelés nemzeti jellegét fenyegetné, s ha bármely állami segélyt megadnának a katholikus egyetemnek, annyit jelentene, mint, ha az egyes secták intézményeit köz-vagyonra alapítanák. A katholikusok, ezzel szemben, azt hozták föl, hogy az egyetemi oktatás általános jellegének alábbszállítására nézve táplált tisztán elméleti aggodalom aligha elégséges ok arra, hogy Irország lakosságának öthatodrésze ne részesüljön általában ilyen egyetemi oktatásban; hogy a dublini egyetem, a mi a lényeget illeti, állami vagyonra alapított egy intézmény és hogy a királynő egyeteme szintén állami pénzből szerveztetett, és pedig, oly elv szerint, a mely előnyeiből a katholikusok óriási tömegét rekesztette ki.

A Mr. Gladstone törvényjavaslata jó szándékú és nemes törekvésű kisérlet volt az ellentétes igények kiegyeztetésére. Azt indítványozta, hogy a dublini egyetem tétessék az ország egy, központi, egyetemévé s hogy legyen mind oktató, mind, pedig, vizsgáló testület. A Szentháromság collegiuma, a corki és belfasti collegiumok, a meglevő katholikus egyetem — mely egészen magánalapítványokon épült föl s nem is volt szabadalom-leveles — mind együtt-

véve és egyszerre az új egyetem alkotó elemeivé fogtak válni. A Galway-ben fönnálló collegium megszünt volna. A theologiai kart el kell vala a dublini Szentháromság-collegiumtól vonni s át kell vala adni az állami jellegéből kivetkőztetett ir egyház képviselő testületének. Az új egyetemen nem lettek volna a theologiának, a moral-philosophiának és az új-kori történetnek tanszékei. Az egyetem kormányzó testületét, ez első izben, az a huszonnyolcz rendes tag alkotja vala, a kiket a törvényczikk fogott kinevezni. Az üres helyek betöltése, váltogatva, a korona kinevezése és választás útján történik vala, tiz éven át; azután négyenként kell vala a tagoknak minden évben kilépniök, ezek helyébe egyet a korona, egyet a kormányzó-tanács, egyet a tanárok és egyet a senatus nevezvén ki. A rendes tagok mellé a bekeblezett collegiumok, növendékeik számához mérve, egy-két tanácstagot választhatnak vala a magok részéről. Az egyetem föntartására szükséges összegek megfelelően arányosított járadékok képében, a Szentháromság-collegium, ez ugyancsak gazdag intézet, jövedelmeiből, az egyesített kincstári alapokból, a tanulók fizetendőségeiből és az ir egyházi vagyon fölöslegéből voltak fedezendők. A Szentháromság-collegium s valamennyi többi csatolt collegium föl lesz vala szabaditva, hogy önkormányzati szabályzatát maga állapítsa meg. Igy javasolta, tehát, Mr. Gladstone az irországi egy központi egyetem alapítását, hogy a többi már meglevő és még létesülendő collegiumok csatlakozzanak ahhoz, s hogy, egyfelől, a központi egyetem kormányzatában mindeniknek része legyen, másfelől, pedig, minden collegium maga állapíthassa meg a belátása szerinti szervezet külön törvényeit, mindenikök felekezeti, avagy felekezet nélküli levén, a mint épen jobb-

nak tartja. A törvényhozás minndenik számára szabad tért és önkormányzatot biztosít vala, egyként; és, hogy az egyetem maga minden felekezet részére egyenlő módon elfogadhatóvá váljék, a vitás tudomány-ágakat nem fogta volna előadni, sem a jutalmak és ösztöndíjak elnyerése érdekében tartandó vizsgálatok e vitás kérdésekre ki nem terjednek vala. A collegiumok, pedig, a magok részéről felölelhetik vala a theologia, a moral-philosophia és az újkori történet előadását is, mig a központi egyetem, a mi ezeket a tudomány-ágakat illeti, neutralis tér maradt volna, semmi köze ezekhez nem levén.

E terv, egyelőre, elfogadhatónak, sőt kielégítőnek látszott. Az első ülésen, a kik hozzászóltak, majdnem mintha mind üdvözölve fogadták volna. De a Ház több részén baljóslatú csönd uralkodott s csakhamar aggasztó zaj szakítá e csöndet félbe. Minél több oldalról fejtegették a tervet, mintha annál kevésbbé tetszett volna a Ház bármelyik részében is. Azt is megjegyezték, hogy a Daily News, a melyről azt lehetett volna föltenni, hogy a kormány bármely javaslatával csak kedvezően fog elbánni, az előterjesztést követő reggelen olyan egy birálatot közölt, a mely, bár udvarias és óvatos hangon, de határozottan, ellene nyilatkozott a törvényjavaslatnak. A terv hiányai csakhamar napfényre kerültek. Első és főhibája az volt, hogy senkit ki nem elégitett. Azzal állott elő, hogy három vagy négy meglevő intézményt kapjanak föl és egyesítsenek és pedig nyilván minden legkisebb kilátás nélkül arra, hogy a különböző felekezetek és pártok közül csak egyet is kielégítene s kiengesztelné azokat, a kiknek viszongása kedveért ez a nagy forradalmi koczkázat történt. A nemangol egyházbeliek azon háborodtak föl, hogy felekezeti

oktatás szervezését merik inditványozni. Az ir protestánsok keserüen panaszkodtak, hogy Dublin régi egyetemi szervezetét meg akarják bolygatni. A katholikusok kijelentették, hogy a javaslat egyátalán nem elégíti ki a katholikus egyetem iránt fönnálló jogaikat. Az irországi katholikus egyház fejei egyenesen a törvényjavaslat ellen nyilatkoztak. Azok, a kik magokat a mívelődés hiveinek vallották, gúnyosan megmosolyogták az olyan nemzeti egyetemnek még csak gondolatát is, a mely el akarná utasítani magától a moral-philosophia és az új-kori történet müvelését. Hadd jegyezzük meg itt, hogy Mr. Mill akkor már kimondá a szót, hogy a történet az emberi ismeret olyan ága, a melynek müvelését legjobb az egyéni munkára bizni. Annyi bizonyos, hogy nagyon nehéz volna az ir nemzeti egyetemen olyképen adni elő az új-kori történetet, hogy az ország valamennyi felekezete és pártja egykép meg legyen elégedve vele. Azzal mind hiában érvelnénk, hogy a történet a tények tana — nincs a történetnek az a még oly egyszerü fejezete, a melyben a tények oly tiszták, határozottak volnának, hogy minden szem egyként fogná föl valamenynyit. Két kitünő férfiú csak az imént adta ki tanulmányát az angol és ir történetek ugyanamaz eseményei felől; mind a kettő ugyanazokat az állami okmányokat tette vizsgálata tárgyává s ugyanazoknak az állami okmányoknak az áttanulmányozása után a két kitünőség egészen és homlok-egyenest ellenkező eredményre jutott, és pedig, nem csak a következtetésekre, hanem a tényekre nézve is. S aztán, ugyan hogyan lehetne a történet ama fejezetét, a mely O'Connell politikai pályáját irja le, olyan formában előadni, hogy kielégítse mind az ulsteri orange-pár-

tiakat, *) mind, pedig, a munsteri katholikusokat? Képzeljük csak el, hogy a londoni egyetemen tanszéke volna az új-kori történetnek s ez pályadíjat tűzne ki a Mr. Gladstone és Lord Beaconsfield politikai pályájának méltatására. Ugy látszik, tehát, hogy az ir nemzeti egyetemen a történelem tanitása olyan nehézségekbe ütközik vala, hogy már ez is elég ok lehetett volna arra, hogy meg se kisértsék ily körülmények között az ilyen fajta központi és egyetlen intézet létesitését. Valóban, lehetséges lett volna-e az az ir nemzeti egyetem, a mely elfogadható lesz vala valamenynyi felekezet és párt részéről? Mi úgy látjuk, hogy ez nem

*) Az irországi angolok, illetőleg protestánsok előjogainak biztositására és megvédésére szervezkedett e párt neve, 1759 óta vált általánosan használatossá, de az irek már az oraniai Vilmos hiveit is orange-embereknek nevezték, míg, aztán, az ir önállásra törő küzdelmek szoros szövetkezetté, páholyok szerinti rendezkedett testületté tették e pártot, mely elején az angol törvényes rend föntartásában intézkedett, utóbb, a Peel-féle unio után, a bizonyos mértékben törvényes jogokat nyert irek teljes leverésére, jogaik elkobzására törekedett s így törvényellenes állást foglalt el. Az Orange-párt mozgalmai 1827 táján ismét előtérbe léptek, a mikor Cumberland herczeg lett nagy-mesterökké s 1836-ban Angliában 145,000, Irországban pedig 125,000 fegyverforgató tagja volt a pártnak. Épen ezért parliament vizsgálat indíttatott ellene s ennek alapján az Orangista páholyok be is zárattak egy képviselőházi határozattal, de 1845-ben ismét megkezdék működésöket. Irország Lord Kanczellárja 1857-ben elrendelte, hogy a béke-birák nem lehetnek Orange-clubek tagjai s az újabb és legújabb időkben Irországban s különösen éjszaki vidékein, az Ulster-kerület fővárosában, Belfastban, előfordult ismételt lázadásokban, verekedésekben és merényletekben az Orange-pártiak jelentékeny szerepet vittek. — Ulster, különben, éjszaki Irország neve s területének nagyobb része protestáns birtok, még a régi erőszakoskodás idejében történt elkobzások óta, míg Munster Irország déli része, hol inkább a katholikusok vannak előnyben.

volt lehetséges, legfölebb az egyetemi oktatás oly lényeges vonásainak föláldozásával, hogy az egész, még maradandó intézményképen sem igen tett volna számot. Csakugyan, sok igazság rejlett abban a panaszban, a mely csakhamar fölhangzott a képviselőház mindkét oldaláról, eképen: »Egy csomó intézetet kifosztanak s még sem elégítik ki egyátalán senkinek is a követeléseit.«

A törvényjavaslat ellen támasztott kifogások mind csak nőttek és szaporodtak. A néhai Cairnes tanár, akkor már majdnem halálra válva, jelentékeny mértékben sugallta és vezérlette azt az ellenzést, a mely a javaslatot azért kárhoztatta el, mivel annyira alászállította volna az irországi felsőbb oktatás szinvonalát. Az angol nem-állam-egyházbeliek mind ellenezték. Ellene voltak a conservativok s csakhamar kitünt, hogy a parliament ir tagjai is, mint egy ember fognak ellene szavazni a második olvasás alkalmával. A válság egy módositvány beadásával következett el. A módositványt, márczius 3-dikán, Mr. Bourke, a néhai Lord Mayo testvére, nyujtotta be. A fölötte folyt vita négy ülésen át tartott s igen érdekes és szenvedélyes volt. Mr. Disraeli csak úgy ujjongott s ujjongása még a rendesnél is több szellemet öntött ragyogó ékesenszólásába. Mr. Gladstone-t azzal gúnyolta, hogy »a nem-állam-egyházbeliek lármáját a nemzet szavával vétette össze.« »Immár négy teljes esztendeje volt hozzá,« mondá. »Kifosztogatta az egyházakat. Vészszel fenyegette az ország valamennyi testületét s valamennyi alapitványát. Beleártotta magát mindenkinek az ügyeibe. Birószéket ült valamennyi foglalkozás fölött s meggyötört minden üzletet. Nincs senki, a ki tulajdona felől biztos lehetne, sem a ki tudhatná, micsoda kötelességeket kell még holnap teljesítenie.

Azt hiszem, az elkobzás politikájából elég volt immár ez ország népének.« E vádakban, bizonynyal, sok volt a túlhajtás is, de a Háznak épen a túlzások voltak szája ízére s Mr. Disraeli ismerte a maga hallgatóit s hangulatukat.

Mikor Mr. Gladstone a negyedik ülés vége táján szólásra fölemelkedett, csakhamar lehetett látni, hogy immár nem számit a győzelemre. Ugyan, hogyan is számíthatott volna? Minden oldalról ellenezték és támadták. Tudta jól, hogy a dublini egyetem senatusa épen úgy elitélte javaslatát, mint a római katholikus főpapok. Az ir képviselők küldöttségét már fogadta, a mely őszintén kijelentette, hogy nem támogathatják. Beszéde érdekes ellentéte volt a Mr. Disraeli kihivó és diadalmas hangon tartott ujjongató szónoklatának. Méltóság és határozottság ömlött el az egészen, de annak az előrelátott vereségnek a méltósága, a melylyel félelem és paczkázás nélkül nézett szembe. Az a nehány mondata, a melyben Mr. Gladstone elválásáról szólt az ir képviselőktől, a kikkel szives szövetségben és sikerrel működött az egyházi és földbérleti törvények alkotása közben, valódi és nemes pathosszal volt tele. Sok ir képviselő szivét dobbantották meg e szavak, a kik érezték, hogy mennyi hálával tartozik Irország e nagy államférfiú iránt, de, a kiknek lelkiismerete még sem engedte annak állitását, hogy az előttök fekvő javaslat kielégitené az ir katholikusok követeléseit. Mr. Gladstone volt a legelső angol miniszterelnök, a ki valóban koczkáztatta tárczáját és népszerüségét Irország érdekeinek védelmében, s valóban, a sors kegyetlen csapásaként tünt föl, hogy bukását főkép a képviselőház ir tagjai szavazatának kelle előidéznie. Ám, a dolog csakugyan igy történt. A törvényjavaslat a második fölolvasás alkalmával nagy

többséggel ment volna keresztül, ha az ir képviselők, a kik támogatására rá nem tudták magokat szánni, bár annyira birták volna lelkiismeretöket fékezni, hogy ellene ne szavazzanak. A szavazás eredményét elfojtott lélekzettel lesték, de az előrelátható megtörtént. A minisztériumot csekély többség buktatta meg: 287-en szavaztak a második felolvasás ellen, 284-en mellette. A szabadelvü kormányt e három főnyi szótöbbség valósággal megsemmisítette. A nagy miniszter megbukott. Mint a Schiller ballada-hőse, a merész úszó egygyel igen sokszor merült a hullámok mélyére a díjért s odaveszett.

A minisztérium, igaz, épen akkor, nem érte még végét. Mr. Gladstone és társai beadták lemondásukat s a királynő Mr. Disraelit hivatta. De Mr. Disraeli, nagy okosan, nem fogadta el az akkori képviselőházzal a fölajánlt tisztet. A conservativ visszahatás jeleit gondosan megfigyelte vala s meg volt győződve felőle, hogy elkövetkezik pártja ideje. Keserves tapasztalatokat tett vala annak a miniszternek sorsáról, a ki képviselőházi többség nélkül próbálja meg a kormányzást. Később mulatságosan rajzolta le e tapasztalatai képét. Az akkori képviselőházzal nem akart tárczát vállalni. Miért nem oszlatja, hát, kérdék, föl a parliamentet? Erre Mr. Disraeli, nem alaptalanul, azt felelte, hogy a kormányon ülő férfiaknak könnyü dolog föloszlatni a parliamentet, de egészen más, ha az teszi ezt, a kinek még ezután kell a kormányt megalakítania s mindjárt rá a parliamentet föloszlatnia. Persze, hogy tudna, mondá, kormányt alkotni s aztán, májusban, jőne a föloszlatás, de, akkor, már miért a föloszlatás? Az ellenzék föladata és teendői kényesek; nem mondhatná, hogy szőröstül-bőröstül kész politikai rendszert tartogatna zse-

bében, a mely fölötti itéletmondásra általános választás útján lehetne az országot fölhívni. Az ir egyetemi törvényjavaslat aligha olyan egy kérdés, a melylyel az ország elé lehetne állani, ezen kivül, pedig, egyetlen kérdés sem volt szőnyegen, a melyre nézve várni lehetett volna, hogy Mr. Disraeli a választókra fog hivatkozni, annak láttára, hogy a képviselőház ebben az esetben az ő kedve szerint döntött. A helyzet valóban sajátságos vala. Két nagy államférfiu versengett, nem a hivatal fölött, hanem a fölött, hogy mikép lehet a hivatal felelősségétől menekülni? A dolog vége az lett, hogy Mr. Gladstone-nak és társainak vissza kelle helyeikre térniök és folytatniok a dolgot, a mint tudják. Mást nem volt mit tenni. Mr. Disraeli épen akkor nem vállalta el a felelősséget s pártja érdekeinek szempontjából okos ember módjára cselekedett.

Mr. Gladstone, hát, visszatért a kormányra. Vonakodva tért vissza; belefáradt a munkába; kedve is elment; egészségét is megrongálta a kormányzás ama szakadatlan tevékenysége, melynek mindig kiméletlen, majdnem eszélytelen, nagylelküséggel szentelte magát. Tudnia kellett azt is, hogy ily körülmények közt térve vissza a kormányra, hatalma meg lesz rendülve, befolyása kétessé lesz téve. De, meghajlott az idő kényszerüségének s bele adta magát, hogy tovább is miniszterelnökösködjék. Támogatta Mr. Fawcett-et a dublini egyetemi eskü eltörléséről szóló törvény keresztülvitelében, ha már, akkor épen, többet nem tehetett az irországi egyetemi oktatás érdekében.

De nem soká tartott. Őszre nehány választás történt s véletlenül úgy esett, hogy ezek a szabadelvü párt ellen ütöttek ki. A conservativok kezdtek a legtöbb helyen nyilván diadalmaskodni. Mr. Gladstone némi változtatást vitt

keresztül kormányában. Mr. Lowe visszalépett a kincstár kanczellárságától, a melylyel épen nem volt szerencsés; Mr. Bruce odahagyta a belügyi államtitkárságot, a melyben nem sok sikert látott. Mr. Gladstone mind a kincstár első Lordjának, mind kanczellárságának tisztét magára vállalta, követve a Peel s mások korább adott példáját. Belügyi államtitkár Mr. Lowe lett. Mr. Bruce megkapta a peerséget, mint Lord Aberdare s a Tanács elnökévé lett a Ripon marquis helyében, a ki visszavonult. Mr. Childers otthagyta a Lancaster herczegség kanczellári tisztét*) s Mr. Bright, a kinek egészsége ekkorra helyreállt, ismét belépett a kabinetbe, a herczegségi u. n. ügyek pusztán névszerinti intézőjeképen. Nem lehetett tagadni: a minisztériumban egyenetlenségek uralkodtak. Mr. Baxter a kincstári államtitkárság tisztéről azért mondott le, mivel nem tudott Mr. Lowe-val kijönni, a ki bizonyos szerződések ügyét nem beszélte meg vele s tanácsait visszautasította. Az általános nézet azt tartotta, hogy Mr. Childers a herczegség kanczellárságát azért hagyta oda, mivel azt a meggyőződést táplálta, hogy igényei lehetnek a kincstár kanczellárságára, a mit, pedig, Mr. Gladstone tartott meg magának. Ezek a különböző változások és a nyomukban támadt hirlelések, bizony, nem igen voltak alkalmasak a közönség bizalmának szilárditására. A szabadelvü r e g i m e, az igazat megvallva, kezdett széttördelődni. Lord Salisbury, egy conservativ lakomán beszélvén, annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a conservativok legalább is »kihúzhatják fogait s megnyírhetik körmeit a szabadelvü kormánynak,« ujjongva üdvözölvén azt a biz-

*) Az angol kabinet rendszerint tizenöt tagja közül az egyik a Chancellor of the Duchy of Lancaster.

tonságot, a melyet a forradalmi újitások ellenében az ország ama kilátása nyujt, hogy egy darab ideig csak fogatlan szabadelvü minisztérium fogja kormányozni.

Ne quisquam Ajacem possit superare, nisi Ajax. Maga Mr. Gladstone volt, a ki azt a csapást mérte, a mely a szabadelvü kormányzat végét előidézte. Az 1873. év vége táján a conservativok egy parliamenti helyet nyertek Exeterben; 1874 legelején egy másikat Stroudban. A parliament február 5-dikére immár egybe is volt híva. Január 23-dikán este, azonban, London politikusainak szükebb köreiben meglepő hirek kezdtek keringeni. Az embereket titokzatosan intették ki az ebéd mellől, az elfogadó termekből és a club-helyiségekből. Gyors lábú hirnökök kopogtak a miniszteri ajtókon, lesve a hireket. A lapok szerkesztőségeiben nagy sürgés-forgás támadt, a táviró állandóan működött. A nagy ujságot másnap reggel mindenki olvashatta a lapokban. Mr. Gladstone nagy hirtelen elhatározta a parliament föloszlatását, hogy a szabadelvü kormány tekintélyét a nemzetre való hivatkozás útján lehessen helyreállítani. Elhatározása megokolását választóihoz intézett nyilt levelében terjeszté elő, de a mely, szerencsétlenségre, sokkal hosszabbra terjedt, hogy sem a nagy közönségre általános hatással lehetett volna. Az ország azt tudta meg belőle, hogy Mr. Gladstone-nak nincs többé kedve türni azt a megalázást, hogy abban a szinben tűnhessék föl, mintha az 1868-ban nyert hatalom »a szükség azon szinvonalánál alább szállt volna, a mely a köz érdekeinek kellő védelmére és kielégitésére nélkülözhetetlen«; hogy elhatározta magát a kormányzat újabb időszakának a nép szavazata útján való megszerzésére, és, hogy hatalma megújultával a pénzügyi rendszabályok

egész sorozatát szándékszik előterjeszteni, a melyek a jövedelmi adók egész rendszerét lesznek megszüntetendők. Az ország nem tudta hova legyen bámulatában. Még Mr. Gladstone hivataltársai közül is többen nem tudták mi fog történni, egész, a míg a hirrététel bevégzett ténynyé nem vált. A három királyság majdnem egészen egybehangzó közérzülete kárhoztatta ez eljárást. Mr. Gladstone rögtönös elhatározását nyiltan elitélték, mint kihivót és eszélytelent, magánkörökben, pedig, boszaukodtak miatta, egyéni okoknál fogva. Szerintünk elég türelmetlen, eszélytelen és szokatlan vala, de határozottan szellemes és merész is. Kétségen kivül politikátlanság volt, de, azért, nem szükségképen a nép java ellen czélzó. Nagy és abban az időben fölösleges alkalmatlanságot kelle a szabadelvü politikusoknak mindenfelé okoznia, s így nem is csodálkozhatunk, hogy ezek panaszokat hangoztattak. De magának az országnak, egészben véve, csak is kedvére lehetett ez elhatározásnak még tulzó volta is, a melyben az nyert kifejezést, hogy a miniszter egy óráig sem kiván hivatalban maradni, mihelyt arra a meggyőződésre érezte magát indítva, hogy a nemzet immár nem bízik benne. Tévedés volt, igaz, de legalább is nemes egy tévedés; érzékeny és lovagias egy lélek tévedése.

Mr. Gladstone meglepte a választókat. Nem tudjuk, ha a választók is meglepték-e Mr. Gladstone-t? A legtöbb embert, magokat is beleértve, bizonnyal meglepték. A választások eredménye tökéletesen megváltoztatta a hatalom mérlegének állását. A szabadelvü párt többségének pár nap alatt vége volt. Maga Mr. Gladstone nemes harczot harczolt s isten szabad ege alatt óriási gyülekezetek előtt tartott Blackheathben szónoklatokat, olyan erélylyel, akár egy második O'Connell. Csak, hogy e küzdelem a

visszahatás ellenében reménytelen vala. Midőn a választások összevetésére került a sor, kitünt, hogy a conservativok mintegy ötven többséggel rendelkeznek, még a szerint a másik párt javára nagyon is kedvező számitás szerint is, a mely valamennyi Home Rule-pártit a szabadelvüek közé sorolt. Mr. Gladstone követte a Mr. Disraeli hat év előtti példáját s azonnal beadta lemondását. A nagy reformok szabadelvü kormányának vége volt. Az a szervező erély, a mely ama három, vagy négy ragyogó év alatt oly csodákat mívelt, fölemésztette magát s kifogyott lélegzetéből. Bizonynyal sok mindenféle ok hatott közre a szabadelvü kormány bukásának előidézésében. Maga is súlyos hibákat követett el, egyik-másik tagja sok kárt okozott neki. Számos hatalmas érdek szövetkezett ellenében. De, ha valamennyi tényezőt kellően mérlegelünk, aligha ki nem tünik, hogy a legnyomatékosabb befolyás, a mely a Gladstone-kormányt legyőzte, az a tény volt, hogy az emberek általában belefáradtak a mind csupa nagy dolgokba s abba a hangulatba jutottak, a melyet a Mr. Reade Károly egyik regényének hősnője egész nyiltan olykép jellemez, hogy ki nem állhatja a hősöket. Az angol választók is belefáradtak a hősiségbe s valami egyebet óhajtottak.

Ha a szabadelvü kormány kész lett volna még nehány, alig egynehány, napig a hatalmat megtartani, maga tehetett volna egy nagyon kelletlen háború kellő befejeztéről jelentést. Ez volt egyik legjelentéktelenebb valamennyi kicsinyke háborunk közül, olyan egy háború, a melyből semmikép sem származhatott a legcsekélyebbke dicsőség is, s a melyben épen csak a tisztesség vala az angol parancsnok derék és eszélyes eljárása által biztosítható, a legjobb módon és a lehető legkevesebb emberélet föláldo-

zásával kivivott siker tisztessége. Az ashantik bizonyos félreértés nyomán lázadtak föl. Az ashantik igen lobbanékony és hadakozó egy törzs Afrika arany-partjain. Még 1824-ben is hadakoztak az angolokkal s egy izben csodálatos diadalt vőnek egy, mintegy 1000 főből álló, angol csapaton s a brit főparancsnok, Mc Carthy Károly, Sir, koponyáját diadal-jelvényképen zsákmányul vitték magokkal. Az ashantik, aztán, később vereséget szenvedtek s béke-szerződést kötöttek az angol arany-parti gyarmat parancsnokával, Mr. MacLeannel, ama Miss Landon, vagy, a mint az irodalom körében ismeretesebb: »L. E. L.« férjével, a kit költői adományai, melyek magokban véve nem voltak valami nagyon kiválóak, és szerencsétlen sorsa, egy időben, nagy hirhez juttattak Angliában. *) A mint e lapokon immár jelezve volt, 1863-ban az arany-parti telep parancsnoka időelőtti és megfontolatlan támadást intézett az ashantik ellen, de e hadviselést az angol katonák közt halálos járványok nyomán félbe kelle hagyni. Az arany-partvidék némely németalföldi telepe, vásár és más fajta eljárások útján, 1872-ben angol kézre kerülvén, ez az ügylet, mint az ilyen természetüek legtöbbször, félreértések, viszongások és végül hadviselés forrásává lett. Az ashantik királya valami adót követelt, a mit a hollandusok előbb megadtak vala, s az Angliának átbocsátott területről nem akart kivonulni. Megtámadta a fantik törzsét, az angolok igen haszontalan egy szövetségesét, a miből az angol helyőrségek között és ő közötte igen fárasztó guerilla-hadakozás származott. A nagy veszély abban rejlett, hogy, ha az

*) Boldog házassága alig pár hóra terjedt, a midőn tévedésből igen nagy adag mérges természetü orvosságot (acidum hydrocyanicum) véve be, nagy kínok közt meghalt.

ashantik valami jelentékenyebb előnyt, vagy, bár pillanatra, látszó előnyt is, találnak vala kivívni, valamennyi körülfekvő törzs kezet fog vala velök. A kormány, tehát, arra szánta magát, hogy komolyan veszi a dolgot s megfelelő haderőt küld tapasztalt és alkalmas parancsnok vezérlete alatt, azzal az utasitással, hogy használja föl a hideg időszakot, nyomuljon az ashantik fővárosába, Coomassie-ba, s ott mérjen az ashantik királyára olyan csapást, hogy meggyőződjék a felől, hogy az angol települőket büntetlen nem háborgathatja. Mikor a vállalat parancsnokának megválasztására került a sor, mintha mindenki csak egyetlen nevet emlegetett volna, a Wolseley Garnet, Sir, nevét, a ki az 1870. évi Vörös-folyam-vidéki sikeres expeditiót vezérlette vala. Wolseley Garnet, Sirnek, az a ritka szerencse jutott részébe, hogy beválthatta azt a jó hirnevét, a melyet a közvélemény előlegképen szolgáltat vala ki nekie. Ugyancsak nehéz föladatot kelle megoldania. A nehézség természetesen, nem az ashantikkal való harczolásban rejlett. Az angol csapatok fegyverei és fegyelme mellett még csak szólani sem lehetett a komoly hadjáratról. De az ashantik királyának sokkal rettenetesebb segéd-serge állt a küzdelemben mellette, mint ama Január tábornok és Február tábornok, a kikre az orosz Miklós czár hasztalan számit vala. Wordsworth Toussaint L'Ouverture-höz irt szép szabadság-dalában azt mondja, hogy a bukó vezér bízhat, mert részén állanak »hatalmak, a melyek mellette küzdenek,« »nagy szövetségesek,« s ezek, a mint mondja, »a föld, a lég, az időjárás«; »nem lesz a zúgó szélnek egyetlen fuvallata,« szól, »a mely elfeledkeznék« ügye támogatásáról. Az ashantik királyának, a szó-szoros értelmében, épen ilyen szövetségesei valának. A föld, a lég, az

időjárás — az arany-partvidék földje, levegője, időjárása meg fogták tenni a magokét a kellő időben s a zúgó szélnek egyetlen fuvallata sem fogta elfeledni ellenségei sorai közé a dögvész beárasztását. Az egész hadjáratnak a hidegebb hónapok korlátolt időszakában kelle véget érnie és föladatát megoldania, mert, különben, olyan szövetségesek szállanak vala amaz afrikai király pártján hadat viselni, a melyekkel szemben egy Sándor és Caesar is tehetetlen lesz vala. Wolseley Garnet, Sir, és azok, a kik zászlója alatt küzdöttek, tengerészek, hajósok, katonák, megtették a magokét derekasan. Leverték az ashantikat, a hol csak hozzájok férhettek ; de épen ez volt a dolog bogja. De ők kierőszakolták az útat egész Comassie-ig, rákényszerítették a királyra föltételeiket, a melyek sorában az ember-áldozat eltiltása is szerepelt, s még a kijelölt idő alatt elhagyhatták az országot. A hadjárat sikere csak napok, majdnem órák kérdése volt ; a diadalt, pedig, azt lehet mondani, épen a közelgő napos időjárás és lázak torkából kellett kiragadni. Wolseley Garnet, Sir, Angliából 1873. szeptember 12-dikén vitorlázott ki, s Portsmouthba, egész föladatát tökéletesen megoldva, 1874. márczius 21-dikén érkezett vissza. E hadjárattal nem volt mit dicsekedni ; könnyen ki is lehetett volna kerülni ; nem is épen egészen bizonyos, ha igaza volt-e Angliának e vitában elejétől végig ; de, azért, semmi sem lehetett volna kielégitőbb, mint az a gyors és teljes siker, a mely e hadjárat egész menetét, végpontjáig, jellemezte.

A Gladstone-kormánynak Bengalban is küzdenie kelle, az ott-vidéki időszakos éh-szükséggel, s ha a hatalmon marad vala még, igen rövid idő alatt jelenthette volna, hogy törekvéseit siker koronázta. A Mr. Gladstone

rögtönös elhatározása, azonban, ennek bevágta útját, s így utódjának hagyta örökül egy győzelmesen befejezett hadjárat és a leküzdött éh-szükség bejelentését, valamint örökül egy igen csinos kis pénzügyi fölösleget is. Anglia újkori politikai történetében ilyen rögtönös egy hatalmi bukás az ideig ismeretlen vala. Hogy ennek párját találjuk, hat évvel még továbbra kellene térnünk. A nagy szabadelvü kormány ép olyan rögtönösen bukott meg, mint a franczia császárság ; tova tünt, mint az Aladin palotája, a mely tegnap este még állt és fényárban úszott, ma reggel, pedig, nyoma sincs. . . .

HATVANHARMADIK FEJEZET.

A »Conservativ reactio« hivatalba iktatása.

Mr. Disraeli nem sok időt vesztegetett kormánya megalakításával. Mindenekelőtt tizenkettőre szállította a kabinet tagjainak számát. A Lord kanczellár Lord Cairns lett. Külügyi államtitkárrá Lord Derbyt tették, a minek a mérsékeltebbek igen örültek. Lord Salisburyre az indiai osztály vezetését bizták. Ez is olyan kinevezés volt, a mely igen kielégítette mind a conservativ pártot, mind, pedig, a sorain kivül állókat. Lord Salisbury az indiai osztály korábbi vezetése közben fényes tehetségeket és nagy önuralmat tanusított s megalapította hirét, mint szilárd jellemű és széles, szabad látkörü férfiú. Ekkor, s utóbb is egy darabig, igen sokat igérő egyéniségnek és a convervativ párt legmagasabbra törő politikusának tartották. Az ország nagy megelégedéssel fogadta, a midőn láthatta, hogy Mr. Disraeli nem veszi számba azokat az egyenetlenségeket,

a melyek korábban közte és Lord Salisbury között fenforogtak; sem azt az ellenszenvet, a melyet Lord Salisbury, egy időben, irányában nyilvánvalóan táplált, sem, pedig, azt a modort, a melyben az 1867-diki reform-javaslat idején a conservativ minisztériumot cserben hagyta. A gyarmatügyi államtitkár Lord Carnarvon lett. Mr. Crosst, egy lancasbire-i jogászt, a ki azelőtt épen semmiféle hivatalt sem viselt, a belügyi államtitkárságra emelték. Mr. Hardy Gathorne lett a hadügyi államtitkár, Mr. Hunt Ward, pedig, a tengerészet első Lordja. Northcote Stafford, Sir, a kit a pénzügyi tudományokba M. Gladstone avatott be, a kincstár kanczellárságát vállalta magára. Richmond herczeg, a miniszter-tanács Lord-elnöke képében, nyugodt, engesztelő és tisztelt képviselője vala a kormánynak a Lordak házában.

A szabadelvűek mintha elszédültek volna a szenvedett csapástól. Az egész párt tántorgott bele, s egyelőre úgy látszott, hogy nem is birja magát összeszedni tőle. Nem is lehetett lehangolóbb látványt képzelni, mint az ellenzéki padok első sorait, az egész ülésszak nagyobb része idején. S hogy a baj még halmozódjék is, Mr. Gladstone nagy hirtelen csak kijelentette, hogy a szabadelvű párt vezérletétől vissza szándékszik vonulni. Egy, Lord Granville-hez, 1874. márczius 12-dikén, intézett levelében kifejtette, hogy »különböző egyéni okainál fogva nem számíthat arra, hogy a politikai cselekvés terén valami messzibbre terjedő szolgálatot tehessen«, mihez képest szükségesnek tartja, hogy »nem sok idő multán föloldja magát a vezérkedés mindennemű felelőssége alól.« Egyelőre megtartá, ugyan, a vezérletet, de csak mintegy föltételes formában, egész őszintén kijelentve Lord Granville-nek, hogy ez ülésszak alatt »épen csak

koronként vehet részt a képviselőház munkálkodásaiban.« Ugy látszott, épen még csak ez az egyetlen lépés hiányzott, hogy a párt szétzüllése teljessé legyen. A Mr. Gladstone által tanúsított eljárás fölött sok volt a panasz, nem annyira hangosan, de annál mélyebben. Mind nyiltan, mind hallgatva szembe helyezték azzal a kitartó, fáradhatatlan türelemmel, a melyet Mr. Disraeli tanúsitott, a midőn pártja élén megállta helyét a gyakran valóban reménytelennek tetsző sok hosszú év alatt. Mr. Gladstone előrehaladt korát hozta föl, de erre azzal a kérdéssel feleltek, ha nem még előrehaladottabb korát éli-e Mr. Disraeli? És, kérdé sok elégedetlen szabadelvü, ki bonyolított minket e nehéz helyzetbe? Ki más, ha nem az, a ki most az ellenséggel szemben hagy cserbe bennünket?

Az ellenzék, egy darabig, mint látszott, nem csak vezér, hanem még politika, sőt még létok nélkül is szűkölködött. Egy ideig, csakugyan úgy tetszett, hogy »az ellenzéknek nem volt ellenezni valója« — hogy azt a helyes és rövid kifejezést idézzük, a melyet Mr. Clayden »Anglia Lord Beaconsfield alatt« czimü munkájában használt. A minisztérium majdnem hat milliónyi csinos kis fölösleget örökölt. Ily körülmények között, tehát, majdnem lehetetlen vala, hogy egészen rossz budgetet terjeszszen elő. Mr. Hunt Wardnak mégis sikerült legalább pillanatnyi rémületet kelteni a hajóhad állapotja miatt. A tengerészeti költségvetés előterjesztése alkalmával, ugyanis, a baljóslatú figyelmeztetés hangján szólt, kifejezve elhatározását, hogy nem szándéka papiron levő hajóhaddal és a hajók szellem-árnyaival állani elő. E szavak a rémület vad elszörnyülködését keltették az egész országban. Egyszerre az a meggyőződés kerekedett felül, hogy Mr. Hunt rettenetes fölfedezést tőn

— rábukkant, hogy az országnak valósággal nincs hajóhada, hogy immár kénytelen egészen elejéről kezdeni a dolgot. Az emberek azt beszélték, hogy legalább az egész fölösleget rá kell szánni, bár a kezdet fedezésére is, s bizony, a közönségnek arra is volt gondja, hogy rámutasson ama gyönyörűséges kilátásra, mely szerint valami külellenség fölhasználhatja ez alkalmat s megtámadhatja Anglia védtelen partjait. Mr. Hunt Ward, azonban, mikor sarokba szorították, hogy magyarázza ki magát, kifejtette, hogy tulajdonképen nem úgy értette a dolgot. Kitűnt, hogy csak épen elvontan, elvi szempontból fejezte ki, hogy helytelennek tartja a nem harcz-kész hajóhadak föntartását, de esze ágában sem volt azt állítani, hogy Anglia hajóhada ne volna harczra kész. Az ország ismét föllélegzett — úgy látszott, a fölösleget és a költségeket meg lehet kímélni. Immár nem volt miért a fölött töprengeni, hogy Németvagy Oroszország lecsap a védtelen Angliára, mint Achilles a fegyvertelen Hektorra, »Troilus és Cressidá«-ban.

Két ugyan e fajta új javaslat zavarta föl, egy időre, a Lawson Wilfrid, Sir, által tréfásan úgy nevezett »majdnem szent nyugalmat,« mely a parliamentet most elfogá, hogy a conservativok egészen szabad kezet nyertek, a szabadelvűek, pedig, össze voltak törve. Egyik volt a scotországi patronatus eltörléséről, a másik az angolországi istenitiszteletről szóló törvényjavaslat. Ez egyházi patronatusról szóló törvényjavaslatot, melyet a kormány terjesztett elő, jól jellemezte Mr. Clayden, a midőn azt mondta felőle, hogy »olyan szabadelvű alkotás, a mely reactionariussá vált az által, hogy egy öltővel kora után látott napvilágot.« A scot egyház papjainak kinevezését elvette a világi kegyuraktól, de csak azért, hogy e jogot az egyházközség férfi tagjaira

ruházza, nem, pedig, az egyháztagok egész testületére. A patronatus rendszere volt az oka annak a nagy szakadásnak a scot egyházban, a melynek Dr. Chalmers volt a vezére s a melyet a történet egyik korábbi fejezetében ismerteténk. A kormány részéről most előterjesztett e javaslat, vagy, legalább, az ilyen czélzatú intézkedés, elejét fogta volna venni az 1843. évi szakadásnak, de semmi kiegyeztető hatása sem lehetett 1874-ben. Sőt, az 1874. évi intézkedés, az által, hogy az alkalmazás jogát minden egyes egyház szereplő tagjaira korlátozta, Scotország egyházát még nemzeti jellegétől is megfosztotta s épen csak felekezeti intézménynyé változtatta. E törvényjavaslat elfogadásának, történelmi szempontból, alig lehet valami jelentőséget tulajdonítani, legfölebb, a mennyiben előmozdíthatta az egyház állami jellegének eltörlése kérdését Scotországban is. A javaslat előterjesztése némi időszerű érdeket keltett a képviselőházban, a mennyiben Mr. Gladstone-t is belevonta a vitába, először az ülésszak megnyitása óta. Ellenezte a javaslatot, de, természetesen, hasztalan. Mr. Disraeli üdvözölte ismét megjelentét, s szives reményét fejezte ki, hogy lehető gyakran fogja a Házat jelenlétével megörvendeztetni ; a mi, valóban, elég barátságos pártfogolása volt bukott versenytársának.

Az istenitisztelet szabályozásáról szóló törvényjavaslat nem a kormány alkotása volt. A Lordak házában Canterbury érseke, a képviselőházban, pedig, Mr. Gurney Russell terjesztette elő. A kabinet több tagja nagyon ellenezte s nyiltan kárhoztatta, de, a mint szép csendesen tovább és tovább haladt a tárgyalások rendjén a siker felé, Mr. Disraeli kedvet mutatott magáévá tételére, sőt olyanformán beszélt is róla, mintha kezdettől fogva őt illette volna érette

a felelősség. Egyszer, kétszer meg épen úgy is látszott, mintha el is feledte volna, hogy nem a saját előterjesztéséről van szó. A javaslat azt a sajátságos nehézséget tárta föl, a melybe Anglia egyháza, egyrészt az állammal való kapcsolata nyomán, keveredett. E kötetekben immár előadtuk amaz oxfordi mozgalom történetét, a mely az állam-egyház új életre és tevékenységre való fölelevenitésére tört, de, a mely, csakhamar ez egyház néhány legkiválóbb tudós tagját a római egyház karjaiba kergeté. Ama mozgalom hatása más irányban is érezteté magát. Mindenfelé forrongásra szította az elméket az egyház körében. Sok hivatkozást idézett elő a philosophiára, sokat a művészeti és aesthetikai elvekre, de, egyszersmind, fölszinre hozta a kétely egy csomó elemét is. Az egyházi férfiak egyik testülete mindenképen a keresztyén egyház egységének föntartásáért aggódott, s nem volt hajlandó elismerni, hogy Anglia egyházának létét csak a reformatiotól kezdve számítsák. Püspökeik számára az apostoli utódságot követelték, s kijelentették, hogy Anglia egyházának lelkipásztorai az igazi egyházi értelemben papok. A tractarianusok, a mint egy ideig nevezték őket, ehhez képest egyenes ellentétbe jutottak az evangelicusokkal. Ez utóbbiak azt vitatták, hogy a biblia az egyetlen tekintély, az előbbiek, pedig, ahhoz ragaszkodtak, hogy az Új testamentom az egyháztól nyeri tekintélyét. A tractarianusok, tehát, jogot követeltek az irás kétséges helyeinek egészen szabad értelmezéséhez s ragaszkodtak ahhoz, hogy, ha az egyház tekintélyét istentől rendelt magyarázóképen ismerik el, szükségkép minden nehézség elenyészik a szentirás könyvei és az újkori tudományos fölfedezések közötti ellentét kiegyeztetését illetőleg. A tractarianusok pártja — e helyen csak azért

említjük őket e néven, hogy ellenfeleiktől megkülönböztethessük, nem, pedig, mintha azt akarnók mondani, hogy e név helyesen jellemzi őket, vagy, hogy csak némelyikökre is illenék — két csoportra oszlott. Az egyik csoport, majdnem azt mondhatjuk, egészen a szabad gondolkodás felé hajlott; a másik inkább a római katkolicus egyház irányzatához és szertartásaihoz. Az államot sokszor hivták föl a közbelépésre. Most a világiak látták üldözve a papokat, olyan értekezés kiadásaért, a melyről az volt a föltevés, hogy hitetlen tanokat hirdet; majd az egyházi törvényszékeknek kelle keresetekkel foglalkozniok, melyeknek ki kell vala deríteniök, ha vajon megszegték-e némely protestáns templomban szokásos szertartások az egyházi törvényt? Az izléses diszitések iránti hajlam, mely az angol társadalomban mindenfelé nagy hódításokat tőn, már az angol egyházban is érezteté hatását. Az egyházi férfiak és gyülekezetek szerették templomaikat épen úgy fölékesítve látni, mint a katholikus templomok valának; gyönyörködtek a művészi lágy zenében, a világitásban, a festett ablakokban, a kegyeleti képekben és jelvényekben, a hatásos és pompázó szertartásokban. Az elképpedt evangélicusok rémülve látták, hogy az egyház, ez állapotában, mintha ketté volna szakítva. Az egyik félen a bölcsész pap irta a maga értekezését, kimutatandó, hogy a biblia bizonyos helyeinek szószerinti értelmezése badarság; a másik félen ott állt az állam-egyház papja, oltárt emelve, lengetve tömjénes füstölőjét, végezve térdhajtásait, sőt még gyóntató székét is beállitva. Az evangelicusok legbuzgóbb hiveiket a közép- és alantasabb középosztályokban találták föl; a többiek nagy népszerűségre tettek szert a gazdagok között, a kik a

míveltség pártján álltak, valamint az egészen szegények soraiban.

A törvény, a melyhez gyakran folyamodtak, ezzel a nehézséggel nem tudott elbánni. Nem büntethette meg a papot, a ki az »Értekezések és szemlék« czimű kötetbe dolgozott. Meg nem gátolhatta, hogy e kötet első értekezésének szerzőjét püspökké ne tegyék. Dr. Colensot el nem mozdíthatta gyarmati püspökségéből. Egy papot 1871-ben »elmozdítottak eretnekségért.« Ám, azonnal külön vallást alapított, vagy, legalább, talált helyet magának, a hol a maga esze szerint tarthatott istentiszteletet s hiveket is, a kik megtöltsék hajlokát. De, bizony, úgy látszik, mintha épen olyan jól hagyhatták volna, hogy az egyház papi rendjének soraiban maradjon, épen, mint az a sok, a kit a törvény keze el nem tudott érni, vagy, épen úgy megtagadhatta volna a kilépést, mint mások is megtették. Bebizonyult, hogy a törvény útján a ritualismust nem lehet legyőzni. A ritualisták szertartásai sok helyütt nagy botrányt és komoly forrongásokat idéztek elő. Alkalom szerint az is előfordult, hogy, bár az egyházi személyek és a gyülekezet kedvelték a szertartásoskodó és pompázó istentiszteletet, a körülbé fekvő szomszédok mind ellene nyilatkoztak. E szomszédok, több izben, ahhoz folyamodtak, hogy csoportosúlva benyomultak a templomba s igyekeztek meggátolni a szertartásokat zajongás, sőt erőszak útján is. Az effélén minden józan ember megbotránkozott. Sokan, a kik, különben, nem igen voltak hajlandók az államnak a vallás dolgában döntő szót engedni, s a kik be nem tudták látni, hogyan tehessen a törvényszék végzése valamely vallásos dogmát igazzá, avagy valótlanná, még is készek voltak arra a követelésre, hogy valamig Anglia egyháza állami intézmény, az állam hatal-

mával tartsa fönn. Erre igen világos és egyszerű okuk volt. Tudniillik, így szólottak; »Az állam föntartja az angol egyházat, bizonyos föltételek mellett és bizonyos tanok hirdetésére. Arra senkit sem kényszerítenek, hogy e tanokat hirdesse, ha lelkiismerete e föladattal meg nem egyezik, hanem, ha meggyőződése ellenkező: kiléphet az állam-egyházból. Mi arra nem vállalkozunk, hogy nézeteit elkárhoztassuk; mi nem követeljük a törvénytől, hogy büntetést mérjen rá érettök. Hanem azt állítjuk, hogy az állam egy bizonyos tan hirdetésére alkalmazza őt, ő pedig, egészen egyebet tanít. Alkalmazunk egy embert a német nyelv tanítására s egyszer csak látjuk, hogy a franczia nyelvet tanítja. Mi nem állítjuk, hogy francziául tanítván, istentelen ember, hanem csak azt vitatjuk, hogy nekünk a németre van szükségünk, ha, pedig, ő erre nem alkalmas, át kell adnia helyét valaki olyannak, a ki alkalmas.« A ritualista tulfelől így szólt; »Ti azt mondjátok, hogy minket az államalkotta törvény köt. Mi erre azt mondjuk, hogy minket csak az egyház tanai kötnek. De, ha már kötne is minket a törvény: bizonyitsátok be előbb, hogy megszegtük azt a törvényt. Hivatkozzatok törvényszékeitekre, tegyetek meg minden telhetőt. Ám, mi azt állítjuk, hogy az itéletek még nem ellenünk szólottak.« E gyakorlati érvre nem könnyű volt a felelet. A törvény épen nem volt olyan világos, a mint a ritualismus ellenzői szerették volna. S mi több, még olyan esetekben is, a midőn valamely törvényszék határozottan elmarasztaló itéletet hozott, gyakran nem volt mód az itélet végrehajtására. Megtörtént, hogy egy ritualista papot eltiltottak a szolgálattól, de ő csak folytatta templomi szolgálatait, épen, mint azelőtt. Gyülekezete pártján állott s épen azok a szertartások, a melyekért elmarasztalták, csak

folytak tovább minden vasárnapon, a legcsekélyebb változtatás, avagy félbeszakítás nélkül. Többször előfordult az is, hogy az illetékes hatóság elbocsátott egy papot s utódját is kinevezte. Ám, a gyülekezet szilárdan ragaszkodott az elitélthez s nem akarta elfogadni az új embert. Az elitélt, pedig, megmaradt állásában, mint, ha semmi sem történt volna. Látni való volt, hogy, ha ez még sokáig így foly, az állam-egyház szervezetének szükségkép vége van. Az egyik párt tiltakozott az állami fönhatóság ellen a szabadság nevében; a másik visszautasította az állami fönhatóságot, mert kitűnt, hogy nem bírja magát érvényesíteni. A dolgok ez állását ahhoz lehetett hasonlítani, a mi Amerikában történt nehány éven át a polgár-háború előtt. Két kibékithetetlen párt állott szemben egymással; ha az egyik nem enged hamarjában, a másiknak engednie kell.

Mind e zavar elháritására Canterbury érseke benyujtotta törvényjavaslatát az istenitisztelet jobb rendezéséről. A javaslat czélja az volt, hogy a sérelmet szenvedett egyházközségi tagok könnyen folyamodhassanak a püspök tekintélyéhez, hogy az saját hatáskörében akadályozhasson meg minden olyan szertartást, a melyet helytelennek tartott, vagy pedig, terjeszthesse a kérdést annak a birónak döntése alá, a ki külön az ily természetü kérdések eldöntésére vala alkalmazandó. A javaslat fölötti viták különösen érdekesek valának ama véleményeltéréseknél fogva, a melyek a Ház mindkét felében fölmerültek. A Lordak házában Lord Salisbury ellenezte a javaslatot, a képviselőházban Mr. Hardy kárhoztatta el. Elitélték, mint igen enyhét; elitélték, mint igen szigorúat. Mr. Gladstone legszebb kora teljes erejével szállott síkra, mint ellenző, azon az alapon, mert a javaslat az egyház minden vallásos szabad-

ságát fenyegeti megsemmisüléssel csak azért, hogy könnyebb szerrel lehessen nehány szélsősködő ember szertartáskodásaival elbánni. Harcourt Vilmos, Sir, a Mr. Gladstone alatti egykori főügyész, hévvel kelt a javaslat védelmére, szenvedélyesen támadva Mr. Gladstone-ra s fölszólítva Mr. Disraelit, hogy bizonyítsa magát az angol nemzet vezérének, lángoló szavakban emlékeztetve őt, hogy kezeit immár az ekére vetette s visszavonnia nem szabad. Mr. Gladstone egykori alárendeltjével néhány kedélyesen kicsinylő mondatban bánt el, különös csodálkozását fejezve ki a tanultság ama hirtelen szerzett és orjási tömege fölött, a melyet Harcourt Vilmos, Sir, oly bőven árasztott a Házra. Harcourt Vilmos, Sir, épen akkor határozottan emelkedőben volt. Hatásos és némileg nagyzó egy szónok vala, különös ügyességet fejtve ki a darabos érvelésben és a bunkózó személyeskedésben, a mi a képviselőházban mindig visszhangra talál. A Ház kedvvel hallgatta. Hangja erős volt s hallgatóinak soha sem kell vala sem fülöket, sem figyelmöket megerőltetniök, hogy nyomon követhessék. Érvei soha sem voltak olyan finom metszésüek, hogy a legközönségesebb vidéki uraságot csak egy pillanatra is zavarba hozhatták volna. Idézetei nem olyan természetüek valának, hogy újdon-voltukkal szétszórták volna a figyelmet, hanem egészen ismerős, barátságos hanggal csendültek a fülekbe. Tréfái értelmét soha sem lehetett félremagyarázni; egész nyelvezete tiszta, határozott fehér és fekete volt. Fölfogása bámulatosan gyors vala. A Ház csak elképpedt, és nagy valószinüséggel saját maga is elképpedhetett, az egyházi tudományok körében való ama rettenetes jártassága fölött, a melyre csak is egy-két napnyi készületet fordíthatott, leküzdve az egyházi kormányzat leghomályosabb

és legszövevényesebb kérdéseit is. Azzal az előnynyel dicsekedhetett, hogy mindent egészen bizonyosan tudott. A legnehezebb egyházi kérdésekben is azzal a teljes biztossággal áradoztatta ékesenszólását és tudományát, mint, ha egész életét e tanulmányoknak szentelte volna. Vagy, talán, azt kellene mondanunk, hogy azzal a teljes biztossággal, a milyennel csak az rendelkezik, a ki életének nem sok részét fordította az illető kérdés vizsgálatára. Talán, Harcourt Vilmos, Sir, is, mikor el fogta feledni mind azt, a mit kevéssel azelőtt az egyháztörténelemből olvasott, s átlapozta az istenitiszteletről szóló törvényjavaslat ügyében mondott nevezetes beszédeit, épen annyira elbámult, mint Pendennis Arthur, *) a ki, átnézve egyik régi munkáját, nem tudott hova lenni csodálatában, hogy hol az istenért juthatott mind ama sok tudományhoz, a melyet akkor oly bőven tudott ontani.

Mr. Disraeli a Harcourt Vilmos, Sir, sürgető fölszólításának annyiban tett eleget, hogy a törvényjavaslat gazdájává tette magát s az érdekében folyó mozgalom vezetőjeként szerepelt. Disraeli látta, hogy a Házon kivüli angol közvélemény tulnyomó nagyobb része a ritualisták ellen foglalt állást, és hogy e közvélemény, egyelőre, az egész vita-kérdést úgy fogta föl, mint a ritualismus mellett, vagy ellen folyó harczot. A miniszterelnök ez eljárása még további élénkséget is kölcsönzött a vita folyamának, meglehetősen éles és csinos kis mérközés folyván le közte és Lord Salisbury között, a kit Mr. Disraeli elnevezett a csipdelőzés, csúfondárosság és gúnyolódás nagy mesterének. Az érdekelt körön kivűl állók pompás egy látványhoz jutot-

*) Az az Thackeray.

tak. Valami vigasságossabbat és mulattatóbbat képzelni sem lehetett. Az emberek nagy része mindjárt egészen elfelejtkezett a törvényjavaslatról s még a ritualistákról is, érdeklődésöket egészen lekötvén a politikai pártok szétforgácsolódása, a barátnak barátja elleni támadásai s a kabinet egyik miniszterének a kabinet másik minisztere ellen szórt gúnyolódásai. Mr. Gladstone a javaslat elleni kifogásait módositványok alakjában egy csomó határozati javaslatként nyujtotta be, de a szavazásig nem erőszakolta a dolgot. A törvényjavaslat, aztán, a parliament mindkét házán áthaladt, s a királyi szentesítést majdnem az ülésszak végén nyerte meg. Ez ideig valami különösebb eredménye nem lett, legfölebb egy csomó pör, de a melyek, a mint látszik, gyakorlati megoldásra sehogy sem tudnak jutni. Az újon beállított biró és a megnövelt hatalom sokszor fölemelték fenyítni próbáló kezöket az ellenszegülő papra, de épen csak annyi eredménynyel, hogy kitűnjék, hogy az ellenszegülő pap még is daczolhat előljáróival és a törvénynyel. A ritualismuson nem lehetett erőt venni. Kétségen kívül az olyan szívek bizonyos húrjait keltette visszhangra, a melyeket a közönséges angol egyház hidegebb és kevésbbé cziczomás szertartásai kelégíteni nem birtak. A törvény hatása, mint látszik, itt is olyan természetű volt, mint ilyen esetekben rendesen. Az lett belőle, hogy némely ritualista papot, követői, immár, nem csak apostoluknak, hanem vértanújoknak is tartottak. Arra is volt eset, hogy egészen közönséges emberekből e gyülekezet imádatának tárgyát s az érzelgő aszonyok bálványát csinálta. Még az is előfordult, hogy derék, kegyes emberek képmutatók, tudatlan kiabálók kegyétől váltak miatta függővé. Általán véve, az egész

törvény inkább gyarapította, mint sem elnyomta volna a ritualismust.

A czélszerű törvényhozás egy új alkotását, vagy, talán, jobban mondva, a czélszerű törvényhozás egy új irányának első lépését Mr. Plimsoll erőszakolta a kormányra, t. i. olyan javaslatnak előterjesztésével, a mely a tengerészeket ama veszedelem ellenében akarta megvédelmezni, hogy útra alkalmatlan hajókon is tengerre indították őket. Mr. Plimsoll olyan egy ember volt, a ki az életben tehetségével és nehéz munkájával küzdötte föl magát a függetlenség és jólét állásába. Szive tele volt emberies indulatokkal s különösen érdeklődött a szegénység sorsa iránt. Szenvedélyes természetű levén, ügye iránti lelkesedése majd fölemésztette; a rajongók jellemző gyöngéi közül sok volt meg benne, de a valódi lelkesedés legnemesebb vonásai töltötték el egész valóját. A véletlen úgy hozta magával, hogy Mr. Plimsoll figyelme az angol kereskedő hajók legénységének sorsa felé fordult, és így látnia kellett, hogy a fönnálló törvények mellett e legénység majdnem egészen a hajótulajdonos kegyelmének van kiszolgáltatva. A tengeri biztosítás körében uralkodó eljárás a lelkiismeretlen és önző hajótulajdonosokat igen kényes természetű és erős kisértéseknek tette ki. A hajók biztosítása nagyon könnyű szerrel megtörténhetett, s az ilyen hajótulajdonos, ha egyszer biztosított, nem sokat törődött vele, ha hajója elsülyedt is. A törvény fölöttébb önkényes módon bánt el azzal a hajóslegénynyel, a ki bármi oknál fogva is megtagadta szerződése teljesítését s nem szállt tengerre. A hatóságoknak megadta a jogot, hogy az ilyet azonnal börtönre vethessék. A szegény hajós népség gyakran minden megfontolás nélkül kötötte meg szegődését, de ha egyszer megkötötte, valósággal le volt

kötve. Fölötte a büntető törvény itélt, a vállalkozó gazda, pedig, csak is a polgári törvény alá tartozott. Mr. Plimsoll meg volt győződve, hogy bizonyos hajótulajdonosok lelkiismeretlenségének már sok emberélet esett áldozatúl, mert legénységöket elrevesedett, de magas értékig biztosított, hajókon indították útra s bizták sorsukra. Valóságos tényként tudta fölsorolni olyan tengerészek eseteit, a kiket azért itéltek börtönre, mivel nem akartak korhadt hajón útra kelni, a mely, sík tengerre szállva, soha kikötőt nem látott, hanem az oczeán közepén pusztult el. Vizbe fult hajóslegények zsebében leveleket találtak, a melyekből kitűnt, hogy barátjaikat előre értesítették jóssejtelmökről a hajó állapota felől, mely koporsójokká válandó. Mindez annyira fölháborította Mr. Plimsoll vérét, hogy tovább már nem birhatta. Bizonyos hajótulajdonosok ellen rendszeres hadjáratot indított. Könyvet adott ki e czim alatt: »Tengerészeink. Vádlevél,« a melyben a legfölháborítóbb s hozzá kell tennünk, a legfelületesebb vádakkal állt elő. Állításaival törvényszékeknek kelle foglalkozniok, a parliament tekintélyét is igénybe vették, hogy védje meg hajótulajdonos tagjait e philantrop sértegetéseivel szemben, a kit nem lehet elhallgattatni. A közönségnek nem sok fáradtságába került, hogy Mr. Plimsoll-lal tisztában legyen. Egyszerre belátta, hogy olyan ember, a ki magát nagyon is könnyen tulzásra engedi ragadtatni, sőt néha még komoly tévedésre is; de be azt is, hogy szándéka egészen tiszta, hogy a dologra nézve igaza van, és, hogy az általa fölszinre merített ügy ugyancsak megköveteli a parliament azonnali figyelmét. Nyilvánvaló volt, hogy egyik-másik egyén ellen emelt vádjaira nézve nem volt igaza, de az általános nézet mégis az volt, hogy a mi a rendszer elkárhoztatását illeti, az

igazság az övé volt. Mr. Plimsoll törvényjavaslatot terjesztett elő a tengerészek életének biztosabb védelméről. Rendszabályai szigorúak valának. Minden hajót még a kikötőből való kiindulás előtt köteles vizsgálatnak kivánt alávetni, inditványozott több óvintézkedést a túlterhelés ellen, megszorítását a fedélzeten való szállításnak s a szállítási hajók járat-vonalainak a törvényhozás útján való megállapítását. Ezt a javaslatot hevesen ellenezték a Házban ülő hajótulajdonosok s mások is többen, a kik igen is szigorúnak tartották s a kik attól is féltek, hogy, ha igen nagy felelősséget hárítanak a kormányra, majd a hajótulajdonosok siklanak ki egészen a felelősség alól. A törvényjavaslat a szavazás próbája alá 1874. június 24-dikén került s csak is három szótöbbséggel bukott el, 170 szavazat esvén javára, 173 ellene. A kormány, ekkor, belátván a kérdés fontosságát s az országban iránta uralkodó rokonszenv erős voltát, arra vállalkozott, hogy maga terjeszt elő törvényjavaslatot a kereskedelmi hajózás ügyében. A javaslat előterjesztése az 1875. évi ülésszakon történt meg. Távolról sem ment oly messzire, a mint Mr. Plimsoll ohajtotta volna, de legalább kilátást nyújtott arra, hogy bár első lépésül fog szolgálni ama törvényhozási intézkedések sorozatában, a melyek, továbbfejlesztve, befejezésre juttathatták vala a kérdést. De a kormány, még ebben az alakjában sem igen sürgette a dolgot, s Mr. Disraeli július vége felé kijelentette, hogy abban az esztendőben nem kivánják a javaslat ügyét tovább vinni.

Július 22-dikén a lehető legrendkivülibb jelenet fordult elő, a melyet képviselőház valaha csak látott. Mr. Plimsoll, végkép elkeseredve és fölháborodva, mintha egész merejében megfeledkezett volna magáról. A képvise-

lőházban ülő hajótulajdonosok közűl nehányat megtámadott; azzal fenyegetőzött, hogy megnevezi és pellengérre állítja őket; azt mondta, hogy gazok, a kik a becsületes embereket a halál torkába küldték. Mikor az elnök félbeszakitotta s figyelmeztette, hogy ne alkalmazza a gaz nevet a ház tagjaira, újolag és újolag ismételte és pedig a lehető leghangosabban, hogy gazok, s hogy állja szavát. Az elnöki tekintély elismerését megtagadta. Magánkivűl kiabált, ökleivel fenyegette a kormány vezér-tagjait s oly fölindulva rohant ki a házból, hogy kevésbe mult, hogy valóságos őrültnek ne tartsák. Erre Mr. Disraeli indítványozá, »hogy az elnök fejezze ki rosszalását a Mr. Plimsoll rendellenes magaviselete fölött.« Mr. Sullivan A. M., a Home Rule-párt egyik tagja, a kit először ez általános választások alkalmával küldtek a Házba, a kitűnő szónok és nemes jellem, sáppadtan s a fölindúlástól majdnem lélekzet nélkül rohant a terembe s igyekezett a Mr. Plimsoll érdekében közbejárni. Fölhozta, hogy Mr. Plimsoll komolyan beteg s hogy tetteiért alig vonható felelősségre, mert elcsigázott szervezete s a kereskedő hajók legénységének oly szenvedélylyel szivére vett ügye lelkét is túlfeszültté tette. Kérte, tehát, hogy engedjenek Mr. Plimsollnak egy hetet helyzete megfontolására. Mr. Fawcett és más képviselők hasonló értelemben szólaltak föl, és a kormány beleegyezett, hogy a kérdés eldöntését egy hétre elhalaszszák. Mr. Plimsoll megsértette a házszabályokat, a hagyományt és a Ház méltóságát, úgy, hogy sokan még azok közűl is, a kik czéljával általában egyetértettek, abban a véleményben voltak, hogy csak ártott az ügynek és megrontotta saját egyéni helyzetét. Mégis, semmi sem üthetett volna különösebben és váratlanabbúl ki, mint a dolog vége. Ez is azok közé az esetek

közé tartozott, a melyekben a Házon kivűl álló közönség bebizonyitotta, hogy könnyebben és tisztábban föl birja valamely kérdés lényegét fogni, mint maga a parliament. A házon kivűl állók azonnal belátták, hogy a Mr. Plimsoll magaviselete a képviselőházban otrombán megsértette a rendet. Mindenki belátta, hogy vádaskodásaiban nagyon is felszines vala; hogy némelyekre nézve egészen tévedett; hogy gyanúsított olyan férfiakat, a kik nem érdemelnek gyanúsítást; hogy az igaz ügyet a nagyítás, szélsősködés és epéskedés szerencsétlen körzetével tálalta föl. A közönség mindezt tudta és elismerte. De a közönség, meg a képviselőház között az volt a különbség, hogy a közönség, mindezt belátva és elismerve, látta tisztán azt is, hogy a függőben levő kérdés lényegére nézve Mr. Plimsollnak egészen igaza van. Látta, hogy leszámítva mindama tulzásokat és kiáradó indulatokat, Mr. Plimsoll volt az első, a ki igazságosan fogta föl a kereskedő hajók legénységének keserves nyomorúságát, és, hogy a részéről fölvetett kérdés, alapjában, neki ad igazat. Az ország, tehát, az ő pártjára határozta magát.

A következő nehány nap alatt, Anglia-szerte nagy népgyüléseket tartottak, a melyeken minden jelenlevő kötelezte magát, hogy Mr. Plimsollt támogatja tulajdonképeni czélja és törekvése dolgában. A minek, aztán, az lett a vége, hogy, mikor, a hét leteltével, Mr. Plimsoll megjelent a képviselőházban és igen csinos és kielégítő módon bocsánatot kért a parliamenti renden elkövetett sértéseért, mindenki láthatta a Házban és azon kivűl, hogy ő a helyzet ura és, hogy a kormánynak nincs mit tennie, mint többékevésbbé gyors lépésekkel azon az úton haladnia, a melyen ő vezeti. A végén is, a kormány benyujtotta és nagy hirte-

lenében keresztül is hajtotta a kereskedelmi hajózás ügyéről szóló törvényt, a mely azonnal sok bajnak vette elejét s a mely igéretet foglalt magában, hogy később teljes és rendszeres törvény szabályozandja az egész ügyet. Sőt, Mr. Disraeli egész odáig ment, hogy egész nyugodtan magának és a kormánynak tulajdonította annak az érdemnek egy részét is, hogy a képviselőházban az a rendkivüli jelenet előfordult. Jelezte, hogy a kormány tudta jól, hogy az egészből nem lehet mind addig semmi, valamig az ország hangulatja fenekestül föl nem izgúl, és ekképen, ha egyenesen nem állította is, de burkoltan azt fejezte ki, hogy részben épen az volt czéljok, hogy Mr. Plimsoll ama rendkivüli jelenetre ragadtassa magát s a közvélemény támogatását ezen az úton lehessen ama szigorú rendszabályok elfogadása számára megszerezni. »Még ha az ember gyalázza is őket,« mondá Mrs. Gamp, *) mentegetve ápoltjaival való bánását, »az is csak azért történik, hogy kissé magokhoz térítsük.«

A törvény, bizony, nem bizonyult valami nagyon hathatósnak, de mégis a Mr. Plimsoll czélját valamennyire megközelítette. A kormány később megigérte, hogy kiegészitésképen, valamely törvény útján fogja a tengeri biztositás ügyét szabályoztatni, a valósággal megegyezően kijelentvén, hogy a kérdés kielégitő módon és végkép való megoldása lényegesen itt sarkallik. Látnivaló, hogy valamig a tengeri biztosítás fönnálló rendszerét érvényben hagyják vala, a lelkiismeretlen hajótulajdonosok majdnem ellenállhatatlan kisértésnek maradnak kitéve, és hogy, ha a törvény csak a hajók ácsolásának ágára fordít vala figyelmet,

*) Dickens Martin Chuzzlewit-jében.

a tengerészet életének jó móddal való védelme lehetetlenség. Azonban, más körülmények közbelépte, útját állta annak, hogy a kormány beváltsa azt az adott szavát. A tengeri biztosítás szabályozása feledségbe merült. Mr. Disraeli kabinetjének csakhamar jobban tele volt a keze mindenféle és a világ minden részére kiterjedő birodalmi érdekű kérdésekkel, hogy sem ideje és kedve lehetett volna az olyan honi természetű ügyek elintézésére, minő az angol kereskedő hajók legénysége életének a biztonlétbe helyezése. A conservativ kormány uralmának további folyamán semmi egyéb sem történt annak a rendszeres törvénynek a megalkotására, a melyet elején igért vala, és a képviselőház sok egymásra következő ülésszakon át szemlélhette a Mr. Plimsoll újabb és újabb kitöréseit, a kormány újabb és újabb kisérleteit a házszabályok útján való megfékezésére, és az ország újabb és újabb nyilatkozatait, hogy bármennyit vétsen is Mr. Plimsoll a házszabályok ellen, a közvélemény teljesen és mindig az ő irányának és törekvésének áll, egy értelemmel, a pártján.

A kormány, mind e mellett, egy darabig hajlandónak mutatkozott a belügyek törvényhozási úton történő megoldásának csöndes kérdésein való kotlásra. Ezek, bizony, legtöbbnyire nem valami messzivágó és határozott tervezgetések valának, hanem inkább olyan természetűek, a melyeket a rosszkedvű biráló csak pepecslésnek vala hajlandó elnevezni. Élhetetlenkedett valami törvénynyel, a mely a földhaszonbérlő által tett javitások és befektetések biztosítására akart szolgálni, de ezt sem téve kötelezővé, az egésznek sem lett semmi haszna. A kormány legfőbb belügyi reform-alkotását épen ez a folt vetköztette ki minden értékéből — ez a szerencsétlen gyöngeség, hogy egy reformot sem mert kötelezővé tenni, hanem valamennyi érvényét az

illetők tetszésétől tette függővé. Úgy látszik, valóságos kormányzati bölcseségnek tartották, hogy előterjesztettek, a mint hirdették, valamely igazságtalanság, vagy más sérelem, elenyésztetésére szolgáló rendszabályt, s akkor, aztán, nem tették kötelezővé, hanem mindenik érdekelt félnek megengedték, hogy, ha tetszik, külön szerződés útján vonhassa ki magát kötelező volta alól. E szerint, tehát, voltaképen azt tették, hogy a föld-haszonbérlőhöz így szóltak: »Nézd, itt van a törvény, a melynek erejénél fogva kiadásaid és munkád gyümölcseit biztosíthatod a magad számára,« a földbirtokoshoz, pedig így: »Ne aggódj, mert láthatod, hogy a törvény nem kötelező ám s te külön szerződés útján kivonhatod magad alóla, ha bérlőd beleegyezik, már, pedig, nyilván, kénytelen beleegyezni.« A belügyi államtitkár, Mr. Cross, azonban, igen szorgalmas egy kormányférfiúnak bizonyult, és egy csomó nagyon czélszerű törvényhozási intézkedést vitt keresztül, ezek között a munkások lakásáról szóló törvényt,*) a melynek az volt a czélja, hogy a helyi hatóságok az emberi lakásra alkalmatlan házakat leromboltathassák s helyökbe újakat építethessenek. A kormány egyben-másban a reactióval is kisérletet tőn. Visszaállította a Lordak házának fölebbviteli biráskodását, a melyről, pedig, mindenki azt hitte vala, hogy örökre el van temetve. Némi bajt szerzett magának egy rendelet kibocsátásával, a mely a hadihajók kapitányainak szólt, a rabszolgáknak hajójok fedélzetére való fölvétele ügyében. A rendelet tulajdonképeni sze teljes elismerését foglalta magában a rabszolga-tulajdonosnak elmenekült rabszolgája fölött. Az ország egészen fölháborodott Anglia idő-szentesített politi-

*) The Artizans' Dwelling Bill.

kájának e teljes és otromba fölforgatásán, mire a kormány rendeletét visszavonta s újat adott ki helyébe. Ez is rossznak bizonyult. A kormány azzal próbált mentegetőzni, hogy valami ilyen formát korábban egy szabadelvű kormány is tett, s azzal a kijelentéssel igyekezett lecsillapítani a közvéleményt, hogy a rabszolgát, mihelyt az angol lobogó védelmének megvonása életét találná veszélyeztetni, nem fogják visszaszolgáltatni. Ekkor, egyszerre, azt kérdezték: Vissza kell-e adni a rabszolganőt annak, a ki erőszakot tett rajta? A kormány, erre, az ellenmondások és nehézségek egész hálózatába bonyolódott s miután minden kibúvó lyukat megpróbált, bizottságokat küldve ki, s más hiábavaló útakon igyekezve szabadúlni a kelepczéből, a végén is kénytelen volt türni, hogy a régi elv ismét érvényesüljön, s hogy Anglia lobogója, tengeren és szárazon egyaránt, védelmet és menedéket nyújtson a rabszolgának. Az angol hadihajóknak, természetesen, nem hivatásuk, hogy a menekülő rabszolgákat csalogassák, vagy, pedig, az egyéni szabadság védő ügynökeiként szerepelgessenek. De a régóta elfogadott és érvényesített határozott nagy elv az volt, hogy, ha a rabszolga valamely angol hajó fedélzetére jutott, épen, mintha angol földet érint, szabaddá lett és nem kell a rabságba visszatérnie. A kormány, a végén, kénytelennek érzé magát ez elv teljes elismerésére. A közkivánatnak ellen nem szegülhetett; még saját hivei közül is némelyek elpártoltak tőle a képviselőházban, követelve a régi elv érvényesítését, és, hogy a rabszolgatartó ne vehesse vissza rabszolgáját az angol lobogó védelme alól.

És mit tevő volt Mr. Gladstone mindez idő alatt? Úgy látszott, hogy visszavonult a parliamenti élet s majdnem még a politikai világ teréről is. Máskülönben, azon-

ban, ugyancsak szorgalmatos volt. Az irodalmi vitatkozásra adta magát. Tanúlmány-sorozatot tett közzé, azt bizonyítva, hogy a pápai csalatkozhatatlanság, ha a katholikusok következetesen magokévá teszik, minden felség iránti hűségöket a pápa hatalma alá rendelné. A katholikus irók egész gyülölködéssel szálltak sikra amaz érvelésével szemben, a melylyel azt igyekezett bebizonyítani, hogy a katholikus egyház iránti föltéttelen engedelmesség innen-túl meg nem férhet a szabadság elveivel, és, hogy a pápaság tana mindenben ellensége a szabadság ügyének. Mr. Gladstone-nel szemben Manning bibornok, Dr. Newman és más nagy vitatkozók szállottak síkra, és az érvelés jó hosszú ideig folyt, a szenvedélyes hév minden csökkenése nélkül. A komoly politikusok nem kis mértékben botránkoztak meg annak az államférfiúnak eljárásán, a ki még csak az imént is miniszterelnök volt. Bizony, némileg méltatlannak és illetlennek tünt föl, hogy Mr. Gladstone theologiai vitát folytasson. Az Exeter Hallban, valami evangelikus gyülésen, épen helyén lett volna, ha valaki olyan érveleseket folytatott volna, mint Mr. Gladstone; de azaz élesen polemicus vita, a melyet ez a nagy államférfiú idézett föl, az újkori világban valami egészen különös vala. Egyet mindenki szentül hitt. Nyilvánvalónak tetszett, hogy Mr. Gladstone-nak esze-ágában sincs többé vezérszerepet játszani a politikában. Mindenki azt gondolta magában, hogy, ha csak legtávolabbról szándékoznék ismét a politikai küzdtérre lépni, bizonynyal, soha önkéntesen így meg nem támadta volna a királynő római katholikus alattvalói vallásos meggyőződését. Az sem igen volt valószinű, hogy valami nagy előnyére válhatnék Angliának, hogy egy olyan államférfiú üljön ismét miniszterelnöki székébe, a ki szükségkép megbotránkoztatta Európa összes katholikus uralkodóit és

miniszterei. Ellenséges indulatú birálói még arra is czéloztak, hogy Mr. Gladstone azért támadt a pápára és a Vaticánra, hogy boszúját tölthesse az irországi katholikus egyházi fejedelmeken, a miért ir egyetemi törvényjavaslatát megbuktatták. Nem valószinű, hogy Mr. Gladstone-t valamely egyéni indulat indította volna arra az útra, a melyen minden és bármely politikai párthoz tartozó bámulói szükségkép sajnálattal látták haladtában. Mindig nagy vonzalmat táplált magában a theologiai viták iránt. Sok volt benne az egyházi férfiak izléséből és hajlamaiból. A politikai küzdelmek és fáradalmak után mindig legtermészetesebb üdülését találta a vallásos vitákban. Carteret,*) mondja Macaulay, hivatalát vesztve, »mosolyogva tért könyveihez és kancsójához.« Fox, politikai munkái után, kedvencz görög iróinál keresett enyhülést. Talleyrand whistezett. Mr. Gladstone vallásos vitákkal üditette föl magát. Épen úgy ennek tudott feküdni, mint egy költségvetésnek, vagy mint egy reform-törvényjavaslatnak. Úgy ostromolta a pápát, mintha csak Mr. Disraelivel vitázott volna. Ugy nyilatkozott a Vatican ellen, mintha csak a Tory ellenzéket verte volna le ékesenszólásával. Olyan komolyan vette a dolgot, hogy némelyek megmosolyogták, mások elszomorodtak rajta. Barátjainak a legnagyobb része csóválta a fejét, a legtöbb ellensége örült neki. Úgy látszott, ebből a mélységből soha felszinre nem merülhet. Mr. Disraeli egyszer azt mondá: »Volt egy Palmerston.« Nem volt-e ezúttal azt hajlandó mondani: »Volt egy Gladstone«?

Mr. Gladstone 1875 elején forma szerint visszavonult a képviselőházi szabadelvű párt vezéri tisztétől. Elején

*) Lord Granville, Carteret János, államtitkár, ir alkirály a XVIII. században.

némi bajjal járt utódja megválasztása. Minden más illetékes versenytársnál két férfiú állt szellemileg sokkal magasabban: Mr. Bright és Mr. Lowe. Csakhogy, mindenki tudta jól, hogy Mr. Bright egészsége nem türi meg az ily fáradságos kötelességekkel járó tiszt elvállalását. Mr. Loweról, pedig, egészen nyugodtan azt tették föl, hogy a vezérséghez szükséges tulajdonságok nincsenek meg benne. Harcourt Vilmos, Sirből a kellő nyomaték hiányzott, valamint Mr. Goeschenből is; kettejök ideje, nyilván, még nem érkezett el. Tulajdonképen csak is Mr. Forster és Lord Hartington közül lehetett választani. Ám, Mr. Forster tudta hogy elidegenítette magától a nem-államegyháziakat közoktatás-ügyi törvényjavaslatával, s így nem vállalkozott arra, a mit magára nézve tarthatatlan helyzetnek tekintett. El lehetett, tehát, mondani, hogy nem igen maradt más, mint Lord Hartington. Nem mondunk igen sokat, ha azt állítjuk, hogy, ha nem lett volna egy nagy Whig hatalmasság fia, senki ember fiának eszébe sem jutott volna, hogy a szabadelvü párt vezéreként gondoljon rá. De csak igazat mondunk ha megjegyezzük, hogy soknak, többnek bizonyult, mint a mennyit igért. Természetében rejlett, hogy törhetetlen tartson czéljának, s a folytonos gyakorlat útján hatásos vitázóvá tudta magát fejleszteni. Az embereknek tetszett, hogy olyan bátor s hogy oly őszintén elismeri gyöngéit, így fegyverkezvén föl ugyancsak nehéz föladatára, melynél a Gladstone helyét kelle a vitákban betöltenie és Disraelivel kelle szembeszállania.

HATVANNEGYEDIK FEJEZET.

Ismét a keleti kérdés.

A kormány csakhamar más irányt kezdett követni. Mind jobban s jobban kitünt, hogy Mr. Disraeli nem épen csak azért lépett kormányra, hogy a föld-haszonbérlők igényei fölött elmélkedjék s törvényeket alkottasson a nagyvárosok hátsó szobáiban berendezett »zsivány-fészkek« leverésére — a mint Mr. Cross, a belügyi államtitkár, magát kifejezé. Jól tudta mindenki, hogy a miniszterelnök magasabbra törő vágyakat táplál kebelében. Senki sem hitte felőle, hogy valami nagyon hő egyéni érdeklődésel viseltetnék a belügyi kérdéseket illető prózai törvények iránt. Ha egy nagyszabású reform-törvényjavaslat került volna szőnyegre, előbb küzdeni tudott volna ellene, hogy, aztán, elfogadja és még többre terjeszsze. Ha valami különös, theologiai kérdés fölött kell vala vitatkozni, az az ember volt, a ki a vallás ügyét egy epigrammal védette volna, s a ki az angyalok mellett paradox-pánczélban száll vala síkra. De tulajdonképeni hajlamai egészen a nagyobb szabású és több feltünést keltő külügyi politika felé vonzották. A Richter regényebeli költői fiatal jegyzőt szemeivel a csillagok között és lelkével a kék levegőégben találták. Mr. Disraeli szemei a császári vágyakozások csillagai között révedeztek, s lelke a nagyszabásu politika kék etherében úszott. Fiatal kora óta nem útazott. Talán, csak pár napra sem igen távozott Angliából. Személyes tapasztalat útján majd semmit sem ismert egyetlen külországból is. És, talán, épen ezért volt, hogy a külügyek még csak annál bűbájosabb

varázszsal hatottak reá. A Downing útczai *) prózai homály, talán, Nagy Sándor hóditásainak tájaira küldte képzeletét kalandozni; a kincstári palota és a képviselőház között terjedő mindennapi sétái messzire terjedő határok és egy keleti birodalom álmaival tölthették be lelkét.

A Mr. Gladstone és Mr. Disraeli politikai tehetségei és hajlamai közötti éles ellentét, még hatalmasabban kifejezést nyert és érvényesült az új kormány, meg elődje politikájának egymástól eltérő voltában. Mr. Gladstone a kormányzás cselekvő munkáiban és teendőiben talált gyönyörüséget. A mint Dr. Johnson egész könyvtárak fölött tudott uralkodni, Mr. Gladstone is egész költségvetéseket hordott a kis ujjában. Majdnem egy pillanat alatt urává tudott lenni a számadatok oly óriási tömegének, hogy másoknak csak láttára is káprázott volna belé a szeme. A törvényhozás legszövevényesebb kérdéseit, minden ág-bogaikkal, mint a villámlás tudta fölfogni. Az ir földbérleti, meg egyházi törvény hosszas, bonyodalmas és ezer ágú tárgyalásai alatt, a vita legnagyobb részét főkép egymaga folytatta s a legfogasabb határozmányok jogi részletei fölött olyan jogtudósokkal küzdött meg, mint Cairns és Ball és Butt. Valóban, mindenhez értett, csak a pihenéshez nem. Ellenben Mr. Disraelinek sem hajlama, sem tehetsége nem volt a kormányzás részleteihez. Elméjét nem birta egy törvényjavaslat száraz adatainak béklyóiba szoritani. Szövevényes rendszabályokat sem szerkeszteni nem tudott, sem bár megokolni nem birta szakaszról szakaszra, ha mások számára megszerkesztették s részletesen megmagyarázták is neki. Ő a kormányzás nagyszabásu körvonalaiban gyönyör-

*) Az angol minisztériumok útczája.

ködött; a politikai vitákat szerette, s akkor volt elemében ha egy hatalmas szónoklatot tarthatott. De, ha kedvencz foglalkozásai körében nem akadt tennivalója, legjobban szerette a semmittevést. Természetes volt, tehát, hogy a Mr. Gladstone kormányzata a gyakorlati munkában teljék; hogy olyan törvényjavaslatok előterjesztéséből álljon, a melyek nehéz és bonyolult bajokkal foglalkoznak, s hogy az ország pénzügyeinek jó karban tartásáról gondoskodjék. Mr. Disraelinek épen nem voltak egyéni kedvére az ilyenfajta dolgok. Elméjét a császárság nagyzó képzelgéseivel szerette táplálni. Abban a gondolatban szerette magát ringatni, hogy Anglia, a minek mindig nevezte is, ázsiai hatalom, és hogy ő egy nagy keleti császárság ügyeit intézi. A törvényhozást határozatlan, szabadelvü irányban szokta vezetni, abban az irányban, a mely alkalmat adott a fölfujt hirre és a dagályos ékesenszólásra. Nem épen csak ráfogás volt, a mikor ellenfelei mind csak azt hajtották, hogy nem angol, hanem idegen, egy keleti faj ivadéka. Való igaz, valami kicsinykedő korlátozottság volt benne, hogy mindig csak gúnyolódtak vele zsidó elei rovására. A ki a politikai világ tevékenységi körén csak belül állt, mind jól tudta, hogy a gúnyolódásban épen annyi részök volt a Mr. Disraeli politikai pártfeleinek, mint ellenzőinek. Minden elégületlen conservativ kész volt a vezér zsidó eredetéről sugdosni. De, bár menthetetlen gyöngédtelenség volt Mr. Disraeli eredetéből és ősi hitéből ekkép mindig csak vádat meríteni ellene, azt sem lehet tagadni, hogy idegen származása történeti tényének határozott befolyása volt politikai hajlamaira és miniszteri pályájára. Mr. Disraelinek, ez ideig, soha sem nyilt még alkalma bemutatnia, hogy az ő saját politikája milyen formában nyilatkozik. Mindig

csak hivatalban volt, de soha sem az ő kezében volt a kormány-hatalom. Háta mögött nagy többség most állt először. Azt tehette, a mi tetszett. A Felség teljes bizalmával ajándékozta meg. Pártja, ekkor, egész odaadással követte, mert a legjobban tudta, hogy csakis az ő türelme és éles elméje tartá egybe s vezette győzelemre. Kezdték csalatkozhatatlannak tartani. A másik párton állók közül nagyon sokan épen úgy bámulták, mint politikáját ki nem állhatták, s hittek mélyreható éles elméjében csak úgy, mint legalázatosabb hívei közül bárki. Valamennyi angolországi párt szemében olyan forma állást kezdett elfoglalni, a milyent Európa közvéleménye egykoron III. Napoleonnak tulajdonított. Még a kik kárhoztatták is, féltek tőle, s az emberek hittek hatalmában, bár nem biztak politikájában. Kezdett szent igazsággá válni, hogy Mr. Disraeli nem is tévedhet. Most, hát, olyan helyzetbe jutott, hogy szabadon, egészen egyéni hajlamai és kedve szerinti irányban kormányozhatta Angliát. A képviselőházban immár nem volt olyan versenytársa, a kitől a viták rendjén tartania kell vala. Mr. Gladstone visszavonult a politikai cselekvés intézésétől; Mr. Bright testi egészsége nem volt elég erős, hogy a vitákra sok gondot fordíthatott volna, s így nem volt senki, a kit csak távolról is a Mr. Disraeli méltó ellenfelének lehetett volna tekinteni. Az új miniszterelnöknek, tehát, minden tekintetben szabad tere nyilt. Csakhamar megmutatta, hogy milyen fajta politika van az ő kedvére. A belügyi kérdések törvényhozási megoldásának mindennapi és verejtékkel járó ösvényéről csakhamar letért. Még csak nem is kívánta, hogy azt higyjék róla, mint ha az ilyen közönséges és esetlen dolgok iránt érdeklődnék. Megmutatta, hogy nagyobb szinpadon való szereplésre hatá-

rozta magát s nem egy nemzet szűk körére szoritott hallgatóság tapsaira vágyik. Napoleon Erfurtba hivatta Talmát, hogy királyok néző közönségének mutassa be magát. Mr. Disraeli, nyilván, arra határozta magát, hogy királyok és császárok előtt játszsza el szerepét.

Valamint a müvészetben, a politikában is a mester és az iskola fejének gyöngéit a legtisztábban utánzói és bámulói alkotásaiban lehet látni. Mr. Disraeli bámulói kezdték törekvéseiket még határozottabban elárulni, mint a mennyire ő maga is megengedte magának. Minden gyülésen és közebéden, a hol conservativ szónokok szerepeltek, mindig csak császári hajlamokról, császári elhivatásról és rendeltetésről s több ilyenekről vala szó. A Mr. Disraeli cabinetjének egyik kiváló tagja kijelentette, hogy mióta a conservativok kerültek hatalomra, még a levegőben is valami olyan fuvalmak járnak, a melyek császárságí vállalatokról beszélnek. Nagy büszkén hirdették, hogy Erzsébet korát kell helyreállitani. Angliának ismét el kell foglalnia a nemzetek sorában magasrangú helyét. Befolyását éreztetnie kell az egész világgal, legkülönösebben, pedig, az európai szárazfölddel. Meg kell értetni az európai cabinetekkel és kormányokkal, hogy többé semmit sem lehet Anglia tekintélye nélkül tenni. »Merész külügyi politikát« kell folytatni, új korszakot kell kezdeni. Lelkesült conservativokat, mintha majdnem szó szerinti értelemben fölfújt volna a büszkeség, a midőn a Mr. Disraeli kormányzata alatt végzendőkről beszéltek. A béke és be nem avatkozás hosszú, méltatlan uralma véget ért. A ki nem azt hirdette, hogy Európa és Ázsia fölött első sorban a brit befolyásnak kell uralkodnia, angol-ellenes, világpolgár, béke-szövetségi tag, Cobden-párti volt, védője vala az Alabama-szer-

ződésnek, hive a be nem avatkozásnak, s általában szólva, átka hazájának, árulója fejedelmének.

A gondolkozó emberek, a kik semmi tekintetben sem voltak politikai pártfelek, s az olyanok, a kik egyik fél politikájában sem vettek részt, kezdték fejöket csóválni ez újdon politikai nyilatkozatokra. Baljóslatú meggyőződés vett rajtok erőt. A császárságokat, mondák, nem csinálják, vagy nem teszik nagygyá az olyan egyének, a kik tele szájjal beszélnek császársági hivatásokról. Azok a politikusok, a kik valóban császárságiaknak bizonyították magokat, nem pompáztak előre hősieskedő magatartással s nem mondogatták fönhéjázó hangon: »Nézzetek ránk! — mi vállaltuk magunkra, hogy császárságokat alapitsunk.« Az ilyszerű nyilatkozatok nem igen szerencsés kilátásokat szolgáltattak a császárság fölfújt tervei számára. Az Erzsébet-korabeli nagyságot nem lehet azzal fölelevenïteni, hogy az Erzsébet korának megújhitásáról fecsegünk. Az ilyen vállalkozásban épen oly kevés az őszinteség, mint a mennyi a felületesség. Az egész hasonlított némileg az akkor divatos aesthetikai nagyzáshoz és kicsapongásokhoz, az Anna királynő korabeli ál-középkorisághoz s a negédeskedés negélyezéséhez. Ez az új állam-bölcseség igen is sokat mutogatta magát, hogysem a mélyebben látó, józan elmék jól érezhették volna ezzel szemben magokat. Goethe igen jól jegyezte meg a szenvelgés egy bizonyos formájáról, hogy igen ártatlan és mulatságos egy dolog, ha az ember egyszer, a mikor álarczos bálba megy, töröknek öltözködik, de, hogy egy tisztességes nyugati embertől megbocsáthatatlan idővesztegetés, ha állandóan azt akarja elhitetni magával, hogy valóságos török. Már pedig, Angliának nehány olyan középkori, avagy régi uraságban kelle gyönyörködnie, a ki

egész komolyan azon igyekezett, hogy elhitette magával és barátaival, hogy új világok Erzsébet-korabeli hóditója s új császárságok istentől rendelt alapitója. A közönséges angol elme nem rendelkezett az ilyen fajta dolgok számára elégséges képzelő erővel. A józan és gyöngébb idegzetü emberek, annyi bizonyos, csakhamar belefáradhattak.

Az új irányú külügyi politika első jele, talán, akkor vált nyilvánvalóvá, a mikor megvették azokat a részvényeket, a melyeket az aegyptomi khedive a suezi csatorna vállalatánál tartott vala meg magának. Az angol kormányok elején ellenezték az egész suezi csatorna kiépítési tervét s az angol tudósok mindent elkövettek annak bebizonyitására, hogy e terv soha ki nem vihető. Ám most, hogy a csatorna megnyilt és sikerültnek bizonyult, némely révedező kezdett veszélyt látni Angliára nézve abban a tényben, hogy most már sokkal gyorsabban juthatnak, mind a többi európai hatalmak, mind Anglia, Indiába. Az aegyptomi khedive eredetileg majdnem felét tartotta meg a csatorna 400,000 első részvényének s a khedive, a mellett, napról-napra biztosabban közeledett a bukáshoz. Már a csőd szélén állt. Az igazi keleti fejedelmek módjára élt, minden legkisebb szeszélyét abban a pillanatban kielégítvén, a melyben megfontolatlan elméjén átczikázott, ha, pedig, régi prücskeit únni kezdte, a pénzfecsérlés mindig új, meg új módjai által izgatta magát újabb hevületekre, köpczös asszonyok vásárlására és kitartására egész kincseket dobva ki, a melyekkel nyomorult alattvalóit millió számra válthatta volna meg az éhhaláltól. A ő kezében levő 176,000 részvény a piaczra került s 1875. november 25-dikén az a hir lepte meg a világot, hogy az angol kormány részvényekkel való uzsoráskodásra adta magát s va-

lamennyit megvette négymillió sterling fonton. E gondolat nem magától a kormánytól származott. Egyik londoni esti lap kiadójának, Mr. Greenwood Frigyesnek, jutott a dolog először eszébe. Azt hiszik, hogy előbb a cabinet egyik tagjával közölte tervét, de a ki hideg zuhanynyal felelt rá. Ám, Mr. Greenwood nem csüggedett s magánál a miniszterelnöknél próbált szerencsét és Mr. Disraelit elragadta a javaslat s a részvényeket azonnal megvették az angol kormány nevében. Korunkban ritkán fogadták a kormány valamely tettét oly általános helyesléssel. A londoni hirlapok egyértelemmel dicsérő zsolozsmákat zengedeztek. A londoni clubek öröm-ujjongatásban áradoztak. A levegőég csak úgy csengett a minisztérium merészségének és lángeszének dicséretétől. Ha itt-ott egy félelmeskedő hang emelkedett, jelezve, hogy e vásár bolondság, haszontalan és méltatlan, e nemtelen ellenzést a sértett hazafiság egész áradatja borította el. Egyik-másik szárazföldi hirlap is jócskán hozzájárult az Angliában uralkodó közhangulat fölszítására, a midőn ez eljárást, mint vakmerőt, nagyzót és baljóslatút kárhoztatták annak jeleként, hogy Anglia igen is mélyen kivánja magát a külügyek menetébe ártani. Ez, pedig, épen az az út volt, a melyen az angolok indulatát még jobban föl lehetett ingerelni. Az a gondolat, hogy Angliát ismét nagyzó és uralkodó hatalomnak tekintik, az angolok szivében nagy megelégedést keltett. Az emberek büszkén kezdték fejöket hordani, derekukat elégülten egyenesitették ki, kihivó pillantásokkal tekintgettek szét, egészen eltelve abban a tudatban, hogy olyan nemzet fiai, a mely befolyását ismét éreztetheti a külügyekben. Mikor a parliament ismét összeült, a szabadelvü vezérek megkisérlették némi kifogásokkal érinteni e vásárt és kiviteli mód-

ját; de a bölcsek kijelentették, hogy maga e kisérlet is csak azt tanítja, hogy mily teljesen elszakadtak a szabadelvü vezérek az angol nemzet közérzületétől. Igaz, hogy a minisztérium egyik tagja, Lord Derby, igyekezett a lehető legjelentéktelenebb szinben tüntetni föl az egész vásárt, csak is oly lépésként mutatva be, mint a mely csupán arra való, hogy valamely idegen befolyást el lehessen hárítani annak a csatornának ügyei vezetése körében, a mely legelső sorban épen az angol kereskedést érdekli. Mr. Disraeli és némely társa, túlfelől, nagyzó és titokzatos hangon beszéltek, azt sejtetvén a közönséggel, hogy a részvények megvétele egyik alkotó eleme valami nagyszabású politikai tervnek, a mely hivatva van, hogy Angliát Kelet urává tegye, s a féltékenykedő világ czélzatainak meghiúsitására. A végén is a vásárnak semmi különös következése nem lett s a közlelkesedés csakhamar lehülepedett. E lépésnek, mind a mellett, megvolt a maga történelmi jelentősége, mint a kormány külügyi politikai sakk-húzásai sorában az első mozzanatnak, a melyek mind váratlanul s meglepetésképen kerültek a parliament és az ország elébe. Valószinű, hogy Mr. Disraeli azt forgatta fejében, hogy kormányát azzal teszi népszerüvé, hogy a közönségnek koronként egy-egy új izgalom gyönyörével hozza vérét pezsgésbe. A közönség, csakugyan, már egészen belefáradt volt a hosszas nyugalomba és zavartalan jólétbe, s aztán jól esett látnia, hogy kormánya tesz valamit. A politikának épen úgy megvan a maga változó divatja, mint az irodalomnak és a ruházkodásnak. A politikai világban ez idő szerint határozottan a »hevületek« divatja járta. Mr. Disraeli adta a hangot s irányozta a közönség izlését. A kormány délafrikai confoederatiót próbált alakitani s Mr. Froude-ot,

a regényes történetirót, küldte ki, hogy politikája képviselőjeként szerepeljen. A walesi herczeget is elindították indiai körútjára, a mi, magában véve, igen helyes és czélszerü egy dolog, de a mit a kormány mindenképen egy új Avatar *) fénykörében igyekezett föltüntetni. A herczeg, aztán, Indiában bemutatta magát mindama fejedelmi s más férfiaknak, a kikkel való találkozását a hivatalosok jónak tarták. Az indiai népek közül, azonban, egyiknek sem hatolt be gondolkodásmódjába és érzületébe mélyebben, mint, ha a Marlborough-palotából ki sem mozdult volna. A kormány, eközben, némi változtatásokat tett az angolországbeli indiai hivatalnak a calcuttai al-királyhoz való viszonyában, a melyek sokkal nagyobb hatalmat ruháztak az India ügyeit intéző államtitkárságra. Ennek egyik következése azonnal az lett, hogy Lord Northbrook, egy tehetséges és előrelátó ember, visszalépett, még mielőtt kormányzatának végpontja voltaképen elérkezett volna. Mr. Disraeli egy másik kis meglepetést is szerzett az országnak. Kinevezte Lord Lyttont India alkirályának. Lord Lytton azelőtt főkép arról volt ismeretes, hogy néhány csinos és érzelmes verset s egy vagy két mutatós, de gyönge regényt irt. Irói tehetségére nézve legalább is annyival állt apjának, mint ez Scottnak, vagy Goethenek mögötte. A mit ezenkivül felőle még tudni lehetett, összesen is csak annyiból állt, hogy különböző diplomatiai állásokat

*) A sanskritban avatara = leszállás, t. i. az istenek földre szállása emberi alakban, test szerint = incarnatio. A vedákban még nem fordult elő, de a Mahabharata és a Ramayana főbb személyei majd mind avatar utján megtestesült istenek s Visnu tiz alakban való megjelenése — a bün legyőzésére s a jók megsegélésére — mind avatara.

töltött be, a nélkül, hogy kitüntette, avagy, épen, lejárta volna magát. A világ, tehát, bizonynyal, ugyancsak meg lehetett lepve, a mikor egy ilyen embert a Felség legfontosabb hivatalára neveztek ki — olyan egy hivatalra, a mely olyan szellemeknek is, mint Dalhousie és Canning és Elgin ugyancsak dolgot adott. De az emberek, általában, készek voltak elhinni, hogy Mr. Disraeli Lord Lyttonben olyan kormányzói tehetségeket ismer, a milyeneket a beavatatlan világnak még nem volt módjában benne fölfedezni. Emlékeztek, hogy a Lord Mayo India kormányzatára termettségéről sem sokat tudtak akkor, a mikor Calcuttába küldték, a Lord Mayo kormányzása, pedig, kétségen kivül jól ütött ki. Miért ne tünhetnék, tehát, ki, hogy Lord Lytton született kormányférfiú? Semmi ok, a miért nagy hirtelen be ne bizonyulhatna, hogy nem is remélt jó tulajdonságok lakoznak benne, épen, mint valami új Cromwellben, Clive-ben, vagy Spinolaban. Volt e kinevezésben valami olyan is, a mi sokaknak jól esett. Nagyon kegyeletesnek és szépnek tünt föl Mr. Disraeliben, hogy ilyen elismeréssel és kitüntetéssel adózik régi barátja és fegyvertársa fiának. Egész Angliában jóakarattal tekintették e kinevezést s őszintén remélték, hogy szerencsésnek fog bizonyulni.

Másik izgalmat is keltett, némileg, a királynő számára föltalált egy új czim. Az 1876. évi ülésszakot megnyitó trónbeszéd tudtul adta, hogy a királynő czimeit egygyel szaporítani fogják s az ellenzék ismételten kisértgetvén és sürögvén, hogy e változás természetét kideríthesse, Mr. Disraeli, a végén, bizonyos mértékben tétovázva, jelenté ki, hogy a királynőt »India császárnőjének« fogják nevezni. Az Anglia uralkodóinak régi czímeihez adandó e fölösleges és pompázkodó toldalékot igen-igen kedvetlenül fogadták.

A császári czím régi fénye ugyancsak elhomályosodott. Francziaország csak kevéssel azelőtt omlott porba; Mexico meg Hayti császára csak volt. A német császár czíme, bizonyos értelemben, épen csak oly méltóság helyreállítása volt, a melynek történelmi alapja vala, s e helyreállítás Angliában, mindenesetre legalább is, nem volt népszerű. De meg, az angol uralkodó ős időkből származó koronájának vadonnat-új császári diadémmá változtatását a legtöbben alantasnak, póriasnak tartották. Az ország finomabb érzése egészen fölháborodott ez idétlen újítás ellen. A képviselőházban e fölött folyt viták rendjén igen lelkes és szellemes fölszólalások történtek s emlékeztettek azokra az egészségesebb irányú napokra, a mikor a szabadelvű párt még teljes erejében volt s bizott magában. Mr. Lowe az új czím ellen oly elevenséggel s a gúny oly keserű csipősségével szállt síkra, hogy hallgatói előtt mintha az 1866. évi reform-javaslat hires ellenzése újult volna föl. Mr. Cowen József, Newcastle képviselője, a ki már néhány ülésszakon át ült vala a házban, a nélkül, hogy csak föltünt volna is, egyszerre csak oly beszéddel vett részt a vitában, a mely azonnal megszerezte számára a szónok nevet s a melyről a kormány egyik vezér-tagja, Mr. Hardy Gathorne, azt mondta, hogy »fölvillanyozta« a házat. Mr. Disraeli inkább csak apró pénzzel próbálta az ellenzéket kifizetni, hogysem érvelt volna ellenében. Az új czím egyik igazolásaképen arra a tényre mutatott rá, hogy Spencer »Faerie Queene« czímű költeményét »a leghatalmasabb és legfönségesebb Erzsébet császárnőnek« ajánlta. Spencer, bizonynyal, épen csak az udvar iránti hizelgésben túláradó korabeli nyelv szavait használta, s aztán, a császárnő jóhangzású neve is tetszett neki. Milton sátánja kétszer szólítja Évát császárnőnek. Mr. Dis-

raeli bizonyítékúl egy fiatal iskolás leány levelét is idézte, a mely figyelmét arra a tényre hívta föl, hogy a »Whitaker naptárá«-ban a királynő mindig India császárnőjének van címezve. Az érvelésnek ez a modora, bizony, nem nagyon fokozta a vita méltóságának szinvonalát. Mr. Lowe a fölháborodás és megvetés igazolható hangján nyilatkozott a miniszterelnök eljárásáról, mely »a gyermekszoba sipegését« vegyiti e komoly vitába s azt kérdé Mr. Disraelitől, ha az-e a czélja, hogy az egész ház is oly alantas módon gondolkozzék a kérdés felől, mint ő maga? A kormány, természetesen, keresztülvitte szándékát. A közvéleménynek tett annyi engedményt, hogy a törvényben gondoskodott arról, hogy a császári czím az egyesült királyságban ne használtassék. Az általános óhaj, voltaképen, az lett volna, hogy használata mindenütt meg legyen gátolva, az egy Indián kivül, s az ellenzék nagyobb része elején azt hitte, hogy a kormány legalább ennyire rászánta magát. Ám, az, hogy a törvénybe csak is amaz egy megszorítás iktattatott, összefüggésben állt e toldalék-czimnek a brit szigeteken való használata kérdésével. E szerencsétlen mozzanat, aztán, még további s némileg méltatlan vitára adott, később, alkalmat. Mr. Lowe, ugyanis, egy keleti Betfordban tartott népgyülésen mondott beszédében, azt a szerencsétlen állítást koczkáztatta meg, hogy a királynő két korábbi miniszterét igyekezett rávenni ez új czím számára való megszerzésére és, hogy ez a törekvése nem sikerült. A közélet felelőséggel tartozó férfiától fölöttébb nagy meggondolatlanság vala ilyen egy állítás megkoczkáztatása, a teljes bizonyosság kézzel fogható bizonyitéka nélkül, sőt, talán, ilyen egy dolgot ilyen egy embernek állítania, még, ha igaz lett volna is, nem valami nagyon bölcs és illő dolog lett volna. Ám a Mr. Lowe

állításáról kitűnt, hogy egyetlen szó sem igaz az egészből. A királynő soha még csak ilyen forma kisérletet sem tőn. Mr. Disraeli látta, hogy ellenfele ki van szolgáltatva számára. A kérdést véletlenül és mellesleg fölhozták 1876. május 2-dikán a képviselőházban s Mr. Disraeli megragadta az alkalmat. Vádat emelt Mr. Lowe ellen, mennydörögve rontott rá az asztalon át, a jó érvek nyilainak egész özönét árasztotta rá, hogy kimutassa állítása igaz voltának lehetetlenségét, beszédjét meg épen azzal zárta, hogy a szerencsétlen bűnös fejéhez azt a szétmorzsoló állítást vágta, hogy maga a királynő hatalmazta föl ez állítás megczáfolására. Valami izléstelenebbet képzelni sem lehetett volna, mint ezt a modort, a melyben Mr. Disraeli ezt a nyilván szükséges czáfolatot előadta. Látni való, hogy a helyes út az lett volna, hogy a lehető kevés és egyszerű szavakban tegye meg nyilatkozatát, a melyre ő Felsége igen helyesen megadta a fölhatalmazást. Az uralkodó méltósága azt követelte meg, hogy nevét és szavát ne vezesse be a ház előtt azzal a bizonyos mértékben esetlen szónokias mesterkedéssel, csak úgy a beszéd végére bigyesztve, a heves, sőt dühösködő vádak szenvedélyes kifakadásai után. Mr. Lowe mintegy megsemmisűlve ült ott, mig Mr. Disraeli nekirohant s csattogtatta öklével az asztalt. Ezen az ülésen nem szólott semmit, de a következő csütörtökön oly módon mentette magát, hogy, bizony, tökéletesebben és szerényebben nem is lehetett volna. A czím, a mely fölött ennyi vita folyt, azóta sem vált a közönség szemeiben népszerűebbé. Indiában használják, de koronként feltünedeznek annak jelei, hogy szép csöndesen máshol is szokásba szeretnék hozni; hanem, azért, a mívelt és tanult emberek, az ország minden részében, majdnem kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy

a kormány ez eljárása fölöttébb helytelen volt és hogy a királyi czímnek ez a megtoldása igen alantas, köznapi hatású volt. A császárság felé hajló politika, némelyek szemében, annak a kifőzött tervnek volt az alkotó része, a mely az ország intézményeinek szabadelvű és népies jellegét akarná csökkenteni. Mások nézete szerint a nyelvhasználat és politika pompázó és szemfényvesztő formájának üres kedvelését jelzé az egész s ize emlékeztet arra az izlésre, a mely a Szent György lobogóját Rasselas bérczeivel hozta kapcsolatba. Azonban, Mr. Disraelinek megvolt a maga nagy többsége a parliament mindkét házában s indítványát a szavazatok majdnem egyenlő tulsúlyával vitte keresztül mind a képviselőházban, mind a Lordaknál. Ekkor, aztán, az ország csakhamar elfelejtette az egészet. Sokkal komolyabb dolgok közeledtek, a melyek igénybe vették a közönség figyelmét.

Midőn Mr. Disraelit a királyi czim kérdésében folyt viták alatt szorongatták, hogy adja e változtatásnak valami igazán komoly magyarázatát és okát, jelentős mozzanatként tekintették, hogy több-kevesebb határozottsággal annak szükségére czélzott, hogy Anglia uralkodójának India egész birodalma fölötti legfőbb hatalmát s uralkodói helyzetét különösen kell hangsúlyozni. A miniszterelnök olyan hangon beszélt, mint, ha többet gondolna, mint, a mennyit ki akar fejezni; mint, a ki óva figyelmeztet, de azt akarja, hogy értsék meg, bővebb magyarázatot nem is kívánva. Mindenki tudta, mire czéloz Mr. Disraeli. Valóban, olyan szókat ejtett el, a melyekkel a közvéleményre mély hatást kivánt tenni. Sokan voltak, a kiknek ingadozását e szavak eldöntötték. Voltak sokan, a kik szivökből ellene voltak a császárnői egészen új czimnek, de, a kik mégis érezték,

hogy azok után, a miket a miniszterelnök mondott, nem volna eszélyes dolog ellenezni a kormány eljárását. Mr. Disraeli szántszándékkal érintette meg azt a húrt, a melyről bizonyos volt, hogy az egész országon végig rezdül. Az a szükség, a melyre czélzott vala, annak a szüksége volt, hogy Anglia lobogóját föl kell tűzni Anglia ázsiai birodalmának védvára fokára, intő figyelmeztetéseül annak az egy ellenségnek, a melytől az angol nemzet hite szerint lehetett félnie. Mr. Disraeli fölidézte az úgynevezett orosz kisértetet. Nem volt korunkban oly hatalmas tényező, a külügyi, sőt még a belügyi politika irányzásában is, a mely annyira föl tudta volna szítani a nemzet szenvedélyeit, mint a mely az orosz törekvések iránti gyanú és félelem képében szerepelt. Most ismét egy nagy válság állt a küszöbön.

Már említettük volt, hogy Lord Aberdeen azt tartotta a krimi háború végekor, hogy e hadjárat biztosíthatja Európa békéjét huszonöt évre. Akkor azt hitték, hogy e nézet nagyon kevéssé szolgáltat igazságot amaz intézkedések hatásának, a melyek akkor Törökország biztosítására és Oroszország nagyravágyásának korlátozására történtek. Lord Aberdeen, azonban, inkább túlbecsülte, hogysem kevésre mérte volna a béke tartósságát, a melyet a párisi szerződés szerez vala. Csak is huszonkét év telt el s Törökés Oroszország már ismét szemben álltak egymással. Törökország ez egész időköz alatt egyebet sem tett, mint, hogy politikai és társadalmi újjáalakulásának minden alkalmát hiszékeny fatalismusában elszalasztgatta. A constantinápolyi politika befolyása mind nagyobb és nagyobb romlására vált mindama népeknek, a melyek a Sultan fönhatósága alatt álltak. Fölkelések voltak Krétában, Herczegovinában, s a Törökország belkormányzata alatt álló többi

tartományokban, a melyeket a porta, valahányszor elég erejében volt, pogány kegyetlenséggel vert le. Az angol politika mindkét pártján álló férfiak most már minden reményöket elvesztették Törökország újjászületéséhez. Európa két tényt látott bizonyosként. Törökország napról napra hanyatlott; Oroszország visszatérőben volt a krimi háború előtt elfoglalt helyzetéhez. De visszatért-e Oroszország azokhoz a törekvésekhez is, a melyeket amaz idő előtt kétségen kivül táplált vala? Az utóbbi időben rohamosan nyomult elő Közép-Ázsia felé. Állomás állomás után, a melyekről egykor azt hitték, hogy meg nem közelitheti, kezei közé jutott. Egyik nap határa másnap már kiinduló pontjává vált. Lord Derby 1875. julius elején tudósítást kapott a herczegovinai zavarokról és Boszniából is valami szervezett forma lázadásról. A török kormányzat alatt álló különböző fajú és vallású lakosoktól népes tartományok voltak mindig gyöngeségének forrásai. Egy, vagy más formában mindig kihivták az idegen beavatkozást. A mikor a beavatkozás szükséges és helyes vala: ez szolgáltatta az igazolást; mikor pedig a közbelépés önző, vagy fölösleges vala: ez adta az ürügyet. A forradalom, mely Görögország függetlenségével végződött, a dunai tartományokban kezdődött. A krimi háború ugyanama vidékről eredt. Az 1862. évi herczegovinai és az 1867. évi kretai zavargások, a maga részéről mindenik, majdnem kihívta nyugati Európa beavatkozását. Most, pedig, majdnem mindenki azonnal belátta nyilván, hogy a válság megérkezett és, hogy a keleti kérdés egy új fejezete megnyilandó. Törökországnak nem csekélyebb szerencsétlensége, mint hibája, — s bizonynyal, nem csekélyebb hibája, mint szerencsétlensége — hogy idegen tartományaiban érvényesített kormányzati

módja annyi bajt okozott nyugati Európának. A végzet a világ leggyöngébb és leghaszontalanabb kormányának olyan föladatot juttatott részébe, a mely ugyancsak dolgot adna a legemelkedettebb szellemeknek és a legtökéletesebb állambölcseségnek is. Törökországnak egy nagy csomó különböző nemzetiség és felekezet fölött kell uralkodnia, a melyek mind korlátolt területen vannak jól-rosszúl összehalmozva. Ezek a különböző fajok és felekezetek alig éreznek egyébben együtt, mint épen csak az ottoman kormányzat közös elkárhoztatásában. Az egymás közötti versengés állandó és elkeseredett. Törökország többször és ismételve azt hozta föl a délkeleti Európában föntartott vas-kormányzatának elfogadhatónak látszó mentségeül, hogy, ha e népek nyakán rajta nem tartaná kemény markát, majd kitűnnék, hogy mintegy a kölcsönös kiirtás halálos küzdelmét folytatnák egymással. A szláv rémíti és gyűlöli a görögöt. A görög megveti a szlávot. Az albaniai ki nem állhatja sem a görögöt, sem a szlávot. A mohamedán albaniai gyűlöli a katholikus albaniait. A szlávokat Oroszországhoz vonzza mind faji, mind vallási rokonságuk. De épen maga ez is, mig egyik felől politikai erejöket jelenti, bizonyos mértékben épen gyöngeségöket okozza, mert, ez által félelmesebbekké válva a görögökre és németekre nézve, ellenszenvet kelt növekvő hatalmuk iránt és kihivja az annál erősebb elhatározást korlátozásukra. Csakugyan ugyancsak bölcs, előrelátó és alkalmazkodó kormányzati rendszerre lett volna ott szükség, hogy a központi kormány sikerrel és megelégedésre uralkodhassék mind e különböző és versengő fajok fölött. Ám, a török kormány még annál is rosszabbul végezte a maga dolgát, mint egy olyan kormánytól lehet vala várni, a mely az európai mívelődés sodrába már száz, meg száz év óta

belekerült. A török kormányzat, mint látszik, csak két szélsőség között tud váltakozni. Bizonyos helyeken egyebet sem jelent, mint a fönhatóság teljes hiányát; máshol, pedig, a legotrombább és szigorúbb zsarnokságot. A konstantinápolyi államférfiak keze épen semmi tekintetben sem ér némely távolabb fekvő tartományokig, a melyekről az mondatik, hogy török uralom alatt állanak. Némely bércz-vidék lakói vad és törvény nélküli életet élnek, vámot sarczolva a vándorokon s szomszédaik békés kereskedése után osztozva a nyereségen, ép oly kevéssé vetve ügyet a stambuli kormányra, mint a nyugati politikusok tiltakozására. De megeshetik, hogy épen ezek határától nem meszsze van valami szerencsétlen tartomány, a melynek népe ugyancsak érzi Törökország erős és kegyetlen markát a nyakán, élete minden változatában. Megtörténik, a mi ily rendszer keretében nem is természetellenes, hogy a zsarnokság épen ott a legnagyobb, a hol legkevésbbé van szükség rá s csak is azokban az esetekben, a melyeknél az erély és szigor egészen igazolt lenne, hiányzik teljes-tökéletesen a központi kormány tekintélye és hatalma. A dolgok e fölületesen vázolt állapotában természetes, hogy a politikai és társadalmi természetű forradalmak és fölkelések állandóak. A szláv lakosságra Oroszország szomszédsága megteszi mind ama zavaró hatását, mint a melyet egy delej közelsége valamely érzékeny gép-szerkezetre tehet, vagy a melylyel valamely nagy bolygó szomszédsága egy másik mozgásaira lehet. A krimi háború nyomán kelt megállapodások, azóta, fokról-fokra mind szétporladtak. Szerbia minden tekintetben független állammá lett, elnevezését kivéve. A dunai tartományok, a melyeknek külön uralkodók alatt kell vala állaniok, kivitték egyesülésöket, előbb egy uralkodó alatt, utóbb, pedig, egy

testté szervezkedve, legvégül, pedig, Románia független államává alakulva át, Hohenzollern Károly porosz herczeg alatt. Igy hát, a mit a legtöbb európai hatalom a párisi congressus idején meg akart gátolni, épen az az eredmény állt elő teljes sikerrel — épen törekvéseik és kedvök ellenére. Teljesen hiábavalónak bizonyult minden erőfeszítés arra nézve is, hogy Bosznia és Herczegovina nyugodt alárendeltségben maradjon a Sultan fönhatósága alatt. A Herczegovinában most kitört fölkelés rohamosan terjedt. A török államférfiak azt erősítették, hogy nem csak Oroszországtól, hanem ausztriai alattvalóktól, valamint Szerbiától és Montegrotól is támogatást nyer. Törökország fölszólította az angol kormányt, hogy érvényesítse befolyását Ausztriánál s ezen az úton gátolja meg, hogy a lázzadók valamely segélyt nyerjenek az ausztriai határon át. Hasonló fölhívás ment Szerbiához és Montenegrohoz is. Lord Derby, úgy látszik, gyöngén és határozatlan módon járt el. Mintha nem birta volna eléggé mérlegelni a küszöbön álló válság fenyegető nagyságát s a mellett megsértette a közérzületet, sőt még a közlelkiismeretet is, a midőn arra sürgette a portát, hogy a legjobb, a mit tehet, verje le a lehető leggyorsabban a fölkelést s ne engedje, hogy egy európai érdekű kérdés nagyságára nőhesse ki magát. Lord Derby tudta jól, hogy több európai hatalmasság mily aggodalmakat táplál a törökországi keresztyén népek érdekében való beavatkozás iránt s majdnem úgy tünt föl, mintha jobban félt volna a közvélemény ama fölháborodásától, a melyet ez a lépés keltett volna, mint attól a lehetőségtől, hogy Törökország a lázzadás erőhatalommal való elnyomását a legtúlhajtottabb kegyetlenséggel fogná is keresztülvinni.

A fölkelés csak terjedt s nehány nyugati hatalom, a végén is, arra határozta magát, hogy eljött az ideje az európai beavatkozásnak. Andrássy gróf, az osztrák *) miniszter, jegyzéket szerkesztett, a mely a portához lett volna intézendő. E jegyzékben Ausztria, Németország és Oroszország amaz együttes nyilatkozata foglaltatott, hogy a porta reform-igéretei nem érvényesíttettek és, hogy Európa hatalmasságainak bizonyos együttes föllépése szükséges ama különböző kötelezettségek beteljesítésének követelésére, a melyeket Törökország magára vállalt és megszegett. A jegyzék kifejtette, hogy, ha valami ilyenforma nem történik, Szerbia és Montenegro kormányait népeik lelkesedése arra fogja kényszeríteni, hogy a török tartományokban a forradalmat támogassák és ki azt is, hogy az általános kitörés megelőzésének egyetlen módja a nyugati hatalmak arra való szilárd elhatározása, hogy kényszerítik Törökországot mindama sérelmek orvoslására, a melyek miatt keresztyén népei panaszkodnak. Ez a jegyzék 1875. deczember 30-dikán kelt s mindenik hatalmasság, mely a párisi szerződést aláírta vala, megkapta. Franczia- és Olaszország azonnal kész volt hozzájárúlni, de Anglia késlekedett. A valóság abban állt, hogy Lord Derby addig halasztotta az ügyet, hogy a végén is, csak akkor nyilatkoztatta ki készségét amaz intésben való részvételére nézve, miután magától a portától kapott sürgönyt, a melyben ez kérte az angol kormányt, hogy csatlakozzék e jegyzékkez. Ugy látszik, a török kormány óhajtotta, hogy Anglia részt vegyen e mozgalomban, a mint az ember óhajtja titkos szövetségese részvéte-

*) Itt és a szövegben odább is érintetlen hagytam a kifejezést, a melyből kitünik, hogy az eredeti nem ismeri az osztrák-magyar monarchia közjogi helyzetét.

lét. A konstantinápolyi politikusok, már azt vették a fejökbe, hogy Anglia odaadó jóakarójuk, a kit saját érdekei kötelezneknek bármely ellenfelökkel szemben való védelmezésökre. A helyett, tehát, hogy Angliának az Andrássy-féle jegyzéknél való közreműködését olyan további tényezőnek tekintették volna, a mely kötelezettségeik betöltésére szolgáló kényszerként nyert alkalmazást, úgy látszik, olybá vették, mint egy titkon ható erőt, a mely javukra működik, hogy felelősségök alól kibúvhassanak. Lord Derby hozzájárult az Andrássy jegyzékéhez, melyet, aztán, elküldtek a portának. Az ottoman kormány némi ügyességet tanusított e nehézséggel szemben. A hozzá intézett kivánalmakat mind vagy majd mind igen simán elfogadta, nyugodt és udvarias kifejezésekben hangoztatta teljes egyetértését a részébe juttatott szives tanácsokkal, inkább hálaját fejezte ki, hogy figyelmét fölhívták ama nehány csekélyke mulasztásra, melyet elkövetett s igérte, hogy a legkészségesebben fogja követni és foganatosítani a jegyzékben foglalt tanácsokat.

Törökország egyebet sem tett, mint igért. Még a kezét sem mozdította, hogy az európai hatalmasságok óhajainak eleget tegyen. Pár hét multán már nyilvánvalóvá vált, hogy nem csak nem tett semmit, de soha még csak nem is szándékozott valamit is tenni. Oroszország, tehát, azt indítványozta, hogy a három szárazföldi császárság miniszterei találkozzanak Berlinben s fontolják meg, mily lépéseket kell az Andrássy jegyzékének valósítására tenni. Ekkor szerkesztették a berlini memorandum nevezetű okmányt, a melyben e három hatalmasság, utalva a dél-keleti Európában forrongó zavarok növekvő veszélyére, kimondta szükséges voltát az Andrássy jegyzékében foglalt föladatok

rögtöni foganatosításának. Ehhez képest az az ajánlat történt, hogy a porta és a fölkelt tartományok tartsanak két hónapos fegyverszünetet, hogy e közben meg lehessen a békét kötni s az európai hatalmasságok consulai és megbizottjai őrködjenek a tervezett reformok keresztülvitele fölött. A memorandum azzal a nyomatékos figyelmeztetéssel végződött, hogy, ha a fegyverszünetet a nélkül hagyják eltelni, hogy a kivánt czélok elérhetőkké, vagy legalább megközelíthetőkké válnának, a hatalmasságoknak megállapodásra kell jutniok ama további rendszabályokra nézve, a melyekhez az általános béke érdekében folyamodniok kell. Mindezt tisztán lehetett érteni. Az Andrássy jegyzéke fölhívta Törökország figyelmét be nem váltott kötelezettségeire. Törökország elismerte mulasztásait s igérte jóvátételöket. Most, hát, a berlini memorandumban azt ajánlta, hogy állapítsák meg azokat a rendszabályokat, a melyeknek útján rá lehessen Törökországot kényszeríteni megszegett igéretei beváltására. Ebben határozottan ki volt fejezve, hogy, ha Törökország szavának nem áll, erőszakkal kényszerítik. De, túlfelől, az is világos, hogy ez olyan egy fenyegetés vala, a mely magában is biztosítja vala a czélt. Minden kérdésen kivül, föl sem lehetett tenni, hogy Törökország csak gondolhatott volna is az ellenállásra Anglia, Francziaország Ausztria, Német-, Orosz- és Olaszország egyesült erejével szemben. A közös fellépéssel való fenyegetés magában véve a legbiztosabb kezessége a békének. Lord Granville egy, vagy két év multán igen jellemző módon irta le az akkori helyzetet. Valaki zavart csinál az utczán; ha valamelyik békességes lakos tiltakozik és közbelép, nagyon valószinű, hogy e közbelépése csak is további erőszakoskodásokra vezet; de, ha egy csapat rendőr lép föl, majdnem bizonyos,

hogy a zavargó csöndesen tovább áll. Ez tökéletesen jellemzi Európa akkori helyzetét és a berlini memorandum értelmét és szellemét. Széttipró és ellenállhatatlan erőt kelle Törökországgal szembeállítani, hogy Törökországnak ne lehessen semmi menedéke, vagy alkalma az ellenszegülés megkisérlésére.

Szerencsétlenségre, azonban, Lord Derby és az angol kormány nem tartá czélszerűnek a berlini memorandumhoz való csatlakozást. Lord Derby, úgy látszik, azt hitte, hogy 1873 óta titkos szerződés áll fönn Németország, Ausztria és Oroszország között s ezért félt Angliát olyan lehetőségnek tenni ki, a miből veszedelmes bonyodalom származhat vala. Más angol államférfiak meg voltak győződve, hogy Oroszország e közben folyton szítogatta a keresztyén tartományokban azt az elégületlenséget, a melyet a nyugati hatalmasságok a beavatkozás mellett szóló érvül használtak föl. Lord Derbynek el kelle határoznia magát, s nekünk úgy tetszik: nem a jobb részt választotta. Megtagadta a berlini memorandumhoz való hozzájárulását. És, nem csak hogy megtagadta hozzájárulását, hanem módját sem jelzé valamely más eljárásnak, ha a memorandum elejtetnék. Anglia visszautasítása végzetes volt az egész tervre nézve. A memorandum soha sem került előterjesztésre. Az európai hatalmasságok együttes eljárásának ez idő szerint vége volt. E pillanattól fogva mindenki tudta nyugati Európában, hogy a keleti háború bizonyos. A meglepő események egész sorozata vonta magára a közönség feszült figyelmét. Szalonikiban a rajongó mozlimek fölkeltek s a franczia és német consulokat meggyilkolták. Konstantinápolyban forradalmi kitörés történt és Abdul Aziz sultánt letették trónjáról. A szerencsétlen Abdul

Aziz egy vagy két nappal ezután öngyilkos lett. Ez volt az a sultán, a kit Angliában a hivatalos világ oly ünnepélyességekkel, a közönség, pedig, annyi ujjongatással fogadott. Ő volt, a kit üdvözöltek Windsorban s London közönsége megvendégelt, a ki a divat időszakának hőse volt s a kit a bámész közönség izgalommal kisérgetett. A mikor Londonban ünnepelték és tapsolták, a krétai forradalom épen kitörőben volt, s csapatai a rendcsinálás munkáját oly kiméletlen kegyetlenkedéssel végezték, hogy méltó lett volna a középkor sultánjaihoz is. Saját kezével szerzett halála, a kétségbeesés egy rohamában, a midőn látta, hogy trónját elvették, hogy elhagyatott, egymagában s gyűlölten áll, sajátságos egy véget szerzett annak az életpályának, a mely kezdetben oly sokat igért s mindenkit annyi reménynyel kecsegtetett a krimi háború idején. Helyette testvérét, Muradot, tették sultánná. Murad csak három hónapig uralkodott, s akkor trónját vesztve, Hamid, a testvére, lépett helyébe. Ekkor az angol közönség figyelme, nagy hirtelen, más felé fordult, olyan eseményekre, a melyek rémitőbbek valának, mint a constantinápolyi palota-forradalmak. Bulgariában forradalom tört ki, s a török kormány csapatoslag küldötte a basi-bozukokat és más rendetlen katonaságot leverésére. Ezek kezöket akkor sem pihentették, a mikor a forradalom már le volt verve. A rendcsinálás csakhamar mészárlássá változott. Constantinápolyban egymást érték a hirek a Bulgáriában elkövetett rettentő tömeges gyilkolásokról. A Daily News constantinápolyi tudósítója bizonyítékokat szerzett, s e hireket nagyon is alaposaknak találta. Pár nap mulva már az angol közönség előtt álltak a tudósitások a rémtettek felől, a melyeket azóta is »a bulgáriai atrocitások« nevével emlegetnek. Elbeszélték tör-

ténetét ama tömeges asszony- és gyermek-gyilkolásnak, a melynek párját nem találni, talán, még a régi bizanczi uralom leggonoszabb korában, avagy a későbbi Delhi uralkodóinak rettenetes kormányzata idején is.

Igazán, nem lehetett volna esztelenebb és szerencsétlenebb módot kitalálni is, mint a hogy Mr. Disraeli elején e rémtörténetekkel bánt. Oly könnyelműséggel beszélt rólok, hogy majd minden hallgatójának csak úgy csengett belé a füle. Látni lehetett, hogy nem hitte az egészet, vagy semmi jelentőséget sem tulajdonított neki. Soha senki sem tette föl róla hogy emberies érzése ne lett volna; bizonyos, hogy, ha ilyen bűntettek elkövetését hitte volna, sem menteni nem tudta volna, sem félvállról nem veszi vala. Csakhogy egyetlen tudósítást sem hitt el, hanem nagyon is hirtelenkedve a hirköltés alkotásainak és az újságirók találmányainak, vagy, a mint nevezni szokta: »kávéházi fecsegésnek« tartotta valamennyit. Azt a fáradságot nem vette magának, hogy végére járjon a bizonyitékoknak, a melyeken alapulhattak. Hanem, e helyett, megnyugodott abban, hogy helyesen cselekszik, a mikor nevetséges historiák szerében bánt el velök. Nyilvánvaló volt, hogy nem tudott a török tartományok korabeli állapotairól, sem általában a török ügyekről. Elhitette magával, hogy a basi-bozukok voltaképen Bulgária lakói és tulajdonosai. Azt állította, hogy cserkeszek, a kik régóta oda telepedtek Európa beleegyezésével. Szemére vetette a szabadelvű pártnak, hogy milyen részvétlenséget tanusítanak e faj iránt, a melyhez egykor olyan rokonszenvet mutattak. Mr. Disraeli a maga Bulgária felől való képzeleteit nyilván a Voltaire »Candide-«jának homályos emlékeiből merítette s a bulgárokat úgy állította oda, mint a basi-bozukok kegyetlen zsarnokait.

Határozott kételyét fejezte ki ama kegyetlenkedésekre nézve, a melyekkel, mint mondák, a török katonaság áldozatait sujtotta volna. A keleti fajoknak, mondá nagy komolyan, nem rejlik természetében a hosszas kinzás, hanem »rendesen sokkal rövidebb úton végeznek gonosztevőikkel.« Mindez »igen elmés és mulatságos« lehetett, a mint a német kuruzsló mondja Scott »Régész«-ében, de a ház nem épen tréfás kedvében volt. Mr. Disraelinek mindig megvolt az a tehetsége, hogy mindent el tudott hinni, vagy nem, a mint épen tetszett neki. Az az államférfiú, a ki valósággal el tudja magával hitetni, hogy a keleti fajoknak nem rejlik természetében, hogy kinzáshoz folyamodjanak, bizony akármire is rábeszélteti magát. Abban az időben, talán, Mr. Disraeli valósággal hitte, hogy a basi-bozukok nemes menekültek a Varsói Thádék fajából, a kiket jó szivök rá nem vitt volna, hogy valakinek egy haja szálát is meggörbitsék. De a Ház és az ország sokkal jobban szerette volna, ha a miniszterelnök, épen akkor, más kedvében lett volna. A mint kitűnt, a kérdés sokkal, de sokkal komolyabb volt, hogysem fél vállról lehet vala venni. Később, maga Mr. Disraeli is érezte ezt s megkisértette elhitetni az országgal, hogy nem a könnyelműség beszélt belőle, a mikor előadta a keleti fajoknak gonosztevőikkel a rövidebb úton való végzését. Mr. Baring, az angol consul, a kit külön a végett küldtek ki Bulgáriába, hogy vizsgálja meg a dolgot s a kiről az volt a közhiedelem, hogy általában Törökország felé hajlik, jelentette, hogy Philippopolis kerületében nem kevesebbet, mint tizenkétezer embert gyilkoltak le. Lényegében ő is megerősítette egy részét a legborzasztóbb részleteknek arról a mészárlásról, a mely nőket és gyermekeket pusztított, s a melyet Mr. Mac Gahan részletesen irt le,

a kit a Daily News küld vala a helyszinére, hogy lásson tulajdon szemével és irja meg, a mit látott. E bizonyitékok jelentőségét senki sem vonhatta kétségbe. A törökpártiak azt vitatták, hogy magok a halálesetek a harcz közben történtek, egyik részen lázadók, a másik félen török katonák küzdvén. De Mr. Baring, valamint a Daily News tudósítója is, egész halmokkal látta a nők és gyerekek olyan, heteken át heverő holt testeit, a hol harczosok hullái nem voltak láthatók. A nők és gyermekek egyszerűen le voltak mészárolva. Lehet, hogy a török kormány elején nem tudott a katonái által elkövetett tettekről. De annyi bizonyos, hogy miután a tényeket szemei elé állították, a bűnök főtetteseit új kitűntetésekben részesítette, a mi egész Európa erkölcsi érzületét fölháborította.

Mr. Bright jól jellemezte az Angliában erre megindult izgalmat, mint az angol nemzet fölkelését. Elején csak vezető nélküli fölkelés vala. Azonban, csakhamar hasonlíthatatlan erélyű és hatalmú vezére is termett. Mr. Gladstone kilépett félvisszavonultságából. Félredobta biráló és vitázó tollát. Egy időre feledte Homert és a pápát. Az ifjuság szenvedélyes erélyével vetette magát a Törökország elleni izgatásra. Beszédeket tartott a képviselőházban és azon kivül, óriási népgyüléseket rendezett Londonban és a vidéken; röpiratokat adott ki, leveleket irt, indítványokat tett a parliamentben; a vádlottak padjára állította Törökországot büneivel s azt a politikát, a mely támogatni kész Törökországot és pedig oly ékesenszólással, hogy Anglia akkor egészen lángra gyult. Bizonyos idő multán, természetesen, némi ellenhatás támadt e forrongással szemben. Az ország nem állhatta ki soká az izgalom e fehér izzását. Némelyek tiltakozni kezdtek a politikai »érzelgés« ellen;

mások belefáradtak ez örökös vádaskodás hangoztatásába Törökországgal szemben; még mások panaszkodtak, hogy elég volt már a bulgár atrocitásokból. Azon felül, Mr. Disraeli s hivei sem voltak röstek az újkori angol ama begyökerezett, hatalmas érzületének: az Oroszország iránt táplált félelemnek és gyülöletnek hathatós fölhasználásában. Mr. Gladstone ellenében vádak emelkedtek, hogy ez eljárásával az oroszok Konstantinápoly ellen szőtt terveinek eszközévé teszi magát. »Bulgár rémségek és a keleti kérdés« czimü röpiratában azt állította vala, hogy a törökországi keresztyén tartományok csak valamennyire is állandó jólétének biztositására az egyetlen mód a török hatóságoknak »kutyástól-macskástól« való kitakarítása e tartományokból. A közönség fölkapta ez elnevezést, de mások arról vádolták e »kutyástól-macskástól« politikát, hogy ki akarja üzni a törököt, valamennyi törököt, a török férfiakat és nőket egész Európából. Mr. Gladstone, természetesen, épen azt értette, a mit mondott, hogy t. i. a török hatóságok uralma szünjék meg e keresztyén tartományokban; hogy e tartományok kapjanak a sultán fönhatósága alatt álló önkormányzati hatóságokat, nem, pedig, hogy valamennyi török egyént ki kell Európából üzni. De a szárnyra kapott vád terjedt tovább, hogy, a törökök Európából való kiüzését kivánta és, hogy a mely pillanatban a törökök kivonulnak Constantinápolyból, az oroszoknak kell oda bevonulniok. Ennél semmi sem lehetett a visszahatás és rémület fölkeltésére alkalmasabb. Következett a szenvedélyek rögtönös és hatalmas lecsapolása a kormány javára. Mr. Gladstone-t millió, meg millió angol egész őszintén Oroszország hivének és eszközének tekintette, Mr. Disraelit, pedig, Anglia viadorának és Anglia ellen-

sége ellenségének. Mr. Disraeli, mint egy második Chatham, biztatta Angliát, hogy legyen jó reménységgel és álljon sarkára ellenségével szemben.

És Mr. Disraeli? Mr. Disraeli ez idő szerint nem volt sehol. Az 1876. év augusztus 11-dik napja nevezetes nap volt Anglia parliamenti történetében. Mr. Disraeli akkor tartá utolsó beszédét a képviselőházban. A beszéd legnagyobb részét azoknak csuffá tétele és kigúnyolása töltötte be, a kik az izgatást a kormány ellen vezették. De a vége felé Mr. Disraeli erősebb és magasabb hangba csapott át. A kormány politikáját úgy állította oda és védette, mint császári politikát, a melynek czélja Anglia birodalmának föntartása. »Mert soha bele nem fognak nyugodni egyetlen oly lépésbe, a mely, bár pillanati s arányos nyugodt és ál-jólétet szerezve, a birodalom létét koczkáztatja.« A képviselőház aligha sejtette, hogy ezek az utolsó szavak valának, a melyeket hallania lehetett. A titkot jól megőrizték. Ez éjszakán csak is a hirlapok kaptak hirt felőle. Másnap reggel egész Anglia megtudta, hogy Disraeli Benjámin Beaconsfield grófjává lett. Az egykor Burke-nak szánt czim a »Vivian Grey« irójára szállt. Mindenki kész volt rá, hogy, ha Mr. Disraeli szive grófságért esengett, hát, kapja is meg. Politikai pályáján elég igényt szerzett hozzá, hogy megnyerje azt a fajta jutalmat, a melyet uralkodója oszthatott. Ha a méltóságért küzdött, az igazság azt hozta magával, hogy megkapja díját. A peerek sorába való emelésének közhirré tétele épen akkor történvén meg, kihivás színében tünt föl, azoknak szemébe vágva, a kik sorompóba fognának politikája ellen szállani. A Mr. Disraeli ellen intézett támadásokra Lord Beaconsfield volt válaszolandó; ellenfelei lettek zsámolyává.

HATVANÖTÖDIK FEJEZET.

A berlini congressus.

Lord Beaconsfield leutazott a megyébe, melynek oly soká volt képviselője s megtartá búcsubeszédét Aylesburyben. Ez alkalomnak őszinte, igaz érzelmeket kelle benne fölkeltenie és beszéde sok tekintetben méltó volt ez alkalomhoz. Lord Beaconsfield okait sorolta föl, a melyeknek alapján rászánta magát, hogy búcsút vegyen ama dicsőséges küzdőtértől, a melyen oly soká tartó s oly kiváló szerepe volt. Sok év szól hozzá, fejté ki nehány érzelmes, jó izlésre való mondatban; már nem oly fiatal, mondá, mint mikor negyvenhárom éve szólott Buckinghamshire választóihoz ugyane helyen. Elmondá, hogy hivataltársai gyöngédebbek voltak iránta, mint Gil Blas a granadai érsek irányában, de azt is hozzátette, hogy kevésbbé van magával megelégedve, mint az érsek vala. Jó idején kiván, tehát, a csatatérről visszavonulni s megelégszik, ha a Lordak házának békésebb módja szerint szolgálhatja hazáját. Szerencsétlenségére, azonban, Lord Beaconsfield csakhamar áttért politikai ellenfelei heves ostromára is. Beszéde hatását, mind művészi, mind politikai szempontból sokat csökkentette azzal a túlcsiszolt és gúnyosan maró nyelvével, a melyben annyira szeretett duskálkodni. Szólván a »fenkölt érzelmekről,« a melyeket a Bulgariában elkövetett bűntettek keltettek föl, rámutatott arra a veszélyre, a midőn az alattomos politikusok ezeket fölhasználják »a magok szerencsétlen czéljaikra«, úgy mutatván be ezt az eljárást, a mely »gonoszabb, mint e bulgáriai atrocitások közül akármelyik, a melyek most lekötik a figyelmet.« Semmi

sem vallhat vala ennél rosszabb izlésre. Kétség sem férhetett hozzá, hogy a Lord Beaconsfield rajza az alattomos politikusokról a Mr. Gladstone és hivei képét akarta értetni. A vita, azelőtt is elég keserű, erre még keserűbbé vált. Lord Beaconsfield és Mr. Gladstone oly éles ellentétbe jutottak, mint a római vivótér két viadora, vagy az egymástól tizenkét lépésre fölállított párbajozók. Teljes életökben ellenfelek valának — ez most életre-halálra szóló viadalnak látszott. A mindenikök személyesítette politikát nehány igen rövid szóban lehet összegezni. Lord Beaconsfield minden áron fönn akarta Törökországot tartani, Oroszország elleni védfalképen. Mr. Gladstone Törökországért semmi felelősséget el nem kivánt vállalni, s ennek elfogadta következéseit. Azok, a kik azzal dicsekedtek, hogy mindenek fölött gyakorlati politikusok, természetesen Lord Beaconsfielddel tartottak. Azok, a kik azt vallották, hogy az egészséges politika nem élhet egészséges erkölcsök nélkül, Mr. Gladstone-hez csatlakoztak. Az egyik csoport igy szólt: A mi föladatunk Anglia érdekeinek biztosítása; ha Törökország hasznunkra van, mint Oroszország elleni védfal, kötelességünk föntartani a maga helyén, saját jóvoltunkra; egyéni mineműsége minket nem érdekel. A másik csoport azt hozta föl, hogy Anglia kötelessége föloldania magát a Törökország bűneiért való minden felelősség alól, s tiltakoznia az ellen, hogy útjába állana a keresztyén népek szabadsága kifejlődésének. »Anglia közlelkiismerete« — mondá az egyik; »Anglia érdekei« — mondá a másik. »Légy becsületes és ne félj«, sürgeté Mr. Gladstone. »Ne érzelegjünk«, visszhangozá Lord Beaconsfield. »Törökország bűnei« — hangoztatá az egyik fél; »Oroszország nagyravágyása« — volt a másik vészkiáltása.

Mindkét államférfiu hibát követett el, s mindenik hiba jellemezte emberét. Lord Beaconsfield félreértette a közérzületet s az eset súlyos voltát, mikor azt képzelte, hogy a bulgár eseményeket kaczagás és könnyelmü szavak útján lerázhatja nyakáról. Mr. Gladstone, később, hibázott, midőn abból a föltevésből indult ki, hogy a puszta rokonszenv és a puszta érzelmi politika hosszabban megállhatja helyét az angol közvéleményben az Oroszország iránti hagyományos bizalmatlanság ellenében. Mihelyt Lord Beaconsfieldnek és híveinek alkalma nyilt, hogy ezt az ütőt kijátszhassák, a játék sorsa föltéttelenül kezeikben volt.

A mit mindenki várt, hamar bekövetkezett. Június végén, 1876-ban, Szerbia és Montenegro megizente Törökországnak a háborút. Szerbia küzdelme nem soká tartott. A szerbeket tanácscsal és cselekvő szerepléssel támogatta egy nagy csomó orosz tiszt, a kik a czél önkénteseinek csaptak föl. Ám, a kicsinyke szerb hadsereg nem mérkőzhetett a törökökkel. A küzdelemnek szeptember elején már vége volt, s Szerbia valósággal Törökország lábainál hevert. A szivós montenegrói hegylakók mindenütt jól megállták helyöket a törökök ellenében, de a háború sorsát komolyan nem birták irányozni. Anglia egész egy hónapos fegyverszünetet inditványozott. Törökország késlekedett, kétszinűsködött, kibúvó ajtókat keresett, s a végén a következő márczius végeig ajánlta a fegyverszünetet. Az ajánlat idétlen vala. A kérdés ily hosszú függőben tartása tönkretette volna Szerbiát és Montenegrót, s tűrhetetlen lett volna Európára nézve. Ekkor Oroszország beavatkozott, s a rögtönös fegyverszünetet követelte, és Törökország engedett e követelésnek. Angliában, e közben, a közérzület mindkét félen hatalmasabbá és hatalmasabbá vált. A

Mr. Gladstone hívei az egész országban mindenfelé népgyüléseket tartottak, s az angol kormányra a leghevesebb nyomást fejtették ki, hogy lépjen föl erélyesen Törökország kényszerítésére. Túlfelől, azt sem lehet kétségbe vonni, hogy az általános gyanakodás Oroszország titkos tervei felől, határozottabbá és éberebbé vált, mint valaha. Lord Derby egész őszintén tudtára adta Sándor czárnak, hogy mit gondolnak, vagy mitől félnek Angliában, a czár, pedig, szentséges szava lekötésével azt felelte, hogy Konstantinápolyt elfoglalni nem akarja, és, hogy, ha az események rá fognák kényszeríteni, hogy Bulgária egy részét elfoglalja, ez csak ideiglenesen fog történni, s csak addig, mig a keresztyének sértetlensége biztosítva lesz. Ekkor Lord Derby azt javasolta, hogy az európai hatalmasságok tartsanak Konstantinápolyban conferentiát, hogy megállapíthassák azt a tervet, a mely szerint biztosítani lehessen, mind a Törökország alatt álló különböző tartományok és népek helyes kormányzatát, mind, pedig, az ottomán birodalom sértetlen és független fönmaradását. A conferentia iránti indítványt valamennyi nagyhatalmasság elfogadta, és 1876. november 8-dikán közhirré lett, hogy Lord Salisbury és Elliot Henrik, Sir, a konstantinápolyi angol nagykövet, lesznek ott, Anglia képviselőiként, jelen.

Lord Beaconsfield, nyilván, arra határozta magát, hogy visszaszerzi népszerűségét, a melyet a bulgáriai mészárlásokkal való szerencsétlen elbánása egy kissé megcsorbított vala. Mostani terve az volt, hogy merészen lép síkra Oroszország elleni vádjaival. Néha úgy beszélt Oroszországról, mint egy oly ellenségről, a ki immár megizente a háborút Angliának. November 9-dikén, 1876-ban, beszédet tartott az új Lord Mayor Guildhallban adott lakomá-

ján. Anglia erejére és segélyforrásaira mondott dicsbeszédet. »Ha üt a küzdelem órája, mondá, nincs ország, a mely a háborúra annyira kész volna, mint Anglia. Anglia nem az az ország, a melynek egy igazságos ügynél tanakodnia kellene, ha egy második, meg egy harmadik hadjáratba foghat-e? Az igazságos ügy mellett Anglia oly harczot fog küzdeni, a melynek csak akkor lesz vége, mikor az igazság ki lesz víva.« Látni való volt, hogy a beszéd czélzásai Oroszországnak szóltak. A második, meg harmadik hadjáratról szóló szavak értelmét nem lehetett félremagyarázni. Már akár véletlenségből, akár másként, az orosz czár mindjárt a rá következő napon beszédet intézett Moszkva nemeseihez, a mely egyenes válaszként hangzott a Lord Beaconsfield kihivására. Sándor kijelentette, hogy, ha, Európával egyetértve, nem tudna oly biztosítékokat szerezni, a milyeneket szükségesnek tart Törökországtól kicsikarni, szilárdul el van határozva, hogy függetlenül jár el, s meg van győződve, hogy egész Oroszország fog fölhivására felelni. Lord Beaconsfield beszéde csütörtök este későcskén hangzott el. A czár a nemesekhez Moszkvában mindjárt másnap beszélt. De, azért, bőven elég idő volt, hogy a közönséges távirati úton Lord Beaconsfield szavai Sándor kezeiben lehessenek, jóval amaz óra előtt, a melyben a moszkvai gyülekezet előtt szólania kelle. Sokan hitték, hogy az orosz czár beszéde kétségen kivül felelet volt az angol miniszterelnök szavaira. Az európai vitakérdés békés megoldásának kilátásai, úgy látszott, nagyon setét felhőkbe borultak. Lord Beaconsfield, mintha nyaklánczuknál fogva tartotta volna a háború ebeit, s mintha csak az alkalmas pillanatra várt volna, hogy rohamra engedje őket. Minden szem rajta csüngött. Éreznie kellett, hogy nagyravágyásá-

nak vitorlája immár teljesen elérte legnagyobb feszültségének véghatárát. A háború és béke mérőfontját, úgy látszott, egyedül és csupán az ő kezei tartják. Milliók sorsa függött keze egyetlen mozdulatától. Mindenki tudta, hogy egyik-másik hivataltársa, például Lord Derby és Lord Carnarvon, ellenezték a háborúnak még csak gondolatát is, s épen olyan hően rokonszenveztek Törökország keresztyén tartományaival, mint akár Mr. Gladstone. De az emberek kételkedve csóválták fejöket, mihelyt az a kérdés merült föl, ha, vajon, Lord Derby, vagy Lord Carnarvon, vagy együttesen is, mérkőzhetnek-e akaraterőre nézve Lord Beaconsfielddel?

A konstantinápolyi conferentia eredménytelen maradt. A török államférfiak, elején, azzal a kijelentéssel próbálták a nyugati diplomaták szemeit kiszúrni, hogy a sultán alkotmányt biztosított Törökországnak és, hogy parliament fog összeülni, a melyben valamennyi tartomány képviselői fölszólalhatnak magokért. Valóban, török parliamentet hívtak egybe. A conferencia első ülését az ágyúk üdvlövései zavarták meg, Törökország első alkotmányos gyülekezetének megnyilta ünnepére. A nyugati államférfiak szemét, természetesen, nem lehetett az ilyen fajta kijelentéssel kitörülni. Nagyon is jól tudták, mit kellene egy török parliamentnek jelentenie. A parliamentet nem lehet egy autokrata parancsszavával megalkotni, egybehíva egy csomó embert valami terembe s fölszólítva őket, hogy vitatkozzanak és szavazzanak. A valóságos parliament mindenek előtt való föltétele egy bizonyos mértékben szabad nemzet. Európa már látta a vadonnat-új egyptomi parliamentet, kevéssel az előtt alkotva, s elején langymeleg érdeklődéssel leste, hogy mi lesz belőle; egy kevés idő múlva,

pedig, látta, hogy elmerült, vagy valahogyan elpárolgott, a nélkül, hogy alkotmányos létének csak nyoma is maradt volna utána. Talán fölösleges is mondanunk, hogy a török parliamentet is csakhamar azután eltüntették, hogy az európai nagyhatalmak rászedési próbájának alkalma elmúlt. Törökország, nyilván, azt vette a fejébe, hogy az angol kormány, az utolsó pillanatban, pártjára fog állani s nem tűri el, hogy kényszerítsék. Nem bizonyos, talán a mai öltő idején nem is lehet bizonyosra kitudni, ha vajon volt-e valami igaz abban az Anglia-szerte oly nyiltan terjesztett hírben, hogy egy angol diplomata, a maga szakállára, biztatgatta a török államférfiakat, hogy ne hajoljanak meg a nagy hatalmasságok kivánatainak, egyenesen, vagy kerülővel, megigérve Anglia támogatását. Annyi, azonban, bizonyos, hogy Törökország a végéig kitartott, a föltételeket el nem fogadta és a conferentia bezárúlt, a nélkül, hogy valamire mehetett volna. A kérdés elintézésére új kisérletek is folytak Anglia meg Oroszország s más nagyhatalmasságok között, de hasztalan. Valami szerencsétlen ok, mintha mindig útját állotta volna a békés együttműködés bármely formájának. A végén, aztán, Oroszország szállt síkra Törökország ellen. Oroszország 1877. április 24-dikén megizente a háborút s egy orosz hadsereg junius 27-dikén átkelt a Dunán s a Balkánhegység felé nyomúlt, aránylag csekély ellenállásra találva, mig, ugyanakkor, egy másik orosz hadsereg Kis-Ázsia határait is átlépte.

Egyelején valószínűnek tetszett, hogy az oroszoknak semmi sem állhatja útját. Hirtelen, azonban, kitűnt, hogy intézkedéseikben sok hibát követtek el. Mindenek előtt azt a nagy hibát, hogy tulságosan kicsinyre becsülték ellenségeiket. Előkészületeik elhirtelenkedve és hiányosan

történtek. A törökök, hogy igazságosak legyünk irántok, soha sem szűkölködtek harczi kedv nélkül. A mi csak magát az ellenálló védelmet illeti, mindig kitünő erőt és ügyességet tanusítottak. A mikor már rég megszüntek Európát hódító hatalomképen rémíteni, ismét és ismét rettenetes erőt és kitartást tanusítottak az önvédelemben. Ez alkalommal is csakhamar belátták az oroszok elkövetett hibáit. Rájok rontottak, tehát, egészen váratlanúl, s hősi, majdnem kétségbeesett ellenállást fejtettek ki. Egyik vezérök, Ozman pasa, hirtelen védsánczokat emeltetett a bulgáriai Plevnánál, a mely pontot az oroszok biztosítatlan hagytak, s itt föntartotta magát, ismételve nagy vérengzéssel verve vissza az oroszokat. A győzelem, egy darabig, mintha egészen a törökök részén lett volna s Angliában sokan meg voltak győződve, hogy az orosz vállalat már egészen megbukott; hogy, immár, a czár seregeinek nincs mit tenniök, mint a menekvés, pusztulás, gyalázat. Ám, a nyugodtabb szemlélők még mindig azt tartották, hogy a túlnyomó erő és segélyforrás, a végén is, szükségkép meghozza a katonai győzelmet is. Nyilván, csak is idő kérdése volt, hogy Oroszország helyrehozhassa hibáit s összeszedhesse erejét. Az oroszok addigi vereségeit, voltaképen, magok szerezték magoknak. Saját baklövéseikkel szolgáltatták ellenségök kezébe a csatatért. A czár, a tapasztalat leczkéi után, a hadsereg vezérletének intézését Todleben tábornagyra bízta, ama nagy katonára, a ki Sebastopol hősi védelmével, mint katonai fegyver-ténynyel, a krimi háború egyetlen dicsőségét szolgáltatá. Az ő vezérlő szelleme csakhamar megfordítá a hadjárat sorsát. Épen abban a pillanatban, a melyben az angol birálók kijelentették, hogy a kis-ázsiai hadjáratnak vége, és, hogy Plevnát soha be nem vehetik,

sorjában érkeztek a hirek a szétmorzsoló vereségekről, a melyeket a törökök az oroszoktól szenvedtek, mind Európában, mind Ázsiában. Karst bevették 1877. november 18-dikán; Plevna megadta magát deczember 10-dikén. A törökök 1878 elején egészen le voltak verve. Az út Konstantinápolyba nyitva állt. Még mielőtt az angol közönség lélegzethez tudott volna jutni, hogy számba vehesse a történteket, Oroszország diadalmas sergei majdnem Stambul minareteinek látókörében voltak.

Az angol kormány, eközben, jelentős lépéseket tőn. Elliot Henrik, Sirt, a konstantinápolyi volt nagy-követet, áthelyezték Bécsbe, Mr. Layardot, pedig, a ki madridi követ volt, a török fővárosba küldték, Anglia ottani képviselőjeképen. E lépés, kétségen kivül, annak akart bizonyságaúl szolgálni, hogy az angol kormány erélyesen kivánja a sultánt támogatni, de, egyszersmind, annak is, hogy befolyását határozottabban akarja, az addiginál, érvényesíteni, ráveendő őt, hogy hallgasson a józan ész tanácsára és a jóakaró figyelmeztetésekre. Mr. Layard arról volt ismeretes, hogy erősen bízik Törökországban, s hogy bizonyos tekintetben törökebb, mint magok a törökök. Azonkivül fölöttébb erélyes egy ember volt, azt mondhatnók, hogy majd kicsattant az erélytől. Az ottomán kormány csak is olybá tekinthette kinevezését, mint újabb és még erősebb bizonyítékát, hogy az angol kormány határozottan pártját akarja fogni, — holott, e mellett, olybá is kell vala tekintenie, hogy az angol kormány határozottan nyomást akar reá gyakorolni, hogy eszére térithesse. Szerencsétlenségre ki kelle tünnie, hogy a sultán kormánya a Mr. Layard kinevezését csak az egyik, de nem egyszersmind a másik szempontból is fogta föl. Az angol parliamentet legalább

is két héttel korábban hivták össze, mint az utóbbi években rendesen. A trónbeszéd tudtul adta, hogy ő Felsége nem hallgathatja el, hogy, ha az ellenségeskedések Oroszés Törökország között sajnálatosan hosszabbra nyulnának, »valami váratlan esemény kötelességemmé tehetné az elővigyázat intézkedéseinek megtételét.« Ez baljóslatúan hangzott azok fülében, a kik a békét óhajtották, de a háború-pártiakat fölbíztatta. Akkorra már igen nagy és igen lármás háború-párt szervezkedett volt. Különösen erős volt Londonban. Soraiba foglalt nehány szabadelvüpártit, s majd valamennyi Toryt. Népszerü volt London zene-termeiben és nyilvános helyein. Az az osztály, a melyet Bismarck herczeg egyszer »a járda uraságai«-nak nevezett, nagyon a kegyében állt, legalább a fővárosban, akár egy járda-taposónak. A cselekvés pártja gúnynévre is tett szert. Kinevezték Jingo-pártnak. És a lovagias Jingok, a gúny és csúfság e nevét, a dicsekedés jelzőjeként fogadták. A londoni Jingok, épen, mint a flandriai koldúsok, a meggyalázás e nevét a tisztesség czimeként viselték. Hogy jövőre, a Jingo nevet illetőleg, a történelmi félreértésnek, avagy zavarnak még csak lehetőségét is kikerüljük, okulva a Whig és Tory nevek balmagyarázatán, jó lesz, ha előadjuk e kifejezés létrejöttének történetét. A sörmérés valamelyik Tyrtaeusa, a zene-termek valamelyik Körnere egy balladát irt, a melyet az összhang egyik ilyen barlangjában s a felizgult hazafiak zajos tapsai közt minden éjjel énekeltek. A csata-dal ismétlő-soraiban ezek a lélekemelő szavak fordultak elő:

Nem vágyunk harczra, de ha kell, Jingó ! tanúnk te légy ;
Hát van hajónk, van harczosunk s van pénzünk is elég.

Valaki, a kinek vérét a nemzeti önérzet e lyrai kitö-

rése nem boritotta tüzbe, az érette rajongók pártját elnevezte Jingóknak. E könyv irója azt hiszi, hogy e név föltalálója Mr. Holyoake György Jakab vala, de történetirói hitelét nem merné e hiteért lekötni. Elég az hozzá, az elnevezést egyszerre fölkapták, s ama pártot általánosan csak a Jingoknak nevezték. A »Wakefieldi pap«-beli hölgy hires esküformája nagyon is jósszerűnek bizonyult. E hölgy »az élő Jingo« nevére esküdött, és ime, Jingo most csakugyan élő vala.

A kormány a földközi tengeri hajórajnak megrendelte, hogy keljen át a Dardanellákon, s menjen Konstantinápoly elé. A kincstár kanczellárja bejelentette, hogy hajóhadi és katonai czélokra hatmillió fontnyi póthitelt fog kérni. Erre Lord Carnarvon, a gyarmatügyi államtitkár, azonnal lemondott. Már azelőtt is szeretett volna kilépni a miniszteriumból, de Lord Beaconsfield rávette vala a maradásra. Ám, most oly határozottan kárhoztatta a hajóhadnak Konstantinápoly elé rendelését és a kért póthitelt, hogy tovább semmiképen sem akarta kiléptét halasztani. Lord Derby szintén szeretett volna lemondani s csakugyan tervezte is, de mégis rávették, hogy maradjon. A hajóhadat, eközben, a Dardanellákból visszarendelték a Besika-öbölbe, visszahivása akkor történvén, a mikor már a tengerszoros torkolatánál vala. A képviselőház szabadelvü ellenzéke kezdett tiltakozni a kormány különböző háborús intézkedései ellen, de kevés eredménynyel. A kormány többsége kezdett nagyobbodni, és e többség ereje nem csupán a Jingoismusban rejlett. Kétség sem férhet hozzá, hogy a képviselőház igen sok tagja abban az őszinte meggyőződésben szavazott Lord Beaconsfield mellett, hogy ő az az ember, a kiben legjobban lehet bizni, és, hogy a békés czélzatú tiltakozások,

melyeket a kormány folyton hangoztatott, leghihetőbben akkor fognak sikerre vezetni, ha Lord Beaconsfieldnek teljesen szabad kezet engednek, hogy a legjobb belátása szerinti politikát követhesse. Mig mind e mozgalom a parliamentben és azon kivül folyt; mig az ellenzék most indítványozta, majd meg visszavonta módosítványait; mig a kormány tagadta, hogy a háborút óhajtaná, a kormány hivei, pedig, a Házon kivül, kiabáltak a háborúért; mig a zenetermek éljenezték Jingo nagy nevét s a kérdés mind két pártjától tartott oriási népgyülések a Hyde-parkban puszta párt-küzdelmekké váltak — rendesen a béke-párt vereségével és eszeveszett menekülésével végződve —: érkezett a hir, hogy a törökök, teljesen leverve, Drinápolyban kénytelenek voltak fegyverszünetet kötni s elfogadni a békekötés alapvonalait. Azután, rögtön e hir nyomában, érkezett a jelentés, hogy az oroszok, minden fegyverszünet mellett is, arczátlan módon Konstantinápolynak tartanak, hogy elfoglalják a török fővárost.

Londonban a vész és méltatlankodás kiáltása tört ki. Egy emlékezetes estén röpülve érkezett a hír a képviselőházba, hogy az oroszok valósággal Konstantinápoly külvárosaiban vannak. A Ház, egy pillanatra, majdnem egészen elvesztette fejét. Az előtermek, a folyosók, Szent-István csarnoka, maga a nagy Westminster-terem s alatta a palota udvara megteltek vad izgalomban levő zajongó tömegekkel. Ha az útczák e pillanatban való kiáltozásai Anglia szava lett volna, semmi útját nem állhatja vala a hadüzenetnek Oroszország ellen. Szerencsére, azonban, kitünt, hogy az orosz előnyomulás hire alaptalan volt. A hajóhadat most egész komolyan átrendelték a Dardanellákon, s már ott horgonyzott pár mérföldnyire Konstantinápoly

alatt. Oroszország elején tiltakozott, s azt mondta, hogy, ha az angol hajóhad áthalad a csatornán, a várost meg orosz csapatoknak kell megszállaniok. De Lord Derby szilárd volt, s igy megállapodásra lehetett jutni — az angol katonaság nem szállt ki a hajókról, s az oroszok nem nyomultak előbbre. Oroszország még mindig kész volt a tárgyalásokra.

Oroszország, talán, nem is gondolt arra, hogy Konstantinápoly megszállásaért magára vegye a rettenetes felelősséget. Törökországgal szerződésre lépett, a hirhedett san-stephanoi szerződésre, a mely szerint a keresztyén tartományok népességei számára majdnem teljes függetlenséget biztosított Törökországtól, és egy nagy bulgár állam lett volna, az Aegeumi tenger partján fekvő tengeri kikötővel, alapítandó. Az angol kormány megtagadta e szerződés elismerését. Lord Derby azt vitatta, hogy a párizsi szerződés teljes ujjáalakitását foglalja magában, és, hogy ez csak is a nagyhatalmasságok congressusának szentesitésével történhetik meg. Lord Beaconsfield nyiltan kijelentette, hogy a san-stephanoi szerződés Európa egész dél-keleti részét egyenesen orosz befolyás alá helyezné. Oroszország fölajánlta, hogy, a szerződést — ha szabad e kifejezést használnunk — egy congressus elé terjeszti, de azt vitatta, hogy a határozmányokat, melyek csupán csak Törökországot és őt illetik, Törökországnak és magának kell megállapítaniok. Ezzel, nyilván tarthatatlan állást foglalt el. Azt, kétségen kivül, még csak gondolatban sem lehet föltenni, hogy valamig az európai politika a mai elvek alapján áll fönn, a nyugati nagyhatalmasságok eltürhessék Oroszországnak, hogy tetszése szerinti föltételeket kényszeríthessen Törökországra. Törökország, e közben, tehetetlen kezdett nyögni, hogy

erőszakkal kényszerítették a szerződés aláírására. Az angol kormány arra határozta magát, hogy a tartalékosokat behivja, hogy Indiából segédseregeket hozat Európába, hogy elfoglalja Cyprust, és, hogy Syria partjára fegyveres csapatokat szállít ki. Abban az időben, azonban, mind e határozatokat még nem tették közzé. Mindenki biztosra vette, hogy valami fontos történik, s a közönség várakozása a végletekig feszült. A Lordak háza 1878. márczius 28-kán gyülést tartott, mint rendesen. Látták, hogy Lord Derby belép s leül, de nem a miniszterekkel a Lord Kanczellár jobbján az első padba, hanem ugyanazon az oldalon az átjáró alatt foglal helyet. Ez némi meglepetést keltett; de a peerek és idegenek közül némelyek elején azt hitték, hogy csak azért ült oda, mivel valamelyik barátjával akar beszélgetni, a ki ott hátul ül. A miniszterek szintén beléptek egymás után, s mindenik elfoglalta a maga helyét. A Ház megkezdte dolgát. Lord Derby ott maradt előbbi helyén, az átjáró alatti ülésen, s akkor mindenki belátta, hogy immár nem tagja a kormánynak. Nehány percz multán föl is állt s megadta a fölvilágositást. Olyan intézkedések történtek, mondá, a melyeket nem helyeselhet s ezért letette tisztét. Az intézkedéseknek, melyeket nem helyeselt, részletezésébe nem bocsátkozott. A Lord Derby nyilatkozata után Lord Beaconsfield szólott pár szót, sok jóakarattal és igen tapintatosan. Reméli, mint mondá, hogy Lord Derby nem sokára elfoglalja a miniszterelnöki széket, a melyet most ő töltsbe, kiterjeszkedve hosszas barátságukra is. A kormány tetteire egyik részen sem vesztegettek sok szót. A békepárt, úgy látszott, végső reményét is elveszté, a midőn Lord Derby megvált tárczájától.

Külügyminiszterré Lord Salisburyt tették. Utódja

az indiai hivatalban Mr. Hardy Gathorne lett, a kit akkor tettek Lord Cranbrookká, a kinek helyét a hadügyminiszterségben, Stanley ezredes, a Lord Derby testvére, foglalta el. A Lord Carnarvon lemondásával Hicks-Beech Mihály, Sir, már azelőtt gyarmatügyi államtitkárrá leve. Az ir államtitkári állást Mr. Lowther Jakabnak adták, a mi, mint később kitünt, szerencsétlen egy kinevezés vala. Lord Salisbury külügyi államtitkári müködésének első tette egy körjegyzék kibocsátása volt, annak kijelentésére, hogy Angliára nézve lehetetlen volna oly congressusban vennie részt, a mely nem vehetné szabadon a san-stephanoi szerződés intézkedéseinek egész összeségét tárgyalás alá. Mindjárt másnap, hogy a parliament a husvéti szünet után összeült, rendeletet kapott az indiai kormány, hogy csapatai bizonyos részét küldje Maltába. Ez egészen meglepte az országot. Egy kissé elejébe vághatunk az eseményeknek, megjegyezvén, hogy a végén semmi annyi kárt a Lord Beaconsfield kormányának nem szerzett, mint az a rendes szokása, hogy az országot mindig meglepetésekben részesítette. Egyik-másik alantabb járó híve gyönyörködött ezekben az egymást érő izgalmakban. Fölöttébb mulatságos dolognak tartották az olyan kormányfő alatti életet, a ki mindig újabb szórakozásról és izgalomról tud számukra gondoskodni. De az ország közérzületét nagyon kínosan rángatták ezek a mindegyre osztogatott galvani ütések. A csapatok Maltába rendelése is igen komoly egy vitára adott, egy nagyon is fontos alkotmányi kérdésben, alkalmat. A parliament mindkét Házában tárgyalás alá került. Az ellenzék azt vitatta, hogy az alkotmány amaz alapelve, mely a parliamentnek tartotta fönn a jogot, hogy megállapítsa a Korona részéről Angliában tartható katonaság

számát, egészen semmivé válik, mihelyt a miniszterelnök bármely pillanatban, a nélkül, hogy csak tanácsot is ülne a parliamenttel, tetszése szerinti mennyiségü katonai erőket vehet igénybe India majdnem korláttalan segélyforrásaiból. Ez okoskodás alapos voltát egyetlen értelmes ember sem tagadhatja meg. Csak épen oda kell állítani, hogy be is bizonyítsa magát. A Lord Beaconsfieldet akkor támogató többség, azonban, nem igen volt hajlandó sokat törődni az érvekkel és józan észszel. Kész volt helyeselni minden lépést, a melyet Lord Beaconsfieldnek épen tetszett megtenni.

Bismarck herczeg ez események folyamán gyakran mutatta magát hajlandónak, hogy a békés közbenjáró új szerepében mutassa be magát. Most, hát, ismét közbelépett, s meghivókat bocsátott ki a Berlinben tartandó congressusra, a melyen a san-stephanoi szerződés egész tartalma lesz vala tárgyalandó. Némi tétova, jegyzékváltás és szóvita után, Oroszország beleegyezett az ajánlott föltétel szerinti meghivó elfogadásába s a végén megállapították, hogy a congressus Berlinben, a közeledő június 13-dikán, össze fog ülni. A legtöbben azt hitték, hogy Anglia e congressusra képviselőjeül Lord Salisburyt fogja küldeni. A közönség nagy meglepetésére, azonban, Lord Beaconsfield kijelentette, hogy ő maga fog megjelenni, kisérve Lord Salisburytól, s hogy a tárgyalásokban maga vesz részt. Ez eseménynek, azt hiszszük, nem volt előző párja. Soha azelőtt angol miniszterelnök el nem hagyta az országot a parliament ülésezése alatt, hogy valamely külföldi fővárosban Anglia képviselőjekép müködjék. A magára vállalt szerep kedvezett Lord Beaconsfield regényes és szinészies hajlamainak. Pályája méltó tetözőpontjaként tünt föl, hogy he-

lyet foglaljon a nagy európai tanács-teremben, s ott az európai béke-föltételek tollba-mondásában maga is résztvegyen. Ennek a kisértésnek a látványosságot, ünnepélyeskedést és pompát annyira kedvelő egy természet ellent nem állhatott. Lord Beaconsfield, hát, elment Berlinbe. Odavivő útja bizonyos értelemben diadalút vala. Minden nagy városnál, majdnem minden vasúti állomásnál, a hol áthaladt, tömegek csoportosultak, vonva, részint, a kiváncsiságtól, részint, a bámulattól, hogy láthassák azt az angol államférfiút, a kinek különös és változatos pályája oly hosszú ideje izgatta Európa bámuló figyelmét. A congressust a Radziwill-palotában, Berlin egyik főútczájának ez egyszerű, igénytelen külsejű épületében, s azután, a Bismarck herczeg lakásában tartották. Maga a herczeg elnökölt, s a mint mondják, némileg eltért a diplomatiai gyülekezetek rendes szokásától, a midőn a tárgyalást angol nyelven nyitotta meg. Hogy az angol nyelvet használta, szives és némileg pártfogoló előzékenységnek tartották az angol miniszterelnök irányában, a kinek a franczia nyelvben való jártasságáról azt tették föl, hogy az utóbbi évek idején egy kissé hanyatlott. A congressus valamennyi, vagy majdnem valamennyi, kérdést letárgyalt, a melyet az utóbbi háború fölszinre hoz vala. Görögország is igényt támasztott ahhoz, hogy szót nyerjen, s némi húzakodás s egy kis nehézség után, csakugyan, megengedték, hogy saját ügyének szószólója lehessen.

A berlini congressusnak négy vagy öt külön nagy kérdést kelle elintéznie. Meg kelle oldania a név szerint Törökország souzerainitása alatt álló tartományok, vagy államok helyzetének kérdését. El kelle, továbbá, látnia a tények szerint Törökország uralma alatt álló idegen fajú

és vallású népességek dolgát. Meg kelle fontolnia a görögök követeléseit, jobban mondva, a görög királyságnak határai kiterjesztése —, meg a Törökország alatti görög lakosoknak külön kormány-rendszer iránt támasztott igényeit. Végül, intézkednie kelle az ázsiai török birtokok fölött. A congressustól származó szerződés előkészitésében érdekelt államférfiak legnagyobb részének fő- és nagy czélja annak az útnak megnyitása volt, a melyen dél-keleti Európa keresztyén népei fokonként az öntevő kifejlődéshez és függetlenséghez juthassanak. De, túlfelől, azt is el kell ismernünk, hogy egyik-másik hatalmasságnak s félünk: különösen az angol kormánynak, inkább azon járt az esze, hogy miként lehetne az ottoman kormányt támogatni, mintsem a keresztyén fajok jövőjének biztosításán. E két tényezőnek hatása és ellenhatása, egyik a másikra, hozta létre a berlini szerződést. E szerződés teljes függetlenségét ismerte el Romániának, Szerbiának és Montenegrónak, csak is bizonyos föltételeknek vetve alá, melyek e megnevezett államokban a vallás-egyenlőségre vonatkoztak. Montenegrónak tengeri kikötőt s egy szomszédos kis terület-szalagot adott. A hegylakók egyik főczélja, tehát, el volt érve. Hozzáférhettek a tengerhez. A szerződés megalkotta, éjszakra a Balkán-hegységtől, Bulgária államát — a sokkal kisebb Bulgáriát, mint a san-stephanoi szerződésben ki vala kerekítve. Bulgariának önkormányzati államnak kelle lennie, a sultánnak adót fizetve és souzerainitását elismerve, de minden más tekintetben és a valóság szerint függetlennek maradva. Kormányzására fejedelem rendeltetett, a kit a népnek kelle választania, a nagyhatalmasságok beleegyezése és a sultan megerősítése mellett. Megállapították, hogy az európai nagyhatalmasságok egyik uralkodó házának tagja

sem állítható föl jelöltként s választható meg. A Balkánhegységtől délre másik és más fajta államot szervezett a szerződés, Kelet-Rumelia neve alatt. Ez államnak a sultan egyenes politikai és katonai fönhatósága alatt kelle maradnia, de, a mi benső szervezetét illeti, bizonyos forma »közigazgatási önkormányzat«-a lesz vala, a mint az akkori kedvencz diplomatiai kifejezés nevezé. Kelet-Rumelia élén keresztyén kormányzónak kelle állania s arra nézve is történt gondoskodás, hogy a sultán a határok őrizetére ne alkalmazhasson rendetlen csapatokat, mint p. o. cserkeszeket és basi-bozukokat. Ez új állam szervező berendezésénél a portának az európai hatalmasságokkal egyetértve kell vala eljárnia. A mi Görögországot illeti, megállapították, hogy a sultánnak és a hellenek királyának meg kell egyezniök egymással a görög határ módosítására nézve, és, hogy, ha ezt magok közt nem tudnák elvégezni, a nagyhatalmasságoknak lesz joga, hogy ajánlatot tegyenek, vagyis, az igazat megmondva, hogy a két felet kiegyezésre kényszerítsék. A sultán magára vállalta azt is, hogy »az 1868. évi szervezeti törvényt lelkiismeretesen alkalmazza Kretára.« Boszniát és Herczegovinát Ausztriának kelle megszállania és kormányoznia. Romania beleegyezett, jobban mondva: rákényszerítették, hogy beleegyezzék Besszarábia ama részének Oroszország kezébe való visszabocsátásába, a melyet a párizsi szerződés szakított el Oroszországtól. Románia, kárpótlás fejében, fogta kapni a Duna deltáját alkotó pár szigetet és a Dobrudsa egy részét. A mi Ázsiát illeti, a portának át kelle Oroszország részére engednie Ardahant, Karst és Batumot, Fekete-tengeri nagy kikötőjével.

A berlini szerződés éles és ellentétes birálatot idézett elő. Sok panasz hangzott ama különös intézkedés miatt,

mely a bulgár lakosságot egészen különböző kormányzat szerinti két külön államba osztotta be. Ez, mint mondták, ismét csak a párizsi congressus példáját követi. Ismét csak egy hiábavaló kisérlet, mint volt az, a melylyel külön akarták a dunai fejedelemségeket egymástól szakítani, abban a reményben, hogy ez úton csökkentik Oroszország befolyását s nagyobb hatást biztosítanak Törökországnak. A legegyszerűbb és legtermészetesebb eljárás, erősíték, az lett volna, hogy egyesítsék ezt az összes lakosságot egyszerre és egy kormány-forma alatt. Vitatták, hogy a végén is erre kell jutniok s e szétválasztás időszaka alatt, még csak annál nagyobb valószinüség szerint, Oroszország sikerrel fogja befolyását érvényesíteni, miután mindkét fél népessége, magában véve, oly csekély, hogy e befolyás továbbterjedésének egyikök sem állhat sikerrel ellent. A szerződés védői, túlfelől, azt hozták föl, hogy a bulgár kérdés nem olyan könnyü és egyszerü, mint az ember gondolhatná ; hogy abban a némelyek által úgynevezett Bulgariában sok mindenféle faj és vallásfelekezet és érdek van fölhalmozva, mihez képest jobb megoldás nem is képzelhető, mint, hogy az egyik részt még tartsák meg a porta fönhatósága alatt, a másiknak, pedig, engedjenek valami afélét, a mit majdnem függetlenségnek lehet nevezni. Az az intézkedés, a mely Boszniát és Herczegovinát az osztrák megszállás alá rendelte, utóbb igen éles vitát keltett. Később, maga a miniszterelnök jelentette ki, hogy e lépésre azért vala szükség, hogy a Konstantinápolyba vezető országútra, Oroszországon kivül, egy másik hatalmasságot helyezzenek, arra az esetre, ha a porta öröksége valamikor meg talál ürülni. Magok az osztrák államférfiak, túlfelől, tagadták, hogy Ausztria császára ilyen czélzatot forgatott volna elméjé-

ben. Azt erősítették, hogy a megszállást Ausztria nem egyéni előnye érdekében, hanem, épen ellenkezően, sok bajára és áldozatával s csak is Európa közbékéje kedveért vállalta el. Természetesen nagy elkeseredést keltett Besszarabia ama részének Oroszország részére való visszabocsátása, a melyet a krimi háború idején vettek vala tőle el. Romaniát, ezt a derék, lelkes kis államot, mely új kormányrendszere alatt meglepő virágzásnak indult, rabolták igy meg, Oroszország önzésének kielégítésére. Oroszországnak egészen a szivéhez nőtt az a vágy, hogy minden egyes, akár valódi, akár csak névszerinti, előnyt visszaszerezhessen, a melyet a krimi háború végével kénytelen volt föláldozni. Ez volt még az egyetlen maradványa annak a győzelemnek, a melyet nyugat egyesült hatalmasságai olyan egy küzdelem után és akkora árért rajta nyertek vala. Most, hát, mindent visszaszerzett. A Fekete-tenger megnyilt hadi hajóinak s partjai fegyvertárainak. A krimi megalázás végső halvány nyoma is elmosódott Besszarabia területének visszacsatolásával. Sok európai nép, valamint magok a görögök körében bántó kedvetlenséget keltett az az intézkedés, a mely a görög határ-igazítást illeté. A görög küldöttek azzal a benyomással távoztak, hogy az angol miniszterek befolyása minden alkalommal Törökország javára és a görög követelések ellenére érvényesült. Ehhez képest, nem szépítve semmit, azt lehetne mondani, hogy a berlini congressus azt a véleményt kelthette föl Európában, hogy dél-kelet keresztyén népei Oroszországot tartják barátjoknak s Angliát és Törökországot ellenségöknek; hogy a görögök azt hiszik, hogy Francziaország az ő kiváló jóakarójok, Anglia, pedig, az ellenségök; és, hogy mindenfelé az a kellemetlen gondolat támadhat vala, hogy az egész con-

gressus előre kicsinált dolog volt, olyan egyezkedés, a melynek eredménye eleve meg volt állapítva, olyan egy szindarab, a mely minden legkisebb részletében egész gonddal be volt előre gyakorolva, s aztán épen csak szépen előadták, mint a berlini szinpad valamelyik látványos szinművét.

Ezt az utóbb említett hitet bizonyos későbbi leleplezések meggyőződéssé változtatták. Kitünt, hogy Lord Beaconsfield és Lord Salisbury titkos szerződésre léptek mind Orosz-, mind, pedig, Törökországgal. Az Oroszországgal való titkos szerződés igen sok botrány szerzőjévé vált. A titkos szerződést idő előtt közhirré tette egy olyan egyén esztelensége, avagy árulása, a kit a külügyi hivatalban ideiglenesen, csekélyke díj mellett, alkalmaztak a sürgönyök másolásánál való segédkezésre. E leleplezés hitelességét elején, a mint látszott, egészen őszinte komolysággal tagadták meg, de a végén kiviláglott, hogy a czáfolat csak épen a »hiteles« szó értelmével űzött szójátékból állt. A *Globe,* e londoni esti lap, hasábjain idő előtt közhirré tett szerződés, minden czélzata és terve szerint, a tiszta igazságnak megfelelően volt előadva. A szerződés keletkeztének leirását a titkos szerződés maga majdnem szószerint igazolta. Az angol külügyi hivatalban május 30-dikán irták alá, pár nappal azelőtt, hogy Bismarck herczeg a congressusra való meghivóját kibocsátotta. Emlékirat alakjában azokat a pontokat állapította meg, a melyek szerint az Oroszország és Anglia közötti megegyezés létesítendő vala, s a melyeknek értelmében Anglia és Oroszország congressusi meghatalmazottjaik utasítására nézve kölcsönösen kötelezték magokat. Anglia megfogadta, hogy belenyugszik Besszarábia visszaadásába és a batumi kikötő átengedésébe. Ez emlékirat előre megadta mind ama pon-

tokat, a melyekre nézve az angol nemzet meg vala győződve, hogy meghatalmazottjai hősi harczot küzdöttek Berlinben fölöttük. Lord Beaconsfield, tehát, nem akkor és nem megfélemlítés útján vette rá Oroszországot, hogy a congressusba az ő föltételei szerint menjen bele. Az indiai haderőnek Maltába rendelése nem tette meg a magáét, sem a tartalék behivása, sem a hat millió font megszavazása. Oroszország azért ment bele a congressusba, mivel Lord Salisbury titkos szerződést kötött vele, hogy mindent megkap, a mit épen kiván. Maga a congressus, aztán, épen csak pompázó és hiábanvaló ünnepélyeskedés vala.

Törökországgal megint másik titkos szerződést kötöttek. Az angol kormány kezességet vállalt, hogy Törökország ázsiai birtokait minden betörés ellenében megvédi az alatt a föltétel alatt, hogy Törökország átadja Angliának, megszállás végett, Cyprus szigetét. Lord Beaconsfield, később, úgy magyarázta meg a dolgot, hogy Cyprust »fegyveres helynek« fogják használni, más szókkal, Anglia ezzel kötelezte magát, hogy Törökországot megvédi és biztosítja minden betörés vagy támadás ellenében, s Cyprust azért foglalta el, hogy e czél számára a müködésnek annál kedvezőbb alapja legyen hatalmában. Ehhez képest, tehát, a conservativ kormány politikája, meg a szabadelvű párt politikája közötti különbség ez által a lehető legélesebb világosságba került. Mr. Gladstone és azok, a kik vele egy véleményen voltak, politikájok alapelvéül hirdették mindig, hogy Angliának nem rejlik Törökország függetlenségének föntartásában semmi külön és saját érdeke. Lord Beaconsfield, pedig, ime, kijelentette, hogy politikája sarkalatos elve, hogy Anglia, különösen, mindenek fölött épen Anglia, van hivatva a török birodalom függetlenségének föntartá-

sára; hogy Törökország biztos létének megőrzése, valósággal, ép oly kötelessége az angol politika intézőinek, mint a csatorna szigeteinek, avagy Maltának a biztosítása.

A Lord Beaconsfield politikája egyelején egészen emelkedőnek tünt föl. Honába való visszatértét nagy pompával és látványossággal ünnepelték, épen a mint az államférfiú izléséhez illett, ha mindjárt ilyen egy alkalomhoz nem is valami találó módon. A miniszterelnöknek a közönség Londonban fényes fogadást készített. Óriási tömegek várták a vasúti állomásnál, melyet rendkívül fényesen ékítettek és cziczomáztak föl ez alkalomra. Az utczákon mint valami hódító hős vonúlt végig. Megérkezve a külügyi hivatalba, ennek egyik ablakából beszédet intézett a föllelkesült, zajgó tömeghez s amaz emlékezetessé vált szavakkal hirdette, hogy meghozta »a békét dicsőséggel.« E sajátos életpályának, a mennyire eddig az emberi szem láthat, ez vala tetőző pontja. Ama naptól kezdve, a midőn Mr. Disraeli először szólott a wycombe-i választókhoz; ama naptól fogva, a melyen első beszédét hurrogatták le és kaczagták ki a képviselőházban — el egészen e diadal-menetig London utczáin végig s e szonoklatáig a külügyi hivatal ablakából: milyen távolt mért meg! A majdnem legyőzhetetleneknek látszó nehézségek ellenében folytatott küzdelmek évei; a makacs önbizalom évei, meg nem zavarva a majdnem általános nevetségtől is; évei az emelkedésnek és a bukásnak, a hatásnak és visszahatásnak, a sikernek és balvégzetnek — ime, körülbelől, ezek vezették e tetőző pontra. E pillanatban, talán, ő volt az egész világon a közpálya leghirnevesebb embere, hanemha, a Bismarck herczeg javára, egyetlenegy kivételt engedünk. Oly állásra emelkedett, a melyet Angliában majdnem páratlan népszerűség

környezett. Még magát Lord Palmerstont, még sikerei tetőző pontján sem kisérték a zajongó közhelyeslés ilyen riadalmai. Az angol miniszterelnök feje csakugyan szédülhetett, a mint ott állt a külügyi hivatal ablakában s a tömeghez ama nehány jósszerű és kétértelmű szót intézte, hallva a rákövetkező éljeneket s tudva, hogy az egész világ e sajátos alakra függeszti szemeit. Akkor az ó-kori intelmet kell vala követnie, s e pillanatban a legdrágább kincsét kellett volna az isteneknek feláldoznia. Nincs teremtett ember, a ki ilyen egy állás élvezetét, s az ilyen siker tartósságát, áldozat nélkül megvásárolhatná magának.

És Mr. Gladstone s követői e közben, a mennyire a külső jelek után itélni lehetett s legalább a fővárosban, a vesztett népszerűség legeslegfenekén, a közfeledség valóságos null-pontján állottak. A londoni reggeli lapok, a Daily News egyetlen sokat mondó kivételével, teljes-tökéletesen a Lord Beaconsfield pártján állottak. Valóban, kivéve a Daily News-t, a Spectator-t és az Echo-t*) egyetlen irodalmi nevű fővárosi lap sem volt, sem a clubok asztalain fekvő egyetlen folyóirat is, a mely nagy lelkesedéssel ne nyilatkozott volna Lord Beaconsfield mellett és Mr. Gladstone ellen. Az olcsó heti lapokat, a melyeket a munkás népség százezrei olvastak, a társaság számba se vette, nem is tudott felölök. A társaság a vidék közvéleményére sem sok ügyet vetett. Az ország közép-táján fekvő megyékben s még inkább Anglia éjszaki részében egészen más hangulat uralkodott, mint Londonban. A vidéki lakosság sokkal hidegebben itélte meg a politikai helyzetet. Ezt nem ragadta magával a képviselőház meg a clubek szóára-

*) E két utóbbi t. i. nem reggel megjelenő napi lap.

data, sem a Londonban úgynevezett társaság hangulata. A vidéken, általán véve, még mindig a szabadelvűség volt az uralkodó. Mr. Gladstone még mindig számíthatott volna a népes vidéki gyülések hangos éljeneire. De Londonban, magában, olyan nap is volt, a midőn nejével végig haladva az utczán, kénytelen volt egyik barátja kapuközébe vonulni, hogy egy kis csoport honfi-csőcseléknek, mely valamely Jingo-mulatságból nekihevülve tért meg, fenyegető sértegetéseitől menekülhessen.

HATVANHATODIK FEJEZET.

Az imperialismus hanyatlása.

A berlini congressusra való készülődés izgalmai közepett egy hosszúra nyult életpálya zárult be szép csöndesen. Lord Russell 1878. május 28-dikán meghalt lakóhelyén, a richmondi Pembroke-lakban. Inkább azt mondhatjuk, hogy tovatünt az életből, megszünt élni, mint, hogy meghalt, oly nyugodt, fokozatos, majdnem észrevétlen volt eltávozása. Halála előtt nem sok nappal, május 8-dikán, kiváló nem-államegyházi képviselők küldöttsége tisztelgett nála, hogy föliratot nyujtson át neki ötvenedik évfordulójára a hitvallásügyi és szövetkezeti törvény *) eltörlésének, e reform főmozgatója épen ő levén. Lord Russell már nem fogadhatta el e küldöttséget — nevében neje és fia szólottak. Már egy darab idő óta semmi részt sem vett a közügyekben. Politikai pályájáról e kötetekben, már mint befejezettről beszéltünk. Valamely közügy vagy esemény koron-

*) The Test and Corporation Acts.

ként fölkeltette figyelmét s ilyenkor levelet intézett valamelyik hirlaphoz. Ekkor annak az embernek módjára irt, a kit, a mint halkal és fokozatosan válik halálra, az élők ügyei iránt hirtelen érdekre kelt a körülte folyó félsuttogó beszélgetés egy-egy fülébe csendülő szava s erre a halk válasz, vagy tanács pár mondatát susogja. Volt valami rendkivül megható e nyilatkozatokban, a melyek aligalig illettek a körülmények valódi állásához s a melyek tanuságot tettek, hogy e haldokló ember mily kiolthatatlan érdekkel csüng az élő történet haladásán. Lord Russell élete végső pillanatáig sem mondott teljesen le az emberiség sorsa iránti érdekéről. És a világ tisztelettel hallgatta e nehány alkalom szerinti szavát annak az embernek, a ki a század legnagyobb politikai küzdelmei egy részében vezérszerepet játszott s a ki még sírja szélén is föl akarta számára ajánlani tanácsló, vagy intő suttogását. Nem volt senki is, a ki szükségesnek tartotta volna, hogy valami nagyon pontosan latolgassa e tanácsok valódi, lényeges értékét, ama kor változott viszonyai közepett, a melyről már alig lehetett volna azt mondani, hogy a Lord Russell kora volna. Pályája egészben véve nagynak vala mondható. Nem csak nagy változásokat ért meg, hanem egynémely legnagyobb változást, a melyet kora megért, ő juttatott befejezésre. Élete váratlan módon önzetlen vala. Gyakran, ha arról volt meggyőződve, hogy valamit nekie kell kivinnie, fölöttébb éles és szenvedélyes vala s ez embernek az ügy iránti lelkesedését félreismerték s egyéni hiuságnak tartották. A pénzre soha ügyet sem vetett s születési rangja fölébe emelte a magasabbra emelkedés, vagy társadalmi kitüntetés minden képzelhető tekinteteinek. Sokszor tévedett;

de minél jobban ismerte valaki, annál nagyobbra becsülte mind politikai tehetségeit, mind egyéni jellemét. Élete végső éveit a békés családi szeretet a lehető legboldogabbá és enyhébbé tette. Elvesztette egy fiát, Lord Amberleyt, ki fényes politikai jövőt igért s ki 1867-ben halt meg; de, egészben véve, élete végszakán kevesebbet szenvedett, mint rendesen azoknak sorsa, a kik nagyon soká élnek. Halála időpontja, bizonyos értelemben, épen jókorra esett. Nyilvános pályája épen a bécsi congressus idején kezdődött s végére a berlini congressus előkészületei közben ért.

Miért nem áldozta föl Lord Beaconsfield az isteneknek legdrágább kincsét, politikai párt-többségét, mindjárt Berlinből való diadalmas visszatérte után? Majd mindenki, a ki az itélethozatalhoz jogot formált, azt tartotta, hogy a törvényhozás túlnyomó többsége akkor az ő részén állt. Mintha elérte volna hatalmának tetőző pontját s mintha el azt a czélt, melyet az angol férfiak bizonyos osztálya olyan nagyra tart, s mely arra tör, hogy Anglia befolyása döntsön Európa tanácsában. Azt mondják, hogy több éjszak-vidéki híve igen nyomatékosan intette, hogy ne tegye ki akkor az országot az általános választások izgalmainak és költségeinek. Az üzlet már jó ideje hanyatlóban vala. E bénultságot, első sorban, nem lehetett a politikával kapcsolatban álló okoknak tulajdonítani, de mindenesetre még sulyosabbá tette az az aggodalom és izgalom, a melyet az angol kormány az országban nagyon is vállalkozó politikájával keltett föl és tartott ébren. Ehhez képest igen nyomatékosan figyelmeztették Lord Beaconsfieldet, hogy, különösen az éjszaki megyékben, a hol igen számos befolyásos hivei valának, az elhanyatlott üzlet-okozta szükség oly nagy, hogy épen nem volna eszélyes dolog elhamarkodni a képvi-

selőház föloszlatását s ez által nagy és az idő szerint fölösleges költségeket okozni a választóknak. Akármi lett légyen is az oka, a várt föloszlatás nem történt meg s Lord Beaconsfieldnek, ez időtől fogva, soha sem nyilt kedvező alkalma, hogy az országra a siker kilátásával hivatkozhassék. Kormánya népszerüsége ez óta kezdett alább és alább hanyatlani. Sok minden szolgált hátrányukra, olyan is, a miért nem őket lehetett felelősekké tenni, de olyan is, a miért határozottan magok tették magokat felelősekké. Az üzleti zavarok és az általános pangás, hogy ezen kezdjük, nem a kormány hibájából származott, de, a mint épen megjegyeztük, az e fajta bajokat mind csak sulyosabbá tette ama feszültség, a melyben az ország várakozását a kormány tartotta. Belügyi politikájok sem járt szerencsével. Sok nagyszabású kérdést karoltak föl, de keresztül nem vitték egyiket is. Nem elégítették ki a vidékiek pártját, a melynek, pedig, oly sokkal tartoztak. A szesz-adó továbbra is fönmaradt sérelemként, mint fönnállt nemzedékeken át. A kormánynak az ir Home-Rule párttal is meggyült a baja. Mr. Butt egy darab idő óta elbetegesedett s ezzel befolyása is aláhanyatlott. Vezéri rangját a valóságban már korábban kérdésessé tette vala Mr. Parnell, egy fiatal ember, a. ki csak nem rég került a parliamentbe, de azonnal a legkiválóbb politikusnak bizonyult, a ki az ir politika földjén attól az időtől fogva csak előállt, hogy Mitchel Jánost Dublinből Bermudába szállították. A Mr. Parnell eljárásmódja és taktikája igen kényelmetlen és kártékony volt a kormányra nézve. Az olyanszerü elég tehetséges, de nem nagyon erélyes jámbor ember, mint Northcote Stafford, Sir, semmiképen sem állhatta meg a sarat ilyen egy ellenfél makacs kitartásával és politikájával. Az ország, alig

lehetne megmondani: miért, a miniszteriumot kárhoztatta, hogy miért engedte olyan erőre kapni azt a politikát, a melyet az obstructio, az akadékoskodás politikájának neveztek. Látni való volt, hogy az ir izgatás új fejezete volt megnyilandó s a kiknek e kilátás nem volt szája izére, ennek bünét a kormányra akarták hárítani, mintha, mivel úgy fordult, hogy épen ők legyenek kormányon, mindenért őket kellene felelősségre vonni, a mi kormányzatuk idején épen előfordul. Mindez egybehatő tényezők a Lord Beaconsfield kormányzata ellen tettek tanubizonyságot. Talán, ha még a képviselőházban ül vala s talán, ha még épsége teljes erejével rendelkezett volna, valamennyire föntarthatja vala kormánya hitelét. De a Lordak házának nyugalmas árnyékában csak olykor-olykor tarthatott egy-egy fényes beszédet, a melylyel, rendesen, sikerült is meggyőznie a közönséget, hogy hivataltársai politikájától és czéljaitól teljesen elszakadt és függetlenné tette magát. Talán soha sem is fordult elő, hogy a kormány politikájának valamely jelentős részére vonatkozó miniszteri előterjesztés a képviselőházban a nélkül hangzott volna el, hogy a Lord Beaconsfield ajkáról a Lordak házában ne követte volna valami olyan magyarázat, a mely egészen egyebet mondott s teljesen más szellemet árult el. Northcote Stafford, Sir, és Mr. Cross a képviselőházban, majdnem kivétel nélkül mindig azon törekedtek, hogy a kormány külügyi politikájának czéljait a lehető legalantibb fokra és szükebb körre szorítsák. A miniszterelnök, pedig, a Lordak házában, majdnem kivétel nélkül mindig azon volt, hogy minél fényesebb szinben tüntesse föl hivatalát és küldetését, állandóan azt bizonyítgatva, hogy a külpolitika terén minden lépése nagy, új, magasratörő, császári politikának az alkotó eleme. S a mi még

ennél is többet nyomott, a minisztériumnak igen sok kárt okozott az a hatás, a melyet az országra ama kisebb hadviselések idéztek, a melyekbe vaktában rohantak.

Ezek közül az első az Afghanistanba való betörés vala. Ez ama nagy császársági politikának volt egy része, a melynek keresztülvitelére Lord Lyttont küldték Indiába. A kormány elhatározta, hogy küldöttséget indít Shir-Alihoz, Dost Mahomed egyik fiához, a ki utóbb Kabul ura lőn. Akkor, a midőn még nem volt bizonyos, ha Anglia és Oroszország nem bonyolódik-e háborúba, az orosz kormány, úgy látszik, külön követet küldött Kabulba, nyilván a végre, hogy a Shir-Ali nyilt vagy titkos támogatását megszerezze. Az angol kormány, ekkor, arra határozta magát, hogy a jövőbeli lehető veszélyt azzal hárítja el, hogy Afghanistanban határozott és fönhatósági befolyást biztosít magának. Ám Shir-Ali erélyesen tiltakozott mind a küldöttség, mind az állandó ügyvivő elfogadása ellen. A küldöttséget elindították. Száma oly nagy volt, hogy inkább hadseregnek lehetett tekinteni, mintsem követségnek. Peshawurból 1878. szeptember 21-dikén indult útra, de a határnál Shir-Ali egy tisztje azzal tartóztatta föl, hogy addig nem ereszthetí át, mig urától erre fölhatalmazást nem nyer. A késedelmet, aztán, a hir, melyet először csak ott hallottak meg, arczátlan sértéssé fokozta. Azt a szerencsétlen merényletet, a melyet 1870-ben Franciaországgal játszták le, a véletlen, vagy a tévedés, avagy a szántszándék, bár kisebbített mértékben, Angliára is rámérte. A franczia nagykövet szerepét az angol képviselőnek kelle végig játszania s az angol nemzet szenvedélye, egy pillanatra, föllobbant arra a gondolatra, hogy az angol lobogón folt esett. Az angol képviselő megkapta a rendeletet, hogy nyomuljon

előre, s a küldöttségből, nem sokára, betörő had lett. Az afghanok csak gyönge ellenállást fejtettek ki s az angol csapatok csakhamar elfoglalták Kabult. Shir-Ali elmenekült fővárosából. Hadaink egy része bevonult Kandaharba. Lord Beaconsfield kijelentette, hogy az afghanistani bevonulás czélja kielégítő módon van megoldva; hogy Anglia immár hatalmába vette ama három nagy országútat, a melyek Afghanistant Indiával összekötik; hogy reméli, hogy ez ország sokáig angol birtok marad, és, hogy igy oly határ van biztosítva, a mely India birodalmát sérthetetlenné teszi. Shir-Ali meghalt s utódja fia, Jakub Khán, lőn. Jakub Khán megjelent és bemutatta magát az angol táborban, melyet ekkor Gandamakban, e Jellalabad és Kabul közötti helyen, rendeztek be. A gandamaki szerződést itt irták alá 1879. május 5-dikén. Anglia indiai kormányzata, e szerződés szerint, magára vállalta, hogy az emirnek évenkint 60,000 fontot fizet, az emir, pedig, átadta, vagy úgy látszott, hogy átadta, a Lord Beaconsfield által úgy nevezett »tudományos határ«-t, s beleegyezett, hogy a brit képviselő Kabulban lakozzék. E föltételek alatt, aztán, támogatást biztosítottak számára minden külellenséggel szemben, pénzzel, fegyverekkel s, ha szükség lesz rá: emberekkel is. Anglia alig végezte be a tapsot és ujjongatást a kabuli angol képviselő nyugodt elhelyezkedése fölött, midőn távirat érkezett azzal a hirrel, hogy az 1841. évi novemberi események ismétlődtek ugyane városban. A Burnes Sándor, Sir, tragoediáját ismét eljátszották. E rettenetes színdarab minden legcsekélyebb részletében megint előadásra került. Csak a szinészek voltak újak. A nép Kabulban, tökéletesen az 1841. módjára, fölkelt. Cavagnari Lajos, Sirt, az angol képviselőt és kisérete minden, vagy majd

minden tagját meggyilkolták. Ezzel szemben semmi egyebet nem lehetett tenni, mint ismét benyomulni Kabulba és boszút állani az angol tisztek lemészárlásáért. A brit csapatok gyorsan fölkerekedtek, kiküzdötték útjokat a szokott sikerrel s Kabulba 1879 karácsony estéjén ismét bevonultak. Jakub Khánt, a mészárlásban való részességgel vádolva, fogolyként Indiába küldötték, talán, mint akkor hitték, hogy elvegye itéletét a gyilkosságban viselt czinkosságaért. Kabult elfoglalták ugyan, de uraivá nem váltak. Az angol kormány Afghanistanból épen csak annyit tartott hatalmában, a mennyit csapataival megszállhatott és e hatalom épen csak addig tartott, a mig a megszállás fönnállt. A gandamaki szerződés, bizony, nem volt egyéb puszta papirosnál. A tudományos határt még csak meg se határozták. Erről a szerződés egy függelékében kelle gondoskodni, a mely arra lesz vala hivatva, hogy a határ-vonalat és terjedelmét pontosan megállapítsa. Az ügy ez ága soha sem jutott befejezésre, s a kötelezettség határozmányát, már, a mennyiben általában volt való létezésök, a Cavagnari Lajos, Sir, vére mosta le a papirról. Anglia benyomult Afghanistanba. Most már az a sokkal nagyobb nehézség maradt fönn: hogyan jusson ki belőle: »A vér meg' vért kiván« — mondja Macbeth.

A háború Dél-Afrikában, ha lehet, még igazolatlanabb volt. Sőt, ha lehet, még szerencsétlenebb is vala. A területet, melyet Dél-Afrikának hívunk, különböző államok alkották, benszülött és európai lakossággal s különböző kormányforma alatt. Csupán Fok-gyarmat és Natal voltak hosszú időn át angol gyarmatok. Orania szabad állama és a Transval köztársaság holland telepitvények valának. A brit kormány 1848-ban fönhatósága alá vette

az Orange-folyó területét, de később hatalmát átruházta egy holland eredetű ideiglenes kormányra. Transval kezdettől fogva holland köztársaság vala, a melylyel az angoloknak az utóbbi időkig egyenes összeköttetésök nem volt. Az angol kormány 1852-ben elhatározta, hogy dél-afrikai müveletei és felelőssége ne terjedjenek túl Fok-gyarmaton és Natalon s kifejezetten elismerte Orania szabad államának és Transval köztársaságának függetlenségét. Ezeken a mondhatjuk európai eredetű, államokon kivül volt ott még számos olyan benszülött közösség, a melyek közül némelyik eléggé szervezett vala, hogy már államoknak legyenek tekinthetők. A kafferekkel, a mint mindnyájan tudjuk, az angoloknak sokszor gyűlt meg a bajok. A Langalibalele úgy vélt forradalmát nagy szigorral nyomták el 1874-ben s magát Langalibalelet elfogták, vád alá helyezték és börtönre vetették. Az elfogulatlan szemlélők majdnem egybehangzó véleménye az volt, hogy Langalibalele nem akart forradalmat, és, hogy vele méltánytalanul és igazságtalanul bántak el. Fontos e tényt itt fölemlítenünk, mert kétséget nem szenvedhet, hogy az a mód, a melyen Langalibalelevel elbántak, a többi benszülött főnökök indulatára nagy befolyással volt. A dél-afrikai leghatalmasabb törzs a Zuluk valának. Natalt a zuluk területétől csak a Tugela vize választja el. A zuluk uralkodója, Cetewayo, trónját egy nagy győzelemnek köszönheté, a melyet testvérén nyert, ki halva maradt a csatatéren, mintegy háromezer hívével egyetemben. Cetewayo igen szeretett volna benső viszonyba lépni az angolokkal s mindenképen azon volt, hogy koronáját mintegy ajándékképen angol kezekből nyerje el. Habár, egyenes értelemben véve a szót, hatalmát épen nem az angoloknak köszönheté, mégis bele találta magát abba a for-

mába, a melyet az angol képviselők szabtak meg s koronáját, mintegy az angol uralkodó kezéből fogadta. Sokszor bonyolodott viszályba a Boerokkal, azaz Transval köztársaságának holland eredetű lakóival. Más benszülött törzsek még inkább és gyakrabban ellenségeskedtek a Boerokkal. Transval köztársasága hadat viselt az egyik leghatalmasabb afrikai fejedelemmel, Secocoenivel s a küzdelem a legrosszabb véget ért reá nézve. A köztársaság minden tekintetben rossz lábon állt. Katonai miveletei egészen meghiusultak; kincstára kiürült; egyáltalán lehetetlennek látszott, hogy határain belül a rend föntartható legyen, s a hogy a dolgok akkor állottak, alig várhatott egyebet, mint, hogy dél-afrikai ellenségei tönkreteszik az egész köztársaságot és így az angol államok tőszomszédságába jutva, nem látszott lehetetlennek, hogy magok az angol települők is háborúba fognak bonyolodni. Igy állván a dolgok, Transval lakói egy része, elkeseredve vagy elrémülve, bizonyos kerülő úton ajánlat formát tett Angliának, hogy a köztársaságot csatolja az angol területhez. Anglia Shepstone Theophil Sirt küldte ki, hogy meggyőződjék, ha ez ajánlat őszinte és a nép akaratja szerinti-e? Ugy látszik, azonban, hogy a helyzetet teljes tökéletesen balul itélte meg. Abban a meggyőződésben élvén, hogy a Boerok készek az angol fönhatóság elfogadására, egész merészen — az ember mondhatná teljesen törvénytelenül — kijelentette, hogy a köztársaság Nagy-Britannia birtokainak egy része. E közben hosszú időre nyult vita támadt Cetewayo, a zulu király, és a Transval köztársaság között, bizonyos kérdéses föld-darab fölött. A vita épen Anglia itélete alá vala bocsátva s Cetewayo akkor Angliával a legjobb viszonyban élt. Négy

angol választott bíró elhatározta, hogy a vitás föld-darab igazság szerint a Zulu nemzetet illeti.

E közben királyi meghatalmazottként Frere Bartle Sirt küldötték ki. Megérkezése pillanatától kezdve, mintha a dolgok állása teljes egészen átalakult volna. Frere Bartle, Sir, több hónapon át visszatartotta a választott bírák döntvényét, vonakodván föltétel nélkül bocsátani át újabb területet Cetewayonak, a kit veszedelmes ellenségnek és lelkiismeretlen zsarnoknak tartott. Cetewayo lelkében ez idő alatt ellenséges indulatok támadtak. Nem is csupán ellenséges indulatok, hanem főkép az a félelem, hogy valami árulást forralnak ellene. Lehetetlen volt nem látnia, hogy az angol képviselők, Transval elfoglalása óta, egészen másképen viselik magokat. Folyton a Langalibalele sorsát forgatta elméjében Csakugyan úgy látszik, az a meggyőződés vett rajta erőt, hogy az angolok elhatározták, hogy ürügyet keresnek haddal megtámadására, hogy elfoglalhassák országát s őt fogságba küldhessék, mint oda küldték Langalibalelet. Ha egyik vagy másik fél lelkében egyszer ilyen gyanú támad, könnyü elképzelni, hogy csakhamar akad a viszályra is ok. Az angolok hajlandók voltak támadó készülődésnek tekinteni azt, a mit Cetewayo mind csak védelmi intézkedésnek akart föltüntetni. Frere Bartle, Sir, olyan egy ember vala, a ki sokszor tett nagy szolgálatokat Angliának. Ő volt a főmeghatalmazott Scindeben 1852-től 1859-ig s fényes tehetségeit s nagy erélyét bebizonyította az indiai lázadás idején. Azóta egyik tanácsosa volt az indiai alkirálynak; nehány évig kormányzója Bombaynek s otthon az indiai államtitkárság tanácsosaként volt alkalmazva. Fontos küldetésben járt 1872-ben Zanzibar sultánjánál, a rabszolga-kereskedés eltörlésének érde-

kében és pedig sikerrel. A sultán a kereskedés megszüntetése iránt szerződést is kötött s 1875-ben Londonba jőve, itt, egy saisonon át, a »fulvus leo«, vagy »rőt oroszlány« kicsinyke szerepét játszta. Frere Bartle, Sir, a mint látszik, valósággal tele volt ama császársági ösztönnel, a melyről mások csak beszélgettek. Mintha lett volna benne valami Cromwellből s talán jó sok Penn Vilmosból is. Jelleme majd kicsattant az erőtől — tele volt parancsoló akarattal, kifogyhatatlan erélylyel. Szellemi látköréhez mérve, kétségenkívül lelkiismeretes, emelkedett elvek szerinti ember volt. Ha a működésre széles kört nyer vala, lehet, mély nyomokat hagyott volna kora történetében. Sorsa, mely tevékenységét Dél-Afrikára szorítá, majdnem nevetségre fordítá azt, a mi — kedvezőbb körülmények közt — talán a fenségig emelte volna. Mint látszik, két eszme lelkesítette: az Evangelium terjesztése és Anglia területének nagyobbítása. Azt mondták felőle, hogy Ázsiában nem látván elég tért a keresztyénség terjesztésére, Afrikába vágyott, e terület e czélra nézve alkalmasabbnak igérkezvén. Afrikában, aztán, mintha egyszerre arra a meggyőződésre jutott volna, hogy mind a fehér bőrűek biztosságának, mind a feketék jobbá tételének érdekében ki kellene Anglia kormányzatát terjeszteni e száraz egész déli részére, hogy a benszülött törzseket elkülönítő határok eltörlésével, valamennyiöket a császárság szövetkezetébe lehessen összefoglalni.

Cetewayo, úgy látszik, meglehetős katonai tehetséggel és bizonyos mértékben politikai erélylyel is föl vala ruházva. Helyzete versenyre indítá Frere Bartle, Sir, politikájával és Frere Bartle, Sir, mintha abban állapodott volna meg, hogy e két csillag nem kerenghet ugyanazon az

égen, és, hogy Dél-Afrika el nem birhatja az angol meghatalmazott, meg a zulu király kettős uralmat. Frere Bartle, Sir, rátette kezét nehány hónapig a négy angol választott biró döntvényére, a nélkül, hogy egy lépést is tett volna a dologban, s mikor, a végén, közölte Cetewayoval, azzal a véghatározattal toldotta meg, hogy a zulu hadakat azonnal föl kell oszlatni s haza kell küldeni. Ez, a valóság szerint, hadüzenet volt. Az angol sergek azonnal benyomultak Zuluországba s majdnem a legelső hir, a mely e hadviselés felől Angliába érkezett, azt adta tudtul, hogy egy angol csapat 1879. január 22-dikén rettenetes és teljes vereséget szenvedett. Nem volt élő ember, a kinek emlékezetére ily tökéletes és gyászos szerencsétlenség sujtotta volna az angol hadakat. Az angol nép egészen elszokott még csak a gondolatától is, hogy angol csapatok vereséget szenvedhessenek a csatatéren. Az a hir, hogy egy angol hadat, a félmeztelen vadak megleptek, hadi tudományokra nézve felülmúltak, legyőztek és teljesen megsemmisítettek, olyan csapást mért az elképpedt Angolországra, a milyet nem szenvedett legalább a Kabuli és a Jugdulluk-szorosbeli rémségek ideje óta. A csorbát, természetesen, kiköszörülték. Lord Chelmsfordnak, a főparancsnoknak (a kétszer is Lord kanczellár tisztet viselt és épen akkor meghalt Lord Chelmsford fiának), köznyelven szólva csak épen időre volt szüksége, hogy rendbe szedje magát s állását ismét elfoglalja. A háborúnak, pedig, csakhamar úgy kelle bevégződnie, a mint mindenki várhatta, a zulu királynak előbb vereségével, azután fogságba esésével.

E háborút egy szomorú eset tette emlékezetessé, nem csak Angliára, hanem Európára nézve is. Napoleon Lajos, a fiatal franczia herczeg, a ki angol katonai iskolákban

növekedett, ellenállhatatlan vágyat érzett magában, hogy élte borús egyhanguságát e hadviselésben való részvételével tegye változatossá. Óhajtotta, bizonyos mértékben, hogy angol lobogó alatt küzdhessen; de meg kell adnunk, hogy még sokkal hevesebben óhajtotta, hogy a franczia közvélemény figyelmét vonhassa magára szereplésével. Elhitette magával, hogy Francziaország trónjának megszerzésére sokkal nagyobb kilátásai lehetnének, ha a franczia nemzetnek úgy mutathatná be magát, mint egy merész, kitünő fiatal katonát. Megragadta, tehát, a zulu-háború alkalmát, fölajánlta szolgálatát és önkéntesként csatlakozott a Lord Chelmsford táborkarához. E háború egyik szakában egy csapat zulu meglepte őt és nehány társát. Többen elmenekültek, de Napoleon Lajos herczeget megölték. Halála hire mély hatást keltett Angliában. Mindenki bánkodott, hogy e fiatal vitéz életet ily haszontalan kelle kárba veszve látni. És még ennél is mélyebb volt a szánakozás, mely a szegény megfosztott anya felé fordult. Valóban, alig van tragikusabb sors, mint az övé. Oly rögtönös és ragyogó fölemelkedés, oly fényes pálya, oly teljes egy bukás, a gyász ily özöne alig fordult elő még a Mária Antoinette életében is. Most, élete őszén, tökéletesen egymagára maradt. Ifjuság, szépség, császári trónja, férje, fia — mind elhagyták. Csak természetes volt, tehát, hogy az ilyes gondolatok a gyászrege fénykörét vonták a fiatal Napoleon Lajos herczeg sorsa köré, s hogy Angliában oly rokonszenv támadt iránta, hogy a szigorúbb bírálók érzelgésnek, sőt eszeveszettségnek is bélyegezték. Annyit el kell ismernünk, hogy a szegény fiatal herczeg olyan küzdelembe ártotta magát, a melyhez nem volt semmi köze, a melyben a részvételre sem joga, sem kötelessége nem hivta, s a melyre tisztán egyéni

és politikai ösztönei indították. Számüzve élő herczegek gyakran fogtak fegyvert nem saját ügyökben. A számüzöttek egyik kiváltsága és egyik vigasza, hogy valamely idegen ügyet emigy segíthetnek. Csakhogy az ügynek, aztán, fenköltnek és igazságosnak kell lennie, valamely nagy eszmének kell vezérlőjének lennie. Mikor az Orleans herczegek az Egyesült-Államok lobogója alatt küzdöttek, olyan elvért keltek síkra, a mely drága mindazoknak, kik a világ bármely országában lángolnak a szabadságért, olyan egy elvért, a mely épen úgy védelmére szólítja a franczíát, mint az amerikait. Ám, a zulu-háború semmi tekintetben sem volt elvért vivott harcz. Még csak az angol nemzet háborúja sem volt. Épen nem olyan háború volt, a melylyel az angol nép csak távolról is rokonszenvezett volna. Még olyan háború sem volt, a melyet az angol kormány helyesel vala. Mert az angol történetkönyv e fejezetének egyik legkülönösebb sajátossága, hogy a Frere Bartle, Sir, politikáját és a zulu-háborút senki keményebben nem kárhoztatta, mint ő angol királyi Felsége kormányának tagjai. A Frere Bartle, Sir, nevére czimzett jegyzékek mindig csak a tiltakozás, szemrehányás, sőt kárhoztatás jegyzékei valának. Mikor, tehát, Napoleon Lajos herczeg e küzdelembe ártotta magát, az általános részvét minden igazságos jogalapját ellökte magától. Egy szép reményü fiatal élet rögtönös kialvása fölött érzett szánakozás csak természetes vala s ezt a szánalmat meg is nyerte bőven, de a közvélemény itélete változatlan maradt. Életét oly viszályban vesztegette el haszontalan, a mely dicsőséget nem nyujtott s olyan indító okra, a mely nem vala önzetlen, sem fenköltt.

Cetewayot elfogták és fogságba vitték. Területét fölosztották a kiválóbb benszülött főnökök között. Egy

részét egy angolnak, Dunn Jánosnak, adták, a ki ama földön fiatal korában telepedett meg és a zuluk között bizonyos mértékben hatalommá nőtte ki magát. Secocoenit, egy másik dél-afrikai törzsfőt, szintén legyőzték és elfogták — mire, bizonyos értelemben, el lehetett mondani, hogy Dél-Afrikában ismét rend uralkodik. Ám, az angol kormányra nézve a közvélemény itéletében egyetlen tette sem volt hátrányosabb, mint az a hivatalos szentesités, a melyet a Frere Bartle, Sir, politikájától meg nem tagadhatott. E háborút, noha gyakorlati sikerrel végződött, az angol nemzet sehogy sem tudta egyébnek nézni, mint hibának és szerencsétlenségnek. Rettenetes sok angol élet veszett oda s e veszteségnél is rosszabb volt, hogy e férfiakat minden czél és haszon nélkül hurczolták mészárszékre. Alig volt az országnak csak egy része is, vagy a népességnek csak egy osztálya is, a mely csak a legcsekélyebb rokonszenvvel is kisérte volna azt a politikát, a mely ezt a háborút szerzette. A higgadtabb szemlélők kezdették belátni, hogy az imperialismus most végre elérte visszafordulásának pontját, hogy az Erzsébet korának fölujulása bohózatba fordult. Még az afghán vállalat is, a mely, pedig, majdnem minden tekintetben kifogás alá vala vonható, nem ártott annyit a kormány népszerüségének, mint a zulu-háború. Anglia egyenes úton járó józan okossága azt tartotta, hogy Frere Bartle, Sirnek, bármily erős meggyőződés és fenkölt inditó okok vezették légyen, elejétől végig semmi igaza sem volt, és, hogy a Cetewayo ügye általában véve igaz és méltányos vala. Az egész kérdés oly csekélység, oly nyomorult vala, hogy nem lehetett ér, még az imperialismus idegszálai között is, a mely ujjongva lüktethet vala ez úgynevezett sikerek hírére. Nem angol katonákhoz méltó vállalatnak tetsz-

hetett, hogy a zuluk királyához hasonló szegény vad emberrel szálljanak harczra. És abban sem tudott bizni senki a legcsekélyebb mértékben is, hogy Dél-Afrika békéje állandóan volna biztosítva, még e sok gyalázat és vér árán is. Transval kérdésének nehézsége továbbra is megmaradt megoldatlannak. A benszülött törzsek bármely pillanatban, vagy bármely alkalommal, szövetkezhetnek oly erővel, hogy az angoloknak ellent tudjanak állani. Minden oldalról újabb és haszontalan felelősség fenyegeti Angliát. Most már épen úgy megvan a dél-afrikai, mint a keleti kérdésünk. Még a londoni zene-termek sem tapsolták meg a dél-afrikai háború dicsőitésére vállalkozó dalokat. Anglia e háborúba lelkiismerete ellenére ment bele s nem diadalmaskodva, hanem bánkódva és szégyenkezve bonyolódott ki belőle, mint egy »győztes, ki vesztett a játékon«. A kormány magatartása inkább a vezekléshez hasonlított. A börtönbe vetett Cetewayo sokkal tiszteletreméltóbb alakban tünt föl a történetben, mint az a miniszter, a ki, szerencsétlenségére, kénytelen volt védeni azt a politikát, a melyet soha sem helyeselt, de a melynek, hogy mindjárt kezdetben útját állja, nem rendelkezett elég lelkierővel. A Frere Bartle, Sir, felelősségének terhe a kormányra nehezedett a Frere Bartle, Sir, vigasztaló és önmegnyugtató hite nélkül, hogy ügye igazságos volt és vállalkozásában őszinte szándék vezette.

Az ország elégedetlensége napról-napra keserübbé vált. A legfontosabb vállalati ág közül több rendkivüli károkat szenvedett. Az 1878-diki tél hosszu és kemény vala s voltaképen azt sem lehetett mondani, hogy lett volna nyár. A kézmíves és bányavidékek majdnem egész országszerte sínylették az üzlet-pangást. A munkás osztályok

valóságos nyomorba jutottak. Irországban már-már az éhszükség kopogtatott az ajtókon. Mikor az ország üzleteit és népét nyomor sujtja, legelőbb mindenki az uralkodó kormányban találja a hibát. Lord Beaconsfield hiveinek sokszor volt alkalmuk arra a fölháborodott és elkeseredett kérdésre, ha, vajon, ő Felsége miniszterei az okai a rossz időjárásnak? A felelet, a mit erre a legtöbb ember, vagy szóval, vagy magában adott, általában véve a józan okosság válasza volt. Ő Felsége miniszterei, mondák, nem felelősek az időjárásért, hanem felelősek azért a politikáért, a mely a rosszidőjárás bajait a fölösleges és haszontalan hadviselések terheivel tetézi.

A kormány tekintélye a képviselőházban fölöttébb meg vala ingatva. Northcote Stafford, Sir, nem az az ember volt, a ki elég erős tudott volna lenni, hogy egy párt sikeres vezérletére vállalkozhassék. Mint a legtöbben, a kiknek nincs természetes szilárdságuk, olykor-olykor a kihivó határozottság kitöréseire ragadtatá magát. Rendesen akkor próbált erősködni, a mikor jobb lett volna, ha engedékenyen simul vala s majdnem következetesen meghajolt, ha szilárdságot kell vala tanusítania. Ennek, aztán, az volt az eredménye, hogy a képviselőház fegyelmetlenné vált. A kormány törvényjavaslatot nyujtott be az irországi egyetemi oktatásról, a mely egyéb sem volt, mint épen csak a Mr. Gladstone visszavetett javaslatának megcsonkitott kiadása. Pár hét alatt átvitték mindkét Házon, mivel a kormány azon igyekezett, hogy tegyen valami olyat, a mi az irek látszó kiengesztelésének szinét viselje magán, de a nélkül, hogy olyan messzi vágna, hogy a conservativ párthiveket elidegenítse. Az igy tervezett intézkedésnek épen az ellenkező hatása lett, mint a milyenre számítottak.

Egy csomó conservativ párt-felet elidegenített; a nemállamegyháziak között fölkeltette az ellenséges indulatokat, de nem tett eleget az ir katholikusok követeléseinek, hogy bármennyire is kiengesztelésökre szolgálhatott volna. Tudni való volt, hogy — francziás kifejezéssel élve — a parliament mandatuma lejáróban volt. Az 1879. évi ülésszak immár a hatodik vala s ehhez képest már csak még egy ülésszak következhetett. A szabadelvüpárt mind hangosabban és hangosabban követelte a kormánytól, hogy forduljon azonnal az országhoz. Annak bebizonyitására, hogy a kormány már a parliament törvényes megbizásának lejárta előtt köteles a Ház feloszlatására, inkább szellemes, mint találó érvet kaptak föl. Különösen Mr. Gladstone igyekezett mindenképen kimutatni, hogy mindig meg kell egy ülésszakot takarítani — egy tartalék-ülésszakot fönhagyni, a melyet a kormány fölhasználhasson, ha valami nagy szükség találja szorítani, de, a melyre, a rendes körülmények között, nem kell számítani. Más szókkal, Mr. Gladstone azt vitatta, hogy, ha a parliament törvényes tartama hét évre van megszabva, önként érthető, hogy a parliament föloszlatását nem kell a hatodik ülésszak bezárásán túlra halasztani. Ez az okoskodás, bizony, nem valami erősnek látszik. Annak van értelme, ha valaki azt vitatja, hogy a hét éves határidő igen hosszu a parliamenteknek. A mellett sok mindent föl lehet hozni, hogy a képviselőket kényszeríteni kell, hogy hét év alatt egyszernél többször lépjenek választóik szine elé. A valóság azt mutatja, hogy egy parliament sem tart hét évig. Czélszerü és igazságos lehet törvényhozás útján mondani ki, hogy tartama csak hat, vagy öt, vagy épen csak három évre terjed; de az is, bizonynyal, nyilvánvaló, hogy akár hány évre ter-

jedjen törvényesen valamely parliament tartama, minden igazságos embernek el kell ismernie a kormány azt a jogát, hogy az egész tartam letelte előtt föl ne oszlassa, ha csak a körülmények nem javallják a korábbi föloszlatást.

Ám, ebben a szóban forgó esetben, a kormány oly szívósan ragaszkodott állásához, hogy a dolog kezdett oly színben föltünni, mintha nem merne a szabadelvüek kihivásának helytállani. Minél tartózkodóbb volt a kormány, a szabadelvüek annál hangosabban és szenvedélyesebben ismételték kihivásukat. Megeshetett, hogy sok szabadelvüpárti, a ki azt hangoztatta, hogy egyetlen kivánsága a mielőbbi találkozás a kormány-párttal a szavazó-urna előtt, a szive fenekén tartott egy kissé e mérkőzés eredményétől. De, midőn Mr. Gladstone ismét és ismét csak sarkalta a kormányt, hogy hivatkozzék, hát, az országra: követői is mindnyájan s közöttök olyanok is, a kik, ha tehetik vala, jó szántukból nem is követték volna, kénytelenek valának az övéihez hasonló merészség és sürgetés ruháit ölteni magokra s a tőlök telhető mértékben minél kevésbbé remegő hangon visszhangoztatni kihivását, melyet Lord Beaconsfieldnek dobott oda. Igy telt a tél. Két, vagy három választás, a mely e közben előfordult, a conservativok javára ütött ki. A választó közönség nem is képzelt pártokra és töredékekre kezdett szétszakadozni. Egyik jelentős esetben, a southwarki választás alkalmával, a szabadelvüek, mintha csak nem is igen érdeklődtek volna a dolog iránt. Fölállított jelöltjök épen nem olyan ember volt, a ki lelkesedést, vagy akár érdeket is kelthetett volna. Ellenben a conservativok jelöltje, Mr. Clarke, igen tehetséges, jellemes és befolyásos ember volt s a választás a conservativok fényes győzelmével végződött. Ez idő körül, tehát, a Lord Bea-

consfield hivei közt is kezdett a bizalom talpraállani, mig a legtöbb szabadelvü párti egyszerre elcsüggedett. A parliament februárban ült össze s a kormány kijelentette, hogy most aztán, mint egyikök elnevezte, »a derekas munka ülésszakát« akarja átélni. Nagy hirtelen, azonban, mégis meggondolták magokat, hogy jobb lesz elfogadniok a Mr. Gladstone kihivását s a parliamentet föloszlatniok a husvéti ünnepekre. A föloszlatás 1880 márczius 24-dikén történt meg és a választások megkezdődtek.

A következményeket találóbban sem adhatnók elő, mint magának Lord Beaconsfieldnek szavaival, ama hires beszédében, melyben lerajzolta a szabadelvüek ama rögtönös bukását, a melyet, a Lord Derby kormányát támadva, szenvedtek. Korábban már idéztük e szavakat azon a helyen, a hova épen tartoznak,*) de érdekes lesz idézésök itten, újabb alkalmazásukban is. Egyetlen szót kell az egészen változtatnunk — épen csak a Lord Beaconsfield »ellenzéki« szava helyett a »miniszteri« szót kell beilleszteniink. »Inkább hasonlított a természet görcsös vonaglásához, mint az emberi élet valamely rendes míveletéhez. Nem hasonlíthatom egyébhez, mint egy olyan földrengéshez, a milyenek Calabriában, vagy Peruban szoktak előfordulni. Mintha zörgő csörömpölés, nyögés, jajgatás, meg távoli dörgés hallatszott volna. Senki sem tudta, honnan jön: a ház tetejéről, vagy mélyéből? Egyszerre csak megrepedt és szétnyilt a föld, s egy falu eltünt; aztán egy magas torony hanyatt vágta magát és a miniszteri padok egészen a fejetlenség egyetlen szétbomló látványát tárták elénk.« Mert a választásoknak már mindjárt legelső napján

*) Lásd a II. kötet 294. lapján.

látni való volt, hogy a conservativok többségének immár vége van. Minden következő nap csak mindjobban bebizonyította, hogy milyen változáson ment a közvélemény keresztül. A vereség végromlássá vált. A végromlás teljes fölbomlásra és általános zavarra vezetett. Mire a választásoknak végök lett, kitünt, hogy az egész conservativ párt nincs sehol. A szabadelvüek száz és húsz egynehány többséggel jutottak hatalomra. Korunkban nem volt az a liberalis államférfiú, a ki a hivek ekkora seregétől látta volna magát támogatva. Ekkor, egy pár perczre, tétovázás, késlekedés következett. A Királynő hivatta Lord Hartingtont, azután hivatta Lord Granville-t, de csakhamar mindenki tisztában volt vele, hogy a végén ki fog a kormányra kerülni. Az imént lefolyt küzdelem a régi párviadal vala két nagy férfiú között. Mr. Gladstone sok éven át kelt sikra Lord Beaconsfield ellenében s egy maga viaskodott vele. Pártját sok mindenféle bajba rántotta magával; nem egyszer olyan küzdelembe sodorta, a melytől sokan jobb szerettek volna távol maradni, s a melynek végétől egyikök sem remélt sehogy győzedelmet. És most, a végén, övé lett a diadal, el nem maradhatott, tehát, hogy e győzelem azt a férfiút juttassa ismét a hatalomra, a kinek erélye és ékesenszólása lelke volt e küzdelemnek. A Királynő Mr. Gladstone után küldött s Anglia történetének új fejezete nyilott meg, a melynek megnyiltával be kell e munkánkat zárnunk.

HATVANHETEDIK FEJEZET.

Az irodalom az uralkodás második időszaka alatt.

E későbbi időszak, melyet most készülünk áttekinteni, a tudományos irodalom szempontjából gazdagabb, mint amaz első időszak, a melyet a krimi hadjárat idejével tartánk befejezendőnek. A tudomány gyakorlati alkalmazásának haladása, mint már jeleztük, Viktoria királynő uralkodása idején sok tekintetben nagyobb vala, mint az a fejlődés, a mely a művelődés kezdetétől fogva az ő koráig történt. Peel Róbert, Sir, Rómából Londonba épen azon a módon utazott a miniszterelnöki tiszt átvételére, mint Constantin Yorkból *) Rómába, hogy császári trónját elfoglalja. Mind e két utazó igénybe vette, a mit vitorláik és lovaik nyujthatának, de ezzel meg is kelle elégedniök. Peel, nehány év multával, pár huszonnégy óra alatt juthatott volna Rómából Londonba. Némi mértékben épen ilyen formán lehetne nyilatkozni a közgazdasági, politikai és a ma úgynevezett társadalmi tudományok felől. A törvényhozási reform amaz egész rendszeréről, a mely a humanitás elveinek elismerésén alapszik, el lehet mondani, hogy a mi tulajdon korunkhoz tartozik. Büntető jogrendszerünk teljestökéletes átalakuláson ment keresztül. Sokszor úgy látszott, mintha a reform igen is messzire ment volna, s mintha a bűnösök iránti gyöngéd elnézés, talán, épen a bűnre való fölbátoritásnak fog bizonyulni. Azonban, bár, épen ezért,

*) Éjszaki Anglia e városát, Eboracum név alatt, a rómaiak alapították Agricola második hadjárata idején, 79 táján; Constantius Chlorus itt halt meg s 274-ben itt született fia, Constantinus (a Nagy), 306-ban itt kiáltatott ki császárrá.

a visszahatás egy-egy kitörése mindegyre jelentkezett itt meg ott, a humanismus elveinek érvényesülése állandóan haladt s ez elvek mind mélyebb és szilárdabb gyökereket vertek büntető törvényhozásunk minden ágazatában. El lehet mondani, hogy a korbácsolás a katonaságnál és a hajóhadnál egészen el van törülve. Az adósságért való bebörtönözés értelem nélküli és embertelen rendszere véget ért. Az elitéltek tengerentúli elszállításának többé hire sincs. A nők és gyermekek életére és egészségére minden fajta alkalmazás körében gondot fordítanak. Az iskolai fegyelmet a bölcs szelidség szelleme lengi át. Dotheboys Hallt, *) ez utóbbi évek rendén, még a torzkép-rajzoló sem vehette volna semmiképen ónjára. A törvényhozás oly irányú mozgalmának állunk, talán, kezdőpontján, a mely az egyéni működés körében az állami beavatkozás jogát egész a szélsőségig akarná feszíteni, a mit, pedig, egykoron, törvényhozóink legnagyobb része, a lehető legszükebb határok közé igyekezett szorítani. Megeshetik, hogy a többség kisebbség fölötti e jogának túlfeszítése arra fog szolgálni, hogy fölkeltse a maga természetes visszahatását. De azt nem gondolnók, hogy ama tétel, a melynek alapján őseink, többé-kevésbbé öntudatosan, a gyermekek nevelését és a büntevőkkel való bánást folytatták, s a mely szerint »a végén is, a legderekabb küzdi ki magát«, valaha, az elmélet által elérhető idő körén belül, ismét elfogadott elvévé válhasson törvényhozásunknak. Kétséget nem szenved, hogy amaz egészségesebb és emberiesebb szellemnek, a mely társadalmi rendünkben, büntető törvénykezésünkben, iskoláink vezetésében és abban a gondozásban uralkodik,

*) Dickens »Nickleby Miklósá«-ban.

a melyet az állam a munkás osztályokra, a nőkre és gyermekekre fordít, túlnyomó részét amaz egészséges és gyakorlatiasan tudományos irány terjedésének kell tulajdonítanunk, a mely mindenfelé azt az általános meggyőződést kezdi meggyökereztetni, hogy a jólét törvényeinek érvényesítése végeredményében mindig az erkölcsiség törvényeinek érvényesülésére fog vezetni.

De, bár ez utóbbi korszak tudományossága ily gyökeresen gyakorlatiasnak bizonyította is magát, meg kell jegyeznünk, hogy a kor legnagyobb tudományos vitakérdése határozottan és tisztán speculativ természetű. A Darwin-féle elmélet, a mint közönségesen — nem akarjuk mondani, hogy köznapiasan — nevezik, kora történetének egyik legkülönösebb tényeként tekinthető. Dr. Darwin R. Károly, a »Fűvész-kert« és a »Zoonomia« szerzőjének unokája, 1809-ben született. A természetvizsgálat iránt már kora ifjuságában nagy tehetséget tanusított. Mint természetvizsgáló vett részt abban a vállalatban, a melyre ő Felsége »Kopó« nevü hajója, Dél-Amerika átkutatása és a föld körülhajózása végett, küldetett vala ki. Ez utazás majdnem öt évét vette igénybe s Angliába 1836-ban tért vissza. Több tanulmányt tett közzé a földtan köréből és némely ásatag faj felől s úgy tünt föl, mint, a ki a természettudósok közt kiváló helyet biztosított magának, de többet nem is. Knight Károly »Angol Cyclopaediá«-ja, a mely 1855-ben húsz évvel dr. Darwin nagy útjáról való visszatérte után, jelent meg, nagy elismeréssel szól arról a gyarapodásról, a melyet kedvencz tudományágai részéről nyertek, s hozzá teszi: »Mr. Darwin még élte virágát éli s igy remélni lehet, hogy még jelentékenyen fogja gazdagítani azokat a tudományokat, a melyeket oly sikerrel mívelt«. Ha Mr. Darwin

erre hamar meg talál vala halni, a világ nem is sejti vala, hogy egy sokat igérő természetvizsgálónál többet veszített volna. Ám, 1859-ben megjelent »A fajok keletkezése a természetes kiválasztás útján; vagy, a szerencsésebb nemek fönmaradása az élet harczában.« *) Alig, hogy megjelent e könyv és nyilvánvalóvá lőn, hogy a tudomány és gondolkodás története súlyos válság pontjára jutott. Darwin »Fajok keletkezésé«-nek fontossága, pusztán történelmi tényképen tekintve, legalább is oly jelentős az emberiségre nézve, mint a Comte történelmi fejlődés elméletének közzététele. Darwin elméletét és művét e lapokon csak is történelmi tényekként tekintjük. Azonképen itéljük meg, mint megitélnők valamely uralkodó ház bukását, vagy valamely új állam születését. A vita, mely »A fajok keletkezésé«-nek megjelentével tört ki, azóta is egyre foly, a nélkül, hogy heve csak valamennyire is csökkent volna. Átterjedt a társadalom majd minden rétegére. Beszéltek felőle az egyházi és a politikai szószéken; ott sustorgott a tudományos és nem tudományos szemlékben. Harsogva hirdették a hirlapokban; állandóan beszéltek róla az ebédlő- és a pipázó-termekben s eltöltötte a theás asztal fölötti fecsegéseket. Mr. Darwin alapgondolata az volt, hogy a növények és állatok különböző fajai nem külön-külön és változatlan teremtettek, hanem folyton módosulásnak és változásnak vannak alávetve az alkalmazkodás folyamatja rendjén, a minek, aztán, az az eredménye, hogy a fajok ama változatai, a melyek a létért való küzdelem nehéz munkájára, bármely tekintetben, alkalmasabbak, a többiek rovására túlélik e küzdelmet és szaporodnak. Mr. Darwin ez

*) »The Origin of Species by means of Natural Selection; or, the Preservation of the Favoured Races in the Struggle of Life.«

elvet, természetesen, még néhány, de kevésbbé fontos, ok mellett, olyannak tekinti, mint, a melyek alapján meg lehet magyarázni, hogy miként származhatott valamennyi meglevő faj az élet egy, vagy nagyon kevés kezdetleges formájából. Azt vitatja, hogy valamennyi állat, az emlősök, a madarak, a férgek, a rovarok, igen korlátozott számu ősszülőktől származtak s azt tartja, hogy az analogia annak hitére útal, hogy valamennyi állat és növény egyetlen közös előkép (prototype) származéka. Meg kell jegyeznünk, hogy az a gondolat, mely szerint az ember valamely nagyon kezdetleges életformából fejlődött fokozatosan, nem volt különösen a dr. Darwiné s még csak nem is a dr. Darwin korában szülemlett. Olyan egy gondolat vala ez, a mely majdnem örök időktől fogva úszdogált a levegőben. Bizonyos mértékben még divatossá is vált Angliában, kevéssel azelőtt, hogy dr. Darwin közzé tette »A fajok keletkezésé«-t. Előfordult »A teremtés nyomai« czimü könyvben, a mely egykor nagy zajt keltett a tudományos és egyházi körökben. Lord Beaconsfield »Tancred«-jének egyik tudákos hölgyalakja, azzal lepi meg és szomorítja el a fiatal hőst, hogy egész komolyan magyarázgatja neki, hogy egykor halak voltunk s a végén, valószinüen, varjakká változunk. A Darwin könyve, azonban, ha alap- és sarktételének azt az elvet tekintjük, hogy a legalkalmasabb éli túl a többieket, az első nagyszabású rendszeres kisérlet vala, mely ez elméletnek szilárd helyet kivánt a világ tudományos irányzatai sorában biztosítani. E könyv a legrészletesebb és fáradságosabb gonddal s olyan kimeríthetetlen türelemmel vala kidolgozva, a milyenhez az új és meglepő elméletek fölállitói nem igen szoktatták hozzá a világot. Dr. Darwin művének meg voltak tüzes ostromlói és szenvedélyes via-

dorai. Nem tudományos alapelve szította föl ezt a nagy mozgalmat, hanem az a hatás, melyet tanainak a kijelentett vallás irányában tulajdonítottak. A vitatkozók mindkét tábora igazságtalanságot követett el Darwin nyugodt, higgadt vizsgálódásán. Sokan, a kik, valóban, még csak arra sem vettek magoknak elégséges időt, hogy érveit fontolóra vegyék, diadalénekeket zöngettek e könyvnek, csupán azért, mert azt hitték, hogy ez az a könyv, a mely arra van hivatva, hogy érzékeny csapást mérjen a kijelentett vallásba vetett hitre. Túlfelől, a kijelentett vallás hívei közül is sokan nagyon is készek voltak a föllángolásra s túlságosan érzékenykedtek. Jó részök, nagy sietségében, azt a kérdést sem vetette föl, ha, vajon, ha e tan minden tétele tudományos igazságként volna is bebizonyítva, érintené-e valamelyikök, csak a legkisebb mértékben is, vallásos hitök alapjait? E sorok irója azt hiszi, hogy a dr. Darwin elméletét bátran elfogadhatja az orthodox hitüek legnagyobb része, a nélkül, hogy hitök szilárdságából egy pehelynyit is veszíteniök kellene. Ez elmélet, egész merejében, a világegyetem szervezeti és fejlődési folyamatának kérdését illeti, és, akár igaz, akár nem, úgy látszik, semmi tekintetben sem érinti az élet, a mozgás és lények összforrásának kérdését. Akár hogyan álljon is azonban a dolog, annyi bizonyos, hogy e könyv korszakot alkotott nem csak a tudományban, hanem a tudományos vita terén is és nem csak a tudományos vita mezején, hanem minden kör és minden mívelt egyén vitatkozásában is. A tudós és az uracs, a pap és az iskolás lányka még mindig Darwinról és a fajok keletkezéséről beszél, érvel és veszekszik.

Huxley tanár egyik legkiválóbb és leghivebb viadora a Mr. Darwin elméletének. Huxley tanár teljes-tökéletesen

szószólója — saját szavai szerint — »annak a hypothesisnek, mely azt teszi föl, hogy a bármely időben élő fajoknak előbb élt fajok fokozatos módosulási eredményeinek kell lenniök«. Azt vitatja, hogy azt a föltevést, mely szerint a növények és állatok egyes fajait a teremtő erő külön-külön műveletei alakították és helyezték volna, hosszabb időközök alatt, a földgömbre, »ép oly kevéssé támogatja a hagyomány, vagy kijelentés, mint a mennyire ellentétben áll a természet uralkodó analogiáival«. Huxley tanár kiváló tudós lett volna akkor is, ha a Darwin elmélete fölötti vitában soha részt nem vesz vala is. Kiváló tudós lett volna még akkor is, ha nem lesz vala az a nagy gondolkodó és iró, a ki valójában. A nyilvános vitatkozás küzdő terén hosszas időn át jól ismert és rettegett alak vala. Elején majdnem ismeretlenképen jelent meg, mint Scott regényének kitagadott lovagja, s míg a jókedvű nézők arra sarkalták, hogy kopjája tompa végét a legkevésbbé félelmetes ellenfél paizsa felé fordítsa: ő meg merész bátorsággal s neki szegzett dárdával magának Owen Rikhárd paizsának rohant neki, a ki, pedig, az akkor élő angol természettudósok között a leghíresebb vala. Huxley tanár a gúnynyal vegyűlt éleslátás szerencsés adománya fölött rendelkezik. Kevés ember van, a ki egy álkövetkeztetést a velőkig ható gúny egyetlen mondatával oly teljesen tudna nevetségessé tenni, mint ő. Tévednénk, ha épen csak tudományos ember számban tekintenők. Épen olyan mértékben irodalmi ember is. A mit csak ir, mindig méltó az elolvasásra, már csak alakjánál és kifejezésmódjánál fogva is, ha tudományos tekintélyét nem nézzük is. Irói nyelvezete lebilincselő, szerencsés módon egyesítve magában a szigorúan tudományos tartalmat olyan magyarázatokkal, a melyek az iroda-

lom és művészet, sokszor a népies és könnyebb irodalom köréből vannak merítve. Mr. Huxley, úgy látszik, kezdettől fogva belátta, hogy valamely tudományos irány valóban hatalmassá soha sem válhat, ha megelégszik a csupán tudományos férfiakból álló hallgatósággal. Szorgalmasan és nagy sikerrel adta, tehát, neki magát a kifejezés irodalmi művészetének. Nyelvezete, mint fölolvasónak, különösen bájos. Teljesen ment a szónokias ékesenszólás minden erőlködésétől, de rendelkezésére áll mindamaz ékesenszólás, a melyet a mély gondolkozás, az egyszerü kifejezés és áttetsző nyelvezet egyesülése szül. A Mr. Huxley kifejezésmódja nem valami nagyon költői, de példái alkalom szerint oly élénkek, hogy az ember önkénytelen a képzelem magasabb röptére gondol. Balsac ama hires, félig búskomor, félig humoros »Peau de Chagrin« bevezetése ismeretes fölolvasásába az előképről, bizonyos mértékben magán hordá a költészet némi csillámát, de Mr. Huxley mindig a szilárd földön jár s szándékosan, talán épen boszúsan, utasít el magától minden felhők felé törő esenkedést.

Tyndall tanár, ugyanamaz oskola egy másik hatalmas oktatója, épen, mint Mr. Huxley, mestere az irodalmi kifejezésnek, de, talán, valamivel több képzelem és költőiség fölött rendelkezik. Mr. Tyndall, talán, több gyakorlati eredményt mutatott föl a tudomány terén, mint Mr. Huxley. Többet irt s néha ékesebben is irt. De a Mr. Tyndall nézeteit az ember és a természet felől a materialismus némi sértő árnyalata jellemzé. Van benne valami a kiméletlen támadásból, a mi szükségkép megzavarja tiszta belátását. Az orthodoxokat néha egy tábori pap vitázó türelmetlenségével ostromolta meg. Sokszor merőben eltévesztette czélját, mert szertelen éles hangon vitatkozott. Van eset

rá, hogy ő a legtürelmetlenebb valamennyi bölcs között és az engesztelhetetlenségig méltánytalan az összes természettudósokhoz képest. Vitatkozó természete néha majd, hogy nem kárára szolgált tudományos tekintélyének, a mi, azonban, természetesen, csak akkor történik meg, a mikor a Tyndall tanár figyelmét olyan természetű egy kérdés köti le, a mely minden időkben próbára szokta koronként még a valódi tudósok nyugodt itéletét és hideg vérét is feszíteni. Mr. Tyndall valóban értékes művekkel gazdagította a tudományos irodalmat, a melyek semmiképen sem érdemelték meg a Mr. Carlyle oly ünnepélyességgel s annyi hévvel odavetett rémkérdéseit: »Honnan, és, oh, Egek! hova?«

Mr. Spencer Herbertről azt mondhatjuk, hogy a természetvizsgáló, valamint a metaphysicus, meg psychologus vizsgálati köreit választotta s ezeket, átölelő határok közé foglalva és kapcsolva egybe, a maga birodalmává tette. Ha Mr. Darwin kisérlete, rajzolni akarván azt a folyamatot, a melynek útján a növényi és állati élet fokozatosan létesül, magasra törő vállalat vala, a Mr. Spencer Herbert vállalkozása még messzibb vágó és merészebb czélt tűzött ki magának. Mr. Spencer egységes és tudományos rendszerbe akarta az élettan, lélektan, társadalomtan és erkölcstan elveit foglalni. Az evolutio, vagy fejlődés tanát általános alapelvvé téve, részletesen kifejtette az egész rendszert. »A lélektan elvei« czimű munkája 1855-ben jelent meg, elemezni kivánva az anyag és szellem világainak rendjében uralkodó viszonylatokat. E mű uralkodó alapeszméje, hogy a szellemvilág általános törvénye, képzeteink létrehozásában, egyenesen a lélek és természet összehatásából származik. Valamint a természet változatainak rendjében állandóság uralkodik, ugyanily állandóságnak kell a tudalom

megfelelő állapotai közötti összefüggésben is lennie. A küljelenségek egymásutánja, vagy együttlétezése hasonló egymásutánt idéz elő lelki fölfogásainkban is, és, ha két lelki állapot gyakran fordul elő együttesen, ez állapotok a végén benső törekvést nyernek a hasonló rendben való ismétlődésre. Mr. Spencer az igy fogalmazott, de nem a saját szavaink szerint előadott, törvényből indulva ki, nyomról nyomra kiséri az emberi lélek fejlődését, a reflex míveletek és ösztönéleti mozzanatok kezdetlegesebb jelenségein kezdve, s aztán kimutatja, hogyan olvad át tudalmatlan életünk a fokonként kifejlő tudalmas jelenségek sorozatába s a végén igyekszik olvasóit fölvezetni az emlékezés keletkeztétől az értelem legmagasabb érvényesüléseig és az erkölcsi érzések tudományos kifejlődéseig. Más szókkal, Mr. Spencer törekvése az, hogy az anyag, a lélek és az erkölcsök egész világának fejlődési elveit megállapíthassa. Mr. Spencer irt tanulmányokat a nevelésről, az államok kormányzásáról és más kérdésekről is, de a melyekről nehezen mondhatnók el, hogy magokon hordanák a gondolat határozott tisztaságának ama nyomait, a melyek őt, mint psychologiai irót annyira megkülönböztetik. Nevelésügyi és állam-kormányzati nézetei néha, mintha majdnem a badar ötletek szinvonaláig sülyednének alá. Nyelvezete épen nem elbájoló. Igaz, tisztán, határozottan és egyszerüen ir, de az irodalmi szépséggel nem sok köze van s a példák útján való magyarázatot alig veszi igénybe. Mr. Spencer épen semmi becset sem tulajdonít a nézete szerint fölösleges szóknak. Pedig a nyelvezet és irásmód vonzó volta szintén azok közé az eszközök közé tartozik, a melyeknek segélyével a nagy iró vagy szónok czélját eléri. A ki másokat meg akar győzni, nem szabad megvetnie azokat a mesterfogásokat, a melyek

útján az emberek figyelmét le lehet bilincselni. Mr. Spencer legnagyobb művének javarésze alig-alig tekinthető többnek és jobbnak, mint pusztába kiáltó szónak, mert nincs meg benne a vonzó előadás és nyelvezet, a mit ő kicsinyel, de, a mit Plato, vagy Aristoteles nem kicsinyel vala. Azonban Mr. Spencer még sátoroz is vele, hogy ügyet sem vet a görögökre és irodalmukra. Kétséget nem szenved, hogy ő nagy gondolkozó; az újabb kor egyik leghatalmasabb gondolkozója; talán olyan férfiú, a kit minden idők nem nagy számra terjedő nagy és eredeti bölcsészei közé kell soroznunk. Híre saját honfitársai között is nem sok ideje még, hogy terjedni kezd. Az angol közvélemény általában csak fokonként kezdett rájőni, hogy él körében egy magába vonult nagy gondolkozó, a ki, mintha egy óriási méltóságos őrtorony magaslatáról tekintené át és vizsgálná az anyag és lélek problemáit. Műveit az Egyesült-Államok olvasó közönsége már régen és jól ismerte, a mikor hirök Angliában még alig kezdett egy igen válogatott kisebbség körén csak valamennyire is túlterjedni. A legutóbbi időben, azonban, emitt is divatba kezdett jőni azok között az emberek között, a kik szeretik, ha a világ müvelteknek tartja őket. Czélzataink körén egészen kivül esik annak a kérdésnek a fölvetése, hogy melyik a csekélyebb tisztességtétel valamely nagy iróra nézve, ha egészen elhanyagolják, vagy, pedig, ha olyan szerzőként karolják fel, a kinek műveit a társaság közdivatja szerint illő olvasni s a kinek műveivel szemben, ehhez képest, senkinek sem szabad járatlanságot tanusítania. Bizony, Mr. Spencer a gondolatok szakadásos, verejtékezéssel járó havasi magaslatai fölött nem azért törte a maga útját: »ut pueris — és hozzá tehetjük, puellisque — placeat et declamatio fiat.«

Müller Miksa tanár nevét közegyetértéssel immár együtt emlegetik a hires angolok neveivel. Müller Miksa hazájává fogadta és tette Angliát s Anglia szép csöndesen elsajátította hirnevét. Ő az emberiség fejlődés-történetébe az emberi beszéd vizsgálása útján hatolt előre. A vizsgálódók számára egészen új és fölöttébb fontos ösvényt tört. A nyelvtudomány az ő kezei közt immár nem a szavak száraz tana, hanem a történelem élő tanitójává elevenedik. Müller Miksa a gondolatok világának különböző köreiben nyújtott újat és értékeset s oly lebilincselő irónak bizonyította magát, a ki a legközönbösebb kérdést is a leghatalmasabb érdekkel bírja felruházni.

A metaphysika és a psychologia tudománya nem rég egyik bámulatosan sokoldalú kitünőségét veszíté el Lewes György Henrikben. Nincs irodalmi férfiú korunkban, a ki annyiféle dolgot és olyan jól végezett volna, mint Mr. Lewes. Irt regényeket; a franczia szinműirodalom köréből nehány kiválóan sikerült átdolgozást ismertetett meg az angol színpadon; az irodalmi és színi birálat terén valóságos mester vala; fordította Spinozát; megírta a Göthe és a Robespierre életét; a philosophiának olyan történetét adta, a melyben saját magának is volt mondani valója minden nagy philosophusról, Thalestől le egészen Schellingig és Comte-ig; tanulmányokat írt a psychologia minden köréből; »Az élet és lélek kérdései« és »A lélek természeti alapja« czímű könyvei*) állandó értékkel birnak és valóban gyarapították az ismeret ama köreit, a melyek fölött annyira uralkodott. Azt sem épen érdektelen följegyeznünk, hogy Mr. Lewes még jó működvelő szinésznek is figyelemre méltó volt.

*) »Problems of Life and Mind« és »Physical Basis of Mind.«

Mintha arra született volna, hogy mindent jól elvégezzen, a mire csak kedve jött, hogy rávesse kezét. Kiválóbb érdeme azonban nem abban rejlett, hogy sok mindenféle kérdésről derék könyveket tudott irni. Londonban van sok olyan vásári iró, a ki bármely kiadó fölhívására neki tud ülni s egyvégtébe megír egy elbeszélő költeményt, egy regényt, egy philosophiai értekezést, a megrendelt irányban, egy csillagászati kézikönyvet, egy bohózatot, Julius Caesar életét, az afrikai utazások ismertetését s egy kötet praedicatiot. De ennek a termésnek egyik darabján sem csillog az eredeti és valódi tehetség egyetlen sugara is. A mely pillanatban eleget tettek föladatuknak az irodalmi piaczon, sorjában és örökre alászállanak a halottak országába. Lewes művei egészen más szabásuak. Ezeknek valódi és sajátos értékök s érdemök van és életben maradnak. Valóban jellemzően derék egy vállalkozás vala az, a midőn fogta magát és beszorította a philosophia történetét egy pár közép-nagyságú kötetbe, minden philosophust nehány lapba szabva be, összeszárítva, rejtélyeinek és rendszerének velejét kiszemecskélve s begyömöszölve abba az üveg palaczkba, a melyben, aztán, fölmutathassa a tanuló ifjuság padsorai előtt. Hanem azt meg kell adnunk, hogy »A philosophia története« eredeti és érdemes egy munka — habár szerzője, tehetségeinek akkor még nem érettebb korában, az egész metaphysika tudományát összezsugoritja, a transcendentalis philosophiát mindenestől elsöpri s az a p r i o r i okoskodást oly módon rombolja le, a mely erősen emlékezteti az embert a Pendennis Arthur pusztítására, a midőn mérges kritikai rohammal s egy Ismerettár egy órai lapozgatására támaszkodva, tönkrevert valamely tudományos rendszert,

melynek azelőtt hirét soha sem hallotta, s melynek kifejtése az illető tudósnak egész élete munkájába került.

Az áttekintésünk alatt álló korszak fölöttébb gazdag volt történelmi tanulmányokban. Nem csak történetirókat és történelmi műveket termett bővségesen, hanem a történelmi tanulmányok új irányait is. A krimi hadjárat még folyt, mikor Mr. Froude »Anglia története Wolsey bukásától Erzsébet halálaig« czimű munkájának megjelenése már megkezdődött, s a közönség csakhamar arra ébredt, hogy egy nagy és eredeti tehetségű férfiú lépett az irodalom mezejére. Mr. Buckle »A Civilisatio története« czimű könyvének első kötete 1857-ben jelent meg. Mr. Freeman a szó teljes értelmében sirjából ásta föl Anglia őstörténelmének java részét, megtisztogatta a hagyományos tévedések és tudatlanság ráhalmozódott lomjától s először tárta szemünk elé abban a formában, a melyben azoknak kellett látniok, a kik ama kor történeteit magok is segítették megalkotni. Mr. Kinglake hozzáfogott a Krimi hadjárat történetéhez. Mr. Lecky »Az európai rationalismus története«, »Az európai erkölcsök története Augustustól Charlemagne-ig« és utóbb a tizennyolczadik száz nagy napjainak munkáival foglalkozott. Stubbs Canon »Anglia alkotmányos történeté«-t választotta magának és Mr. Green arra vállalkozott, hogy az angol történet egész folyamát irodalmi vázlat-rajz formába foglalja össze, a melyben az események megfelelő távlatban s valódi jelentőségök arányában domborodjanak ki s nyerjék meg kellő világításukat. A megnevezett férfiak közül nem alaptalan mondhatnók, hogy Mr. Froude és Mr. Kinglake a történtirók romantikus iskolájához tartoznak; Mr. Buckle és Mr. Lecky a philosophiaihoz; Mr. Freemann, Stubbs Canon és Mr. Green, pedig, a gyakorlati és

reális oskolához. Ez utóbbi oskola nyilvánvaló törekvése, hogy az eseményeket és embereket úgy tüntesse föl, a milyenek valóban; mig Mr. Froude és Mr. Kinglake becsvágya, úgy látszik, a drámai és életeleven rajz. Hogy az események és emberek rendszeres fejlődési folyamatban élnek és általános természeti törvényeknek a tanubizonyságai — ezt akarják a Mr. Buckle és Mr. Lecky-szerű férfiak kimutatni. Mr. Froude, talán, a legnépszerűbb történetiró Macaulay óta, habár, bizony, ugyancsak távol áll a Macaulay népszerűségétől. Őt sok olyan körben olvassák, a hol Mr. Freemant kiállhatatlan tudósnak és pedansnak tartják, Mr. Leckyt, pedig, igen bölcselkedőnek, hogysem élénk lehessen. Könyvei a leghevesebb vitákat idézték elő. VIII. Henrikről adott rajza az egész világot bámulatba ejtette. Mintává vált és előző esetként szerepelt. A történet- és életrajz-irás körében új iskolát alapított, azt, a melyet a paradoxok iskolájának nevezhetnénk; azt az iskolát, a mely arra vállalkozik, hogy kideríti némely nagy emberről, hogy megvolt benne mindama tulajdonság, a melyet benne a világ soha föl nem tett volna s viszont hiányzott belőle mindaz, a mit nyugodt lélekkel s minden kétségen kívül sajátjának tartott. A legyalázott Tiberius erényei, Borgia Lucretia tisztasága és kegyes szelídsége; a Burgund Károly önzetlensége és mérsékeltsége, mindezek s más ilynemű történelmi leleplezések természetszerűen követték Mr. Froude ama rajzát, a melyet a VIII. Henrik házi erényeiről, fenkölt szűziességéről és kegyes lelkületéről nyujtott. Mégis vannak Mr. Froudenak olyan tulajdonságai, a melyek messzi fölébe emelik őt a paradoxokban gyönyörködő közönséges történetiróknak. Valóságos teremtő erővel rendelkezik. El nem hihetjük, hogy az ő

VIII. Henrikje a történet Henrikje volna, de azt meg nem tagadhatjuk, hogy Mr. Froude oly életelevenen állitja a maga Henrikjét elénk, mint, ha a maga élő valóságában látnók. Veszedelmes egy adomány a történetíróban, de igen alkalmas, hogy valakit nagy iróvá tegyen. Mr. Froude teljes joggal követelheti, hogy nagy irónak tekintsék és pedig korunk mértéke szerint is. Van képzelő ereje; rendelkezik azokkal a drámai és rokonszenves ösztönökkel, a melyeknek hatására az ember beleélheti magát a mult idők embereinek izgalmaiba és tetteibe, vágyakozásába és gyűlöletébe. Nyelvezete átható és éles; kifejezései olykor a költői ékesenszólás fenségéig szárnyalnak. Alakjai, melyeket elénk varázsol, mindig valódi és élő férfiak és nők. Soha sem viasz-bábok, vagy holt agyag-képek, avagy szavakba öltöztetett csontvázak, sem a leirás bibor rongyai, kitömve szalmával, csak torz-másául az emberi alaknak. Marlowe »Faustus«-ában a Doctor, a császár mulattatására, szép és méltóságos árnyak menetét idézi föl, a mult nagyjainak másaiként. Mikor Nagy Sándor kegyencznőjével találkozva vonul el a menetben, a császár alig tudja megtartóztatni magát, hogy föl ne ugorjék s a hőst karjai közé ne szorítsa, úgy, hogy a varázslónak emlékeztetnie kell, hogy »ezek csak árnyak s nem valóban élők.« A császár még ekkor is alig tudja elhitetni magával, hogy látományok, mert fölkiált:

— — Mondották nekem,
Hogy e szép hölgy nyakán, míg földön élt,
Ott barnult egy kis anya-jegy, ...

s ehol! ott van a jegy a gyönyörű alak nyakán, a mint látományai mezején átsíklik. Mr. Froude árnyai is ilyenformák; oly tévesztők, látszóan oly elevenek és valók; rajtok

a szépség és a folt, mintha csak látná az ember, a büszke és lángoló hőssel és a hősnő fehér nyakával és az anyajegygyel rajta. Valóban, Mr. Froude egész lelkével benne él amaz emberi lényekben, a kiket elbeszélése rendjén fölidéz. Ő romanticus, vagy hősi arczképfestő. Nehány olyan arczképet festett, a melyeket majdnem a Titian képeihez lehet hasonlítani. Fényök követi és kisérti az embert, mint a Borgia Caesar csodás szemei, vagy, pedig, Guidó vásznán amaz arcz lelken átható lemondása, a melyről egykoron azt tartották, hogy a Cenci Beatriceé. Csak, hogy Mr. Froudeból hiányzik az igazi történetiró amaz elmaradhatatlan tulajdonsága, a hűség. Semmi sincs meg benne abból a nyugodt, türelmes komolyságból, a mely ragaszkodik a tényekhez; nincs meg benne a tudományos szellem. Elbeszélése soha sem abban a »száraz világitás«-ban mozog, a melyet Bacon oly nagyon ajánl — az el nem ferdített, tiszta igazság világitásában. A kisértés, melynek a hősi arczkép-festő adományaival fölruházott ember van kitéve, Mr. Froude számára igen is nagy vala. Lángesze magával ragadja és urává lesz. Nem lehet-e elképzelni, hogy, midőn Titian Borgia Caesarját festette, az ellentét e férfiú testi szépsége és erkölcsi aljassága között, valósággal lángra gyulasztotta képzelmét, mely öntudatlanúl még fokozta az ellentétet, a nagyravágyást és szenvedélyt még setétebb árnynyal vonva be, a szemek fenséges fényét még tüzesebben ragyogtatva, mint a való élet mutatni tudta? Mr. Froude, nyilván, sokszor engedte magát tehetsége kitünő sajátosságai által ily szélsőségekre ragadtatni. Ujkori irodalmunkban alig lehet hatalmasabb, regényesebb és drámaibb egy műdarabot fölmutatni, mint az ő Mária, scót királynőről alkotott arczképét, a mint ott áll és ragyog és setétlik, a valóságos élő

alak teljes tüzében és árnyában, most a fénylő napon, majd a setétlő éjszakában. Valóban, majdnem oly tökéletes és annyira hat, mint Titian. De nincs értelmes ember, a ki kételkedhetnék, hogy e mű drámai, nem pedig történelmi alkotás. A nélkül, hogy a vita alatti tények ellentétes fejtegetésébe bocsátkozni akarnánk, sőt tételünk erejének kedveért, még azt is megadva, hogy Mária épen annyira volt bűnös, mint a milyenné Mr. Froude tenni akarja, lehetetlen elhinnünk, hogy az ő rajza szerinti nő a történelem és az élet Stuart Máriája volna. Igaz, az ő Máriája immár valóság reánk nézve. Ma már egészen jó ismerősünk, saját szemeinkkel látjuk és követjük mozdulatait. De, mind e mellett is, csak költött regekép ő. A költők és festészek a hableány alakját semmivel sem állították kevésbbé tisztán és határozottan elénk, mint valamely élő női alakot. Ha valamelyikünk szeme elé olyan egy hableány képe kerülne, a melynek nyakán pikkelyek volnának, s a mely lábakon járna, fölboszankodnánk, vagy nevetnénk a festmény hűtelenségén, épen, mint, ha valamely férfi, avagy nő képén valami esetlen boncztani botlást kell látnunk. Mr. Froude épen úgy alkotta meg a maga Mária királynőjét, a mint a művészet és legenda megalkotá a hableányt. Ujkori irodalmunk egyik leghatalmasabb alakjává tette őt, úgy, hogy ez alak valóban és jelentősen gazdagította az irodalmat. Erzsébet királynője, művészi alkotásként, majdnem épen olyan nevezetes. VIII. Henrikje nem áll épen olyan magasan, Caesarja, pedig, még sokkal kevesebbet ér, arczképnek a badarságig hűtelen levén s még regényes rajznak sem valami nagyon válván be. Mr. Froude egyéni jelleme és kitünősége, meg a kisértések, melyekbe, mint művész bonyolódik, folyton ellenmondásba jutnak egymással, de az arcz-

kép rajza, azért, csak úgy halad a maga útján. Sokkal tisztességesebb és ártatlanabb, hogysem elrejtene, avagy megmásítana valamely tényt, mihelyt ismeri. Mindent őszintén elbeszél, de rajzát, aztán, a maga módja szerint dolgozza ki. Lehet, hogy egyszerre csak nehány setétebb folt tűnik föl amaz egyén jellemében, a kit Mr. Froude azért választott, hogy az emberi természet fényének és dicsőségének példáját állítsa benne az olvasó szemei elé. Mr. Froude soha sem bonyolódik zavarba. Tudva és tervszerűen állítja oda a tényeket, kimutatva, hogy, ebben, vagy abban az esetben, az igazság milyen meglepő módon hazudik, a kegyelem mennyi vérengezést rendezett és az erény miként tévedt a Messalina útjára. De, azért, mindig azt vitatja, hogy képei az igazság, a kegyelem és az erény rajzai. Canova beszéli emlékirataiban, hogy egy művészetkedvelőt annyira elragadott e szobrász Venusa, hogy kérvekérte magának a kegyet, hagy láthassa a mintát is. A művész megadta kérését; de a nézőnek, a helyett, hogy magát a szépség megtestesült istennőjét látta volna, csalódva kelle bevallania, hogy épen csak egy jól termett, majdnem testes asszony előtt áll. A szobrász, aztán, látva elégületlenségét, megmagyarázta neki, hogy a művész szeme és keze, a munka közben, fokozatosan és majdnem észrevétlen átalakítja a mintát, hogy abból, a mi a húsban van, azzá váljék, a minek a márványban kell lennie. Épen ez történik Mr. Froude-dal is mindannyiszor, valamikor olyan minta után dolgozik, a mely, már akár gyűlöletét, akár bámulatát, különösen lebilincselte. A történetiró, ehhez képest, folyton-folyvást a következetlenségek és botlások lánczolatába bonyolítja magát. Mr. Froude hibái oly szélsőségekben csaponganak, hogy az ember igazolva látja a Dryas-

mocsok iskolájának ama régi, esetlen és betűhöz tapadó történetiróit, a kik, igaz, soha életre nem keltettek egyetlen eseményt is, de, aztán, legalább, soha sem tévesztették meg az elméket képzelt alakokkal. A puszta tények és adatok krónikái és a régi jegyzék-készítők, igaz, igen unalmas teremtések; de az ember mégis nehezen veszi lelkére föltéttelen elitélésöket, ha nézi, hogy egy Mr. Froude-szerü embert a lángész mily tévutakra ragadhat. Mr. Froude rendkívüli művészi tehetsége a legnagyobb hátrány abban a sajátos munkakörben, a melyet magának választott. Mint tudós, mint a magas röptű képzelem embere, a ki, e mellett, a kitartó munka embere is, mindenek fölött regényes arczkép-festő s a varázs, melylyel művei elbájolnak, a szemfényvesztő varázsa, nem pedig a tanitó nyugodt hatalma.

Mr. Buckle »A civilisatio története Angliában« czimű munkája aligha csekélyebb izgalmat keltett, mint a Mr. Darwin »Fajok keletkezése.« Sőt, az általa fölkeltett érdek, egyelején, még mélyebb és általánosabb is vala. Mr. Buckle négy messzivágó elv bebizonyitására vállalkozott, a melyek nélkül, állitása szerint, a történetet meg nem érthetjük. Először, hogy a nemzetek haladása attól a sikertől függ, a melylyel a jelenségek törvényeit nyomozzák s attól a mértéktől, a melyben a törvények ismerete általánossá válik. Másodszor, hogy mielőtt e nyomozás sikerre juthat, a kételkedés szellemének kell fölébrednie, »a mely elején támogatván a nyomozást, utóbb maga nyer támogatást ettől.« Harmadszor, hogy e nyomozás eredményei az elméleti igazságok hatásának erősbítésére, és, ha nem is föltétlen, de viszonyos módon, az erkölcsi igazságok befolyásának gyöngitésére hajlanak, a mely utóbbiak állandóbb természetüek, mint az elméleti igazságok s nem annyira

gyarapíthatók, mint amazok. Negyedszer, hogy ez előbbre haladó nyomozásnak, s ehhez képest az emberi művelődésnek, nagy ellensége az a pártfogoló szellem, a melylyel a kormányok arra vállalkoznak, hogy az embereket gondozzák s cselekvésökben irányozzák, s a melylyel az egyházak és oktatók kiszabják számukra, hogy mit kell hinniök. Ám, látni való azonnal, hogy az első tétel eldöltétől függ az egész kérdés Mr. Buckle és ellenfelei között. Ha a civilisatio haladása csakugyan a jelenségek kiderítésétől és kellő mérlegelésétől függ, ezzel a történettudomány alapja, minden vita kizárásával, biztosíttatott. Ebben az esetben a történelem elfoglalná a maga helyét a rendszerben, mint akármelyik természeti tudomány. Csak hogy, épen ez a legelső tétel vala az, a mely fölött a vitának meg kelle indulnia, a mely vitában, úgy tetszik nekünk, a Mr. Buckle törekvése hajótörést szenvedett. Mr. Buckle nem is kevesebbet akart bebizonyítani, mint azt, hogy a történet és ezzel, természetesen, az emberi élet összes míveletei rendén való minden mozzanatát épen oly bizonyos változatlan természeti törvények szabályozzák, mint a milyenek a hullámok járását és az időjárás változásait kormányozzák, s a melyeknek józan és teljesen megbizható megismerését alkothatjuk meg, ha megelégszünk azzal, hogy úgy tanulmányozzuk jelenségeiket, mint a tenger és levegőég jelenségeit kutatjuk. Ez a gondolat, nyilván, nem Mr. Buckle-nek jutott először eszébe. Olyan egy gondolat ez, a mely, világosabban, avagy homályosabban, mindig forgott egynémely ember elméjében. Ez is körébe esik annak az elvnek, a melyet Comte állított föl, midőn az emberi történet fejlődését igyekezett megmagyarázni. Elv alakjában Göthe is többször fejtette ki s Lessing még határozottabban hirdette. De a Göthe- és Lessing-

szerü férfiak inkább csak lehetőségképen állították oda, mintsem, hogy valóságos törvényként bizonyítani próbálták volna. Ellenben Mr. Buckle, mint az emberi élet törvényét igyekezett megalapítani s példák, érvek és a történet, meg természet való tényeire épített bizonyítékok segélyével akarta igazolni. E vállalkozása körében a többé-kevésbbé rendezett ismeretek óriási tömegét, a saját elméletébe vetett hit lángoló szellemét s a saját lábán járás és az önelégültség oly erejét használta föl, hogy minden dogmát, a melyet egyéni belátása szerint állított vala föl, teljesen bizonyosnak és minden kérdésen felülállónak tudott tekinteni és hirdetni. »A civilisatio története« sohasem vált befejezett művé. A szerző kora halála ketté metszette a vállalkozást. De, azért, fönmarad, mint hatalmas vállalat, a merészség, erély és munka emléke, melyet — talán nem tévedünk — méltán nevezhetünk romnak. Mr. Buckle olyan egy föladatra vállalkozott, a mely felülmulja egyetlen ember erejét s mindamaz ismeretek összeségét, a meddig az emberiség, idáig, eljuthatott. Egy irodalmi Bábel-torony fölépitésével próbálkozott meg, hogy az ember, ennek segélyével, az egekig emelkedhessék s elégülten tekinthessen alá a bolygók, fajok és öltők gépszerü járására. Negyven éves korában halt meg, majdnem utolsó leheletével is azon panaszkodva, hogy művét bevégzetlen kell hagynia, mindvégig abban a hitben ringatva magát, hogy teljessé tétele végett életre, és csupán csak életre, lett volna szüksége.

Mr. Kinglake szintén befejezetlen munkája, a krimiai hadjáratról, tele van a legkitűnőbb leirásokkal és a legmélyebb, behatóbb gondolatokkal. A költői szellem sok csillámа ékesíti s korunk irodalmi művei közt, sok tekintetben,

övé a legragyogóbb és legmaróbb satira pálmája. Azok a fejezetek, a melyekben Mr. Kinglake neki fog és a maga módja szerint irja le III. Napoleon császár pályáját, jellemét és társait, úgy mar, mint a választó-viz. A Mr. Kinglake lelkét a megvető gyűlölet töltötte el Napoleon Lajos és czinkostársai iránt. Beleélte magát abba a meggyőződésbe, hogy a krimiai hadjárat egyedül és csupán a Napoleon Lajos magatartásából származott, mert mindenképen csak azon esenkedett, hogy Európa nagy uralkodói sorába fölvétessék. E fölállított elmélete, aztán, igazoltnak tűntette föl azt a bőkezű pazérlást, melylyel a szeretet és gyűlölet annyi munkájával dolgozta ki e műve némely fejezeteit, a melyek, bizonynyal, a kegyelmet nem ösmerő gúny valódi remekei maradnak mindenha. E fejezetek alig tarthatnak arra igényt, hogy az emberek fölötti itélet-mondásban mindig igazságot foglalnának magokban, de nincs ember, a ki igazságuk avagy igazságtalanságuk szerint becslené. Stylusokért olvastatják magokat s ez elég. Talán nem követnénk el igazságtalanságot, ha e történetről, a menynyire elkészült, ilyenképen nyilatkoznánk: kitűnő, hatalmas, tele megragadó részletekkel — de, mindezek után is, inkább történelmi regény, mint történelem. Aztán, még azon felül, tulságosan terjedelmes is. A krimiai hadjáratot egy olyan öltő érte meg, a mely addig a békét élvezé, s ezért, sok angol majdnem úgy tekintette, mint, ha soha azelőtt ilyen hadjárat nem lett volna, sem jövőben nem lehetne. Úgy tetszik nekünk, Mr. Kinglake is e hadjárat arányainak és jelentőségének ugyanilyen forma túlbecsülésével fogott munkájához. Még magoknak a végkövetkezményeknek távlata is, mintha igen is nagyra volna szabva s a kri-

miai hadjárat aligha megérdemelte azt az óriási történelmi emléket, a melyen Mr. Kinglake még ma is dolgozik.

Mr. Leckyben, talán, több van a bölcsészből, mint akármelyik kortársában. A történetet magasra helyezett szempontból s valódi philosoph-szellemmel tárgyalta. A gondolkodás és erkölcsök fejlődését a maga egységében fogva föl, általános és elfogulatlan gondolat-rendszert alkotott magának s így szerzett megfigyelését és ösmeretét gyakorlati módon alkalmazta a történet bizonyos szakainak és az emberi fejlődés némely korainak megmagyarázására. »Anglia története a tizennyolczadik században« czimű könyve csak oly jelentős a felfogás általánosságánál és az itélet higgadtságánál, mint adatai teljes megbízhatóságánál és kimerítő voltánál fogva. Mr. Lecky mindig mint történetiró, de soha sem, mint pártfél áll előttünk. Az olvasó épül művein, mert e művek nem egyszerre és rögtönösen gyujtanak, ugyan, fényt lelkében, mint valamely visszavert sugár villanása, hanem, a helyett, fokonként győzik meg az elmét igazságuk, philosophiai mélységök s a történetirói belátás higgadt tisztasága felől és útján.

Stanley apát, a Dr. Arnold növendéke és életirója, szolgáltatá a legérdekesebb adalékokat, a melyekkel az angol egyháztörténelem korunkban gyarapodott. »A westminsteri apátság történeti emlékei« czímű könyve egészen lebilincseli az olvasót nyelvezete szépségével s ama szerető gond hangosan beszélő tanubizonyságaival, a melylyel a szerző e munkáját, kezdettől végig, folytatá. Mr. Morley János tanulmányokat adott Burke-ról, Rousseauról és Voltaire-ről, a melyek eredeti formájokkal tünnek ki s a melyek koruk irodalmában valóságos számot tesznek. A történetirás, az életrajz és az irodalmi s művészeti kritika

mezején sok derék munkás tünt még föl, a kik helyet követelhetnek magoknak korunk irodalomtörténetében, de, a kiket, itt, kénytelenek vagyunk mellőzni. Még arra sem igen jutna elég terünk, hogy bár iskolánként fölsorolhassuk őket, mint, például, a positivistákat, az új-pogányokat, az aestheticusokat, az agnosticusokat, a satiricusokat s a többit, valamennyit. A különböző iskolák tanulmány-irói, az irodalmi tevékenység egy ily bámulatosan termékeny korában, bizonnyal nem maradhattak egészen tétlenek és terméketlenek.

A költők, azonban, még ezeknél is többen vannak. Ez utóbbi időszakban nem volt nagy költőnk, de dalosaink száma, valóban, bámulatraméltó. A költők, csak magában Londonban is, egész egy nagy gyűlést tarthatnának. E sokszerű munka sok, valóban szép költeményt termett, a melyek, azonban, majdnem észrevétlen maradtak. Scott Valter, Sir, egyszer kedélyes szerénységgel azt mondá, hogy számos urat és hölgyet tanított meg épen oly jó vagy majdnem oly jó költemények irására, mint a milyeneket maga irni tud. A legtöbb költői zöngelem, a melyek a szó szoros értelmében teletöltik a levegőt köröttünk, alig lehet egyéb, mint a gúnyolódó rigó*) hangicsálása és mégis, nem mindig könnyű dolog az eredeti, meg az utánzott hangokat megkülönböztetni egymástól. Ez utóbbi időszak költői közül a legmagasabb helyet bizonnyal Mr. Swinburne vivta ki magának. Költeményei első kötete, melyben »A királynő-anya« és »Rosamond« is helyet foglalt, s mely 1861-ben jelent meg, épen semmi föltünést sem

*) Éjszak-Amerika e madara, Orpheus polyglottus a mi rigóink atyafia, más madarak énekét könnyen megtanulja és utánozza s ezért, mint különben is kedvelt énekest, immár Európában is tenyésztik.

keltett, de az »Atalanta Calydonban,« melyet 1865-ben adott ki, egészen meglepte a világot. Már maga az a merészség, melylyel visszatért a görög drámának tárgyaihoz, ha nem még épen alakjához is, kihivta a figyelmet; de még ennél is sokkal meglepőbb vala az az igazi eredetiség, a melylyel a költő egészen új szellemet lehelt a régi formákba. Mr. Swinburne, mint valódi mestere a dallamos nyelvnek és versalaknak, azt a kort is bámulatra tudta ragadni, a mely a Tennyson költeményeinek zenei gazdagságában és lágyságában gyönyörködhetett, mert Mr. Swinburne sorait oly megrázó erő jellemzi, a melylyel a babéros költő nem mérkőzhet. Valóban, Mr. Swinburne az aether magasabb regióiba lövellte nyilát, mint ez utóbbi korban bármelyik társa, de azt is el lehet mondani, hogy nyilat csak is ő röpített a magasba. Hogy e hasonlatnak változatát is adjuk, elmondhatjuk azt is, hogy költészetének forrása vízsugarát magasabbra harsogtatta, mint bármelyik versenytársa; csakhogy az egész egy vékonyka, és szűkes erecske vala, nem, pedig, az a gazdag, bőv forrás, a mely dúsan ontja vizét s habját a nap világába. Költői eszmékben nem igen bővelkedett. Még csak nyelve sem gazdag. Szavainak s eszméinek csakhamar fogytára ér. Még legnagyobb bámulója is mindegyre arra ébred, hogy elnyomta az egyhanguság, a mint ismét és ismét ugyanazokat a lázongásokat kell hallania a dolgok főnálló rendje ellen, ugyanazokat a görcsös esengéseket az érzelmek és művészet világának törvénynélkülisége után, ontva egyre az egyhangú, változatlan kifejezésekben és a folyton visszatérő rím-csendülésekben. Mr. Morris, »Jason« és »A földi paradicsom« szerzője, szelídebb és tisztultabb egy szabású költő. Semmi sem lehet szebb, gyöngédebb és mélabúsabb,

mint egyik-másik bájos, fenkölt regéje. Mr. Morrist hasonlították Chaucerhöz, de, a legjobb esetben is, csak egy erő és humor nélküli Chaucernek lehetne nevezni. Regemondó tehetsége olyanszerű, hogy alkalmasnak tarthatnók valamely középkorbeli hölgy esti óráinak betöltésére, a ki gyönyörködött volna a Mr. Morris szép regéiben a szerelemről, a hűségről, az állhatatosságról, a válásról, azokban a szép regékben, a melyek, hogy magának a költőnek szavait idézzük, »megnedvesítették volna e hölgy bájos szemeit, legalább néha, legalább olyankor, a midőn az ég és föld, valamely ragyogó este, igen is fényes lett volna a vigasság számára.« De a Chaucer hatalmas ereje, az ő őseredeti szelleme, hahótázó kaczaja, a hév pillanatnyi föllángolása, a kín, a szenvedély, mind hiányzik a Mr. Morris választékos finom verseiből. Mr. Rosetti G. Dante néhány olyan sonnetet irt, a melyek aligha jogot nem formálhatnak ahhoz, hogy bármely idők e fajta legkitűnőbb darabjaival egy sorba állíttassanak, valamint pár tüzes, lángoló nyelvű balladát is, a melyek, mintha egyenest az ó-éjszaki balladák világából szálltak volna közibénk. Miss Rosetti Krisztina »Tündérkék vására«[1]) is majdnem tökéletes a maga nemében. Miss Ingelow Janka néhány gyöngéd és magasan szárnyaló költeményt irt. Mr. De Vere Albert valódi költő, a költők családjának tagja. Mr. Buchanan Róbert egykoron arra nyújtott kilátást, hogy az új-kori költők sorában kiváló helyet fog elfoglalni. Igaz, mindama reményeket, melyeket föllépésével keltett, be nem váltotta, de, azért, mégis, azok közé a költők közé kell őt is számítanunk, a kik csak kevesen tarthatnak ahhoz is igényt, hogy korunk másodrangú költői helyét töltik be. »A spanyol czigány« s más

*) »Goblin Market.«

verses alkotások Eliot Györgytől, a regényirótól, egy olyan lángeszű nő értékes művei, a ki nem azért költő, hogy épen csak költősködjék. E kor költészete dicsekedhetik azzal, hogy egy külön iskolát alakított, a mely nem csak az irodalomra, hanem a művészetre, építészetre, diszitésre, ruházkodásra és társadalmi életre is megtette a maga módosító általános hatását. Megeshetik, hogy mikor a világ már rég nem fogja többé ez oskolának még legjobb iróit is olvasni, ez oskola sajátosan föntartja életét akkor is, az emlékezetben, modorosságával, szenvelgéseivel, badarkodásaival, utánzásaival, nyegléskedéseivel s nem kevésbbé valódi szépségeivel és magasrendű eszményi törekvéseivel. A précieuses, meg kell jegyeznünk, nem mindig nevetségesek. Sőt, azon kezdhetjük, hogy egyáltalán nem is voltak nevetségesek. Igen eszes s valódi műérzékkel fölruházott hölgyek voltak ők. A Molière halhatatlan vigjátékának hősnői, még torzítva is, csak és csupán akkor válhattak élethű alakokká, ha az utánzás és képmutatás lépett közbe, ha az érzelmek helyét az érzelgés foglalta el, ha a modorosság eredetiség hirében kivánt szerepelni. Igy történt ez a Raphael-ellenes oskolával is, a midőn a poéták és festészek bizonyos csoportja tetszelgőn kezdette magát megkülönböztetni. A Raphael-ellenesség, elején, a nyilt szemek, a műbirálat körében való hű megfigyelés, a komoly tanulmányozók s több ilyenek erélyes tiltakozása volt a természeti és művészeti igazság érdekében, szemben a szokások béklyóival, a csinoskodással s az e fajta felületeskedésekkel. Mr. Roskin volt az új oskola prophetája, az elméletnek a művészet terén való gyakorlati kivivői, pedig, Mr. Rosetti Dante, Mr. Hunt Holmann, Mr. Brown Madox és Mr. Millaig valának. Erre nagy harcz támadt, s Anglia két oskolára sza-

kadt. Nincs részrehajlatlan ember, a ki megtagadhatná, hogy Mr. Ruskin és a pre-Raphaeliták sok jót idéztek elő, és, hogy befolyásuk s példájok határozottan egészséges vala. De a pre-Raphaelismus a későbbi években egészen egyébbé alakult át, a midőn arra vállalkozott, hogy minden művészeti ág körébe behatol és, hogy érvényesíti magát az élet minden ékítési ügyében, kezdve a székesegyházak díszein, le egészen a ruhák rojtjáig. Utóbb, aztán, az egész csupa szenvelgéssé, s művészeti bogarászkodássá vált. Majd összevegyült az aestheticismussal, az új-pogánykodással s más efféle különczködésekkel. Az oskola utóbbi alakulatának typusszerű pre-Raphaelitája azonban megérdemli, hogy pár szóban kitérjünk reá. A pre-Raphaeliták e typusa azt hitte, hogy Mr. Rosetti Dante és Mr. Jones Burne az ó- vagy újkori világ legnagyobb művészei. Ha valaki a korabeli angol költészetről beszélt vele, el sem tudta képzelni, hogy másról lehessen szó mint Mr Rosettiről, Mr. Swinburne-ről, avagy Mr. Morrisról. Az újkori franczia irók közül bámulta Hugó Viktort, Bandelaire-t s egy, vagy két újabb lantost, a kikről a be nem avatott világ még alig hallott valamit. A régebbi Francziaország irói között különösen Villon Ferenczczel foglalkozott. Lelkesült bámulója volt a néhai Regnault Henrik festményeinek. Francziaországot, valószínű, »a mi Francziaországunk« formán emlegette. A németekre dühös volt, mivel a mi Francziaországunkat meggyötörték. A philosophiában Schopenhauerre, a zenében Wagnerre esküdött és Chopin elragadta. Ugy adta ki magát, mint a ki egészen ösmeri a görög költőket s Sappho iránti bámulatában a végletekig ment. A vallás bizonyos formáját tákolta össze magának kárpit-papirból, régi teás csészékből és legyezőkből. Azt hitte, hogy a leg-

rendesebb ember s mégis, legnagyobb hiuságát eredetiségébe helyezte. Maga és hivei nézeteiket, épen, mint Charlemagne convertitái keresztyénségöket, szakaszonként kapták kiosztva. Korunk irodalomtörténetében meglehetős sajátos alakká nőtte ki magát s valósággal ő hivta létre a költők, verselők, képírók között a satiricusok egy egész iskoláját, a kik arra vállalkoztak, hogy bolondságaiból, különczködéseiből és szenvelgéseiből gúnyt űzzenek.

A második időszak regényköltése egy valódi nagy nevet, de csak is egyet, mutathatott föl. »Bede Ádám« és »A hajós malom« szerzője egy irodalmi színvonalon áll Dickensszel, Thackerayvel és Bronte Saroltával. »Eliot György«, a mint ez irónőnek magát nevezni tetszik, kétségenkívül nagy iró, pusztán mint irót tekintve. Irodalmi pályáját mint fordító és tanulmányiró kezdette. Hajlamai, mint látszik, akkor egészen ama kissé kopár tájak felé vonzották, a melyeken a német metaphysika a német theologia segitségére, avagy összebonyolítására igyekszik sietni. Dolgozótársa lett a Westminster Review-nak, azután segédszerkesztőjévé vált s igen szorgalmasan dolgozott belé a dr. Chapman János, kiadó-szerkesztő, vezetése mellett. Urává tette magát több tudományágnak és irodalomnak. Mióta a regényirás életmóddá vált, aligha volt egyetlen regényiró is, a ki hozzája fogható tudományos ismeretekkel rendelkezett volna. Nagy tudományossága, azonban, szerencsétlenségre, későbbi regényeit tulságosan tudákosokká tette, úgy, hogy nehézkesekké váltak olvasóira nézve, a kik úgy vágytak volna »Bede Ádám« ifjonti üdeségére. Eliot György, mint látszik, csak akkor födözte föl magában, hogy, minden más adományait messze túlszárnyaló mértékben, a regényiró tehetségét hordozza magában, a

mikor már túllépte azt a kort, a melyet rendesen a költés időszakának szoktak tekinteni. Mikor valamely iró, a ki már nem nagyon fiatal, a végén valami kiválóan sikerült művel áll elő, csakhamar kezdjük észrevenni, hogy ugyanabban az irányban immár sok kisérletet tőn s kiadói csak úgy esengenek amaz elbeszélések és vázlatok után, a melyek, mikor először jelentek meg, a legkisebb figyelmet sem vonták magokra. Ugy látszik, azonban, hogy Miss Evans Mária, a mint akkor nevezték, az elbeszélő költészet terén semmit sem adott ki ama vázlatok sorozata előtt, a melyek a »Blackwood's Magazine«-ban jelentek meg, s a melyeknek közös czimök »Jelenetek a papi életből« vala. E rajzok jókora mértékben fölkelték a figyelmet és sok bámulatot arattak; de nagyon valószinü, hogy nem igen sok ember látta meg bennök azt a tehetséget, a mely »Bede Ádám«-ot és »Romola«-t teremtette. »Bede Ádám« közzététele teljes diadalt szerzett számára. A szerzőt egyszerre és közfelkiáltással helyezték az élő regényirók legelső padjába. Thackeray, a »Cornhill Magazin« egyik első füzetében, az akkori regényirókról irt csevegésszerü tárczaczikkében, a kiket betürendben és nevök kezdőbetüjével jelezve sorolt föl, »E«-ről úgy emlékezett meg, mint »a láthatáron épen most föltünt első rendű nagyságú csillagról«. A lehető legritkább jelenség, a tudományos, meg irodalmi, vagy művészi vérmérsék találkozása. Olyan ritka, hogy a Göthe kivételes, majdnem egymagában álló, példája azonnal szembetünik, s mint határozottan kidomborodó egyéniség lepi meg az embert. Az angol regényirókban, talán, még kevesebb a tudományos jellemvonásnak bár árnyéka is, mint a francziákban, vagy németekben. Dickens egészen távol áll a tudományosságtól s egyik-másik ismeret-körben is aligha

van nagyobb jártassága, mint a mennyit az egyszerü megfigyelés bármely középállású angol uraságnak nyujthat. Thackeray sok mindenfélét összeolvasott, otthon volt több nemzet könnyebb fajta irodalmában s igen hatalmas művészi érzékkel rendelkezett; de, a mi magát, a szó való értelmében vett tudományt illeti, kisebb gondja is nagyobb volt nála, s az egészből sem tudott többet, mint a mennyi bárkire ráragad az oskolákban. A Lord Lytton tudománya sem volt egyéb valóságos látszatnál. Bronte Sarolta egy tudatlan lángész vala. Eliot György, azonban, lángész, és tudományosan mívelt. Ha soha, mint költő egyetlen lapot nem irt volna is, bámulatát tőle senki meg nem tagadhatta volna, a ki ismerte benne azt a mélyen gondolkodó és sokoldalu ismerettel rendelkező nőt, a ki azon a magaslaton állott, a melynek elérésére a férfiak, nagy önteltséggel, csak a férfiakat hirdetik alkalmasaknak. Ám, nagy regényirónak még sem ez tette őt. Szemei nem bensejét kutatták, sem nem mélyedtek a metaphysikai elméletekbe. A körülte fekvő élő világot tanulmányozta ő. A külvilágot majdnem oly áthatóan éles szemekkel tudta tekinteni, mint Dickens, vagy Balzac. Eliot György az egyetlen regényiró, a ki olyan angol egyéneket tud festeni, mint amaz élő, valóságos Poyserek és Tulliverek. Az ilyen embereknek épen a lelke fenekére tud pillantani. Észjárásukat, legsajátosabb részleteikben deríti föl s magából az életből kimetszve elevenen állítja őket elénk, testestől-lelkestől. A puszta realismus, még az életből vett puszta fényképezés is, nem igen tesz számot a művészetben. Csakhogy Eliot György legközönségesebb, legbutább alakjait is érdekesekké tudja tenni, drámai hatást fektetve jellemökbe. Tud két fajta bamba népet festeni, a butaság két egészen elütő formájába öltöz-

tetve őket — egy buta férfiút és egy buta nőt, például — és az olvasó nem tud hova lenni bámulatában, a mikor látja, hogy milyen egészen más és más e két fajta bambaság, és, hogy, mégis, milyen kiválóan érdekessé tehető mind a kettő. A Mr. Browning »A gyűrű és a könyv«-ében két pedans, ünnepélyeskedő, ostoba ügyvéd szerepel. Milyen határozottan egyéniek; milyen különböző, egészen elütő és milyen hiv az a két arczkép! De, aztán, azt is meg kell adni, hogy a költő néha azt is megengedi pedánsainak, hogy épen olyan unalmasak legyenek, mint akár a való életben volnának, a mint halálra gyötrött hallgatóikat, gombjoknál fogva tartják. Eliot Györgynek ilyen művészi hibát nem lehet a szemére vetni. Nincs ember, a ki a »Romola«-beli Mrs Poysertől, vagy Glegg nénitől, avagy a tereferélő Florentináktól menekülni óhajtana. Tapley Márkusnak, vagy Weller Samunak, sem nem lehetett, sem nem lesz soha élő párja. De, azért, mégis, kibékülünk e lehetetlenségekkel s gyönyörködünk bennök, olyan mulatságosak s annyira tele vannak a sajátos húmor eleven vonásaival. És mégis, ez a Mrs Poyser él, s mindnyájan ismertünk egy Glegg nénit s a szegény Mrs Tulliver aggodalmai, reményei és jelentéktelen félelmei, meg szánalomra méltó okoskodásai száz meg száz Mrs Tullivert érdekelnek és indítnak meg Anglia-szerte. Eliot György oly elemeket alkalmazott a regényben, a milyenek, addig, soha sem szerepeltek benne, s ez új elemeket oly teljesen beleolvasztotta az egészbe, hogy merőben egybevegyülnek valamennyi többi elemmel, sehol külön rész-, avagy tömegként ki nem tünve, észrevehetővé soha sem válva, hanem elvegyülve a szerves egészben. Vannak bölcselmi regények, például a »Wilhelm Meister«, a melyeket úgy elborít és úgy lenyom a philoso-

phia, hogy a világ épen bölcselkedéseik ellenére élvezi őket. Vannak politikai regények, például a Lord Beaconsfieldéi, a melyeket csak azok tudnak megérteni, a kik a politikát és a politika egyéniségeit külön tanulmányuk tárgyává tették, s a melyekre, pusztán elbeszélésként tekintve, szót sem volna érdemes vesztegetni. Vannak regények, a melyek sajátos és hatalmas czélra törnek, mint, például, »Tamás bátya kunyhója«, vagy a »Puszta ház«, avagy Mr. Reade Károly »Verejtékes vagyon«-a. De ezek, a végén is, csak is nagyszabású röpiratok, ragyogóan kidolgozott értekezések. Ellenben az Eliot György legjobb regényeinek mélységes philosophiai gondolatai egyenletesen ömlenek el valamennyien s egységes fény varázsát boritják minden részletökre. Azokból nem válnak ki és külön, itt egy praedicatio, ott egy értekezés, egyik-másik eseményt nem szakítja félbe valami közbeillesztett tömeg, sem egyik, vagy másik alak nyaka nincs körülakgatva súlyos erkölcsi tanitásokkal. És az olvasó érzi, hogy oly valakinek áll varázslata alatt, a ki nem csupán hatalmas elbeszélő, hanem mélységes gondolkozó is.

Mr. Trollope Antal egész a szélsőségig hajtja a Thackeray alapította realismust. Thackeray lángeszének egyetlen jellemvonásával sem rendelkezik; sem képzelő erejével, avagy mély érzelmével; sem őseredeti teremtő hatalmával. A legaprólékosabb másoló hűséggel tudja leirni életét, beszédmódját, néha még érzelmeit is valamely előkelő családnak, egy-egy nemesi kastély lakóinak, némely püspöki székhelybeli apátur »fehérnépeinek«. Nem sokat törődik a szenvedélyekkel, avagy mélyebb érzelmekkel, bár, néha, mégis sikerült nekie igen meghatóan irni le egy kedvesétől elhagyott szép leányka lelki

kínjait s elég eredetiséggel rajzolnia az érzelmek ama vegyületét, a mely félig a bánat kínvergődése, félig a megnyugvás enyhülete, a midőn valamely öreges lelkész házsártos neje halálát éri meg. Csak természetes, hogy a közönség, átküzdve magát a Mr. Trollope regényeinek hosszú sorozatán, könnyen kinyert szives üdvözlettel fogadta a regényirás amaz iskoláját, a mely az »izgalmas« nevet viseli. Ez iskola egyik osztályának élén Mr. Collins Vilmos, a másikén, pedig, Miss Braddon állt. Miss Braddonről egyszerüen azt lehet mondani, hogy egyenesen a gyilkosságok és házasságtörések s más efféle tárgyak voltak az eleme; Mr. Collins Vilmos a maga bűneseteit mindig a titokzatos rejtély fátyolába vonta s arra kényszerítette olvasóit, hogy magok fejtsék meg, mint valami körmönfont képrejtvényt. Mr. Trollope, azonban, e közben is, mialatt az izgalmas oskola különböző osztályai és ágai virágzottak és hanyatlottak, folyton gondoskodott róla, hogy clientelájából ki ne fogyjon. Mr. Trollope olvasói elfordulhattak egy pillanatra, hogy hallják, mi történt ama nővel, ki férjét a kútba lökte, vagy, hogy törjék a fejöket a rejtélyes Fehér ruhás nő titkán. De, aztán, csakhamar, hűségesen visszatértek, hogy feszült figyelemmel kisérjék a Dale Lili érzékeny történetét, s hogy hallhassák a Framley papi lakának családi tűzhelyénél és az Omnium herczeg méltóságos eresze alatt történteket.

Mr. Reade Károly, minden művészeti félszegségei mellett is, jóval magasabb rendhez tartozik, mint Mr. Trollope, s a maga művészetének szükebb körében sokkal nagyobb mester nála. »Woffington Margit« és »Johnstone Krisztina«, melyek közül az előbbi még 1852-ben jelent meg, arányos és szép kidolgozásukban majdnem a tökély

fokát érték el. »A zárda és a tűzhely« majdnem arra a gondolatra ragadhatta az olvasót, hogy második Scott Walterre számíthat, a ki irodalmunk láthatárán föltünendő. Később keletű műveiben, azonban, Mr. Reade egyes olyan társadalmi, vagy törvényes sérelmi kérdésekhez kezdett fordulni, a melyek reformra szorulnak s az emberek egyszer csak arra ébredtek, hogy a regényirásnak egy egészen új ága kezd kifejlésnek indulni, a melynek sajátosan jellemző vonása az volt, hogy a parliamenti kék-könyveket költői művekké dolgozta föl. A bánásmód, melyet az elítélteknek a börtönökben és a távoli büntető telepeken tűrniök kelletett; a betegek ellátása az őrültek számára berendezett magán-intézetekben szolgáltaták legfőbb anyagát és vázlatát a regény emez új irányának, a szerelmesek félreértései, a tisztes szegénység szenvedései, vagy a Belgravia divatos köreiben folyó hatalmi versenyküzdelmek helyében. Mr. Reade igényt tarthat arra az érdemre, hogy e munkakörben egymagában állt. Ő egy egész kék-könyvet meg tud eleveníteni, de úgy, hogy, azért, mégis megmarad kék-könyvnek. Azon mód' veszi a zord és meztelen tényeket, a mint valamely hirlapban, avagy egy parliamenti bizottság jelentésében találja s úgy beleolvasztja regényének többi alkotó elemébe, hogy vegyi elemzéshez kellene folyamodnunk, ha a költeményt külön akarnók a valóságtól választani. Az olvasó nem is álmodja, hogy valamely kék-könyv befőzött és lepárolt tartalmán dolgozta magát keresztül. Még csak esze ágában sincs, hogy valamely fárasztó társadalmi kérdés száraz részleteibe bonyolították bele. A valóság úgy olvastatja magát, mint valami regény s a regény oly életeleven, mint maga a valóság. Soha szerző az öndicsőítés messzibbre vitt kifejezéseiben nem kéjelgett, mint a

melyek a »Tedd magad az ő helyébe« végtételében foglaltatnak. »Kikaptam«, mondja Mr. Reade, »a sok közül néhány eltagadhatatlan való tényt s megkisértém, hogy olvasóim szemei elé valóságként állíthassam korunk ama rémítő eseményeit, a melyeket majd mindenki ismer, de ezer közül egy, ha megért és százezer közül, ha egyetlen egy látott valóságként szemtől-szembe, mig a költés — a mely, akármit beszéljenek is az ellenzők, a legmagasabb rendű, a legáltalánosabb, a legnemesebb és a leghatalmasabb valamennyi művészet között — segítségül nem siet, tanulmányoz, a mélyre hat, a krónikák és kék-könyvek összeszőttfont bonyolult tényeit szétbontja elemeikre s a megaszott csontvázba ismét életet önt.«

Az elbeszélő költészet terén egészen külön, sajátos és egymagában álló helyet foglal el Mr. Meredith György, a »Feverel Rikhárd tűzpróbája«, »Beauchamp pályája«, »Az önző« és más regények szerzője. Mr. Meredithről sokszor mondták, hogy Browning prózában. Csakugyan, sok van benne a Mr. Browning homályos nyelvezetéből, nem, mintha gondolatai is homályosak volnának, hanem a művész bizonyos visszásan alkalmazott önfejű közönyénél fogva, a melylyel nem tett meg a maga részéről mindent, hogy gondolatait mások számára is oly világosakká tehesse, mint a mily tiszták neki magának. Sok van meg benne Mr. Browning ama sajátos fajta rémítően komor humorából, nem, a mely pattog és csillog, hanem abból a humorból, a mely még akkor is megnevetteti az embert, a midőn könyeket csal a szembe. Hiányzik belőle a regényiró fővarázsa, hogy az eseményt jól tudja elbeszélni. De, mind e hiányai mellett is, kétségen kívül ő az összes újkori regényirók között az egyik legkiválóbb — még a legnagyobbtól sem nagyon

ával állva. Az olvasó, néha, szeretne csodálkozni, hogy annyi fényes tehetséggel megáldva, hogyan nem tudott valóban nagy regényiróvá válni? A »Beauchamp pályája« czimű elbeszélés, a melyet ezer regényolvasó közül, ha egy is bár kinyitott, úgy tetszik nekünk, csak nagyon kevésbe mult, hogy a Viktoria királynő korának egyik legkitünőbb regényévé nem vált. Tele van szépséggel, erővel, fenköltséggel. Egyik-másik jelleme úgy ki van domborítva, hogy nem csak, mint ha élő alakokként állanának szemeink előtt, hanem, hogy beletekinthetünk gondolatuk egész világába, s még elhatározásaikat is be tudjuk előre látni. Kitalálhatjuk már eleve, hogy bizonyos körülmények közepette mit fognak tenni, épen, mint megmondhatjuk előre, hogy valamely benső barátunk valószínűen miként fog eljárni, mihelyt halljuk, hogy milyen a helyzet, a melyben cselekednie kell. Aztán, Mr. Meredith ez elbeszélését nem halmozta túl, mint, fájdalom, a többit, mindenféle keresett tétclekkel és ellentételekkel, s oly különczködő kifejezésekkel, a melyeket majdnem lehetetlen figyelemmel kisérnünk, meg olyan ötletekkel, a melyek inkább káprázatják az olvasó szemét, a helyett, hogy fényt vetnének a műre. Ha Mr. Meredith regényeit szellemi értékök mértéke szerint akarnók méltatni, sokkal messzibb menő elemzést érdemelnének és követelnének, mint a mennyire e helyen vállalkozhatánk. Ám e lapokon e kor irodalmát nem annyira a biráló, mint inkább a történetiró szempontjából tekintjük. Mi elmondjuk, hogy, bizonyos katona megnyert egy ütközetet, s valamely államférfiú politikai győzelmet aratott, habár, megeshetik, saját véleményünk szerint, a másik fél sokkal inkább megérdemelte volna a diadalt. Épen ilyen módon jegyezzük meg a tényt, hogy Mr. Meredithnek még sem sikerült az elbeszélő

költészet terén ama helyet kiküzdenie magának, a melyre tehetségei, a mi itéletünk szerint, elmondhatjuk, bizton följogosítanák.

Azt hiszszük, hogy Angliában korunkban a második sorba tartozó legkitünőbb regény, egészben véve, a Mr. Blackmore »Doone Lorna«-ja. Tisztábban fejezve ki magunkat: határozottan utána helyezzük a Dickens, Thackeray, Bronte Sarolta és Eliot György kitűnőbb regényeinek, de elébe az ezekhez közel álló bármely regényiró bármelyik regényének, s elébe még magoknak, e nagy művészek gyöngébb műveinek is. Mr. Black Vilmos az elbeszélő költészet olyan egy oskolájának a feje, a melyet ő maga hívott létre. A scot vidékek és scot jellemek, — váltakozva a londoni élet bizonyos köreivel — ime a mező, a melynek ő a munkása s a melyen nincs is versenytársa. A szenvedélyek, avagy a fenköltség rajzolásában, eddig még, nagynak nem bizonyította magát. Az emberi szív mélyebb indulatait s az emberi élet komolyabb változatait, mint látszik, eddig csak ritkán merte érinteni. De a maga saját — bár egy kissé korlátolt — birodalmában, művészete majdnem tökélyre fejlett. Nem csak a váltakozó jeleneteket, hanem még a légkört is oly finoman és még is határozottan tudja festeni, hogy már maga ez külön és valóságos művészet. Mr. Hardy majdnem olyan képeket adott Anglia más megyéiről, mint Mr. Black Scotországról. Olykor még erősebb mint Mr. Black, de benne nincs meg az a finom báj, az a varázs és gyöngéd kecs s művészetének sokkal kevésbbé rátermett s távolról sem oly biztos mestere. Nem tehetjük, hogy bár egy szót ne szenteljünk a Miss Thackeray elbeszélő költészetének finom csipkézetű műveiről — az ő gyöngéd, jóságos, nőies regéiről, sem említetlen nem hagyhatjuk

azt a tényt, hogy Mrs Craik »Halifax János, Gentleman«-je e napok egyik irodalmi eseménye vala.

A regény egy oly formája, mely különösen e kor sajátja s a mely egészen elüt a Miss Thackeray meg a Mrs. Craik módorától, szintén megérdemli, hogy pár szóval megemlékezzünk felőle. Az a regény ez, a mely a Viktoria korabeli, ha lehet így neveznünk: csetepatés leányzó életét, kalandjait, vágyait, kaczérkodásait és szenvedéseit rajzolja. E különös fiatal leányzó szétzilált, fésületlen hajával, rendetlen ruhában, olykor mosdatlan kezekkel és mindig mosdatlan beszédektől áradó ajkakkal s nagy csatarázva jelent meg a költészet terén. Bizonyos mértékben bárdolatlan külseje és modora alatt mindig hű és gyöngéd szívet rejteget. Ha szerelmes lesz, ugyancsak mélyen és igazán szeret és bár a kaczérkodás minden nemében járatos, egyetlen és valódi szerelméhez rendesen egész hűséggel ragaszkodik s többször megesik, hogy a regény végén szive szakadtában hal meg. Az elbeszélő költészet e fajtájának, ha a tisztesség határai között marad s a mikor a legtöbbre viszi, talán megvan az az egyetlen érdeme, hogy előnkbe állítja azt a tényt, mely szerint a nő nem valamely külön rendje az angyali teremtéseknek, hanem őnekie is megvannak a maga hatalmas szenvedélyei s még durvább indulatai is, csak úgy, mint a férfinak. Ez iskola, a mennyiben ezt a tényt a világ szeme elé állítja s azoknak a szerzőknek hitelére, a kik magok is nők, hadd követeljen, hát, magának ennyi érdemet. A költői iskolák nem magasabb, fejlettebb, vagy nemesebb és semmiképen sem valami nagyon ajánlatos fajtájához tartozik, ugyan, de jobb példányai, legalább, őszinték. Rosszabbik felében, pedig, — s ugyancsak hamar

elérte legalsó színvonalát — el lehet mondani felőle, hogy kiállhatatlan.

Ez utóbbi időszak regényirodalma, épen, mint költeményei, alantabb áll amaz időszakénál, a melyről első áttekintésünkben kelle megemlékeznünk. Neve több van, de nincsenek oly nagy nevei. Majdnem úgy látszik, mintha az elbeszélő költészet mai iskoláinak — a franczia politikai kifejezést véve kölcsön — lejárt volna a megbizó levelök. Az izgalmas regénynek megvolt a maga kora, de ez a kor csak egy közjátéknyi betétel vala. A realismus is jóformán megtette már, a mit tehetett. Valóhoz tapadó részletezései, örökösen ismételt köznapi gondjai és törekvései, kicsinyeskedő küzdelmei s könnyüvérű szerelmeskedései, úgy látszik, végre-valahára elveszték vonzó erejöket s halkuló lélekzetökkel, mintha újabb válásra sürgetnék a regényirókat. Talán amaz egy és közös hiány, a mely az újabbkori regényt oly szegényessé teszi, jelezhetné a megújhodás forrását is. Elbeszélő költészetünkbe új életet, talán, az önthetne, ha ismét megfürösztenék az eszményi költészet régi, szent, aranyló hullámaiban. . . .

VÉGE.

A HÁROM KÖTET TARTALOMJEGYZÉKE.

I. KÖTET.

		Lap sz.
I.	Fejezet. Meghalt a király! Soká éljen a királynő!	1
II.	» Államférfiak és pártok	23
III.	» Canada és Lord Durham	44
IV.	» Tudomány és haladás	76
V.	» A szabadságlevelesek	92
VI.	» Question de Jupons	117
VII.	» A királynő férjhezmenetele	131
VIII.	» Az opium-háboru	151
IX.	» A Whig-minisztérium hanyatlása és bukása	169
X.	» Egyházi mozgalmak	190
XI.	» A kabuli szerencsétlenségek	208
XII.*	» Az eltörlés éve	252
XIII.	» Peel minisztériuma	282
XIV.	» A szabad kereskedelem és a szövetkezet	302
XV.	» Az éhség legyőzi Peel kormányát	337
XVI.	» Mr. Disraeli	360
XVII.	» Éhség, kereskedelmi bajok és külföldi cselszövény	388
XVIII.	» Chartismus és ifju Irország	411
XIX.	» Don Pacifico	450
XX.	» Az egyházi czimekről szóló törvény	482
XXI.	» Kiállitás a Hyde-parkban	509
XXII.	» Palmerston	528
XXIII.	» A császárság születése; »a herczeg« halála	570
XXIV.	» Mr. Gladstone	604

* E fejezetnek száma a szövegben Tizediknek nyomatott.

II. KÖTET.

		Lap sz.
XXV.	Fejezet. A keleti kérdés	1
XXVI.	» Hol volt Lord Palmerston?	42
XXVII.	» Betörés a Krimbe	75
XXVIII.	» A háború vége	104
XXIX.	» Az irodalom az uralkodás első szakaszának idején	132
XXX.	» A »Nyil«	184
XXXI.	» Deportatio	207
XXXII.	» A Szipoyk	223
XXXIII.	» A plasseyi nap századik évfordulója	245
XXXIV.	» Cawnpore	258
XXXV.	» A visszahódítás	275
XXXVI.	» A »János társaságá«-nak a vége	287
XXXVII.	» Az Orsini bombák szétpattannak Párisban és Londonban	306
XXXVIII.	» »Igaz keresztyén hitemre«	331
XXXIX.	» A jóniai szigetek	355
XL.	» A Tory Diogenes hordaját hengergeti	368
XLI.	» A franczia szerződés és a hirlap-adó	393
XLII.	» Keleti zavarok	427
XLIII.	» Az amerikai polgárháború	448
XLIV.	» Az »Alabama« kalózkodása	472
XLV.	» Palmerston utolsó győzelme	504
XLVI.	» Apály és dagály	548
XLVII.	» Lord Palmerston halála	617
XLVIII.	» Az új kormány	636
XLIX.	» A jamaicai bajok	659

III. KÖTET.

L.	Fejezet. Visszaüzve a Rubiconon	1
LI.	» Izgatás a reform érdekében	24
LII.	» Ugrás a setétbe	39
LIII.	» A feniek mozgalma	68
LIV.	» Az ipar-egyesületek	97
LV.	» Az új birtok példája	127

Lap sz.

LVI. Fejezet. Kezdődik a szultánon s végződik János papon 148
LVII. » Az ir egyház 171
LVIII. » »Ir eszmék« 195
LIX. » Reform, özönnel 226
LX. » A Fekete-tengert illető záradék. Itélet az »Alabama« ügyében 261
LXI. » Fordul az ár 287
LXII. » A nagy kormány bukása 311
LXIII. » A »Conservativ reactio« hivatalba iktatása 339
LXIV. » Ismét a keleti kérdés 364
LXV. » A berlini congressus 394
LXVI. » Az imperialismus hanyatlása 419
LXVII. » Az irodalom az uralkodás második időszaka alatt 441

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA